

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ**

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 4 (111) 2025

Харків 2026

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань
України (наказ Міністерства освіти
і науки України від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України від 06.03.2015
№ 261) та з психологічних наук (на-
каз МОН України від 27.04.2023 № 491)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 5 від 23.12.2025

Редакційна колегія:

Музичук О. М. – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **А. С. Надолта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відповідальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузиль** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдія** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. М. Василенко** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. В. Войцковський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головко** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. А. Греченко** – д-р іст. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., академік НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. О. Загуменна** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Г. В. Католяк** – д-р психол. наук, проф. (Львівський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Кікінчук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. Т. Комзюк** – д-р юрид. наук, проф., засл. діяч науки і техніки України (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – канд. істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожний** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – д-р психол. наук, доц. (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – д-р кримінології, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – проф., д-р кримінології (Гільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швець** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (Львівський державний університет внутрішніх справ); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягєр** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2025

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN of Kharkiv National University of Internal Affairs

Collection of scientific papers

Founder and publisher –
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 4 (Vol. 111) 2025

Kharkiv 2026

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science and psychological sciences

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 5 dated from December 23, 2025

Editorial Board:

Muzychuk O. M. – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhafarova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **K. L. Buhaichuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **P. C. van Duyn** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. A. Grechenko** – Doctor of Historical Science, Prof., Honored Education Worker of Ukraine (KhNUA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **H. V. Katolyk** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (Lviv State University of Internal Affairs); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. T. Komziuk** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Science and Technology of Ukraine (KhNUA); **V. V. Lazariev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvyenko** – Ph.D. of Historical Science, Associate Prof. (KhNUA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. V. Panova** – Ph.D., Prof. (KhNUA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **Ya. S. Ponomarenko** – Doctor of Psychological Sciences, Associate Prof. (KhNUA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. D. Pcholkina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Prof. (KhNUA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **D. V. Shvets** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (Lviv State University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Prof. (KhNUA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Prof. (KhNUA); **D. Siegel** – Doctor of Criminology, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. M. Vasylenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Prof. (KhNUA); **Yu. O. Zahumenna** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

Головко Б. Г.

Джерела військового права країн Західної Європи часів
раннього Середньовіччя 14

Гринь І. О.

Теоретичний аспект забезпечення прав людини у примусовому
виконанні судових рішень 24

Левченко К. Б.

Нормативно-правове забезпечення процесів формування
та реалізації державної гендерної політики України
в 2020–2025 роках: історико-правовий огляд 34

Малютіна О. К., Малютін К. З.

Приховані причини поразки Червоної армії в Галичині
та на Волині у червні–липні 1941 р. 47

Харкевич І. П.

Методологія вивчення історико-правових засад житлової
політики України 63

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Мальцев В. В.

Право на достатній рівень життя в умовах глобальних
торговельних війн США 2025 року 73

Радченко О. І.

Інститут позбавлення громадянства в Україні: історико-правовий
розвиток, сучасний стан і перспективи реформування 88

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Береговий І. В.

Процесуально-правове значення відзиву на апеляційну скаргу
в цивільному судочинстві Україні 101

Мозолевський О. В.

Сторони договору про надання реабілітаційних послуг 112

Чалий Ю. І.

Самозахист володіння за чинними й оновлюваними положеннями
Цивільного кодексу України 124

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Іванов Ю. Ф., Іванова М. В.

Право на працю та штучний інтелект.....138

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Ковальчук В. О.

Правові засади надання електронних адміністративних послуг
в органах місцевого самоврядування 153

Константінов С. Ф.

Адміністративно-правові засоби забезпечення інформаційної
безпеки держави у воєнний період 165

Лещенко Д. О.

Адміністративно-правове регулювання діяльності
Ситуаційного центру МВС України в умовах кризових ситуацій 179

Маляр С. А.

Адміністративно-правове забезпечення у сфері відновлення
житлового фонду 190

Сербенюк С. О.

Правові засади міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти
в Україні та місце в ньому адміністративно-правових норм.....201

Шатрава С. О., Денищук Д. Є., Погорілець О. В.

Оцінка переліку суб'єктів правопорядку, яких стосується
проект Стратегії роботи з кадрами в органах правопорядку
та прокуратури (HRM Strategy) на період до 2030 року 216

Шляховчук М. В.

Особливості дистанційної участі в судовому засіданні
в умовах дії воєнного стану в Україні 229

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Івашко С. В.

Запобігання корупційним кримінальним правопорушенням
у Державній кримінально-виконавчій службі України 244

Тернавська А. А.

Детермінація злочинності у сфері радіоекологічної безпеки
в Україні: вимір ординарних кримінальних практик 256

Швець Ю. В.

Матеріально-ресурсна колаборація та пособництво державі-агресору
як форми злочинного обігу активів: особливості складів злочинів
і проблеми кваліфікації.....270

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Вуйма А. Г., Злотник В. О.

Використання в доказуванні результатів досліджень,
проведених із застосуванням поліграфа 284

Данило С. М.

Сутність механізму забезпечення прав, свобод і законних
інтересів особи на стадії досудового розслідування 295

Дорошенко Ю. К.

Обов'язкова участь психолога під час допиту неповнолітньої особи ... 308

Дячук С. О.

Особливості врахування ретроспективності при проведенні
судової товарознавчої експертизи 316

Жердев В. К., Романов М. Ю.

Взаємодія під час досудового розслідування кримінальних
правопорушень, учинених у сфері господарської діяльності
з використанням підроблених документів 329

Канівець П. П.

Особливості проведення судової товарознавчої експертизи паперу,
картону та виробів із них 340

Кожевніков О. А.

Криміналістична розвідка на основі аналізу фотозображень 353

Лозовий О. А.

Європейські стандарти щодо ДНК-обліків та напрями
їх упровадження в Україні 367

Макаров В. С.

Особливості криміналістичного дослідження мобільних
пристроїв на операційній системі Android 378

Макарова О. П., Кіріка Д. В.

Криміналістичні та правові аспекти документування злочину
депортації українських дітей як форми геноциду
в умовах збройної агресії російської федерації 385

Меньших Т. М.

Критерії оцінювання якості згущеного молока
при проведенні судово-експертного дослідження 395

Соловйова О. Є.

Особливості встановлення обставин, що підлягають доказуванню
у кримінальних провадженнях при розслідуванні військових
правопорушень 409

Степанюк Р. Л., Лозова С. М.

Наркотики як об'єкти криміналістичного дослідження:
тенденції в умовах війни в Україні 424

Шевченко В. М.

Особливості дослідження гірських порід під час проведення
судової ґрунтознавчої експертизи 435

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

Коломієць Ю. М.

Євроінтеграційний вимір правового регулювання співробітництва
України з Європейським Союзом у сфері безпеки 444

Слинько Д. В., Каленіченко Л. І.

Права і свободи людини в добу штучного інтелекту:
міжнародні гарантії конфіденційності та безпеки 458

ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ; ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Василенко В. М.

Громади як суб'єкти кібербезпеки: просвітництво,
моніторинг і відповідальність у цифровому середовищі 469

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Бобро Н. В.

Актуальні проблеми правоохоронної діяльності
в контексті дії воєнного стану 484

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Кущенко І. В., Мацюк О. Л., Палій А. М.

Протидія булінгу в закладах вищої освіти щодо людей
з інвалідністю 492

Ляска О. П.

Використання віртуальної та доповненої реальності в підготовці
правоохоронців: міждисциплінарний огляд сучасних підходів
і емпіричних висновків 504

Скляр О. С.

Тактичні особливості комунікації поліцейських із людьми,
які мають порушення слуху 513

НАШІ АВТОРИ.....529

ДО УВАГИ АВТОРІВ 534

Періодичні наукові видання Харківського національного
університету внутрішніх справ 534

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW; HISTORY OF LAW AND STATE

Holovko B. H.

- Sources of Military Law in Western Europe During the Early
Middle Ages (*Ukr*)..... 14

Gryn I. O.

- The Theoretical Aspect of Ensuring Human Rights
in the Enforcement of Court Decisions (*Ukr*)..... 24

Levchenko K. B.

- Regulatory and Legal Support for the Formation and Implementation
of Ukraine's Gender Policy in 2020–2025:
A Historical and Legal Review (*Ukr*)..... 34

Maliutina O. K., Maliutin K. Z.

- The Hidden Reasons for the Defeat of the Red Army in Galicia
and Volyn in June-July 1941 (*Ukr*) 47

Kharkevych I. P.

- Methodology for Studying the Historical and Legal Foundations
of Ukraine's Housing Policy (*Ukr*) 63

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Maltsev V. V.

- The Right to an Adequate Standard of Living in the Context
of the 2025 US Global Trade Wars (*Ukr*) 73

Radchenko O. I.

- The Institute of Deprivation of Citizenship in Ukraine: Historical
and Legal Development, Current State and Prospects for Reform (*Ukr*)..... 88

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Beregovyi I. V.

- The Procedural and Legal Significance of a Response to an Appeal
in Ukraine (*Ukr*)..... 101

Mozolevskyi O. V.

- Parties to a Contract for the Provision of Rehabilitation Services (*Ukr*) 112

Chalyi Yu. I.

- Self-defence of Possession under the Current and Updated Provisions
of the Civil Code of Ukraine (*Ukr*) 124

LABOR LAW; SOCIAL GUARANTEEING LAW

Ivanov Yu. F., Ivanova M. V.

The Right to Work and Artificial Intelligence (*Ukr*) 138

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Kovalchuk V. O.

Legal Basis for the Provision of Electronic Administrative Services
in Local Self-Government Bodies (*Ukr*).....153

Konstantinov S. F.

Administrative and Legal Means of Ensuring State Information Security
in Wartime (*Ukr*) 165

Leshchenko D. O.

Administrative and Legal Regulation of the Activities
of the Situation Centre of the Ministry of Internal Affairs
of Ukraine in Crisis Situations (*Ukr*) 179

Maliar S. A.

Administrative and Legal Support in the Field of Housing Stock
Restoration (*Ukr*) 190

Serbenyuk S. O.

Legal Foundations of International Cooperation in Higher Education
in Ukraine and the Role of Administrative and Legal Norms (*Ukr*) 201

Shatrava S. O., Denyschuk D. Ye., Pohorilets O. V.

Assessment of the List of Law Enforcement Agencies Covered
by the Draft Strategy for Human Resource Management in Law
Enforcement Agencies and the Prosecutor's Office (HRM Strategy)
for the Period up to 2030 (*Ukr*) 216

Shliakhovchuk M. V.

Features of Remote Participation in Court Hearings
under Martial Law in Ukraine (*Ukr*) 229

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Ivashko S. V.

Prevention of Corruption-Related Criminal Offences
in the State Penitentiary Service of Ukraine (*Ukr*) 244

Ternavska A. A.

Determination of Crime in the Field of Radioecological Safety
in Ukraine: Measurement of Ordinary Criminal Practices (*Ukr*).....256

Shvets Yu. V.

- Material and Resource Collaboration and Aiding an Aggressor
State as Forms of Criminal Asset Circulation: Features
of Criminal Offences and Problems of Qualification (*Ukr*)..... 270

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION;
OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Vuima A. H., Zlotnyk V. O.

- The Application of Polygraph Test Results in the Evidence Process (*Ukr*) .. 284

Danylo S. M.

- The Essence of the Mechanism for Ensuring the Rights,
Freedoms, and Legitimate Interests of Individuals
at the Pre-trial Investigation Stage (*Ukr*)..... 295

Doroshenko Yu. K.

- Mandatory Participation of a Psychologist During the Interrogation
of a Minor (*Ukr*) 308

Diachuk S. O.

- Consideration of Retrospectivity in Judicial Commodity Expertise (*Ukr*) ... 316

Zherdev V. K., Romanov M. Yu.

- Interaction in the course of Pre-trial Investigation of Criminal
Offences Committed in the Sphere of Economic Activity Using
Forged Documents (*Ukr*)..... 329

Kanivec P. P.

- Features of Forensic Commodity Examination of Paper,
Cardboard and Products Made Therefrom (*Ukr*) 340

Kozhevnikov O. A.

- European standards for DNA databases and directions for their
implementation in Ukraine (*Ukr*)..... 353

Lozovyi O. A.

- European standards for DNA databases and directions
for their implementation in Ukraine (*Ukr*)..... 367

Makarov V. S.

- Features of Forensic Examination of Mobile Devices Running
on the Android Operating System (*Ukr*)..... 378

Makarova O. P., Kirika D. V.

- Criminalistic and Legal Aspects of Documenting the Crime
of Deportation of Ukrainian Children as a Form of Genocide
in the Context of Armed Aggression by the Russian Federation (*Ukr*) 385

Menshykh T. M.

- Criteria for Assessing the Quality of Condensed Milk
in Forensic Expert Analysis (*Ukr*) 395

Soloviova O. Ye.

Features of Establishing Circumstances Subject to Proof
in Criminal Proceedings When Investigating Military Offences (*Ukr*) 409

Stepaniuk R. L., Lozova S. M.

Narcotic Drugs as Objects of Forensic Investigation:
Trends in the Context of the War in Ukraine (*Ukr*) 424

Shevchenko V. M.

Features of Rock Research During Forensic Soil Examination (*Ukr*) 435

INTERNATIONAL AND LEGAL AREA

Kolomiyets Yu. M.

The European Integration Dimension of Legal Regulation of Ukraine's
Cooperation with the European Union in the Field of Security (*Ukr*) 444

Slynko D. V., Kalienichenko L. I.

Human Rights and Freedoms in the Age of Artificial Intelligence:
International Guarantees of Confidentiality and Security (*Ukr*) 458

NATIONAL SECURITY LAW; MILITARY LAW

Vasylenko V. M.

Communities as Cybersecurity Actors: Education, Monitoring,
and Responsibility in the Digital Environment (*Ukr*) 469

TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Bobro N. V.

Current Issues of Law Enforcement in the Context of Martial Law (*Ukr*) 484

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Kushchenko I. V., Matsiuk O. L., Palii A. M.

Counteracting Bullying in Higher Education Institutions
Against People with Disabilities (*Ukr*) 492

Liaska O. P.

The Use of Virtual and Augmented Reality in Law Enforcement
Training: An Interdisciplinary Review of Current Approaches
and Empirical Findings (*Ukr*) 504

Skliar O. S.

Tactical Peculiarities of Communication between Police Officers
and People with Hearing Impairments (*Ukr*) 513

OUR AUTHORS (*UKR*) 529

TO AUTHORS' ATTENTION (<i>UKR</i>).....	534
of Kharkiv National University of Internal Affairs (<i>Ukr</i>)	534

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

УДК 340.15:355|(4-15)«04/10» DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.01>

Борис Георгійович Головка,

кандидат історичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра теорії та історії держави та права (професор);

 <https://orcid.org/0000-0002-8815-5722>,

e-mail: bggolovko@ukr.net

ДЖЕРЕЛА ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ЧАСІВ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Вивчено основні джерела військового права у провідних країнах Західної Європи V–XI ст. Визначено, що палітра джерел була дуже різноманітною та включала звичай, нормативні акти, угоди, міжнародні договори, що стали результатом діяльності владних органів, а також філософські та церковні доктрини, які створювалися визнаними авторитетами в галузі науки і релігії. Встановлено, що номенклатура джерел у різних європейських країнах була дуже подібною, але змістовно правовідносини, які регулювалися цими джерелами, мали певні особливості залежно від форми державного устрою, правління, суспільного ладу, наявності відносин сюзеренітету–васалітету тощо.

Ключові слова: західноєвропейські країни, джерела права, звичай, військове право, капітулярії, середньовічні правди, канонічне право, міські статuti.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Дослідження військового права в середньовічній Європі становить актуальну наукову проблему, оскільки саме в цей період формувалися основи правового регулювання воєнних відносин, що вплинули на подальший розвиток європейської та світової правової думки. Часи епохи Середньовіччя характеризувалися поєднанням феодалних релігійних і звичаєвих норм, які визначали правила ведення війни, статус воїнів, обов'язки підданих та механізми відповідальності за воєнні злочини. Водночас відсутність єдиного кодифікованого законодавства, роздрібненість політичних утворень та значний вплив церкви зумовлювали складність і різноманітність правових підходів. Недостатня систематизація історико-правових джерел і брак комплексних досліджень, що поєднують аналіз світських і канонічних норм, створюють потребу у ґрунтовному вивченні

військового права цього періоду для розуміння його еволюції та спадщини в сучасному міжнародному гуманітарному праві.

Стан дослідження проблеми

Проблематика військового права середньовічної Європи є складним і багатограним напрямом історико-правових досліджень, що поєднує в собі вивчення права війни, організації війська, прав і обов'язків військовослужбовців, а також правових норм, які регулювали ведення воєнних дій. Стан наукової розробленості цього питання можна охарактеризувати як відносно фрагментарний і міждисциплінарний, оскільки дослідники звертаються до нього з позицій історії права, військової історії, політичної науки, історії церкви та соціальної історії.

Перші системні дослідження середньовічного військового права з'явилися у XIX – на початку XX ст. і мали переважно описовий характер. Так, Жак Фав'є в дослідженні «Сторічна війна» вважав, що в період із 1337 по 1453 рр. відбулася трансформація середньовічного розуміння війни – від феодалної помсти до державного конфлікту між суверенами. Також науковець звернув увагу на появу окремих елементів раннього міжнародного права, таких як дипломатія, мирні переговори, перемир'я, статус послів, правила воєнного полону [1].

Значний внесок у вивчення середньовічного військового права зробили англійські історики початку XX ст. Фредерік Поллок та Фредерік Вільям Мейтланд у праці «Історія англійського права до часів Едуарда I» (*The History of English Law before the Time of Edward I*). Дослідження присвячене становленню королівської влади і судової системи, еволюції феодалного права, але, аналізуючи поняття королівської юрисдикції, службової вірності, виконання лицарського боргу перед сувереном, автори значну увагу приділяють феномену військової повинності у формах бенефіцію, щитовим грошам (*scutage*), які вносилися у королівську скарбницю у випадках відмови особистої служби брати участь у формуванні ополчення або в загоні шерифа (*posse comitatus*) як обов'язку вільних чоловіків збиратися за наказом шерифа для оборони королівства. Тобто наведена наукова розвідка дає можливість усвідомити основу феодалної державності як взаємозв'язок між військовою владою, власністю і правом [2].

Безумовно, найкращим, на наш погляд, є дослідження французького історика Філіппа Контаміна «Війна у середні віки». Дослідник, спираючись на змістовний історичний та історико-правовий матеріал, вивчив особливості комплектування збройних сил у варварських державах, акцентував увагу на особливостях створення армії різних держав – від утримання постійної армії та переходу на створення ополчення. Він доводив, що військовий обов'язок поширювався не лише на вільних громадян, а й на напіввільних літів і навіть рабів (сервів) [3, pp. 30–32].

Отже, можемо припустити, що стан дослідження проблеми військового права середньовічної Європи можна охарактеризувати як недостатньо комплексний. Вивчення проблем взаємодії церковної та світської юрисдикції щодо врегулювання інститутів військового права, впливу звичаїв і норм звичаєвого права на формування як військового права, так і тісно з ним пов'язаного гуманітарного права, потребують більш глибокого та всебічного аналізу на підставі залучення нових джерел. До речі, в українській історіографії переважають історичні дослідження – взаємини України з європейськими державами, вивчення перебігу військових подій, діяльності видатних державних діячів, нарешті, міжнародно-правові розвідки, а проблеми військового права перебувають на початковій стадії опрацювання [4]. Окремі науковці розглядають проблеми військового права часів Середньовіччя в контексті вивчення компетенції та діяльності франкських королів, не акцентуючи увагу на правових засадах військової діяльності [5].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є історико-правове дослідження джерел військового права на територіях провідних європейських держав (Англія, Франція).

Для досягнення сформульованої мети визначено такі *завдання*:

- проаналізувати доступні джерела воєнно-правових норм;
- дослідити правовідносини в галузі військового права, які були регламентовані на підставі наявних джерел права;
- визначити загальне й особливе в головних правових проблемах галузі військового права у правових системах європейських країн.

Наукова новизна дослідження

Уперше здійснено історико-правовий аналіз джерел військового права держав Західної Європи часів раннього Середньовіччя. Проаналізовано особливості регламентації основних інститутів військового права: мобілізація, правовий статус військовослужбовця, його права й обов'язки, відповідальність за вчинення правопорушень, мотивація вільних людей особисто брати участь у воєнних діях, залежність між майновим статусом людини, її суспільно-правовим становищем і правом або обов'язком виступати на захист держави та її очільника. Вважаємо, що висновки можуть бути використані при викладанні курсів історії держави і права зарубіжних країн та історії військового права.

Виклад основного матеріалу

Історія Європи періоду раннього Середньовіччя (V–XI ст.) була часом безперервних воєн, що зумовлювало потребу у правовому регулюванні питань війни, військової служби, статусу військовополонених, економічних відносин між переможцями та переможеними, а

також інших взаємин сторін війни. Військове право цього періоду не існувало як окрема галузь права в сучасному розумінні, проте воно формувалося з різноманітних норм, таких як звичаєві, релігійні, королівські та станові.

Європейські держави мали свої особливості становлення та розвитку військового права. У Франції та Англії джерелами військового права стали капітулярії, правди франкських королів, праці філософів і церковних діячів, асизи, ордонанси, у Скандинавії – закони країн Північного моря, в італійських комунах – міські статuti. Джерела військового права відображали соціальну структуру середньовічного суспільства, домінування церкви й особливості феодальних відносин.

Найдавнішим джерелом військового права були звичаї, які формувалися в ранньому Середньовіччі на основі племінних традицій і практики ведення воєнних дій. Ці звичаї являли собою систему неписаних норм поведінки, що регулювали взаємини між воїнами, ставлення до ворога, населення та майна під час війни. Вони виникли внаслідок поєднання германських, римських, християнських і феодальних традицій. До появи кодифікованого військового права саме воєнні звичаї визначали правила ведення війни, честь лицаря та ставлення до полонених. Такі звичаї були зафіксовані у варварських правдах, капітуляріях франкських королів, правдах англійських королів, а також приписах християнської етики. Наприклад, Салічна правда (*Lex Salica*) у Титулі 42 встановлювала привілейоване становище вільних людей, які перебували на службі. За вбивство вільної людини під час походу вергельд (грошове стягнення за вбивство вільної людини) становив 600 солідів, а якщо вбитий був антрустіоном (тобто перебував на королівській службі), штраф збільшувався втричі і становив 1 800 солідів [6, с. 32]. Бургундська правда (*Lex Burgundionum*), створена у VI ст. королем Гундобадом, містить цілу низку норм, переважно кримінально-правових, які регламентують порядок ведення війни. Так, Титул 1 у статтях 1–3 вимагає сплати компенсації за порушення громадського миру під час війни; Титул 37 у статтях 2–5 визначає відповідальність за вбивство під час бойового походу; Титул 35 у статтях 1–5 встановлює штраф у 15 солідів за дезертирство і за приховування дезертира; Титул 42 у статтях 1–2 наголошував: «Усі бургунди мають йти до королівського війська», тобто запроваджував загальний військовий обов'язок [7, с. 245].

Ще одне джерело – капітулярії Каролінгів – законодавчі акти франкської держави VIII–IX ст., що доповнювали варварські правди та відображали політичну й військову реформу Карла Великого та його наступників. У цих документах міститься низка положень, які регламентували воєнні правовідносини, такі як: структура війська,

поведінка під час бойових дій, обов'язки васалів відносно сеньйорів, відповідальність за порушення військової дисципліни. Капітулярії проголошували обов'язок усіх вільних людей брати участь у військових походах і бойових діях. Винятком становили люди, які працювали на господарстві короля, а також представники духовенства. Капітулярії дозволяли вільним селянам об'єднуватися у групи по сім осіб і виставляти від свого колективу одного воїна з конем і зброєю. До речі, така практика ще й запроваджувала принцип колективної відповідальності щодо військової повинності. Наступна проблема, яку розв'язували капітулярії, – це дотримання дисципліни під час походів і бойових дій. Так, Капітулярій 803 р. встановлював штраф або навіть передбачав конфіскацію майна за дезертирство чи неявку в королівський табір за викликом сеньйора [8, с. 47]. Крадіжка та насильство класифікувались як державний злочин. Капітулярії визначали порядок збору продовольства, а також грошей для купівлі зброї, коней, водночас містили суворі санкції проти осіб, які прагнули нажитися на війні і були викриті у спекуляціях. Ще одна проблема, пов'язана з організацією воєнних дій, – контроль за виконанням військових наказів. Його покладали на місцевих сеньйорів – графів і маркграфів, які зобов'язувалися спостерігати за виконанням приписів короля, накладати стягнення, аж до позбавлення ленів, і звітувати про свою діяльність перед посланцями короля (*missi dominici*) [7, с. 282–283].

Також капітулярії містили доктринальні положення, які ілюструють ставлення тогочасного суспільства до війни. Капітулярій 802 р. кваліфікував військову службу і як обов'язок, і як реалізацію вірності королю. Так, всі вільні чоловіки зобов'язувалися приносити присягу на вірність Карлу Великому, включно з обіцянкою захищати державу і боротися за неї. Загалом війна розглядалась як *bellum iustum*, тобто справедлива війна, яка ініціюється королівським наказом. Серед правил ведення війни капітулярії визначали заборону убивства служителів церкви, знищення церков, пограбування мирних жителів. Ба більше, Капітулярій 802 р. вимагав дотримуватися християнської моралі під час війни, поклавши початок формуванню доктрини християнського військового права [6, с. 32]. Отже, капітулярії Каролінгів систематизували військові обов'язки населення, узаконили військову дисципліну, порядок мобілізації та запровадили моральні межі війни, намагаючись поєднати давні германські звичаї та концепцію справедливої війни. У теоретико-правовому плані можна оцінити капітулярії як перехідну ланку між звичаєвим військовим правом франків і феодалним воєнним правом майбутніх європейських держав.

Великий вплив на військове право мала католицька церква. Дуже довго погляди християнства на війну не були визначним чинником умонастроїв і поведінки варварів. Праці письменників і богословів

Сульпіція Севера та Квінта Тертулліана пропагували миролюбство, засуджували війну як для священників, так і для мирян. Із часом ситуація змінилася. На думку С. Стасюка, Старий Завіт представляє нам образ воїна, описує військові подвиги Авраама, Мойсея та Давида. Натомість Новий Завіт негативно ставиться не до війни, а до проявів індивідуального насильства, а військовий фах розглядається як бажаний і законний. Так, Іоанн Хреститель наставляє воїнів нікого не гнобити, не обмовляти і задовольнятися своєю платнею, а також дає пораду митарям не вимагати від військових більше визначеного, Ісус Христос вітає віру (сплату штрафу) сотнику, а в Посланні до Євреїв виправдовуються війни Ізраїлю [9].

Дуже показовим для розуміння ставлення церкви до війни є вислови визнаних ідеологів християнства, які для того часу можна оцінювати як доктринальні, що мали силу джерел права. Війна розуміється як трагедія, а також справа сатанинська, тобто така, яка суперечить Божому замислу. А якщо так, то обов'язок християнина полягає в захисті Батьківщини і Божого промислу. Іоанн Златоуст у своїх «Бесідах» наполягає на тому, що *«війни постійно ростуть від кореня гріхів»* [10]. *Августин Блаженний у трактаті «Про Місто Боже» вважає, що не є порушенням заповіді «Не вбивай», якщо особи ведуть війни від імені Бога або, виконуючи його закони, карають злочинців на смерть»*¹. Отже у працях видатних церковних діячів цього часу воєнним діям надано переважно морально-правову, етичну оцінку, а також містяться уточнення, які війни є допустимими з точки зору християнства.

У період становлення західноєвропейської державності важливим джерелом військового права були королівські грамоти, хартії та феодалні договори, що встановлювали, зокрема, обов'язок васалів нести військову службу і визначали розміри та порядок комплектування військових підрозділів, а також винагороди і пільги для воїнів. Наприклад, Хартії Хлотаря I 560 р. та Хільперика I 580 р. визначають право монастирів на недоторканність, запроваджують обов'язок церкви забезпечувати армію продовольством, окремо суворо забороняють грабувати церковні землі як у мирний час, так і під час військових походів, регламентують надання притулку цивільним особам і військовополоненим, забороняють священникам брати участь у військових діях, а також зобов'язують вільних осіб (баронів) виставляти озброєних воїнів [11].

Певну інформацію про стан військового права містять також міжнародні договори періоду раннього Середньовіччя. Так, Уедморський договір між Альфредом (королем англосаксів) і Гутрумом (ватажком

¹ Блаженний Августин. Про Місто Боже. Пер. з лат. П. А. Содомори. *Патріархат*. 2005. № 4. С. 3–21.

датчан, які завоювали до кінця IX ст. Східну Англію), укладений близько 878–890 рр., встановлював кордони між володіннями англосаксів і датчан, заборону прийняття дезертирів до війська з обох сторін, положення про мирну торгівлю, заборону вбивств цивільних осіб під час бойових дій та визначав розмір відшкодування за вбитих (200 шилінгів), регламентацію юридичного статусу підданих у прикордонній зоні [12, р. 18]. Можна припустити, що такі договори були тимчасовими, але згодом їхні положення заклали основу міжнародного гуманітарного права. Головними джерелами військового права на території Англії англосаксонського періоду (середина V – середина XI ст.) були закони, грамоти, правди англійських королів та рішення ради королівських радників (*witenagemot*). Особливість правових норм, що містилися в цих джерелах, полягала в тому, що найважливіша воєнна проблема (оголошення війни і укладання миру) належала до обопільної компетенції короля і його ради. За поглядами, схожими з германськими, військова справа кваліфікувалась як натуральна повинність. Військо англосаксів об'єднувало озброєних людей, народне ополчення і міліцію. Закони короля Альфреда Великого 890 р. визначали правила мобілізації (*fyrð*) та встановлювали відповідальність за ухилення від неї. Кожен англосакс, якій володів земельним наділом – гайдою (*hide*) – площею 120 акрів, виконував натуральну державну повинність, яка полягала в його обов'язку прибути до ополчення та брати участь у воєнних діях. Окремо встановлювався обов'язок захищати державу з моря – кожне графство виставляло визначену кількість кораблів, залежно від розмірів своєї території, з екіпажем і всім необхідним [13, с. 28]. Примітно, що військові, які входили до верхівки королівської дружини (нобілі, ерли), утворювали керівній прошарок у збройних силах королівства, ставали повноправними членами *witenagemot* і отримували додаткову винагороду від короля за свою службу у вигляді земельних наділів. Із часом королівські дружинники перетворилися на крупних землевласників, фактично зрівнявшись із старійшинами, єпископами й абатами, утворивши прошарок урядової аристократії. Закон відреагував на таку трансформацію, і Правда Етельберта 600 р. встановила вергельд за вбивство такого військового у 400 шилінгів, що було вдвічі більше ніж штраф за вбивство вільної повноправної людини. Згодом диференціація поширюється на самих військових. Законом усецескського короля Іні 690 р. королівський воїн-землевласник захищався вергельдом у 1 200 шилінгів, а воїн безземельний – 600. До речі, воїн, який не належав до когорт королівських дружинників, захищався вергельдом у 200 шилінгів [13, с. 35]. Отже, на відміну від джерел військового права континентальної Європи англійські закони англосаксонського періоду більшою мірою регламентували соціальні та

майнові проблеми військових, наближаючи найбільш знатних і заможних до королівського оточення.

Дуже показовим документом щодо розуміння ставлення англійської корони до воєнної справи є «Асиза про озброєння», видана у XII ст. королем Генрихом II. Головні її положення зводяться до того, що кожен землеволодільник, який володіє феодом, повинен бути озброєним (закон визначає кількість і якість озброєння) та готовим виступити на захист короля. Такий самий обов'язок покладався на будь-яку людину світського звання, що володіла рухомим майном або прибутком вартістю 10 марок. У разі смерті такої особи його обов'язок покладався на спадкоємця. Якщо спадкоємець не досяг віку, необхідного для несення військової служби, слід було залучити опікуна або іншу вільну особу до досягнення повноліття спадкоємця. Контроль за цією процедурою покладався на суддів, які зобов'язувалися провести перепис таких призовників, роз'яснити їхні обов'язки на загальних зборах і примусити всіх присягнути на вірність королю та його королівству¹.

Висновки

Джерела військового права в середньовічній Європі були багатогарними та різноманітними. Вони поєднували звичаї, релігійні приписи, варварські правди, закони (капітулярії) франкських королів, внутрішні та міжнародні договори. Певною мірою така строкастість відображала складність суспільного ладу і ставала адекватним підтвердженням рівня правової культури того часу. Головним змістом норм військового права ставала потреба визначити мобілізацію як обов'язок всього вільного населення, запроваджуючи матеріальні санкції у вигляді штрафів і позбавлення володіння землею для тих, хто ухилявся від неї. Також, керуючись теорією справедливої війни, джерела військового права встановлюють низку обмежень при веденні бойових дій: запроваджуються надзвичайно високі штрафи за посягання на життя й убивства військових, заборона вбивати полонених, мирне населення і некомбатантів, заборона пограбувань церковного майна та майна цивільних осіб. Примітно, що особливістю правових норм військового права на території Англії було більш широке поняття мобілізації – включався набір до регулярної армії, ополчення та міліції, чого не спостерігалося у джерелах права держав континентальної Європи.

Саме з норм військового ранньосередньовічного права з часом були генеровані європейські правові принципи ведення війни, зокрема поняття «справедлива війна», захист цивільного населення, регулювання поведінки з полоненими та виплати контрибуції тощо.

¹ Уривок з «Асиза про озброєння» (XII ст.). URL: <https://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R3/4/2> (дата звернення: 30.10.2025).

Список бібліографічних посилань: **1.** Фавьє Ж. Столетняя война / пер. с франц. М.: Евразия, 2009. 656 с. **2.** Pollock F., Maitland F. W. The history of English law before the time of Edward I. London: Cambridge University Press, 1898. 714 p. **3.** Contamine Ph. War in the Middle Ages. New York, USA: B. Blackwell, 1984. 387 p. **4.** Бредіхин А. В., Кузовков В. В. Міжнародні відносини раннього середньовіччя: методологічний аспект. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 65–68. **5.** Фаст О. О. Розвиток уявлень про межі державної влади в середньовічній Європі. *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 15–20. DOI: <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-2.2>. **6.** Семко Я. С. Історія раннього середньовіччя: документи та матеріали: хрестоматія. Одеса : Фенікс, 2021. 229 с. **7.** Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум : навч. посіб. / І. А. Логвиненко, Ю. О. Загуменна, О. А. Гавриленко та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2023. 904 с. **8.** Ліхтей І. М. Держава франків. Матеріали до лекції та практичних занять. Навчальний посібник з нормативної дисципліни «Історія та культура західноєвропейського Середньовіччя». Ужгород: РІК-У, 2023. 64 с. **9.** Стасюк С. Формування правових засад середньовічної війни. *Віче*. 2010. № 20. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2244/> (дата звернення: 30.10.2025). **10.** Святитель Іоанн Златоуст. Вибрані бесіди. Київ : Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 2021. 631с. **11.** Mordek H. Bibliotheca capitularium regum Francorum manuscripta: Überlieferung und Traditionszusammenhang der fränkischen Herrschererlasse. München : Monumenta Germaniae Historica, 1995. 1113 p. **12.** Asser J. Alfred the Great: Asser's Life of King Alfred and other contemporary sources. New York, USA: Penguin Books, 1983. 360 p. **13.** Петрушевский Д. М. Очерки из истории английского государства и общества в средние века. М.: Госиздат, 1937. 223 с.

Надійшла до редколегії 02.11.2025

Прийнята до опублікування 10.12.2025

Holovko B. H. Sources of Military Law in Western Europe During the Early Middle Ages

The article analyzes the sources of military law of the leading European countries of the early Middle Ages (5th – 12th centuries). It is found that the list of sources of military law of that time was quite extensive. It included customs, norms of customary law, laws of the Frankish and English kings, and interstate agreements. The main focus of the regulatory legal acts was to attempt to legitimize legal relations related to the conduct of hostilities. First of all, the law of medieval states regulates mobilization. All free people had to serve, it is noteworthy that the duties of landlords were very carefully defined, who had to arrive personally at the king's summons and bring with them a certain number of armed men. Violation of this norm threatened with a large fine and loss of land ownership.

An interesting source of military law is considered to be the doctrinal provisions of philosophical and church authorities. Their works form the phenomenon of a "just war". Within

the framework of this phenomenon, on the one hand, war is considered a sinful act, on the other hand, war and its participants are justified if they fight for their own state, independence, law, faith, etc.

The legal sources that were available for study establish a system of requirements and prohibitions regarding the conduct of war. Among them are the following: a ban on the killing of civilians, as well as persons who use weapons solely for defense, a ban on the harsh treatment of prisoners of war, and a ban on looting from church buildings and the property of civilians.

We believe that over time, these norms have laid the foundation of international humanitarian law. Certain differences in the attitude towards military matters in the sources of continental law compared to Anglo-Saxon law are identified. For example, English legal sources pay more attention to the protection of military personnel who were close to the king.

Keywords: Western European countries, sources of law, customs, military law, capitularies, medieval leges, canon law, city charters.

УДК 342.7:347.952

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.02>

Ілля Олегович Гринь,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (аспірант);

<https://orcid.org/0000-0003-1367-5472>,

e-mail: ilyagrin@ukr.net

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРИМУСОВОМУ ВИКОНАННІ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Проаналізовано стан дотримання прав людини у виконавчому провадженні та визначено основні чинники, що впливають на нього. Досліджено законодавчі зміни, які сприяють забезпеченню прав людини в умовах воєнного стану. Розглянуто механізми, що застосовуються під час виконання судових рішень, коли боржниками є держава чи державні органи. Також досліджено стан виконання рішень Європейського суду з прав людини, боржником за якими є Україна.

Ключові слова: виконавче провадження, рішення суду, права людини, примусове виконання, пошкодження прав людини.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Фактичне повне виконання судового рішення є одним з основних критеріїв успішності не лише судової гілки влади, а й держави загалом.

Сьогодні Україна стикається з низкою проблем, пов'язаних із примусовим виконанням рішень суду. Серед них – недосконала система звернення стягнень, заборони, пов'язані з воєнним станом, а також небажання громадян виконувати рішення суду. Попри це, при підвищенні ефективності виконання рішень не слід забувати про дотримання прав людини.

Виконавче провадження як завершальний етап судового процесу накладає низку обмежень на сторони, зокрема на боржника, особливо щодо його права вільно розпоряджатися власним майном. Однак такі обмеження є допустимими і не порушують основні нормативні акти, що регулюють захист прав людини, зокрема Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод.

Сьогодні ключовими є питання досягнення справедливого балансу між захистом прав стягувачів і боржників, встановлення належного рівня фінансового забезпечення виконавчого провадження, а також вирішення проблеми бюрократичності процедур, строків виконання виконавчих дій та якості програмно-технічного забезпечення тощо.

Однак механізм захисту прав людини у виконавчому провадженні є неефективним і непропорційним, що стосується як боржника, так і стягувача. Високий рівень бюрократизованості та низка обмежень щодо виконання виконавчих дій призводять до збільшення порушень, що негативно впливає як на систему примусового виконання рішень загалом, так і на швидкість та повноту виконання.

Стан дослідження проблеми

Вагомий внесок у розвиток положень щодо ефективного застосування, збереження та всебічного захисту прав людини у виконавчому провадженні зробили такі науковці, як Д. Приймаченко, А. Навляйко та І. Кузьміна, які виокремили чіткі механізми забезпечення прав людини при примусовому виконанні судових рішень, а також аспекти діяльності органів державної виконавчої служби, що потребують покращення. В. Притуляк та О. Верба досліджували вплив обмежень у сфері примусового виконання судових рішень, запроваджених у період воєнного стану. А. Спицька визначила основні фактори, що сприяють порушенню прав людини під час примусового виконання рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), зокрема недосконале законодавство та недостатнє фінансування.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виокремлення основних положень законодавства, які призводять до порушення прав людини під час примусового виконання рішень.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*: 1) виокремити основні порушення прав людини, що відбуваються під час примусового виконання судових рішень; 2) з'ясувати вплив запровадження воєнного стану на дотримання прав людини у виконавчому провадженні; 3) визначити заходи, вжиті державою для запобігання порушенням прав людини у процесі примусового виконання судових рішень.

Наукова новизна дослідження

Здійснено аналіз положень, які несуть ризики порушення прав людини під час примусового виконання судових рішень. Визначено позитивні та негативні наслідки запровадження воєнного стану в Україні для сторін виконавчого провадження.

Виклад основного матеріалу

Дотримання прав людини і основоположних свобод у ХХІ столітті є одним із найважливіших принципів у формуванні законодавства. Кожен нормативно-правовий акт, ухвалений в Україні, повинен враховувати дотримання прав людини.

Сьогодні в науковій літературі зустрічається велика кількість визначень поняття «права людини». Юридичного закріплення цей термін

набув після Великої французької революції, завдяки Декларації прав людини та громадянина 1789 року. Саме в цьому нормативно-правовому акті було закріплено ідею про те, що всі люди від народження є вільними та рівними у своїх правах; будь-яке політичне об'єднання повинно мати на меті збереження природних прав людини, зокрема право на власність, вільне висловлення думок, безпеку тощо [1].

Так, П. Рабінович визначає права людини як можливості людини, які вона використовує для забезпечення свого щоденного існування, що полягає в задоволенні власних потреб, а також подальшому розвитку в тих чи інших умовах, на які впливає рівень організації суспільства, історична епоха, культурний розвиток тощо [2, с. 12]. У своїх працях науковець виокремлює п'ять основних підходів до трактування прав людини. До них належать: соціальний підхід (права людини – це внормовані засоби тієї чи іншої поведінки, які спрямовані на задоволення базових потреб людини); психологічний підхід (права людини – це персональні бажання індивіда, що адресовані іншим суб'єктам); легістський підхід (права людини – це межа поведінки людини, що регулюється законодавчими нормами, правилами, розпорядками тощо); біологічний підхід (права людини характеризуються як біологічні потреби, що виникають у людини від народження); етичний підхід (права людини – це «форма вираження норм моралі») [3, с. 11].

Г. Саміло визначає права людини як «природні можливості індивіда», які він використовує для забезпечення честі, гідності, життя тощо [4, с. 317]. Це визначення характеризує права людини як невід'ємну частину існування індивіду та наявність їх, починаючи від народження.

Важливим у контексті розгляду терміна «права людини» є визначення С. Козюбри, який зазначає, що «права людини – це визнані світовим співтовариством блага й умови життя, яких може домагатися особа від держави і суспільства, в яких вона живе, та забезпечення яких реальне в умовах досягнутого людством прогресу» [5, с. 50]. Інакше кажучи, дослідник виокремлює три основні критерії для визначення прав людини: загальносвітова визначеність; наявність певних благ, які може забезпечити держава чи суспільство, та достатній рівень прогресу для їх забезпечення.

Виконання рішень суду є одним із головних критеріїв, яких кожна держава має дотримуватися. Україна не є винятком. Оскільки «право на справедливий суд є ілюзорним, якщо судові рішення залишається невиконаним»¹.

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Горнсбі проти Греції» (Case of Hornsby v. Greece) : від 19.03.1997 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079 (дата звернення: 09.09.2025).

Як зазначає О. Верба, суть виконавчого провадження полягає в забезпеченні реалізації порушених прав людини [6, с. 14]. Виконавче провадження має на меті не лише забезпечення реалізації порушених прав, але й недопущення їх подальших порушень. Особливо це стосується рішень немайнового характеру, таких як виселення боржника, вселення стягувача, встановлення побачення з дитиною чи усунення перешкод у таких побаченнях. Одномоментне виконання рішення без подальшого забезпечення порушує ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Задля цих цілей законодавець передбачив механізм відновлення виконавчого провадження через звернення стягувача до виконавця із заявою.

З уведенням воєнного стану законодавець запровадив норму щодо визначення поточного рахунку боржника – фізичної особи в банку для здійснення видаткових операцій. Суть цієї норми полягає в наданні боржнику можливості користуватися власними коштами на одному рахунку в банку в межах двох розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом про Державний бюджет України на 1 січня поточного календарного року. Ця процедура дозволила боржникам отримати доступ до коштів, необхідних для задоволення базових потреб, а також надала змогу стягувачам отримувати кошти для виконання судового рішення. Мінімальна сума, на яку неможливо звернути стягнення за судовим рішенням, передбачена також в законодавстві інших країн, таких як Німеччина, Франція, Іспанія тощо. Окрім того, боржники юридичні особи, фізичні особи – підприємці та самозайняті особи на період воєнного стану мають право здійснювати операції зі своїх арештованих рахунків для сплати податків, зокрема єдиного соціального внеску, а також для виплати власним працівникам заробітної плати, але не більше ніж п'ять розмірів мінімальної заробітної плати на місяць щодо одного працівника¹. Ці положення покращили дотримання базових прав людини та забезпечили баланс між інтересами стягувача в дотриманні права на справедливий суд та боржника щодо поваги до приватного життя та права власності.

Проте існує негативна тенденція у виконанні рішень ЄСПЛ. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» виконанням рішення ЄСПЛ є: а) виплата стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; б) вжиття заходів загального

¹ Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення: 09.09.2025).

характеру¹. Ситуація з виплатою відшкодування стягувачам є крапкою. Відповідно до Щорічного звіту про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2022 році на здійснення платежів, пов'язаних із вжиттям заходів на виконання рішень ЄСПЛ, ухвалених за наслідками розгляду 18 справ проти України, з Державного бюджету України було сплачено кошти в розмірі 66 029 648,27 гривень із 70 374 066,00 гривень зобов'язань [7, с. 17–18], що в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації є позитивним результатом.

Ситуація з ужиттям заходів загального характеру набагато гірша. Так, за період з 2022 по 2023 рік Україна виконала лише шість рішень ЄСПЛ².

Усі ці випадки порушують право на справедливий суд, а також конституційний принцип обов'язковості виконання судового рішення, закріплений ст. 129-1 Конституції України³. Крім того, право на справедливий суд є базовим правом людини, закріпленим у ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод⁴.

Щодо способів поновлення права на справедливий суд, особливо в рішеннях немайнового характеру, важливим є встановлення судового контролю над виконанням рішення. Такий механізм закріплено в Кодексі адміністративного судочинства України, статтями 382–382-3 якого передбачено можливість встановлення судового контролю за заявою стягувача. Він полягає в зобов'язанні боржника, що є суб'єктом владних повноважень, подати у строк, встановлений судом, звіт про виконання судового рішення. У разі встановлення судом неподання такого звіту або ж його неповного подання суд своєю

¹ Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 09.09.2025).

² Рішення Комітету міністрів Ради Європи про виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах щодо України // Міністерство юстиції України : офіц. сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/rishennya-komitetu-ministriv-radi-evropi-pro-vikonannya-rishen-evropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini-u-spravah-schodo-ukraini-6224> (дата звернення: 09.09.2025).

³ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 09.09.2025).

⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 09.09.2025).

ухвалою зобов'язує боржника повторно подати звіт або ж накласти на керівника боржника штраф¹.

Як зазначає Н. Шелевер, вищезгадану норму слід змінити, встановивши обов'язок суду, а не його право, після звернення стягувача зобов'язувати суб'єкта владних повноважень подавати звіт щодо виконання судового рішення. Крім того, дослідниця наголошує на необхідності закріплення цієї норми в межах Господарського процесуального кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України [8, с. 96]. Повністю погоджуючись із цією думкою, вважаємо за необхідне також визначити обов'язок виконавця звертатися з такою заявою в межах виконання рішень немайнового характеру.

Наступним порушенням прав людини в межах примусового виконання рішень є порушення права на особисту недоторканність і недоторканність майна. Яскравим прикладом такого порушення є висновок Верховного Суду, викладений у постанові Верховного Суду від 13 липня 2022 року у справі № 2/0301/806/11. Ця постанова описує ситуацію, коли було відмовлено у знятті арешту з майна через знищення виконавчого провадження. Рішення суду було виконано поза межами виконавчого провадження після повернення виконавчого документа стягувачу. Однак виконавець відмовився зняти арешт з майна боржника, через що останній звернувся за судовим захистом. Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у своїй постанові зауважив, що «арешт майна боржника здійснюється для забезпечення реального виконання виконавчого документа. А в разі повного виконання виконавчого документа підстав для збереження чинності арешту майна боржника немає». Також Суд вказав на факт порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки «застосування арешту майна боржника як обмежувальний захід не повинне призводити до його порушення, що свідчить про необхідність його застосування виключно у випадках та за наявності підстав, визначених законом»².

Слід зазначити, що статус сторони виконавчого провадження накладає на його учасників низку прав та обов'язків. У контексті положень про право власності варто згадати, що ст. 1 Першого протоколу

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 09.09.2025).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.07.2022 : справа № 2/0301/806/11, провадження № 61-3814св22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105249398> (дата звернення: 09.09.2025).

до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод наголошує, що ніхто не може бути позбавлений права володіння своїм майном. Однак держава залишає за собою право встановлювати засоби контролю за використанням цього права, вводячи законодавчі зміни в разі необхідності для забезпечення загальних інтересів або сплати податків і зборів¹.

Інакше кажучи, арешт майна боржника для забезпечення примусового виконання рішень суду не може вважатися порушенням права людини на володіння майном.

Окрем в межах дотримання прав людини при примусовому виконанні рішень суду слід наголосити на ст. 1 Протоколу 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, що не включені до Конвенції та Протоколу 1 до неї: «Нікого не може бути позбавлено волі лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов'язання»². Ця норма спрямована не лише на захист особистих немайнових прав людини, зокрема від незаконного позбавлення волі, а й на дотримання принципу співмірності заходів примусового виконання, який є одним з основних у межах виконавчого провадження.

Варто зазначати, що цей принцип жодним чином не суперечить ст. 382 Кримінального кодексу України. Як зазначає С. Войченко, «позбавлення волі не заборонене, якщо будь-який інший чинник мав місце окрім нездатності виконати договірне зобов'язання, наприклад: якщо боржник діє із злочинним або обманним наміром; якщо особа свідомо відмовляється виконувати зобов'язання, незалежно від причин; якщо нездатність виконати зобов'язання є результатом недбалості. Використовуючи таку термінологію Комітет експертів намагався не допустити випадків уникнення кримінальної відповідальності за злочин, що є доведеним у суді та має вищевказані ознаки» [9, с. 364–365]. Тобто притягнення боржника за невиконання рішення суду жодним чином не порушує ст. 1 Протоколу 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а лише уточнює необхідність виконання зобов'язань та неможливість позбавлення волі за фактичні обставини, що могли негативно вплинути на майновий стан боржника.

¹ Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : від 20.03.19520 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 09.09.2025).

² Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї : від 16.09.1963 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_059 (дата звернення: 09.09.2025).

Висновки

Виконавче провадження як завершальна стадія судового провадження спрямоване на забезпечення дотримання прав людини. Незважаючи на статус, яким наділяються сторони виконавчого провадження, та обмеження в певних правах однієї зі сторін (заборона розпоряджатися та інколи користуватися власним майном чи коштами), важливим є дотримання принципу співмірності заходів примусового виконання рішень та обсягу вимог за рішеннями. Це дозволяє забезпечувати повне фактичне виконання рішення суду без порушень прав людини, які не є необхідними для цього.

Не менш важливим у контексті примусового виконання судових рішень є забезпечення права на справедливий суд. Виконавче провадження спрямоване на його дотримання, оскільки завдяки заходам примусового виконання надається можливість повного виконання рішення, а обмеженість цих заходів сприяє недопущенню зловживань з боку учасників.

Саме судові рішення встановлює наявність або відсутність порушених прав людини та визначає порядок і спосіб їх поновлення. Примусове виконання судового рішення застосовує заходи примусу та обмежень для поновлення порушених прав.

Із запровадженням воєнного стану стан дотримання прав людини дещо погіршився в багатьох сферах суспільного життя, зокрема у примусовому виконанні судових рішень. Однак законодавець зміг частково покращити ситуацію щодо обмежень, запроваджених на період воєнного стану.

Так, для боржників було введено поняття «поточний рахунок у банку для здійснення видаткових операцій», що дозволило запровадити мінімально захищену від стягнення суму в розмірі двох мінімальних заробітних плат. Також боржники отримали можливість сплачувати податки та заробітну плату працівникам.

Стягувачі, користуючись перерваними строками на період воєнного стану, отримали можливість пред'являти виконавчі документи, строк дії яких сплив у момент введення воєнного стану, а також до 4 вересня 2025 року скористатися зупиненими строками позовної давності.

Попри недоліки цих законодавчих змін, вони все ж посилили процес дотримання прав людини, особливо під час воєнного стану. Наприклад, надання законодавчої можливості боржнику отримати суму в розмірі двох мінімальних заробітних плат для забезпечення базових потреб дозволило виконувати судові рішення з дотриманням принципу співмірності заходів примусового виконання. Проте законодавчі обмеження щодо заборони звернення стягнення та зупинення виконання виконавчих дій стосовно підприємств, зазначених

у Прикінцевих та перехідних положеннях Закону України «Про виконавче провадження», несуть ризик зловживання певними правами, що може призвести до порушення вимог ст. 129-1 Конституції України та ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Саме тому дотримання прав людини, передбачених цими нормативно-правовими актами, потребує подальшого нормативного врегулювання.

Список бібліографічних посилань: 1. Антонович М. М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації. *Наукові записки НаУКМА*. 2005. Т. 45. С. 9–16. 2. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. Т. 2, № 73. С. 10–16. 3. Рабінович П. Основоположні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України*. 2015. № 2. С. 9–23. 4. Саміло Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Запоріжжя : Просвіта, 2010. 348 с. 5. Козюбра М. Загальна теорія права : підручник. Київ : Баїте, 2015. 392 с. 6. Верба О. Запобігання зловживання правом у виконавчому провадженні // Актуальні проблеми правового регулювання господарських та соціальних відносин в Україні : зб. тез доп. учасників наук.-практ. семінару (м. Львів, 18 жовт. 2024 р.) / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2024. С. 13–16. 7. Сокоренко М. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2022 році. Київ : М-во юстиції України, 2023. 28 с. 8. Шелевер Н. В. Особливості судового контролю за виконанням рішень судів. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 26. С. 93–98. 9. Войченко С. В. Додаткові протоколи до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що гарантують захист прав людини в кримінально-правовій сфері. *Актуальні проблеми політики*. 2010. № 39. С. 362–371.

Надійшла до редколегії 20.10.2025

Прийнята до опублікування 04.12.2025

Gryn I. O. The Theoretical Aspect of Ensuring Human Rights in the Enforcement of Court Decisions

The article is devoted to the problem of human rights compliance in enforcement proceedings and the study of the relationship between the rights of the parties to enforcement proceedings for the full actual enforcement of court decisions. The main views of scholars on human rights compliance in enforcement proceedings are analysed, and criteria for human rights violations in the enforcement of court decisions are identified. It is found that maintaining a balance between the parties is closely linked to ensuring human rights in enforcement proceedings. Attention is paid to compliance with the principle of proportionality of measures for the enforcement of court decisions, in particular in the context of human rights and the prevention of abuse of

rights by the parties. The main problems that affected the observance of human rights during martial law are identified.

Changes introduced in the enforcement of court decisions during martial law are considered, in particular the possibility for the debtor to specify a current account for expenditure transactions. Their advantages and disadvantages in the context of human rights compliance are also analysed. The problem of non-compliance by the state with court decisions, in particular decisions of the European Court of Human Rights, is outlined. The mechanism of judicial control over the enforcement of court decisions in administrative proceedings is examined, which obliges the authority against which the court decision was made to submit a report on the enforcement of the decision within a specified period. The consequences of failure to submit or improper submission of a report are described, in particular the obligation to resubmit the report or impose a fine on the head of the enterprise that is the debtor.

Keywords: enforcement proceedings, court decisions, human rights, compulsory enforcement, generations of human rights.

УДК 340:342.9:305:340.12 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.03>

Катерина Борисівна Левченко,

доктор юридичних наук, професор,

Урядова уповноважена з питань гендерної політики;

 <https://orcid.org/0000-0002-8334-7362>,

e-mail: levchenkokateryna@yahoo.com

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В 2020–2025 РОКАХ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД

У статті обґрунтовано актуальність системного вдосконалення нормативно-правових засад сучасної політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні. Досліджено ефективність політичних процесів унаслідок застосування принципу гендерного мейнстрімінгу, який передбачає врахування та впровадження гендерної складової в усіх сферах державного управління. Проаналізовано стан комплексного розвитку правових засад формування та реалізації гендерної політики як наскрізної складової для різних сфер державного управління у період 2020–2025 років. Здійснено огляд нормативно-правового забезпечення гендерної політики в історичній перспективі та висвітлено гендерний мейнстрімінг як новітній підхід у формуванні правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Запропоновано наукове обґрунтування перспективних напрямів його розвитку.

Ключові слова: гендерна політика, гендерна рівність, гендерне право, гендерний дискурс, гендерний мейнстрімінг, рівні права та можливості жінок і чоловіків.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Нормативно-правові акти створюють необхідне правове підґрунтя для формування та впровадження державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні. Перспективи розвитку державної гендерної політики збігаються з поглибленням євроінтеграційних процесів та забезпеченням відповідності українського законодавства й політики стандартам ЄС. Це вимагає постійного вдосконалення законодавчої бази та внесення змін у чинні документи, що зумовлено як сучасними суспільними процесами, так і адаптацією українського законодавства до європейських стандартів.

Політика гендерного мейнстрімінгу, яка передбачає наскрізне включення гендерної складової в усі сфери державного управління,

пріоритезує врахування принципу гендерної рівності у правових актах, розроблених і ухвалених різними суб'єктами: Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, обласними адміністраціями тощо. Таким чином, важливим є розвиток гендерного права як системи, а також норм галузевого законодавства на основі міжнародних стандартів гендерної рівності, Конституції України та Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Стан дослідження проблеми

Питання нормативно-правового забезпечення процесів формування та впровадження державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні продовжує залишатися в полі зору наших наукових інтересів [1] та інтересів інших українських учених (М. Буроменський [2], Т. Мельник [3], Н. Оніщенко [4], О. Руднєва [5]) з моменту відновлення Української державності. Інтерес до цієї теми зростає із поглибленням гендерних перетворень і процесів європейської інтеграції.

Ю. Біла-Тюрина досліджувала особливості адміністративно-правового забезпечення гендерної політики в Україні в контексті євроінтеграційних пріоритетів [6]. Н. Верхоглядова й О. Кубецька запропонували напрями вдосконалення національної нормативно-правової бази державної гендерної політики в Україні, зокрема: «прийняття достатньої кількості нормативно-правових актів центральних органів державної влади щодо державного забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; приведення у відповідність вітчизняної нормативно-правової бази з питань гендерної політики з міжнародним законодавством з окресленого питання» [7, с. 29].

О. Дуліна, М. Попов і К. Ровинська вивчали нормативно-правове регулювання гендерної політики у сфері забезпечення інфраструктурної безпеки [8]; Н. Ільницька й А. Баторшина проаналізували нормативно-правове забезпечення гендерної рівності у сфері вищої освіти [9], С. Ніколайчук – у публічному управлінні [10], Н. Романова – у секторі безпеки й оборони [11], В. Чубань – у сфері гендерного бюджетування [12].

Л. Перевалова та Г. Гаряєва, дослідивши правові засади регулювання державної гендерної політики в Україні, зробили висновок про необхідність оновлення Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», ухваленого у 2005 році, оскільки він не відповідає сучасним потребам [13, с. 141].

У 2020 році вийшло видання «Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1», підготовлене за нашою ініціативою та участю, яке містить понад 200 правових актів, охоплюючи період

майже три десятиліття. У виданні були проаналізовані загальні підходи, механізми та інструменти реалізації гендерної політики [14].

Активний процес формування нормативно-правового забезпечення гендерної політики став підставою для визначення окремої новітньої галузі права – гендерного права (Н. Аніщук [15], Р. Дудник [16], Н. Оніщенко [4] та ін.). Тому не можна не погодитися з ученими, які визначають гендерне право як самостійну галузь права з власним предметом і методом правового регулювання, що є рівноправною частиною системи права поряд з іншими її елементами [17]. Цей новий напрям формулює норми про рівні права жінок і чоловіків, ураховуючи їхні відмінності та можливості без дискримінації. Висновок про існування окремої галузі права є перспективним, однак ця галузь потребує подальшого розвитку.

Водночас комплексне системне дослідження розвитку нормативно-правового забезпечення державної гендерної політики з урахуванням принципу гендерного мейнстрімінгу як сучасного базового принципу її формування в останні роки не проводилось. Це і зумовлює актуальність запропонованого дослідження. Визначення поняття «гендерний мейнстрімінг» надано в документах ООН: «Гендерний мейнстрімінг – це процес оцінки наслідків для жінок і чоловіків будь-яких запланованих дій, включаючи законодавство, політику або програми, у всіх сферах і на всіх рівнях. Це стратегія спрямована на те, щоб проблеми та досвід жінок і чоловіків стали невід’ємною складовою розроблення, реалізації, моніторингу та оцінки політики і програм у всіх політичних, економічних і соціальних сферах, щоб жінки і чоловіки отримували рівні переваги і не допускалося збереження нерівності. Кінцевою метою є досягнення гендерної рівності»¹.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз стану розвитку правового забезпечення формування та реалізації гендерної політики (політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків) як наскрізної складової для різних сфер державного управління (освіта, культура, сектор безпеки й оборони, економіка, фінанси тощо) у період 2020–2025 років з метою визначення основних напрямів її вдосконалення. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

1) проаналізувати стан і динаміку використання гендерної термінології у правових актах України протягом 2000–2025 років на основі контент-аналізу бази даних «Законодавство України» на сайті Верховної Ради України;

¹ Coordination of the policies and activities of the specialized agencies and other bodies of the United Nations system. ECOSOC AC 1997.2.DOC // United Nations : офіц. сайт. URL: <https://www.un.org/womenwatch/osagi/pdf/ECOSOCAC1997.2.PDF> (дата звернення: 16.10.2025).

2) дослідити ефективність застосування принципу гендерного мейнстрімінгу як наскрізного підходу у формуванні та реалізації правового забезпечення державної гендерної політики в різних сферах державного управління (наприклад, освіта, безпека й оборона, економіка, культура);

3) систематизувати і проаналізувати ключові нормативно-правові акти та документи, ухвалені в Україні протягом 2020–2025 років у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, з метою оцінки їхнього внеску в розвиток гендерного права та виконання міжнародних зобов'язань;

4) науково обґрунтувати перспективні напрями розвитку гендерного мейнстрімінгу та вдосконалення нормативно-правового забезпечення державної гендерної політики України, включаючи необхідність оновлення Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»;

5) дослідити формування та розвиток гендерного права як самостійної галузі права в Україні на основі аналізу наукових дискусій і новітньої нормотворчості 2020–2025 років.

Наукова новизна дослідження

Уведено в науковий обіг документи та нормативно-правові акти з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, розроблені та ухвалені в 2020–2025 роках. Здійснено огляд стану нормативно-правового забезпечення гендерної політики в історичній перспективі, а також проведено аналіз гендерного мейнстрімінгу як новітнього підходу у формуванні та реалізації правового забезпечення гендерної політики. Запропоновано перспективні напрями розвитку цього підходу.

Виклад основного матеріалу

Контент-аналіз бази даних «Законодавство України» на сайті Верховної Ради України станом на жовтень 2025 року за пошуковим словом «гендер» виявив 1 160 документів, у яких вжито цей термін або похідні від нього, такі як «гендерна рівність», «гендерний аналіз», «гендерно правова експертиза», «гендерний підхід», «гендерно чутлива мова» тощо. За дев'ять місяців 2025 року різними суб'єктами було ухвалено 37 таких документів, у 2024 році – 49, у 2023 році – 50, у 2022 та 2018 роках – по 45 документів, а найбільше у 2021 році – 309 та у 2019 році – 125 документів. Тенденція до зростання використання гендерної термінології у правових актах, а також відображення різних аспектів гендерних відносин і тематики суспільного життя спостерігається з 2000 року¹. Перші документи, розміщені в базі даних

¹ Кількість документів за роками: 2020 рік – 58, 2017 рік – 27, 2016 рік – 22, 2015 рік – 19, 2014 рік – 20 документів, 2013 рік – 43, 2012 рік – 20 документів,

«Законодавство України», у яких вживався термін «гендер» та похідні від нього, були не національними правовими актами, а документами міжнародних організацій.

Без сумніву, використання гендерних термінів ще не є достатньою підставою для висновку про віднесення правового акта до регулювання сфери гендерних відносин. Чимало національних правових документів із гендерної тематики використовують терміни «рівні права та можливості жінок і чоловіків», «забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», замість терміна «гендерна рівність», або стосуються, наприклад, регулювання попередження та протидії насильству за ознакою статі, зокрема домашньому.

У 2020–2025 роках, попри війну РФ проти України, законодавство у сфері гендерної рівності продовжувало розвиватися. Забезпечення гендерної рівності залишається серед пріоритетів діяльності Кабінету Міністрів України і наскрізною складовою в усіх сферах державного управління, що закріплено у Стратегії реформування державного управління України на 2022–2025 роки¹.

У вересні 2020 року Україна приєдналася до міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з гендерної рівності – ініціативи Великої Сімки – та ухвалила План заходів з реалізації зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності², для виконання зобов'язань у п'яти ключових сферах. Цими зобов'язаннями є: розвиток інклюзивного та гендерно чутливого публічного простору, дружнього для сімей з дітьми та маломобільних груп населення; забезпечення наскрізних принципів гендерної рівності в освіті; протидія домашньому гендерно обумовленому насильству; зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків; створення умов для догляду за дітьми та більших можливостей для чоловіків піклуватися про дітей. Все це вимагало суттєвих змін у законодавстві.

2011 рік – 22, 2010 рік – 21, 2009 рік – 48, 2008 рік – 33, 2007 рік – 26, 2006 рік – 32, 2005 рік – 24, 2004 рік – 13, 2003 рік – 10, 2002 рік – 7, 2001 рік – 11, 2000 рік – 8, 1999 рік – 6, 1998 рік – 4, 1996, 1995, 1994 роки – по одному документу, 1997, 1993, 1992, 1991 роки – 0 документів.

¹ Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 № 831-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-r#n9> (дата звернення: 16.10.2025).

² Про затвердження плану заходів з реалізації зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2020 № 1578-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1578-2020-p> (дата звернення: 16.10.2025).

Прогресу в забезпеченні рівних можливостей для чоловіків і жінок в Україні сприяла ратифікація в червні 2022 року Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, яка набула чинності з 1 листопада 2022 року.

Не менш важливим документом у сфері забезпечення гендерної рівності є Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та операційний план з її реалізації¹, які запровадили новий наскрізний підхід до забезпечення гендерної рівності.

Україна продовжує виконувати взяті міжнародні зобов'язання у сфері прав людини. Наприкінці 2022 року Україні були надані Заключні зауваження за результатами розгляду Дев'ятої періодичної доповіді України про виконання Конвенції ООН про ліквідації дискримінації щодо жінок². Основні питання, висвітлені в Заключних зауваженнях, включають: жінки, мир, безпека; жінки, які живуть у постраждалих від конфлікту районах, і внутрішньо переміщені жінки; доступ до правосуддя; законодавча база; національні механізми з покращення становища жінок; тимчасові спеціальні заходи; стереотипи; гендерно зумовлене насильство щодо жінок; сексуальне насильство, пов'язане зі збройною агресією РФ проти України; торгівля людьми та експлуатація проституції; рівна участь у політичному та суспільному житті; громадянство; освіта; зайнятість; охорона здоров'я; економічні та соціальні пільги; шлюб та сімейні відносини та ін. Отримані рекомендації Уряд України впроваджує, зокрема, шляхом удосконалення законодавства в цих сферах. Так, виникла потреба в оновленні Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року, що й було здійснено Кабінетом Міністрів України у грудні 2022 року³.

¹ Про схвалення Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року та затвердження операційного плану з її реалізації на 2022–2024 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 752-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-p> (дата звернення: 16.10.2025).

² Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women // UN Woman Ukraine : сайт. URL: https://ukraine.unwomen.org/sites/default/files/2023-09/cedaw_co.pdf.pdf (дата звернення: 16.10.2025).

³ Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 № 1544-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-p> (дата звернення: 16.10.2025).

Центральні органи виконавчої влади також активно виступають суб'єктами формування державної політики забезпечення гендерної рівності, оскільки забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. У грудні 2022 року Кабінетом Міністрів України схвалено Стратегію впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затверджено операційний план заходів на 2022–2024 роки з її реалізації¹. Також був затверджений Операційний план заходів на 2025–2027 роки з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року². Стратегія є потужним двигуном подальших змін і процесів реалізації державної політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти.

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України розробило й упроваджує План заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності³, який має на меті покращити розуміння в суспільстві суті та завдань державної гендерної політики і сприйняття її як невід'ємної складової демократичної та правової держави. Також міністерським наказом затверджено Методичні рекомендації з висвітлення в медіа гендерної рівності, запобігання насильству, проявам сексизму та гендерних стереотипів⁴.

Гендерний розрив в оплаті праці є одним із ключових маркерів забезпечення гендерної рівності й економічного розвитку країни. Міністерство економіки України розробило Національну стратегію

1 Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.12.2022 № 1163-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-p> (дата звернення: 16.10.2025).

2 Про затвердження операційного плану заходів на 2025–2027 роки з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.03.2025 № 260-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/260-2025-p> (дата звернення: 16.10.2025).

3 Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції комунікації у сфері гендерної рівності : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.01.2023 № 79-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-2023-p> (дата звернення: 16.10.2025).

4 Про затвердження Методичних рекомендацій з висвітлення в медіа гендерної рівності, запобігання насильству, проявам сексизму та гендерних стереотипів : наказ М-ва культури та інформ. політики України від 16.06.2023 № 333 // Міністерство культури та стратегічних комунікацій : офіц. сайт. URL: https://mcsc.gov.ua/wp-content/uploads/2023/08/333_nakaz_pro_zatverdzhennya_metodychnyh_rekomendacij.pdf (дата звернення: 16.10.2025).

подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та операційний план з її реалізації на 2023–2025 роки, який передбачає подолання стереотипів і дискримінації за ознакою статі, вдосконалення законодавства про рівну оплату праці, а також створення умов для поєднання сімейних та професійних обов'язків¹.

Сектор безпеки та оборони як у мирний час, так і в умовах війни стоїть на варті утвердження гендерної рівності. Доказом цього слугує низка ухвалених МВС України документів, що унормовують порядок проведення службових розслідувань при реагуванні на прояви дискримінації та випадки сексуальних домагань у Державній службі України з надзвичайних ситуацій², Державній прикордонній службі України³, Національній поліції України⁴.

Міністерство оборони України у 2022 році надало можливість військовослужбовцям заміщувати всі військові посади офіцерського складу⁵, а у квітні 2024 р. затвердило Методичні рекомендації з використання гендерно чутливої мови⁶.

Гендерна політика стосується не лише національного рівня, а й активно впроваджується на місцях. Так, 27 грудня 2022 року наказом

¹ Про схвалення Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2023–2025 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.09.2023 № 815-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2023-r> (дата звернення: 16.10.2025).

² Про внесення змін до Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах і підрозділах цивільного захисту : наказ МВС України від 30.09.2021 № 673 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1274-21> (дата звернення: 16.10.2025).

³ Про затвердження Порядку проведення службового розслідування в Державній прикордонній службі України : наказ МВС України від 08.11.2021 № 815 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0039-22> (дата звернення: 16.10.2025).

⁴ Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 28.09.2022 № 615 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1239-22> (дата звернення: 16.10.2025).

⁵ Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 20 червня 2012 року № 412/ДСК : наказ М-ва оборони України від 10.02.2022 № 50 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0355-22> (дата звернення: 16.10.2025).

⁶ Про затвердження Методичних рекомендацій з використання гендерно чутливої мови в системі Міністерства оборони України : наказ М-ва оборони України від 13.04.2024 № 236 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0236322-24> (дата звернення: 16.10.2025).

Міністерства соціальної політики України були затверджені Методичні рекомендації з реалізації гендерного підходу та підходу, що базується на дотриманні прав людини, на рівні територіальних громад¹. Вони були розроблені з метою визначення алгоритму застосування таких підходів у процесах управління територіальною громадою, підготовки та реалізації програм її розвитку та організації діяльності відповідальних фахівців органів місцевого самоврядування з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

У 2022 році наказом Міністерства розвитку громад та територій України затверджено Методичні рекомендації щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад², згідно з якими відповідний моніторинг здійснюватиметься, зокрема, на основі використання гендерно дезагрегованих даних.

Попри виклики, що постали перед Україною в умовах воєнного стану, утвердження та забезпечення гендерної рівності залишається на порядку денному регіонів. Це підтверджують затверджені обласні програми підтримки сім'ї, запобігання домашньому насильству, забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, попередження торгівлі людьми, оновлені регіональні плани дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року, обласні плани з реалізації Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти, Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні, а також розпорядчі документи щодо визначення суб'єктів інституційного механізму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у кожній області та м. Києві.

Наведені приклади є яскравим свідченням того, що питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків присутні в кожній сфері, і відповідальні органи влади вже сьогодні враховують комплексний гендерний підхід у своїй діяльності. Представлена

¹ Про затвердження Методичних рекомендацій з реалізації гендерного підходу та підходу, що базується на дотриманні прав людини, на рівні територіальних громад : наказ М-ва соц. політики України від 07.12.2022 № 359 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0359739-22> (дата звернення: 16.10.2025).

² Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад : наказ М-ва розвитку громад і територій України від 21.12.2022 № 265 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0265914-22> (дата звернення: 16.10.2025).

інформація дає підстави для висновку, що процес формування гендерного права як правової основи гендерної політики не лише розпочався в Україні, а й активно набирає обертів.

Із метою систематизації та узагальненні нормативно-правових актів, що формують державну політику у сфері забезпечення гендерної рівності в Україні впродовж 2021–2025 років, Апаратом Урядової уповноваженої з питань гендерної політики при підтримці ініціативи «ООН Жінки в Україні» була підготовлена збірка «Гендерна політика у нормативно-правових документах. Частина 2», яка є продовженням вже згаданого видання 2020 року. Книга покликана забезпечити користувачів систематизованою інформацією про нормативно-правові акти, що регламентують включення гендерної складової в діяльність органів влади різних рівнів. Її метою є також простеження прогресу та особливостей реалізації гендерного підходу в нормативно-правовій та управлінській практиці на державному і регіональному рівнях.

У книзі зібрано та впорядковано нормативно-правові акти, ухвалені протягом 2021–2025 років як на національному, так і на регіональному рівнях. Проаналізовано близько 605 нормативних документів: 7 указів Президента України, 21 закон України, розпорядчі документи Кабінету Міністрів України – 45 постанов і 37 розпоряджень, 236 наказів центральних органів виконавчої влади, а також 259 розпорядчих документів регіонального рівня. Найбільшу кількість нормативно-правових актів у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків підготувало або ухвалило Міністерство соціальної політики України (з 2025 року – Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України) – 36 актів, що свідчить про його важливу роль у формуванні державної гендерної політики. Високу нормотворчу активність також демонстрували МВС України – 20 актів, Міністерство молоді та спорту України – 17 актів, Міністерство оборони України – 16 актів, Міністерство у справах ветеранів України – 16 актів, Міністерство енергетики України – 15 актів, що вказує на системне врахування гендерного підходу в питаннях безпеки, оборони, молодіжної політики, реінтеграції ветеранів та енергетики. Публікація готується до друку і побачить світ наприкінці 2025 року.

Висновки

Проведений аналіз показав, що гендерний мейнстрімінг стає наскрізним у формуванні правового забезпечення державної політики. Однак застосування цього принципу є нерівномірним у різних сферах державного управління. Зокрема, підвищеної уваги потребують сфери охорони здоров'я, надання соціальних послуг, розвиток інфраструктури та людського капіталу. Для цього доцільно використовувати напрацювання гендерних аналітичних центрів, які входять до

Платформи забезпечення гендерного мейнстрімінгу та інклюзії у відношенні. Також необхідним є осучаснення Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що у статті не було охоплено всі нормативно-правові акти із забезпечення гендерної рівності, розроблені та ухвалені в 2020–2025 роках, оскільки це завдання виходить за межі формату наукової статті. Отже, подальше поглиблене дослідження вдосконалення нормативно-правового забезпечення державної гендерної політики є надзвичайно важливим для її ефективності та націленості на практичний результат в інтересах різних груп жінок і чоловіків.

Список бібліографічних посилань: 1. Левченко К. Б. Гендерна політика в Україні: актуальний стан, напрями та перспективи розвитку // Людина, суспільство, держава: гендерний вимір : монографія / за заг. ред. К. Б. Левченко, І. М. Сопилко. Київ ; Одеса : Фенікс, 2024. С. 5–34. 2. Буроменський М. В. Міжнародне право: гендерна експертиза / відп. ред. Т. М. Мельник. Київ : Логос, 2001. 40 с. 3. Мельник Т. М. Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи. Київ : Логос, 2001. 46 с. 4. Оніщенко Н., Матвієнко О., Томашевська Н. Гендерно чутлива політика як спосіб подолання правового нігілізму. *Держава і право*. 2005. Вип. 30. С. 18–25. 5. Руднева О. М. Гендерна рівність у праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 178 с. 6. Біла-Тюріна Ю. З. Особливості адміністративно-правового забезпечення гендерної політики в Україні в контексті євроінтеграційних пріоритетів. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2022. Спецвип. С. 5–9. DOI: <https://doi.org/10.32782/2310-9653-2022-spes.1>. 7. Верхоглядова Н., Кубецька О. Нормативно-правове забезпечення політики гендерної рівності в Україні // *Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні: сучасні досягнення та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 10–11 черв. 2021 р.) / МВС України ; Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2021. С. 28–30. 8. Дуліна О. В., Попов М. П., Ровинська К. І. Нормативно-правове регулювання гендерної політики у сфері забезпечення інфраструктурної безпеки. *Регіональна економіка*. 2025. № 1. С. 90–99. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2025-1-8>. 9. Ільницька Н. Ф., Баторщина А. Ф. Нормативно-правове забезпечення гендерної рівності в сфері вищої освіти України // *Забезпечення гендерної рівності та інклюзії в академічному середовищі* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 квіт. 2024 р.) / МОН України ; Київ. нац. економ. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2024. С. 82–88. 10. Ніколайчук С. В. Тенденції та новації правового регулювання забезпечення гендерної рівності в Україні в публічному управлінні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2 (111). С. 165–169. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2021-2-165-169>. 11. Романова Н. В. Забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони :

дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2024. 235 с. **12.** Чубань В. С. Нормативно-правове забезпечення гендерного бюджетування // Реалізація гендерної політики в умовах суспільних трансформацій : зб. тез доп. наук.-практ. конф. (м. Черкаси, 27 квіт. 2023 р.) / Східноєвропейськ. ун-т ім. Рауфа Аблязова ; Черкаське відділення Акад. економ. наук України ; Донецьк. нац. ун-т ім. Василя Стуса. Черкаси : Східноєвропейськ. ун-т ім. Рауфа Аблязова, 2023. С. 170–173. **13.** Перевалова Л. В., Гаряєва Г. М. Правові засади регулювання державної гендерної політики в Україні. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 1 (16). С. 136–143. DOI: [https://doi.org/10.37772/2309-9275-2021-1\(16\)-19](https://doi.org/10.37772/2309-9275-2021-1(16)-19). **14.** Жуковська Г. Г., Левченко К. Б., Остапенко О. О., Суслова О. І. Гендерна політика в нормативно-правових документах. Частина 1 / за заг. ред. К. Б. Левченко. Київ, 2020. 186 с. **15.** Анішук Н. В. Система гендерного права: поняття та основні структурні елементи. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2010. № 10. С. 370–381. **16.** Дудник Р. М. Гендерне право та система права: проблеми теорії та практики. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 23–26. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.3>. **17.** Пархоменко-Куцевіл О. Нормативно-правове забезпечення формування державної гендерної політики в Україні. *Державне управління*. 2021. № 3 (9). С. 102–119. DOI: [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-3\(9\)-102-119](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-3(9)-102-119).

Надійшла до редколегії 22.10.2025

Прийнята до опублікування 05.12.2025

Levchenko K. B. Regulatory and Legal Support for the Formation and Implementation of Ukraine's Gender Policy in 2020–2025: A Historical and Legal Review

The starting point of the article is the assertion that the current policy of ensuring equal rights and opportunities for women and men in Ukraine is based on a solid legal foundation and requires systematic improvement of regulatory and legal regulation as a result of the constant development of policies that respond to the requirements of European integration and problems in the socio-political, economic and other spheres of public life. It is emphasised that the effectiveness of political processes requires new approaches to the formation and implementation of public policy, in particular the application of the principle of gender mainstreaming, which consists in taking into account and implementing the gender component in all spheres of public administration.

The purpose of the article is to analyse the state of comprehensive development of the legal framework for the formation and implementation of gender policy (policy to ensure equal rights and opportunities for women and men) as a cross-cutting component for various spheres of public administration in the period 2020–2025 in order to identify the main directions for its improvement.

The object of the study is the development of the regulatory and legal framework for the formation and implementation of Ukraine's state gender policy.

The research that formed the basis of the article has been carried out using dialectical and formal-logical approaches with the use of the following methods of scientific cognition: analysis (in particular, statistical and content analysis), synthesis, abstraction and generalisation. The theoretical aspects of the legal regulation of state gender policy have been studied using the doctrinal method, while the unevenness of the legal implementation of gender mainstreaming in various spheres has been determined through the use of the comparative method. The unity of the research and scientific forecasting of the effectiveness of the proposals made have been achieved through the use of the systemic-structural method and the method of legal modelling. Historical-legal and sociological-legal methods have also been applied.

The work presents the results of a scientific analysis of the state and prospects of regulatory and legal regulation of equal rights and opportunities for women and men through the generalisation of relevant documents and regulatory and legal acts developed and adopted in 2020–2025. In addition, a review of the state of regulatory and legal support for gender policy from a historical perspective has been conducted, an analysis of gender mainstreaming as a new approach to the formation and implementation of legal support for gender policy has been carried out, and a scientific justification for promising areas of its development has been proposed.

Keywords: gender policy, gender equality, gender law, gender discourse, gender mainstreaming, equal rights and opportunities for women and men.

УДК 97(477)«1941/1945»:355.48 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.04>

Оксана Костянтинівна Малютіна,

кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
підготовче відділення (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0002-6641-8608>,
e-mail: maliutahipo@gmail.com;

Костянтин Зіновійович Малютін,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого;

 <https://orcid.org/0000-0002-6641-8608>,
e-mail: malutin.k@i.ua

ПРИХОВАНІ ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В ГАЛИЧИНІ ТА НА ВОЛИНІ У ЧЕРВНІ–ЛИПНІ 1941 Р.

У статті зроблено спробу з'ясувати причини, через які найбільше угруповання радянських військ – Південно-Західний фронт, що мав істотну перевагу в танках, авіації та артилерії відносно супротивника, – зазнало нищівного розгрому в оборонних боях на території Галичини та Волині. Особливу увагу приділено аналізу маловивчених чинників катастрофічних поразок на першому етапі війни – кадровому голоду, деінтелектуалізації командного складу, а також невідповідності між попереднім бойовим досвідом радянських командирів і новими посадами, на які вони були призначені напередодні війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Південно-Західний фронт, Робоча-селянська Червона армія, оточення, воєнні дії, людські втрати, командно-керівний склад.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина здійснила збройний напад на Радянський Союз. Зіткнення двох тоталітарних систем призвело до війни титанічних масштабів і небувалої жорстокості.

Із боку Третього Рейху та його союзників у бойових діях було задіяно близько 5,5 млн осіб і 4,3 тис. танків. Робітниче-селянська Червона армія (далі – РСЧА) чисельно перевищувала війська супротивника: за кількістю танків – у п'ять разів, а за кількістю літаків – у 2,5 рази. Деякі дослідники припускають, що, маючи значну кількісну перевагу, радянське політико-воєнне керівництво наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XX ст. розробляло плани ведення наступальної

війни на Заході, визнаючи лише активну, наступальну стратегію. Саме тому ударні сили РСЧА (механізовані корпуси) були сконцентровані в районах, стратегічно невіддільних для оборони, так званих Львівському та Белостоцькому балконах [1, с. 48]. Проте, готуючись до наступу, СРСР опинився в ситуації вимушеної оборони.

Німецьке командування, випередивши радянські війська у стратегічному розгортанні, сформувавши потужні оперативні угруповання своїх повністю боєздатних сил, створило сприятливі умови для захоплення стратегічної ініціативи. Крім того, радянське командування не очікувало наступу вермахту на Луцько-Рівненському та Радехів-Бродському стратегічних напрямках [2, с. 309].

Найзапекліші бої розгорнулися на всій західній території Радянського Союзу. Проти радянських військ в Україні діяла група армій «Південь» під командуванням генерал-фельдмаршала Герда фон Рундштедта. Уже в перші тижні кампанії німецькі війська досягли значних успіхів, що породжує логічне питання: як такі катастрофічні наслідки могли поєднуватися з переконанням Й. Сталіна в повній боєготовності РСЧА?

Стан дослідження проблеми

Складна та контрверсійна історія Другої світової війни в радянський період розглядалася виключно крізь ідеологічну призму. Перемога у війні ототожнювалася з нібито беззаперечною перевагою радянської системи та ефективністю влади, яка діяла в єдності з народом. Натомість причини поразок РСЧА на початковому етапі війни не підлягали науковому аналізу: відступ радянських військ пояснювався лише віроломним нападом Німеччини. Сучасні українські науковці (О. Крещенов, О. Кузяк, О. Осипов, А. Кривозюк, О. Юрчук, В. Вохмянин, О. Подопрігора, А. Гриневич, І. Патрилак та ін.) разом із зарубіжними колегами (С. Мітчем, С. Мітчем-молодший, Т. Снайдер та ін.) здійснили переосмислення цих подій, спираючись на опрацювання фактичного матеріалу й архівних джерел. У своїх працях вони відтворили більш повну картину подій та окреслили маловідомі аспекти, намагаючись дати фахові комплексні оцінки трагічних подій літа 1941 р.

Поразки РСЧА у Львівській і Волинській областях України, розгром восьми механізованих корпусів у Галичині і так званому п'ятикутнику Луцьк – Рівне – Радехів – Броди – Дубно багато дослідників пояснюють не лише раптовістю нападу, а й технічною, управлінською, професійно-культурною перевагою командного складу вермахту. Крім того, важливим чинником стала також наявність у військ Третього Рейху значного бойового досвіду, здобутого під час кампаній у Польщі, Франції, Бельгії, Данії, Нідерландах, Югославії та Греції. Водночас серед частини бійців і командирів РСЧА панувало глибоке

розчарування в реальній практиці побудови нового комуністичного суспільства, що обернулося небажанням захищати його ідеали [3]. Жорсткий партійний диктат, масовий терор, примусова колективізація, Голодомор 1932–1933 рр., який забрав життя щонайменше 3,3 млн українських селян, а також репресії проти командного складу РСЧА у 1937–1939 рр. спричинили недовіру до влади та деморалізацію значної частини військових. Політика етнічних «чисток», масових депортацій і репресій з боку радянського режиму призвела до того, що на початку війни в Галичині та на Волині в полон здалися або дезертирували близько 515 тис. червоноармійців [1, с. 52].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виявлення, систематизація та аналіз прихованих (неочевидних на перший погляд) причин, що призвели до катастрофічних поразок РСЧА в Україні влітку 1941 р. *Досягнення* зазначеної мети передбачає вирішення таких *завдань*: дослідити зміст і механізми сталінської кадрової політики у військовій сфері; виявити рівень загальноосвітньої та спеціальної підготовки військової еліти РСЧА і порівняти його з рівнем підготовки фахівців вермахту; визначити основні складові процесу комплектування армії кадровим офіцерським складом; надати оцінку якості й ефективності системи підготовки командирів різних рівнів; установити зв'язок між темпами форсованого розширення РСЧА та можливістю системної якісної підготовки офіцерських кадрів, а також проаналізувати наслідки цього дисбалансу для управління військами; дослідити рівень готовності радянського командування до ведення сучасної маневреної, механізованої війни з урахуванням досвіду європейських кампаній вермахту 1939–1941 рр.

Наукова новизна дослідження

У статті розкрито приховані (неочевидні на перший погляд) чинники, що спричинили катастрофічні поразки РСЧА в Україні влітку 1941 р. Одним із ключових аспектів визначено різке падіння професійного рівня командного складу, його деінтелектуалізація, кадровий голод унаслідок масових репресій та кількісного зростання РСЧА напередодні війни, що призвело до різкого зниження рівня стратегічного керівництва.

Акцентовано увагу на кадрових проблемах вищого командування РСЧА. Системно проаналізовані наслідки «чисток» 1937–1939 рр. та особливості радянської кадрової політики щодо підбору і просування військового керівництва, вплив цих чинників на обороноздатність Південно-Західного фронту. Встановлено, що висока плінність кадрів, різка та не виправдано раптова траєкторія кар'єрного зростання вищого командного складу Київського особливого військового округу

(далі – КОВО), низький рівень загальної освіти і військово-професійної підготовки, а також відсутність досвіду управління великими механізованими з'єднаннями в умовах сучасної маневрової війни стали одними з визначальних чинників катастрофічних втрат радянських військ.

Проведене порівняння з організацією та якісним складом командних кадрів вермахту засвідчило суттєву професійну перевагу німецьких командирів і офіцерів, які мали системну військову освіту, бойовий досвід попередніх кампаній та глибоке розуміння мистецтва ведення війни.

Виклад основного матеріалу

Значущою складовою боєздатності збройних сил є якість вищого офіцерського складу, командних кадрів і кадрової системи загалом. Генералітет вермахту, який пройшов кампанії на полях Європи, показав свою ефективність і професіоналізм. Натомість радянсько-фінляндська війна виявила низький рівень підготовки командно-керівного складу РСЧА. Порівняльний аналіз бойових втрат вермахту та РСЧА свідчить про професійні вміння вищого військового керівництва сторін. Збройні сили Німеччини за 137 днів боїв у Польщі, Західній Європі, на Баканах втратили вбитими 40,5 тис. осіб і 111 тис. пораненими. Червона армія за 105 днів боїв на Карельському перешийку, маючи величезну перевагу в особовому складі і техніці, втратила 272 тис. убитими та пораненими, 18 тис. зникли безвісти [4, с. 74, 75]. Аналіз співвідношення втрат вермахту та РСЧА засвідчує низьку якість військової підготовки вищого радянського командування, його готовність до великих людських жертв і використання грубої воєнної сили.

Причини трагедії Південно-Західного фронту полягали як у відсутності досвіду управління військами в умовах сучасної механізованої війни, так і в низькому рівні професійної підготовки командного складу на рівнях округу, армії, корпусу й дивізії. Академія Генерального штабу, що готувала кадри з вищою оперативно-стратегічною освітою, була відновлена лише у 1936 р., до цього часу ж підготовка здійснювалася переважно у Військовій академії ім. М. В. Фрунзе, де діяли короткотермінові програми навчання [5, с. 170].

Набір до військових училищ здійснювався на основі суворого класового підходу: переважна більшість курсантів походила з малограмотних селян або некваліфікованих робітників. Так звана пролетаризація науки негативно позначалася на рівні військово-освітньої культури, теоретичної підготовки і технічних знань майбутніх командирів. Водночас їх вирізняла політична лояльність і відданість комуністичній ідеології.

Більшість сталінських призначенців у командно-керівному складі округів були надто недосвідченими для управління великими

військовими формуваннями, особливо в умовах маневреної війни моторизованих армій.

Масові призначення та переміщення лише упродовж 1939 р. охопили понад 246 тис. осіб, що становило майже 69 % штатної чисельності начальницького складу РСЧА. Ця стрімка ротація кадрів суттєво знизила якість управління військами, зокрема у КОВО. До початку війни командно-керівний склад округу не набув необхідного досвіду управління частинами і з'єднаннями. Так, у період 1937–1941 рр. на посаді командувача округом змінилося п'ять осіб. Якщо Й. Якір очолював округ понад 12 років, то за наступні чотири роки послідовно командували І. Федько, С. Тимошенко, Г. Жуков, а з лютого 1941 р. – генерал-лейтенант М. Кирпонос (див. табл. 1). Після арешту Й. Якіра «чистки» командно-керівного складу округу з нещадним «викорчовуванням ворогів народу» стали буденним явищем.

Безпосередньо напередодні війни спостерігалася масова плинність осіб, які перебували на керівних посадах: у липні 1940 р. начальником штабу округу став генерал-лейтенант М. Пуркаєв (див. табл. 1), у січні 1941 р. 5-ту армію очолив генерал М. Потапов, 6-ту – генерал І. Музиченко, 26-ту – генерал Ф. Костенко, 12-ту – генерал П. Понедєлін. Така нестабільність кадрової вертикалі, поєднана з браком досвіду та низьким рівнем професійної підготовки, а також незначний час перебування на вищих командних посадах – керівного складу округу та командувачів арміями – стала одним із ключових чинників катастрофічних результатів бойових дій Південно-Західного фронту влітку 1941 р.

Більшість осіб, які влітку 1941 р. обіймали найвищі командні посади в РСЧА, у роки Першої світової війни були лише рядовими, унтер-офіцерами або, у кращому випадку, прапорщиками. Отже, здобутий ними досвід, достатній для командування взводом чи ротою, виявився абсолютно недостатнім для планування та проведення масштабних операцій на рівні дивізій, корпусів і армій. Переважну частину командного складу КОВО (з 22 червня 1941 р. – Південно-Західного фронту) становили висуванці зі старої гвардії РСЧА – активні учасники громадянської війни, бойовий досвід яких обмежувався громадянською війною та вже не відповідав вимогам сучасної механізованої війни.

Активні учасники громадянської війни здебільшого були селянського походження, з початковою освітою та без системної військової підготовки. Їхні дипломи тримісячних прискорених академічних курсів чи особливих факультетів радянських військових академій лише формально засвідчували рівень кваліфікації, не забезпечуючи належного оперативного-стратегічного рівня. Лише деякі командири мали обмежений досвід участі в локальних конфліктах – боях на озері Хасан, річці Халкін-Гол, радянсько-фінській війні 1939–1940 рр. або

визвольному поході до Західну України восени 1939 р. Однак специфіка цих операцій суттєво відрізнялася від умов сучасної механізованої війни, з якою довелося зіткнутися РСЧА влітку 1941 р.

Армійський стаж генералітету Південно-Західного фронту, сформованого переважно з висуванців 1939–1940 рр., не перевищував 26 років, тоді як генерали вермахту, які діяли у складі групи армій «Південь», мали службовий стаж від 37 до 49 років. Зокрема, командувач групи армій «Південь» фельдмаршал Г. фон Рундштедт мав 49 років служби.

Показовою постаттю є командувач КОВО, а з 22 червня 1941 р. – Південно-Західного фронту, генерал-полковник М. Кирпонос (див. табл. 1). Він здобув лише початкову освіту, до 1915 р. працював лісником, у Першу світову війну служив ротним фельдшером, під час громадянської війни командував полком. У 1927 р. закінчив особливий факультет Військової академії ім. М. В. Фрунзе. Протягом 1934–1939 рр. обіймав господарсько-адміністративну посаду начальника Казанського піхотного училища, а під час радянсько-фінської війни командував 70-ю стрілецькою дивізією. Вже у квітні 1940 р. він очолив стрілецький корпус, через два місяці став командувачем Ленінградського військового округу, а у лютому 1941 р. був призначений командувачем КОВО [6, с. 302]. Фактично за рік і два місяці М. Кирпонос пройшов шлях від командира дивізії (приблизно 15 тис. осіб) до керівника найбільшого військового округу РСЧА, який налічував близько 868 тис. військовослужбовців. До складу КОВО входило найпотужніше бронетанкове угруповання радянської армії – вісім механізованих корпусів (4-й, 8-й, 9-й, 15-й, 16-й, 19-й, 22-й, 24-й) із загальною кількістю від 4 776 до 5 996 танків (за різними джерелами), серед яких були новітні Т-34 та КВ-1, що не мали аналогів у світі на той час [1, с. 46].

Стрімке кар'єрне зростання, невиправдане з огляду на військовий професіоналізм, призвело до того, що командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник М. Кирпонос істотно поступався за рівнем стратегічної підготовки, оперативного мислення та досвіду ведення сучасної війни командувачу групи армій «Південь» генерал-фельдмаршалу Г. фон Рундштедту. Останній мав класичну військову освіту, досвід служби в Генеральному штабі Німецької імперії під час Першої світової війни та успішно командував групами армій «Південь» у Польщі і «Північ» у Франції.

Війська Г. фон Рундштедта успішно прорвали радянські укріплені смуги («лінію Молотова», «лінію Сталіна») і, розвиваючи наступ, вийшли до Києва. Унаслідок оточення під Уманню військами групи армії «Південь» 6-та і 12-та радянські загальновійськові армії були повністю розгромлені: за німецькими даними, у полон потрапило понад 103 тис. солдатів і офіцерів, втрачено 317 танків і 1 100 гармат.

У Київському оточенні потрапило в полон 667 тис. солдатів і офіцерів РСЧА, було втрачено 884 одиниць бронетехніки, 3 718 артилерійських знарядь. Командувач фронту генерал-полковник М. Кирпонос загинув у бою [3, с. 66]. Оточення та розгром радянських військ в Уманському та Київському котлах стали найбільшими тактичними успіхами вермахту у Другій світовій війні.

Ще одним показовим прикладом швидкісного кар'єрного зростання сталінського висування був командувач 6-ї армії генерал-майор І. Музиченко (див. табл. 1). Його освіта обмежувалася двома класами вчительської семінарії; військовий досвід – служба рядовим у запасному полку під час Першої світової та комісаром кавалерійського полку в роки Громадянської війни. У 1927 р. І. Музиченко закінчив курси вдосконалення командного складу, однак відсутність повноцінної академічної військової освіти не стала на заваді його подальшому кар'єрному просуванню. Селянське походження, політична благонадійність, участь у Громадянській війні (у Першій кінній армії С. Будьонного) та в радянсько-фінській війні (командир стрілецької дивізії на Карельському перешийку) забезпечили йому швидке зростання на службі. Уже в 1940 р. І. Музиченко було призначено командиром стрілецького корпусу, а через місяць – командувачем 6-ї армії, розташованої на Львівському виступі (так званому Львівському балконі). До складу 6-ї армії входив 4-й механізований корпус, який був найпотужнішим у всій РСЧА й налічував 979 танків, серед них 99 важких «КВ» та 314 середніх Т-34 [5, с. 213]. Однак за повної відсутності досвіду управління бронетанковими з'єднаннями генерал І. Музиченко не зміг організувати не лише ефективного контрудару, а й стійкої оборони проти німецької 17-ї армії генерала К. фон Штюльпнагеля, яка не мала у своєму складі жодної танкової дивізії.

Замість зосередження сил для потужної контратаки у стратегічно важливому трикутнику Луцьк – Рівне – Дубно, найбоездатніший 4-й механізований корпус було розпорошено на другорядні завдання – охорону штабів, боротьбу з уявними диверсантами, несення гарнізонної служби у Львові. У результаті значна частина моторесурсу корпусу була безповоротно втрачена внаслідок безцільних маршів від Львова до Немирів [5, с. 210].

Подальша доля 6-ї армії виявилася трагічною – потрапивши в оточення в районі Умані, вона фактично перестала існувати як боєздатне з'єднання. Сам командувач, генерал-майор І. Музиченко, опинився в німецькому полоні.

На відміну від свого радянського візаві, командувач 17-ї армії вермахту генерал піхоти К. фон Штюльпнагель мав ґрунтовну базову та військову освіту, досвід штабного офіцера кайзерівської армії часів Першої світової війни, а також успішний бойовий досвід командування 2-м армійським корпусом у Західній Європі. Його поступове

та послідовне кар'єрне зростання сприяло формуванню високої професійної компетентності та стратегічного мислення. Перебуваючи на чолі армії, що складалася переважно з піхотних німецьких та угорських дивізій і не мала власних танкових формувань, К. фон Штюльпнагель зумів оточити й знищити в районі Умані найсильніші 6-ту та 12-ту армії Південно-Західного фронту.

У жовтні 1940 р. 26-ту армію очолив 45-річний генерал-лейтенант Ф. Костенко (див. табл. 1). Освіта – сільська школа. Учасник Першої світової війни: з 1915 р. перебував на фронті, служив унтерофіцером, командиром взводу [7, с. 224]. У роки Громадянської війни – помічник командира кавалерійського ескадрону. У 1924 р. закінчив Ленінградські курси середнього командного складу. Упродовж 1932–1940 рр. проходив службу на посадах командира кавалерійського полку, дивізії, корпусу, а також армійської кавалерійської групи. Як командир корпусу брав участь у двотижневому поході РСЧА на Західну Україну. Кавалерійський командир, який не мав вищої військової освіти та досвіду управління механізованими і стрілецькими з'єднаннями, був призначений командувачем 26-ї армії, до складу якої, окрім стрілецьких дивізій, входив 8-й механізований корпус, що налічував 932 танки, зокрема 189 новітніх на той час машин типу «КВ» і Т-34 [5, с. 205].

Командувачем 5-ї армії було призначено 39-річного генерал-майора танкових військ М. Потапова (див. табл. 1). У Першій світовій війні участі не брав. У роки Громадянської війни командував взводом і ескадроном. Із 1930 р. – тимчасово виконував обов'язки начальника штабу полку. У 1936 р. після закінчення Військової академії механізації та моторизації РСЧА призначений командиром механізованого полку, а з 1939 р. – командиром танкової бригади. Брав участь у бойових діях на річці Халхін-Гол як заступник командувача 1-ї армійської групи. Із червня 1940 р. очолював 4-й механізований корпус, а у січні 1941 р. був призначений командувачем 5-ї армії КОВО. Проявив себе як один із кращих командувачів об'єднань у перші місяці війни [5, с. 172]. Під час прориву з оточення був поранений і потрапив у німецький полон.

У березні 1941 р. на посаду командувача 12-ї армії було призначено 48-річного генерал-майора П. Понеділіна (див. табл. 1). Учасник Першої світової війни, прапорщик; у роки Громадянської війни командував полком і бригадою. У 1926 р. закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе. У 1933 р. обіймав посаду командира стрілецької дивізії, з 1934 р. – начальника і воєнкома Ленінградського піхотного училища. Під час радянсько-фінської війни командував стрілецькою дивізією, а з 1940 р. – начальник штабу Ленінградського військового округу [8, с. 56].

Таблиця 1

Вищий командний склад Київського особливого військового округу Південно-Західного фронту станом на 22 червня 1941 р.

ПІБ, військове звання	Рік народження, походження	Освіта	Вік на 1941 р.	Армійський стаж	З якого року в армії	Участь у Першій світовій війні, звання	Бойовий досвід	Посада на червень 1941 р., строк перебування на посаді
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кирпонос Михайло Петрович, генерал-полковник	1892, із селян	Сільська школа (не закінчена), Військова академія ім. М. В. Фрунзе (1927)	49	26	1915	Ротний фельдшер, рядовий	Громадянська війна, Радянсько-фінська війна (3 місяці)	Командувач Південно-Західного фронту, 5 місяців
Пуркаєв Максим Олексійович, генерал-лейтенант	1894, із селян	Реальне училище (не закінчено), Військова академія ім. М. В. Фрунзе (1934–1936)	47	26	1915	Прапорщик командного взводу запасного полка	Громадянська війна, <u>Польський похід РСЧА</u>	Начальник штабу фронту, 11 місяців
Потапов Михайло Іванович, генерал-майор	1902, з робітників	Військова академія моторизації та механізації (1936)	39	21	1920	Участі не брав	Громадянська війна, бої на річці Халкін-Гол (2 місяці)	Командувач 5-ї армії, 5 місяців 15 днів

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Понеделін Павло Григорович, генерал-майор	1893, із селян	Сільська школа, учительська семі- нарія, Особливий факультет військо- вої академії ім. М. В. Фрунзе (1926)	48	26	1914	Прапорщик, командир роти	Громадянська війна, Радян- сько-фінська війна (3 місяці)	Командувач 12-ї армії, 4 місяці
Музиченко Іван Миколайович, генерал-лейте- нант	1901, ба- тько мат- рос	Два класи вчитель- ської семінарії, ку- рси вдосконалення командного складу (1927)	40	24	1917	Рядовий запа- сного полку	Громадянська війна, Польсь- кий похід РСЧА, Радян- сько-фінська війна (3 місяці)	Командувач 6-ї армії, 11 місяців
Костенко Федір Якович, генерал-лейте- нант	1896, із селян	Сільська школа, Ленінградські ку- рси середнього ко- мандного складу (1924)	45	26	1915	Унтерофіцер, командир взводу	Громадянська війна, <u>Польсь-</u> <u>кий похід</u> <u>РСЧА</u>	Командувач 26-ї армії, 9 місяців

Таким чином, серед чотирьох командувачів арміями Південно-Західного фронту лише два мали повноцінну вищу військову освіту. Командувачі 6-ї та 26-ї армій, генерали І. Музиченко і Ф. Костенко, обмежувалися короткотерміновими курсами вдосконалення командного складу РСЧА. Генерал П. Понеделін, оминувши проміжну ланку командування корпусом, безпосередньо очолив армію. Командувач округом генерал-полковник М. Кирпонос за короткий час здійснив стрімке кар'єрне піднесення, не набувши належного досвіду керування великими військовими формуваннями: лише шість місяців командував стрілецькою дивізією, два місяці – стрілецьким корпусом і шість місяців – Ленінградським військовим округом [6, с. 302].

Невисокий рівень професійної кваліфікації командно-керівного складу Південно-Західного фронту, відсутність досвіду управління великими механізованими з'єднаннями призвели до неузгодженості дій під час нанесення контрударів по I танковій групі вермахту, що просувалася на Луцько-Рівненському та Радехіво-Бродському напрямках. Поставлене командувачем фронту бойове завдання в районі Дубно виконане не було. Вісім танкових дивізій, об'єднаних у 9-й, 19-й, 8-й і 15-й механізовані корпуси, маючи у своєму розпорядженні близько 2 400 бойових машин під командуванням генералів К. Рокосовського, С. Кондрусева, Д. Рябишева та М. Фекленка, не змогли ефективно протистояти двом танковим дивізіям 48-го моторизованого корпусу генерала В. Кемпфа, який мав лише 436 танків [9, с. 138].

Відсутність з боку командування фронту єдиного професійного керівництва призвела до браку взаємодії між механізованими корпусами, що діяли з різних напрямів – північного (9-й і 19-й механізовані корпуси) та південного (8-й і 15-й механізовані корпуси) – зумовила хаотичність і фрагментарність контрударів. Командування Південно-Західного фронту не забезпечило належної координації дій, унаслідок чого удари наносилися розрізнено, без урахування реальної оперативної обстановки. Брак сталого зв'язку між корпусами, неузгодженість часу наступу та відсутність централізованого управління з боку штабу фронту істотно послабили ударний потенціал радянських з'єднань, що наступали. У результаті контрудар не досяг очікуваного ефекту, і противник, зберігаючи оперативну ініціативу, продовжив швидке просування на Житомир і Київ.

Напружені бої, загалом вперті, але безладні фронтальні атаки радянських танкових з'єднань у ситуації глибоких обходів і охоплення з боку танкових та моторизованих угруповань противника призвели лише до тимчасового затримання наступу німецьких військ приблизно на тиждень. «Але величезні матеріальні втрати радянських танкових військ при їх повній кількісній та якісній перевазі над противником

виправдати неможливо», – зазначають українські дослідники Л. Кривозюк і О. Юрчук [5, с. 217].

На професійному рівні командного складу позначилася і повна відсутність системного вивчення досвіду сучасних війн. У Європі вже два роки тривали бойові дії, проте у РСЧА цей досвід не аналізували, а доступ до іноземних військових видань був практично відсутній. Обмежений власний досвід, здобутий у війнах в Іспанії, Китаї, на Далекому Сході чи в радянсько-фінській кампанії, не узагальнювався і не впроваджувався у військову практику.

Наслідком цього стала суттєва професійна нерівність між радянськими та німецькими командирами механізованих корпусів. Командири I танкової групи Третього Рейху – генерали Е. фон Макензен, В. Кемпф, Г. фон Вітерсгайм, А. Хубіцкі, Л. Крювель, В. Дюверт, Ф. Кюн, Г. Хубе – мали ґрунтовну військову освіту, серйозну штабну підготовку і бойовий досвід на полях Європи.

Офіцерський корпус вермахту, на відміну від РСЧА, вирізнявся високою якістю професійної підготовки. Близько 90 % офіцерів тактичної ланки рота – полк були випускниками військових училищ, а 85 % із них пройшли командно-штабні навчання в передвоєнний період. На численних маневрах відпрацьовувалися питання розвідки, взаємодії між родами військ, гнучкого реагування на зміну бойової обстановки, раціонального використання сил і засобів. Значну увагу німецьке командування приділяло вдосконаленню організаційної структури базових підрозділів, постійно її адаптуючи до бойового досвіду 1939–1941 рр. Ці заходи сприяли формуванню ефективної військової системи, розвитку оперативного мислення офіцерів і підвищенню професіоналізму, що дало змогу німецькому командуванню до червня 1941 р. забезпечити війська кваліфікованими командними кадрами.

Готувалася до війни і радянська держава, однак робила ставку насамперед на кількість, а не на якість. Одночасно з початком Другої світової війни Верховна Рада СРСР 1 вересня 1939 р. ухвалила Закон «Про загальний військовий обов'язок». Після його ухвалення чисельність особового складу РСЧА зросла з 1 млн 943 тис. осіб у 1939 р. до 5 млн 700 тис. у травні 1941 р. Основну масу призовників становили вихідці із сільської місцевості, віддалених районів, часто малограмотні або зовсім неписьменні. Таким чином, на одного більш-менш підготовленого солдата чи командира припадало щонайменше четверо новобранців, які не мали навіть елементарної освіти.

На таку величезну армію не вистачало професійно підготовленого офіцерського корпусу. На початок 1940 р. некомплект командних кадрів у РСЧА становив 34,3 %, тобто бракувало близько 93 тис. командирів, зокрема 13,6 % – у ланці вищого начальницького складу.

Лише 7 % командирів мали вищу освіту (включно з військовими лікарями, юристами, інженерами тощо). У сухопутних військах, що становили основу РСЧА, лише 4 % командирів мали вищу освіту, 46 % – середню, а 50 % – пройшли прискорену військову підготовку або зовсім не мали професійної військової освіти [1, с. 49]. На початок радянсько-німецької війни 87 % командирів рот і 82 % командирів взводів РСЧА перебували на своїх посадах менше року, тобто не мали достатнього практичного досвіду [9, с. 141].

Для подолання гострого кадрового дефіциту у 1939–1940 рр. з резерву було відкликано 174 тис. офіцерів. Удвічі збільшили кількість слухачів військових академій. Лише протягом 1940 р. було створено 42 нові військові училища, що дозволило підвищити чисельність курсантів із 32 тис. до 168 тис. осіб.

Проте підготувати офіцерів у таких масштабах і за короткий термін, навіть зі скороченням строку навчання у військових училищах із трьох до двох років, а в академіях – на шість місяців, виявилось неможливим. Не змінило ситуації і повернення до лав армії 11 178 офіцерів, звільнених у 1937–1938 рр., з яких 9 247 були виведені поза штат через політичні мотиви. Навесні 1941 р. у механізованих корпусах, зокрема у 15-му, 16-му, 19-му та 24-му корпусах КОВО, некомплект командного складу сягав від 22 до 40 %, а серед молодших командирів – від 16 до 50 % [1, с. 52].

Більшість курсантів РСЧА не мали якісної базової освіти. До вступу у військові училища ніколи не були задіяні у складному промисловому виробництві, не мали практичного досвіду роботи з технікою, не користувалися не лише автомобілем чи мотоциклом, але навіть велосипедом [10, с. 252]. Натомість молодь Німеччини, відповідно до рівня своєї країни з високою технічною культурою та підготовкою, маючи 7–10-річну базову освіту [10, с. 260], швидко оволодівала вмінням керування сучасною бойовою технікою, здобувала навички обслуговування двигунів, освоювала тактику танкового бою. Це дозволяло вермахту в короткі терміни формувати нові екіпажі та поповнювати свої танкові й моторизовані частини кваліфікованим рядовим, унтерофіцерським і офіцерським складом. Тому на початок війни сухопутні війська Німеччини були забезпечені добре підготовленими водіями та механіками-водіями, що дозволяло використати проти РСЧА 600 тис. автомобілів, 15 642 напівгусеничних тягачі, 650 бронетранспортери «Ганомат» та 5 700 танків [8, с. 55–56].

Попри те, що деякими видами озброєння – танками, літаками, гарматами і мінометами – РСЧА значно перевершувала сили противника [5, с. 203], через невідповідність командного складу ця перевага не була реалізована. Міць ударної сили КОВО (механізованих корпусів) виявилась розтраченою в серії ізольованих контрударів.

На всіх командних рівнях – від командувача фронту до командирів корпусів і дивізій – постійно допускалися грубі помилки:

- у виборі місця і часу нанесення ударів;
- у плануванні наступальних операцій, які проводились в надто широких смугах, що не забезпечувало необхідну маневреність у силах і засобах на окремих, ізольованих напрямках;
- у введенні механізованих корпусів у бій без належної підготовки – з маршу, у міру прибуття, без узгодження дій, зв'язку між частинами, без належної розвідки, артилерійської чи авіаційної підтримки.

Особливо згубним було те, що протягом однієї доби корпуси одночасно отримували суперечливі накази з різних рівнів військового управління – як від командувача армією, так і від командувача фронтом, що призводило до дезорганізації бойових дій.

Унаслідок численних помилок командування, неузгодженості дій та недостатнього рівня підготовки старших офіцерів до управління великими бронетанковими з'єднаннями найсильніше танкове угруповання Південно-Західного фронту втратило боєздатність у трикутнику Рівне – Луцьк – Дубно ще до настання критичної фази боїв за Київ і на південному фланзі радянсько-німецького фронту.

Висновки

Під час форсованої індустріалізації 30-х рр. XX ст. СРСР створив потужні бронетанкові сили, що налічували 23,5 тис. танків. Проте радянське командування і Генеральний штаб прорахувалися у визначенні стратегічного напрямку головного удару вермахту. Крім того, радянське керівництво не врахувало досвід сучасної війни, набутий нацистською армією в кампаніях у Західній Європі. Уже з першого дня війни Третій Рейх застосував концентровану масу бронетанкових і моторизованих військ потужними компактними угрупованнями на головних стратегічних напрямках, до чого РСЧА виявилася не готовою і не змогла реалізувати свою кількісну перевагу у техніці на початковому етапі війни.

Низка чинників пояснює не настільки очевидні (приховані) причини катастрофічних поразок радянських військ улітку 1941 р. в Україні. По-перше, вирішальну роль відіграла якість підготовки та професійна перевага генералів і офіцерів групи армій «Південь». Завдяки їхній компетентності та практичному бойовому досвіду частини вермахту діяли більш організовано й ефективно, ніж аналогічні за чисельністю радянські угруповання. По-друге, давалося взнаки істотне відставання Радянського Союзу в управлінській і технічній культурі внаслідок його недавнього переходу від аграрного до індустріального розвитку, порівняно з Німеччиною, яка на той час була однією з найрозвиненіших технічних держав світу. По-третє, наслідки масових репресій та «чисток» у РСЧА спричинили глибоку деінтелектуалізацію

командного складу. Від управління були усунуті досвідчені практики й теоретики військової справи, а їхні місця зайняли особи без належних знань і досвіду. Повернення до армії 11 178 офіцерів, звільнених у 1937–1938 рр., не змінило ситуації. На чолі з'єднань опинилися люди, часто не готові до виконання складних оперативно-стратегічних завдань через свій вік, рівень освіти та недостатній військовий досвід. Переважна частина командного складу мала короткий термін служби: у 91 % вищого начальницького складу термін служби не перевищував 20 років, 75 % перебували на посаді менше року, лише 7 % мали вищу освіту. Слабка професійна підготовка зробила війська важкокерованими, а численні помилки командування в умовах швидкоплинної бойової обстановки призводили до дезорганізації, втрати зв'язку між підрозділами, зниження морального духу особового складу. У результаті РСЧА зазнала катастрофічних втрат: 28 дивізій були повністю розгромлені, ще 70 втратили понад 50 % особового складу і техніки, а 3,9 млн солдатів і офіцерів опинилися в полоні. Із 4 785 танків восьми механізованих корпусів Південно-Західного фронту у строю залишилося лише 259.

Таким чином, поразка Південно-Західного фронту стала наслідком системних внутрішніх проблем радянської військової машини. У сучасній маневреній війні моторів вирішальне значення мала якість командного складу. Наслідком сталінської кадрової політики стала деінтелектуалізація командного та офіцерського корпусу, управлінський хаос, гостра нестача кваліфікованих офіцерських кадрів у зв'язку з форсованим розширенням чисельності РСЧА, а також повна відсутність належного аналізу й урахування досвіду ведення сучасної війни вермахтом у Західній Європі та на Балканах.

Список біографічних посилань: 1. Патрилак І. Бої за Україну в 1941–1942 рр.: провал «стратегічної оборони» // Від Рейхстагу до Івандзіми. У полум'ї війни: Україна та українці у Другій світовій / В. В'ятрович та ін. ; за заг. ред. Я. Примаченко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 48–60. 2. Брусакова О. В., Греченко В. А., Малютіна О. К. Історія України : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2023. 386 с. 3. Малютіна О. К., Малютін К. З. Трагедія Південно-Західного фронту: Київська катастрофа 1941 р. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип. 4 (99). С. 58–68. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.4.05>. 4. Давлетов О. Р., Харченко О. В. Політична історія Європи ХХ – початок ХХІ ст. : навч. посіб. Запоріжжя : Просвіта, 2002. 156 с. 5. Кривозюк Л. П., Юрчук О. О. Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра. Львів : Ліга Нова, 2014. 362 с. 6. Кондратенко А. В. Кирпо-ніс Михайло Петрович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4. С. 302. 7. Буцько О. В. Костенко Федір Якович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та

ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 5. С. 224. **8.** Чорний О. В. Командарм Павло Григорович Понедєлін у спогадах учасників трагічних подій літа 1941 року // «Зелена Брама»: героїзм – трагедія – пам'ять : матеріали наук.-практ. конф. (с. Підвисоке, 5 серпня 2011 р.) / за ред. О. Бабенка. Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2011. С. 54–66. **9.** Потоцький В. П. Битви за українські землі. Київ : Школа, 2010. 160 с. **10.** Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ : Наш формат, 2020. 440 с.

Надійшла до редколегії 23.09.2025

Прийнята до опублікування 03.11.2025

Maliutina O. K., Maliutin K. Z. The Hidden Reasons for the Defeat of the Red Army in Galicia and Volyn in June-July 1941

One of the most tragic and difficult to comprehend pages in the history of World War II is the defeat of the Southwestern Front of the Red Army in September 1941. This article attempts to explain why the largest Soviet military group, which was equal in size to Army Group South and had superiority in tanks, aircraft and artillery, suffered crushing defeats in Galicia and Volhynia. Understanding the underlying causes of these events and assessing them comprehensively is important for contemporary historiography. One of the key hidden factors behind the Red Army's catastrophic defeats in Ukraine in the summer of 1941 was the shortage of personnel and the de-intellectualisation of the command structure, which led to a significant decline in the level of strategic leadership.

It has been established that Soviet troops were insufficiently prepared for the realities of modern mechanised warfare – motorised warfare. Inefficient use of equipment, lack of interaction between units, poor coordination of actions, misjudgement of the operational situation and lack of strategic vision led to massive losses of personnel and equipment. A comparison with the Wehrmacht showed a significant professional advantage of the German command staff, who had in-depth special training and combat experience in modern warfare.

In contrast, Soviet units were mainly led by individuals without the necessary experience and education: among the senior command, 57.6 % were under 45 years of age, and 75 % had been in their positions for less than a year. The poor professional training of most commanders made the Soviet troops difficult to control. Mistakes in planning and an inability to command large mechanised units led to disorganisation, loss of morale and heavy casualties. Of the 170 divisions of the Southwestern Front (2.9 million people), 28 were completely destroyed, 70 lost more than half of their personnel and equipment, and only 259 of the 4,785 tanks remained in service.

Keywords: Second World War, Southwestern Front, Workers' and Peasants' Red Army, encirclement, military operations, human losses, command and control personnel.

УДК 340.11:340.14:347.24(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.05>

Ігор Петрович Харкевич,

*Університет економіки та права «КРОК» (м. Київ),
кафедра теорії та історії держави і права (аспірант);*

 <https://orcid.org/0009-0008-6662-5659>,
e-mail: iwerx07@gmail.com

МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У статті досліджено методологічні підходи до вивчення історико-правових засад житлової політики України. Вказано, що наукове осмислення житлової політики набуває особливої актуальності в контексті євроінтеграційних процесів, спрямованих на встановлення європейських стандартів належного рівня життя та соціального забезпечення. Визначено, що житлова політика розглядається не лише як складова державного управління, а й як складне міждисциплінарне правове явище, яке інтегрує правові, економічні та соціологічні аспекти. Обґрунтовано, що її комплексний історико-правовий аналіз потребує інтеграції підходів різних дисциплін, оскільки ефективна система забезпечення права людини на житло формується на перетині правових норм, економічних механізмів і соціальних практик. Установлено, що методологічну базу дослідження житлово-правових засад становить система взаємопов'язаних філософських, загальнонаукових і спеціально-правових методів, застосування яких забезпечує достовірність і глибину історико-правового аналізу еволюції житлової політики.

Ключові слова: житло, житлова політика, методи дослідження, філософські методи, правові засади, державне управління, правове регулювання, еволюція.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Житлова політика України є одним із найбільш стратегічно важливих напрямів внутрішньої соціально-економічної політики держави. Вона безпосередньо пов'язана з реалізацією конституційного права громадян на житло. Ця сфера, що охоплює елементи соціальної, економічної та політичної діяльності, постає в юриспруденції як складна, комплексна правова категорія, яка потребує застосування специфічного методологічного інструментарію. Водночас ретроспектива її становлення є самостійним і важливим напрямом наукового пізнання.

Актуальність історико-правового дослідження житлової політики значно зросла в умовах повномасштабної збройної агресії та нагальної необхідності масштабного відновлення житлового фонду України.

Досвід побудови ефективних механізмів забезпечення житлом у європейських державах після Другої світової війни показав, що житлова політика функціонує не лише як соціальний інструмент, а й як стратегічний елемент економічної стабілізації та розвитку.

У цьому контексті для України критично важливим є вивчення історичних етапів формування та реалізації житлової політики. Це створює необхідну теоретичну основу для розроблення сучасної моделі реконструкції та модернізації житлового сектору, що відповідатиме принципам сталого розвитку і соціальної справедливості.

Ця тематика безпосередньо пов'язана з Національним планом відновлення України, зокрема з проєктом Національної програми «Відновлення та модернізація житла та інфраструктури регіонів»¹. Квінтесенцією цієї програми є розвиток державної регіональної житлової політики України [1].

З огляду на міждисциплінарний характер житлової політики та унікальність сучасного історичного етапу її ефективного вивчення вимагає не лише знання правових норм, а й використання чітких методологічних підходів. Методологія вивчення історико-правових засад житлової політики в Україні є самостійним і сучасним напрямом юридичних досліджень, оскільки дозволяє виявити закономірності, тенденції та принципи, що визначають її розвиток. Наше наукове дослідження спрямоване на виявлення та обґрунтування системи методів і методологічних підходів, які забезпечують системний історико-правовий аналіз.

Стан дослідження проблеми

Дослідження житлової політики як комплексної правової категорії проводилося в різних аспектах як економістами й істориками, так і правниками. Зокрема, вітчизняні науковці активно вивчали окремі складові цієї сфери. Так, предметом дослідження В. І. Теремецького та співавторів стало виявлення особливостей сучасної ситуації і пропонування трансформаційних підходів до житлової політики України [2]. На рівні дисертаційного дослідження житлова політика комплексно вивчалася О. Є. Аврамовою в роботі «Теоретико-правові засади житлової політики» [3]. Окремі аспекти державного регулювання інвестиційними процесами будівництва соціального житла були досліджені А. І. Богданенком [4]. У роботі О. Д. Кашука слушно зазначено на наявності потужного запиту на вдосконалення та

¹ Проєкти нацпрограми «Відновлення та модернізація житла та інфраструктури регіонів» // Відновлення України : офіц. сайт. URL: <https://recovery.gov.ua/project/program/recovery-and-upgrade-of-housing-and-regions-infrastructure> (дата звернення: 03.11.2025).

запровадження нових механізмів державної житлової політики, яка повинна бути цілісною і включати окремі галузеві програми [5, с. 91].

Світовий досвід також демонструє високий інтерес до історико-правового аналізу житлових стратегій. Наприклад, тайландські науковці досліджували еволюцію житлової політики Японії: від післявоєнного періоду швидкого будівництва житла до сучасної політики щодо порожніх економік, аналізуючи соціальні чинники цих змін та їхній вплив на формування житлової політики Таїланду [6]. Канадський дослідник Р. Гарріс проаналізував ключові аспекти еволюції міжнародної житлової політики після 1945 року, акцентуючи увагу на тягlostі між колоніальним і постколоніальним періодами, впливі розвинених країн на менш розвинені держави та особливостях історичного вивчення житлових політик у країнах, що розвиваються [7].

Аналіз наведених наукових праць підтверджує активне дослідження житлової політики в різних країнах та в Україні, проте виявляє брак уваги до методологічного інструментарію. З огляду на міждисциплінарний характер житлової політики й унікальність сучасного історичного етапу її ефективне вивчення вимагає не лише знання правових норм, а й володіння чітким методологічним інструментарієм. Методологія вивчення історико-правових засад житлової політики в Україні є самостійним і сучасним напрямом юридичних досліджень, оскільки дозволяє виявити закономірності, тенденції та принципи, що визначають її розвиток. Попри значний масив історико-правових досліджень, невирішеним залишається питання щодо чіткого визначення й обґрунтування комплексної методології вивчення історико-правових засад житлової політики України як самостійного напрямку пізнання. Саме на виявлення та обґрунтування системи цих методів і методологічних підходів, що забезпечують системний історико-правовий аналіз, спрямована ця наукова стаття.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення системи методів і методологічних підходів, що забезпечують системний історико-правовий аналіз засад житлової політики України, для подальшого розроблення науково обґрунтованої концепції її розвитку в умовах післявоєнної відбудови. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- визначити сутність і місце методології в системі історико-правового дослідження житлової політики як комплексної правової категорії;
- систематизувати філософські, загальнонаукові та спеціально-правові методи, найбільш релевантні для вивчення еволюції житлової політики;
- розкрити зміст і специфіку застосування ключових методологічних підходів (діалектичного, синергетичного, аксіологічного) в аналізі історико-правових засад житлової політики;

– обґрунтувати ефективність поєднання історико-правового, порівняльно-правового та формально-правового методів для реконструкції динаміки розвитку житлової політики України.

Наукова новизна дослідження

У результаті систематизації методології вивчення історико-правових засад житлової політики України вперше обґрунтовано, що її основу становлять філософські, загальнонаукові та спеціальні методи. До спеціальних методів дослідження еволюції житлової політики віднесено (та систематизовано застосування) історико-правового, порівняльно-правового і формально-юридичного методів. Доведено, що ця комплексна система методів дозволяє не лише відтворити історичний процес розвитку правової регламентації житлової політики, а й забезпечити розуміння її еволюції в межах національної правової бази, а також дослідити її розвиток у міждержавному контексті.

Виклад основного матеріалу

Сучасна система методів наукових досліджень характеризується високим ступенем складності та диференціації. Це зумовлює необхідність їх детального наукового вивчення..

У юридичній літературі визначено, що наукові методи можна класифікувати за різними підставами та критеріями, зокрема: 1) за типом знань – філософські, загальнонаукові та спеціальні для певної дисципліни; 2) за рівнем узагальнення – теоретичні й емпіричні; 3) за способом реалізації – інтуїтивні та наукові; 4) за виконуваними функціями – методи збору даних, методи аналізу даних і методи представлення інформації; 5) за формами представлення знань – якісні та кількісні методи [8, с. 134].

Дослідження методології вивчення історико-правових засад житлової політики України ґрунтується на виокремленні методів, що використовуються як в історичних, так і в юридичних науках. Традиційно вони можуть поділятися на філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні (або спеціальні).

Базисом будь-якого дослідження є філософія пізнання відповідного предмета. Сфера філософії охоплює різноманітні філософські системи і течії, а філософська методологія являє собою множину методологічних учень, що зазвичай надбудовуються над провідним системотворчим методом. Найбільш яскравими прикладами такої закономірності є діалектична, метафізична, синергетична, феноменологічна й деякі інші методології [9, с. 35].

Одним із базових філософських методів є діалектичний метод. Характерною рисою діалектичного методу пізнання (мислення) є всезагальність, тобто можливість його застосування у всіх без винятку науках (на відміну від спеціальних методів наукового пізнання). Це

стосується всіх наук про природу, суспільство, духовне життя і людину [10, с. 22].

Щодо дослідження історії житлової політики, то зміст діалектичного методологічного підходу полягає у визнанні внутрішніх суперечностей складових житлової політики за час її еволюції. Саме через аналіз таких суперечностей можна виявити тенденції, її складові елементи, напрями розвитку та визначити її змістовну сутність залежно від відповідного історичного періоду.

Одним із філософських методів дослідження житлової політики є синергетичний метод. Синергетика – це міждисциплінарний науковий напрям, який вивчає закономірності виникнення, формування і розвитку складних систем, для яких характерні відкритість, самоорганізація та нелінійність [11, с. 34]. Застосування синергетичного підходу також дозволяє осмислити роль зміни політичних режимів та економічної моделі розвитку суспільства в історії житлової політики. У цьому контексті житлова політика розглядається як динамічна система, що розвивається під впливом об'єктивних чинників. Таким чином, історія житлової політики постає як процес упорядкування (або пошуку балансу) державного управління, потреб суспільства та приватних інтересів.

Слід звернути увагу, що О. Є. Аврамова визначає аксіологічний підхід як основоположний у дослідженні житлової політики [3, с. 426]. Дійсно, крізь призму цінностей можна найповніше зрозуміти сутність та еволюцію цього соціально-правового явища. Житлова політика в будь-який історичний період відображає: систему соціальних пріоритетів; морально-етичні орієнтації; уявлення про соціальну справедливість, гідність, безпеку та добробут людини. Застосування аксіологічного підходу дозволяє визначити, які цінності лежали в основі житлової політики в різні історичні періоди, та простежити, яким чином їхня трансформація впливала на зміст правового регулювання.

Хоча історичні науки мають у своєму методологічному арсеналі власні спеціально-історичні методи, головними для будь-яких історичних досліджень завжди залишаються дві пари загальнонаукових методів: аналіз – синтез та індукція – дедукція. Вони є сутнісними в науці, оскільки без їхнього застосування можливе лише просте збирання фактів [12, с. 59]. Цей принцип повністю поширюється на дослідження історії утворення правових категорій, зокрема житлової політики.

Аналіз – це поділ предмета або явища на складові елементи з метою встановлення їхніх взаємозв'язків та визначення їхньої внутрішньої сутності [13, с. 77]. Відповідно, аналіз дозволяє виявити складові елементи ретроспективи житлової політики як правової категорії в

певному історичному періоді. У всіх суспільних науках аналізуються також форми державного устрою, політичного режиму, державного врядування, політичні системи та особливості ідеології в порівнянні з іншими [12, с. 57].

Синтез, навпаки, дозволяє виокремити цілісну систему етапів історії формування та реалізації житлової політики в певній державі шляхом поєднання раніше виокремлених аналізом елементів.

Варто наголосити, що серед загальнонаукових методів дослідження доцільним є застосування методу моделювання. У юридичній практиці вважають, що правова модель може створюватися заради досягнення таких цілей: пояснення (явищ, процесів); інтерпретація (правових норм, історичних подій); проведення експерименту (мисленнєвого). Модель завжди має бути адекватною реальності, адже вона відтворює її у спрощеному, абстрактному вигляді, виокремлюючи головне, що відповідає обраній гіпотезі [14, с. 20].

Отже, за допомогою методу моделювання виникає можливість відтворити динаміку розвитку житлової політики та виявити взаємозв'язки між правовими, соціальними й економічними факторами, що її формували. Його застосування дозволяє узагальнити історичний досвід і створити теоретичні моделі еволюції житлової політики в різні періоди.

Для історичних досліджень властива власна система методів, які можуть бути використані задля пізнання історії житлової політики. Спеціально-історичні методи є поєднанням різноманітних загальнонаукових методів, адаптованих до особливостей досліджуваних історичних об'єктів.

Традиційні спеціально-історичні методи охоплюють історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, діахронічний аналіз (підхід), класовий аналіз і ретроспективний [15, с. 94].

Одним із базових методів дослідження історії житлової політики є історико-порівняльний метод. Порівняльний метод взаємодіє з діалектичним методом (зокрема, з розумінням гегелівського закону заперечення заперечення) на різних витках спіралі розвитку суспільства [16, с. 11]. Слід наголосити, що порівняльна історія права ґрунтується на поєднанні порівняльного й історичного підходів. При цьому порівняльний метод є основним, а історичний – допоміжним. Це необхідно для виявлення загального і відмінного в історії цивілізацій, правових систем тощо на підставі порівняння (порівняльний ракурс правової історії) [17, с. 55].

Пізнавальні функції історико-правового порівняльного методу також охоплюють: виокремлення різного порядку ознак у державно-правових об'єктах, що вивчаються; їх порівняння; з'ясування історичної

послідовності та генетичних зв'язків між ними; узагальнення та побудова типології державно-правових явищ [18, с. 830].

Отже, історико-порівняльний метод дозволяє проаналізувати формування й еволюцію житлової політики в різних країнах, виявляючи як спільні закономірності, так і національні особливості. Він дає змогу науковцям виокремити відмінності в зародженні й історичному розвитку житлової політики.

Близьким до історико-порівняльного методу є порівняльно-правовий метод. Це спеціально-юридичний метод, що активно використовується у правових дослідженнях. Використання порівняльного напряму дослідження як інструменту (чи навіть як методології) стає все більш важливим в останні десятиліття, що пов'язано з низкою чинників, передусім із процесом глобалізації [19, с. 123]. Ураховуючи це, можна визначити, що порівняльно-правовий метод є одним з основних у вивченні житлової політики. Він дає змогу виявити спільні закономірності та відмінності у правовому регулюванні житлових відносин у різних державах. Його застосування дозволяє глибше зрозуміти специфіку національної житлової політики; адаптувати передовий зарубіжний досвід до українських реалій; виявити, як різні країни забезпечують реалізацію права на житло, організовують системи соціального житла та регулюють питання оренди, житлових субсидій, приватизації і захисту житлових прав.

Ще одним спеціально-юридичним методом є формально-юридичний метод. Він спрямований на вивчення структури правових явищ і процесів; визначення їхніх видів, місця та ролі в ієрархії інших правових явищ і процесів; установлення особливостей взаємодії та взаємозалежності правових категорій із застосуванням правил формальної логіки і норм чинного у країні законодавства [20, с. 129].

Фактично його суть полягає у вивченні права з точки зору його внутрішньої форми. Саме тому основний акцент робиться на вивченні форми закріплення житлової політики у правових нормах. У контексті історичного дослідження еволюції житлової політики це, зокрема, вимагає визначення історичного джерела (форми) закріплення її правової регламентації.

Висновки

На підставі проведеного дослідження методологічної бази вивчення житлової політики як правової категорії можна зробити такі висновки.

Методологію дослідження житлової політики як комплексної правової категорії становить система філософських, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Такий підхід дозволяє вивчати житлову політику як складне правове та соціальне явище, що розвивається під впливом історичних, економічних і політичних чинників.

Філософські методи дозволяють виявити сутнісні складові історичного процесу формування та реалізації житлової політики. Так, застосування синергетичного підходу дає змогу розглядати житлову політику як динамічну систему, розвиток якої визначається взаємодією об'єктивних історичних, політичних та економічних чинників. Аксіологічний метод є основоположним, оскільки підкреслює цінність житлового забезпечення щодо реалізації основних прав людини та соціальної справедливості.

Загальнонаукові методи виступають прикладною базою дослідження. Завдяки використанню методу моделювання стає можливим реконструювати еволюцію житлової політики та простежити взаємодію між правовими, соціальними та економічними чинниками, які вплинули на її формування і розвиток.

До спеціально-юридичних методів, що забезпечують ґрунтовний аналіз, належать: історико-порівняльний метод (дозволяє виявити закономірності та національні особливості); порівняльно-правовий метод (слугує для адаптації зарубіжного досвіду); формально-юридичний метод (забезпечує аналіз внутрішньої форми та джерел правової регламентації).

Перспективним напрямом наукових розвідок є характеристика соціологічно-правового методу пізнання історії житлової політики як правової категорії. Цей метод може надати можливість вивчати вплив суспільних потреб, демографічних процесів і соціальних чинників на формування державної житлової політики, збагачуючи її історико-правовий аналіз.

Список бібліографічних посилань: 1. Теремецький В. І. Сучасний стан та перспективи розвитку державної регіональної житлової політики України // Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості : зб. тез доп. Шостої щоріч. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 груд. 2022 р.) / USAID. Київ : АПСВТ, 2022. С. 205–210. 2. Teremetskyi V., Avramova O., Maikut K., Tserkovna O., Kramar R. Current situation and transformation ways of housing policy in Ukraine. *Social & Legal Studios*. 2024. Vol. 7, No. 1. Pp. 164–173. DOI: <https://doi.org/10.32518/sals1.2024.164>. 3. Аврамова О. Є. Теоретико-правові засади житлової політики України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; 12.00.07. Київ, 2025. 549 с. 4. Богданенко А. І. Методологічні засади дослідження проблем державного регулювання інвестиційними процесами будівництва соціального житла. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 3 (9). С. 321–326. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-321-326](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-321-326). 5. Кащук О. Д. Теоретичні засади державної житлової політики в Україні: сучасний стан та перспективи подальших досліджень. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. Т. 33 (72), № 3. С. 88–92.

DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2022.3/15>. **6.** Srihabhak S., Panitchpakdi K., Khotcharee Q., Maglumtong M. The Evolution of Japanese Housing Policy: From the Rapidly – Built Housing to the Vacant House Special Measures Policy. *Asian Creative Architecture, Art and Design*. 2022. Vol. 35, No. 2. Pp. 54–71. **7.** Harris R. International housing policy since 1945: An introduction to the special issue. *Habitat International*. 2003. Vol. 27, Iss. 2. Pp. 163–166. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0197-3975\(02\)00043-7](https://doi.org/10.1016/S0197-3975(02)00043-7). **8.** Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень : підручник. Харків : Право, 2019. 368 с. **9.** Шевчук Р. М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 31–44. **10.** Лисий В. Діалектика і методи наукового пізнання. *Вісник Львівського університету. Серія філософська*. 2010. Вип. 13. С. 20–28. **11.** Вірченко В., Кузьменко А. Синергетичний підхід в економічних дослідженнях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2009. № 110. С. 34–36. **12.** Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. *Грані*. 2017. Т. 20, № 12. С. 55–61. **13.** Тулайдан В. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Ужгород : ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2017. 105 с. **14.** Руснак О. В. Юридичне моделювання як інструмент забезпечення державної безпеки // Освіта і наука у сфері національної безпеки: проблеми та пріоритети розвитку : зб. наук. пр. за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Острог, 18 верес. 2020 р.) / за заг. ред. М. С. Романова. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2020. С. 17–20. **15.** Лях С. Р. Методологія історії: класика і практика : навч. посіб. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 130 с. **16.** Бут О. М. Порівняльний метод в історичних науках у контексті історичної практики // Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науково-дослідної роботи за період 2019–2020 рр. (м. Вінниця, квіт.–трав. 2021 р.) / МОН України ; Донецьк. нац. ун-т ім. В. Стуса. Вінниця, 2021. С. 11–12. **17.** Шевченко А. Є., Кудін С. В., Шевченко Д. А., Авсеєвич В. П. Проблеми вдосконалення порівняльно-історичних правових досліджень в Україні на початку XXI ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 54–57. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/10>. **18.** Шигаль Д. А. До питання щодо розмежування понять порівняння, порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного методів. *Форум права*. 2012. № 3. С. 828–832. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_3_143.pdf (дата звернення: 03.11.2025). **19.** Копча В. В. Правові методи порівняльного напряму дослідження: новітня роль в умовах глобалізаційних процесів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 122–128. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.122>. **20.** Канзафарова С., Корнеева Є. Формально-юридичний метод у наукових правових дослідженнях (загальна характеристика та особливості застосування) // Матеріали 77-ї наукової конференції професорсько-викладацького

складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 23–25 листоп. 2022 р.) / відп. ред. О. В. Побережець. Одеса : Олді Паюс, 2022. С. 128–131.

Надійшла до редколегії 06.11.2025

Прийнята до опублікування 10.12.2025

Kharkevych I. P. Methodology for Studying the Historical and Legal Foundations of Ukraine's Housing Policy

This article is devoted to the methodology for studying the historical and legal foundations of Ukraine's housing policy. The purpose of the article is to identify and justify the system of methods and methodological approaches used in the historical and legal study of the evolution of housing policy. The subject of the study is a set of methods and methodological approaches used to analyse the historical and legal foundations of Ukraine's housing policy.

The relevance of the study is determined by the need for scientific understanding of housing policy as a legal category in the context of establishing European standards of adequate living standards and social security. It is argued that housing policy is a complex interdisciplinary phenomenon that integrates legal, economic and sociological dimensions, and its study requires the integration of approaches from different sciences in order to develop an effective system for ensuring the human right to housing.

The methodological basis of the study is a system of general scientific and special legal methods. In particular, the dialectical method made it possible to reveal the internal contradictions of the components of housing policy in the process of its historical evolution. Using a synergistic approach, it has been proven that housing policy is a certain system that develops under the influence of objective factors. It has been revealed that the axiological approach makes it possible to identify the fundamental values that shaped housing policy in different historical periods, as well as to trace their influence on the development of legal norms. It has been determined that the method of analysis allows identifying the key components and characteristics of a specific historical stage of development of housing policy as a legal category.

It is concluded that the combination of historical-legal, comparative-legal and formal-legal methods allows reconstructing the dynamics of housing policy development, tracing the patterns of transformation of legal norms and assessing the effectiveness of various models of housing provision. The results of the study can be used in further historical and legal research and in improving the legal basis of Ukraine's housing policy.

Keywords: housing, housing policy, research methods, philosophical methods, legal basis, public administration, legal regulation, evolution.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО ПРАВО

УДК 342.7:339.543(73)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.06>

Вадим Віталійович Мальцев,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 4,
кафедра протидії кіберзлочинності (викладач);*

<https://orcid.org/0000-0003-0214-8976>,

e-mail: alan.kast.95@gmail.com

ПРАВО НА ДОСТАТНІЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ ВІЙН США 2025 РОКУ

Статтю присвячено аналізу впливу торговельної політики США зразка 2025 року на реалізацію соціальних та економічних прав людини, зокрема права на достатній рівень життя. Здійснено експлікацію наявних суперечностей між логікою економічного протекціонізму та міжнародно-правовими зобов'язаннями держави щодо захисту комплексу економічних і соціальних прав людини та громадянина. Особливу увагу приділено проблемі конкуренції економічних і політичних цілей з імперативом збереження мінімального рівня базових благ та забезпечення недискримінації вразливих соціальних груп. Зроблено висновок, що в зазначених вище умовах істотно зростає загроза регресивного розподілу економічних ризиків, імовірність порушення презумпції нерегресії прав, що формують ядро права людини на достатній рівень життя, а також фактичної нерівності у доступі до базових категорій товарів. Запропоновано потенційно ефективні шляхи мінімізації цих ризиків.

Ключові слова: взаємні тарифи, рівень життя, вплив на права людини, екстериторіальні зобов'язання, цінове перенесення, цінова доступність, фізична доступність, регресивна інцидентія, вразливі домогосподарства, компенсаторні механізми.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Торговельна політика США зразку 2025 року стала рідкісним для нашого часу випадком агресивного протекціонізму. Вона характеризується поєднанням універсальних і країноспецифічних взаємних надбавок, подвоєними тарифами на сталь та алюміній, а також повним скасуванням режиму *de minimis* з уведенням у дію перехідного механізму для поштових операторів. Нові реалії не лише деформують ціновий ландшафт і маршрути постачання, а й прямо загрожують реалізації права на достатній рівень життя через падіння цінової та

фізичної доступності базових благ. Колізія між пріоритетами торговельної політики адміністрації Президента США та обов'язками держави в контексті прав людини вимагає концептуального переосмислення й адаптації регуляторних механізмів. У точці перетину економічних заходів і правозахисних стандартів формується основне проблемне поле дослідження.

Стан дослідження проблеми

Попередні прецеденти протекціонізму засвідчили ефект перенесення тарифів на вартість імпорту і роздрібну торгівлю, проте сьогодні приділено недостатньо наукової уваги впливу подібних агресивних економічних заходів на домогосподарства з низьким доходом. Наявні аналітичні дослідження 2025 року зосереджуються на хронології заходів та їхніх макроекономічних наслідках, але рідко аналізують вплив на рівень споживання населення нижнього та середнього класу і перевірку таких заходів на відсутність загрози регресії права на достатній життєвий рівень. Водночас доктрина права на достатній життєвий рівень, оцінка впливу на права людини (далі –HRIA) та Маастрихтські принципи надають чіткі метрики необхідності, пропорційності і недискримінації, що дозволяє здійснити комплексне, а не часткове оцінювання нової тарифної архітектури. Саме необхідність заповнення дослідницьких прогалів у наведеному питанні є основним драйвером нашої статті.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є чітке окреслення суперечності між фактичною лінією торговельної політики США 2025 року й обов'язком держави захищати економічні та соціальні права людини, а також спроба знайти шляхи мінімізації негативного впливу тарифної кризи на права людини. *Завдання* дослідження полягають в аналізі впливу тарифів на цінову та фізичну доступність споживчого кошика в аналітичному ракурсі трьох детермінант (взаємних надбавок, подвоєння тарифів на метал та алюміній, скасування *de minimis*); в оцінюванні каналу трансмісії цінових шоків і надлишкових витрат домогосподарств; у визначенні транскордонного впливу тарифних війн та окресленні інструментарію можливих правових параметрів пом'якшення негативного впливу на рівень життя людини і громадянина.

Наукова новизна дослідження

Проаналізовано вплив торговельних протистоянь 2025 року на стан прав людини з чітким окресленням митно-тарифних шоків і наслідків для рівня достатку домогосподарств. Операціоналізовано підхід вимірювання впливу на домогосподарства як інструмент безпосереднього визначення податково-цінової інцидентії для базових благ, від яких залежить реалізація права на достатній життєвий

рівень. Виокремлено й описано вплив скасування режиму *de minimis* на появу так званого шоку доступності з його чіткою регресивною конфігурацією: втрата дешевого каналу для циркуляції малих відправлень непропорційно підвищує вартість отримання транскордонних відправлень для домогосподарств із низьким рівнем доходу. Зроблено висновок, що кумуляція взаємних тарифних ставок, підвищення тарифів на сталь та алюміній і антиобхідних механізмів окреслює регресивний профіль впливу на рівень життя людей (не тільки у США), що ставить під питання пропорційність і необхідність таких заходів.

Виклад основного матеріалу

Право на достатній рівень життя, закріплене у ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (далі – Пакт), включає право на «достатнє харчування, одяг і житло, а також на постійне покращення умов життя»¹, що реалізується через прогресивну реалізацію та міжнародну співпрацю².

Доктрина Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав консолідується навколо тріади: 1) прогресивна реалізація з максимальним залученням ресурсів; 2) гарантія забезпечення мінімального ядра кожного права; 3) жорсткі межі для регресивних заходів. У Загальному коментарі № 3 наголошено, що мінімальне ядро прав людини визначає нормативний поріг, за яким будь-яке право втрачає свою сутність³. Таким чином, держава гарантує доступ до базових благ автономно від динаміки прогресивної реалізації повного

¹ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights : adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966; entry into force 3 January 1976 // United Nations : офіц. сайт. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/cescr.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).

² E/C.12/1999/5: General Comment No. 12 on the right to adequate food : 12 May 1999 // United Nations : офіц. сайт. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/ec1219995-general-comment-no-12-right-adequate-food> (дата звернення: 10.10.2025); General Comment No. 4: The Right to Adequate Housing (Art. 11 (1) of the Covenant) : 13 December 1991 // UNHCR : офіц. сайт. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/cescr/1991/en/53157> (дата звернення: 10.10.2025); General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant) : 20 January 2003 // UNHCR : офіц. сайт. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/cescr/2003/en/39347> (дата звернення: 10.10.2025).

³ General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligations (Art. 2, Para. 1, of the Covenant) : 14.12.1990 // UNHCR : офіц. сайт. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/cescr/1990/en/129827> (дата звернення: 10.10.2025).

обсягу прав. Легітимізація будь-якої цілеспрямованої регресії має бути обумовлена жорстким дотриманням конкретних критеріїв: резонного обґрунтування неминучості, пропорційності, тимчасовості і браку менш обтяжливих альтернатив.

Оцінка впливу на права людини (A/HRC/40/57) – процедура забезпечення належної обачності у сфері прав людини – вводить імператив найменш лімітуючого засобу, змінюючи концептуальну межу нерегресії на операційний інструмент¹. У межах нашого дослідження це імперативно означає, що тарифні інструменти, які передбачають підвищення витрат домогосподарств із низьким доходом на базові блага, підлягають ретельному аналізу та перевірці на нерегресію мінімального ядра права на достатній рівень життя. Обов'язок доказування лежить на державі-ініціаторі: вона має аргументовано довести, що конфігурація заходів є необхідною та мінімально обтяжливою для права на достатній рівень життя серед досяжних альтернатив з урахуванням ресурсних і політичних реалій.

Після кризи 2008 року Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав окреслив комплексні межі для жорстких економічних операцій: тимчасовість, легітимність мети, необхідність і пропорційність, недискримінаційність, гарантування мінімального ядра прав та забезпечення соціального діалогу. Будь-яка регресія повинна бути ґрунтовно аргументована в координатах ресурсних меж і доступних політичних альтернатив.

Це деталізується Керівними принципами HRIA: інституціалізуються експертні висновки *ex ante* / *ex post*, обов'язок визначення кола вразливих груп, вибір найменш обтяжливого засобу, що робить Пакт прикладним чек-листом для нормотворця і регулятора. Зважаючи на те, що торговельні заходи США мають характер інтервенції в економіку, аналогічно жорстким операціям, керівні принципи ООН щодо оцінки впливу економічних реформ на права людини є релевантним інструментом для аналізу їх адекватності праву на достатній рівень життя².

¹ Guiding principles on human rights impact assessments of economic reforms. A/HRC/40/57, 19 December 2018. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/40/57> (дата звернення: 10.10.2025).

² Public debt, austerity measures and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (E/C.12/2016/1), 22 July 2016 // United Nations : офіц. сайт. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3925194?ln=en> (дата звернення: 10.10.2025); Guiding principles on human rights impact assessments of economic reforms. A/HRC/40/57, 19 December 2018. URL: <https://docs.un.org/en/A/HRC/40/57> (дата звернення: 10.10.2025); OHCHR, A/HRC/40/57 (official publication page), 2019. URL: <https://www.ohchr.org>

Варто зазначити, що нерегресія сьогодні трактується як спростовувана презумпція заборони відступу від наявного рівня економічних, соціальних і культурних прав, що можливо оминати лише за умови суворого доказування: 1) відсутності оптимальних альтернатив; 2) введення в дію превентивних та компенсуючих механізмів з метою демпфування структурної вразливості певних категорій населення; 3) збереження необхідного обсягу соціально-економічних прав. Компаративні наукові праці [1] та постковідна тенденція 2020–2024 років підтверджують емпіричну валідність такої архітекτονіки: Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав у заявах щодо COVID-19¹ наполягає на міцній тріаді пропорційності (придатність – необхідність – пропорційність *stricto sensu*), недискримінації та повазі до мінімального сутнісного ядра [2]. Сліпа економія суперечить Пакту за відсутності ретельно обґрунтованої, інцидентно орієнтованої оцінки впливу на вразливі верстви населення. У координатах HRIA для тарифів 2025 року презумпція нерегресії вказує, що будь-який прогнозований регресивний зсув у доступності базових благ вимагає доведення безальтернативності обраного інструмента, його найменш обмежувального характеру серед альтернатив та наявності компенсаторних механізмів².

Екстраполяція принципу нерегресії в екстериторіальну площину окреслює транскордонний вектор впливу державних політик. Попри відсутність у Пакті позитивної норми, Маастрихтські принципи (2011) кодифікують договірно-звичасві зобов'язання держав, що передбачають уникання дій із передбачуваним шкідливим ефектом, забезпечення належної обачності та сприяння міжнародній кооперації.

Значення цих принципів як інструменту *soft law* визначається їх консистентністю із практикою Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав та методологією HRIA. Важливо зазначити, що вони фокусуються саме на поведінці, а не на результатах.

Таким чином, тарифні процеси 2025 року можна розглядати як економічні заходи із транскордонними наслідками, що потребують

org/en/documents/thematic-reports/ahrc4057-guiding-principles-human-rights-impact-assessments-economic (дата звернення: 10.10.2025).

¹ Statement on the coronavirus disease (COVID-19) pandemic and economic, social and cultural rights (E/C.12/2020/1), 17 April 2020 // United Nations : офіц. сайт. URL: https://digitallibrary.un.org/record/3856957/files/E_C.12_2020_1-EN.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

² Public debt, austerity measures and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (E/C.12/2016/1), 22 July 2016 // United Nations : офіц. сайт. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3925194?ln=en> (дата звернення: 10.10.2025).

ґрунтовної юридичної легітимації в контексті міжнародних зобов'язань¹.

Сполучені Штати Америки підписали Пакт у 1977 році, однак не ратифікували його, тож вони не є його договірною стороною, проте підпадають під обов'язок добросовісності². Відповідно до ст. 18 Віденської конвенції про право міжнародних договорів держава-підписант має уникати дій, що підривають сутнісне значення договору, допоки існує епістемічна невизначеність щодо питання ратифікації³. Така ситуація не трансформує Пакт у внутрішньообов'язкове право для США і не дорівнює повноцінним договірним зобов'язанням, але він має встановити мінімальний рівень дотримання цілей Пакту. Такі заходи дисциплінують простір політичних опцій без створення автономних позитивних обов'язків імплементації.

У реаліях сьогодення ст. 18 Віденської конвенції про право міжнародних договорів позиціонується як обмежена, але дієздатна норма. Отже, якщо торговельні заходи США 2025 року прогнозовано зменшують фізичну та цінову доступність базових елементів права на достатній рівень життя за межами США, вони підлягають контролю через оптику ст. 18 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, яка виступає міжнародно-правовим лімітом для актів, що здатні фруструвати об'єкт і мету Пакту. Такий механізм контролю не передбачає повномасштабної договірної відповідальності, однак передбачає вичерпну раціоналізацію та емпіричне обґрунтування того, що обрана політико-правова конфігурація є контрпродуктивною цілям Пакту. В іншому разі вона повинна передбачати менш обтяжливі альтернативи із застосуванням субсидіарних компенсаторних інструментів, здатних нівелювати або суттєво зменшити будь-які негативні імплікації для чинної правозахисної архітектури [3].

Із квітня 2025 року введено в дію режим взаємних тарифів, який став надбудою до Митного тарифу США з чіткою двоступеневою темпоральністю: з 5 квітня встановлена універсальна адвалорна

¹ Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights // International Federation for Human Rights : офіц. сайт. URL: https://www.fidh.org/IMG/pdf/maastricht-eto-principles-uk_web.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

² International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 16 December 1966 // United Nations Treaty Collection : офіц. сайт. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en (дата звернення: 10.10.2025).

³ Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969 // United Nations : офіц. сайт. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (дата звернення: 10.10.2025).

надбавка 10 % на весь імпорт, а з 9 квітня введено підвищені країноспецифічні ставки для переліку Додатку I (*Annex I*). Крім того, визначено пріоритет спеціальних режимів: позиції, вже врегульовані § 232 (сталь, алюміній та їхні деривати, а також окремо автомобілі й автокомпоненти), а також кластер критичних позицій, зокрема мідь, фармацевтика, напівпровідники, лісоматеріали, окремі критичні мінерали, енергоносії, які виключені зі сфери дії взаємних надбавок за Додатком II (*Annex II*). Таким чином, взаємні тарифи діють як апріорна кумулятивна надбавка із зазначенням винятків і антиколізійними механізмами щодо безпекових тарифів. Акт також додатково встановлює критерії для декларування частки товарів, що були вироблені, перероблені або суттєво трансформовані на території США, і спеціальний режим для товарів зовнішньої торгівлі, мінімізуючи ризики розмивання бази і транзитних схем обходу¹. Наведені факти становлять базу для HRIA-аналізу: змінивши ціни багатьох споживчих категорій, тарифи одразу впливають на цінову доступність базових благ.

У контексті правозахисної оцінки критичним є поєднання базової ставки 10 % зі швидким переходом до диференційованих ставок Додатку I (на старті: ЄС – 20 %, КНР – 34 % тощо) (див. рис. 1). Одночасно винятки Додатку II екранують лише частину номенклатури товарів споживчого кошика та не нівелюють небезпеку опосередкованої трансмісії цінового шоку через імпорتنі комплектувальні, логістичні ланцюги, а також роздрібні націнки. Кумулятивний тиск на вразливі домогосподарства зберігається навіть за формальної наявності винятків. Отже, у межах HRIA доцільно відслідковувати наявну інцидентцію витрат для домогосподарств у часі.

Також запроваджено жорсткий антиобхідний блок: +40 % адвалорної надбавки на позиції, які Митна та прикордонна служба США визначила траншипованими з метою ухилення, без можливості пом'якшення або ремісії штрафів².

¹ Executive Order 14257: Regulating Imports with a Reciprocal Tariff to Rectify Trade Practices that Contribute to Large and Persistent Annual United States Goods Trade Deficits, 7 April 2025 // Federal Register : офіц. сайт. URL: <https://public-inspection.federalregister.gov/2025-06063.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).

² Further Modifying the Reciprocal Tariff Rates // The White House : офіц. сайт. 31.06.2025. URL: <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/07/further-modifying-the-reciprocal-tariff-rates/> (дата звернення: 10.10.2025).

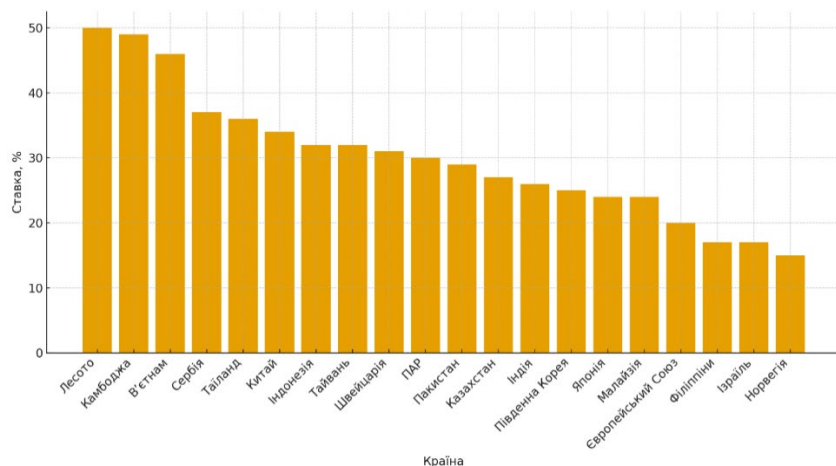

Рис. 1. Графічне зображення розподілення тарифів США за країнами

Починаючи з 4 червня 2025 року підвищено тарифи за § 232 на сталь, алюміній і похідні – з 25 % до 50 %, одночасно зафіксовано окремий режим для Великої Британії та взаємодію з Виконавчим указом (*Executive Order*) Президента США № 14289 щодо порядку «стекінгу»¹.

У високометаломістких кластерах примат § 232 закономірно деформує взаємні надбавки, формуючи окремий трансмісійний механізм цінової динаміки до споживчого кошика, що є важливим для аналізу доступності базових благ. Поточні комплаєнс-огляди виявляють зміни практик класифікації / декларування та ризик-менеджменту імпорту. Водночас регулярно недооцінюються розподільчі ефекти (перенесення ефекту на ремонти, побутову техніку, автотовари), що вимагає комплексного моніторингу інцидентів в динаміці².

¹ Adjusting Imports of Aluminum and Steel into the United States // The White House : офіц. сайт. 03.06.2025. URL: <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/06/adjusting-imports-of-aluminum-and-steel-into-the-united-states/> (дата звернення: 10.10.2025).

² Trump Administration Increases Steel and Aluminum Section 232 Tariffs to 50 % and Narrows Reciprocal Tariff Exception // White & Case : сайт. 13.06.2025. URL: <https://www.whitecase.com/insight-alert/trump-administration-increases-steel-and-aluminum-section-232-tariffs-50-and-narrows> (дата звернення: 10.10.2025).

Також Указом Президента США від 30 липня 2025 року № 14324 припинено дію розділу 19 Кодексу США (§ 1321, підрозд. (а), п. (2), підп. (С)), що стосується порядку звільнення від мита, або ж *de minimis*, стосовно всіх держав (з 29 серпня 2025 року). Для міжнародних поштових відправлень на перехідний шестимісячний період введено альтернативні способи оплати: 1) адвалорний режим за ефективною тарифною ставкою країни походження; 2) фіксовану ставку у розмірі 80, 160 та 200 дол. США за відправлення. Варто зазначити виразно регресивну конструкцію цього механізму: що дешевше товар, то більший ефективний адвалорний тягар на одиницю вартості¹.

Це призвело до шоку пропозиційної доступності: низка національних поштових операторів напередодні 29 серпня 2025 року тимчасово призупинила обслуговування відправлень до США, апелюючи до невизначеності ставок².

У межах правоінтерпретаційної парадигми Пакту торговельні обмеження не є нейтральними інструментами: вони змінюють ціноутворення, доступність базових благ і розподіл доходів уразливих груп, тим самим підриваючи рівень життя багатьох людей. Подвоєння ставок на сталь та алюміній до рівня 50 % і глобальне припинення *de minimis* для малих поштових відправлень окреслюють чітку емпіричну межу для моніторингу каналів інцидентів на домогосподарства. Зведення цих заходів до тарифної техніки нівелює їхній правозахисний зміст: відповідно до Пакту оцінка подібних дій має включати аналіз регресії доступності базових благ.

Отже, основний соціальний ефект таких заходів базується на двох каналах: 1) скасування *de minimis* чинить деструктивний вплив на можливості споживачів і малих продавців, інтегрованих у транскордонні ланцюги; 2) підвищення ставок за § 232 впливає через інфляцію металомістких товарів тривалого користування³. Ми виходимо з позицій, що такі заходи мають розцінюватись за стандартами

¹ Suspending Duty-Free De Minimis Treatment for All Countries // The White House : офіц. сайт. 30.07.2025. URL: <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/07/suspending-duty-free-de-minimis-treatment-for-all-countries/> (дата звернення: 10.10.2025).

² Jose R. Australia Post pauses US-bound parcel shipments // Reuters : сайт. 26.08.2025. URL: <https://www.reuters.com/world/us/australia-post-pauses-us-bound-parcel-shipments-2025-08-25/> (дата звернення: 10.10.2025).

³ Suspending Duty-Free De Minimis Treatment for All Countries (Executive Order 14324), 5 August 2025 // Federal Register : офіц. сайт. URL: <https://www.federalregister.gov/documents/2025/08/05/2025-14897/suspending-duty-free-de-minimis-treatment-for-all-countries> (дата звернення: 10.10.2025); Adjusting Imports of Aluminum and Steel into the United States // The White House : офіц. сайт. 03.06.2025. URL: <https://www.whitehouse.gov/>

Пакту як прямо регресивні впливи на право на достатній рівень життя, а не як індивідуальні ефекти торговельного регулювання.

Характерно, що імпорتنі мита США історично демонструють перенесення первинного фінансового навантаження на імпортерів, які потім передають це навантаження на звичайних споживачів. Емпіричні дослідження А. Кавалло та співавторів у журналі «Американський економічний огляд: Інсайти» [4] і напрацювання М. Аміті, С. Дж. Реддінга та Д. Вайнштейна підкреслюють суттєве цінове передавання тарифного шоку на рядових споживачів [5]. Додатково, П. Д. Файгельбаум зі співавторами кількісно демонструють, що в період 2018–2019 років коригування цін виробником у відповідь на тарифні зміни не відбувалось [6].

Тому скасування *de minimis* навантажуватиме насамперед нижні децилі, що залежать від дешевих транскордонних онлайн-покупок, через різке подорожчання дрібних транскордонних покупок. Постраждають також малі продавці та креатори на маркетплейсах через зростання фіскального і комплаєнс-тягара, натомість великі імпортери мають більший простір для оптимізації (складська, тарифна, договірна), що пом'якшує надбавку на одиницю. Це загрожує потенційним збільшенням соціальних розривів та може негативно вплинути на малий бізнес¹.

Своєю чергою, підвищення адвалорних ставок на сталь та алюміній до 50 % потенційно прискорить інфляцію в металомістких категоріях: побутова техніка, ремонти житла, автотовари². Так, подібний інцидент із пральними машинами продемонстрував подорожчання приблизно на 12 % як пральних машин, так і сушарок. Дослідження А. Флаєна та Дж. Пірса асоціюють подібні митні заходи з падінням зайнятості в експортованих галузях. Вищі витрати на оплату житла і транспорту та менша можливість заощадити кошти роблять перенесення «металевого шоку» особливо болючим для менш забезпечених верств населення [7; 8].

presidential-actions/2025/06/adjusting-imports-of-aluminum-and-steel-into-the-united-states/ (дата звернення: 10.10.2025).

¹ McLymore A., Reid H. How will the end of the *de minimis* exemption impact US shoppers and businesses? // Reuters : сайт. 29.08.2025. URL: <https://www.reuters.com/business/retail-consumer/what-end-de-minimis-exemption-means-us-shoppers-businesses-2025-08-29/> (дата звернення: 10.10.2025); Peiser J., Gregg A. Shoppers met with canceled orders, delays as *de minimis* exemption ends // The Washington Post : сайт. 30.08.2025. URL: <https://www.washingtonpost.com/business/2025/08/30/de-minimis-tax-canceled-orders-delays/> (дата звернення: 10.10.2025).

² Adjusting Imports of Aluminum and Steel into the United States // The White House : офіц. сайт. 03.06.2025. URL: <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/06/adjusting-imports-of-aluminum-and-steel-into-the-united-states/> (дата звернення: 10.10.2025).

Із квітня 2025 року США підвищили мінімальну ставку на китайські товари до 145 %, із винятками для окремих категорій електроніки, на що Китай відповів контртарифом у 34 %, особливим контролем експорту критичних металів та агроімпорту. Це значно вплинуло на економічну ситуацію в усьому світі [9].

У контексті матеріального благополуччя людей, наслідки від таких змін здебільшого припадають на низький ціновий сегмент, де до 75 % товарів становлять китайські імпорти, проте не обмежуються лише ними. Негативна цінова динаміка в сегментах дешевого одягу, дрібної електроніки і товарів для дому може негативно вплинути на добробут низько- та середньодіючих груп, що залежали від дрібно-партійних транскордонних покупок¹.

Розвиваючи наведену вище тезу, варто зазначити, що хвиля тарифного протистояння 2018–2019 років продемонструвала високе, майже повне перенесення тарифного навантаження на імпортерів і споживачів за відсутності значимої цінової поступки з боку китайських експортерів. Оскільки тарифне протистояння 2025 року сфокусоване на аналогічному переліку категорій товарів, а також на сегменті дрібних посилок, варто очікувати підвищення роздрібних цін на багато повсякденних товарів із регресивним профілем втрат. У третіх країнах це призводить до подорожчання імпортованих товарів, що конкурують із китайськими, та цінових сплесків під час переналаштування логістики [4; 5].

Емпіричне дослідження впливу тарифів у період 2018–2025 років виявило суттєву кореляцію між тарифними ескалаціями США та Китаю і кількістю бізнес-заявок у США. Проте введення КНР контрмит переважає позитивний ефект для США, що в перспективі нейтралізує позитивний вплив від зростання бізнесу. Тож навіть за можливості локального зростання підприємництва чистий економічний ефект для споживачів залишається негативним [10].

Варто наголосити, що тарифне загострення між двома найбільшими економіками світу має значний вплив навіть за їхніми межами: світова торгівля у 2025 році демонструє перерозподіл імпульсів зростання на користь розвинених економік і падіння імпортного попиту у країнах, що розвиваються. Якщо у першому півріччі приріст світової торгівлі становив приблизно 300 млрд дол. США², то імпорт країн, що розвиваються, знизився на майже 2 %. Так, США та

¹ Swiss Post to temporarily suspend goods consignments to US // Reuters : сайт. 25.08.2025. URL: <https://www.reuters.com/en/swiss-post-temporarily-suspend-goods-consignments-us-2025-08-25/> (дата звернення: 10.10.2025).

² Global trade grew \$300 billion in the first half of 2025, led by US imports and EU exports // UN Trade and Development : офіц. сайт. 08.07.2025. URL:

ЄС залишилися у позитивному економічному векторі завдяки перерозподілу потоків і переорієнтації ланцюгів. Для багатьох країн новою реальністю стало суттєве подорожчання повсякденних товарів (одяг, базова техніка, товари для дому) через зростання вартості логістичних процесів, націнки за ризик та дорожчий транзит за альтернативними маршрутами. Це асоціюється з очевидними ризиками для права на достатній рівень життя.

За даними Міжнародного валютного фонду¹, здатність бізнесу перерозподіляти потоки не компенсує звуження простору маневру, й існують ризики того, що темпи зростання виробництва будуть випереджати темпи зростання торгівлі. Для економік таких країн, як В'єтнам, Мексика та Індія, потенційні вигоди від диверсифікації торговельних ланцюгів і преференцій доступу на ринки водночас індукують структурну інфляцію витрат на окрему продукцію і комплектуючі та підвищення транзакційних витрат логістичних операцій. В умовах тарифних війн товарам із таких країн можуть загрожувати посилені заходи контролю для уникнення обходу тарифів і суворіші правила визначення походження товару. Сукупний ефект цих чинників, як і в попередніх прикладах, потенційно буде мати відчутний негативний вплив на кінцевих споживачів. За оцінками Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), для слабших економік пакет тарифів 2025 року може стати причиною ерозії конкурентного тиску на споживчих ринках, що понизить доступність базового споживчого кошика. Не варто забувати і про витрати на релокацію виробництв (через зміну тарифної конфігурації у світовій економіці) та витрати на дотримання правил походження, які підвищують пороги входу для товарів із менш розвинених країн і структурно зміщують баланс на користь великих ринкових гравців².

Таким чином, сукупний ефект для домогосподарств і дрібного бізнесу проявляється в одночасному скороченні споживчого надлишку та фінансових надходжень від самозайнятості та мікропідприємництва, що суттєво впливає на реалізацію права на достатній рівень життя поза межами США. Емпіричною маніфестацією нових економічних реалій стає введення державними поштовими операторами

<https://unctad.org/news/global-trade-grew-300-billion-first-half-2025-led-us-imports-and-eu-exports> (дата звернення: 10.10.2025).

¹ The Global Economy Enters a New Era // IMF BLOG : сайт. 22.04.2025. URL: <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2025/04/22/the-global-economy-enters-a-new-era> (дата звернення: 10.10.2025).

² Policy Insights. Escalating tariffs: the impact on small and vulnerable economies April 2025 // UN Trade and Development : офіц. сайт. URL: <https://unctad.org/system/files/official-document/ditcinf2025d3.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).

розвинутих країн (наприклад, Canada Post) обов'язкового авансового платежу митних зборів за відправлення до США: формальна інтеграція митного платежу у трансакцію продукує ескалацію повної ціни споживання і суттєво загострює ліквідні обмеження для малозабезпечених домогосподарств¹.

Щоб пом'якшити матеріальні втрати для домогосподарств, важливо зосередитись на запровадженні цільових інструментів, які ефективно компенсуватимуть негативний вплив ланцюгів цінового перенесення. Також мають бути налагоджені механізми регулювання цін на життєво необхідні товари і критично важливі комплектуючі, ситуативним зниженням непрямих податків на базові позиції товарів із чітко визначеними правилами відкату після нормалізації економічної ситуації та направленням тарифних надходжень у прозорий компенсаційний фонд. На мікрорівні необхідними є заходи, спрямовані на зменшення надмірної маржі (наприклад, відкриті реєстри даних щодо націнок, аудит витратних складників, зменшення складності процедур). Також важливим є створення детальної архітектури винятків для дрібних поштових відправлень задля збереження доступності базових товарів для вразливих домогосподарств. Усі ці кроки повинні бути частиною системи, яка мінімізує удар по ціновій та фізичній доступності базових споживчих товарів і одночасно забезпечує компенсаторні механізми, щоб не допустити надмірного перенесення податкового навантаження на малозабезпечені верстви населення.

Висновки

Агресивна тарифна політика США 2025 року та симетричні заходи інших країн у відповідь стали наочним прикладом колізії між економічним протекціонізмом та правозахисними імперативами. Мита, які раніше були технічним інструментом, нині перетворюються на суттєвий ризик для рівня життя людей у багатьох країнах. Актуальна тарифна архітектура США, з високою ймовірністю, призведе до регресивного розподілу економічного тягаря, який значною мірою ляже на малозабезпечені домогосподарства. Нові економічні реалії загрожують реалізації права на достатній рівень життя. Тому від ініціаторів цих заходів вимагається обґрунтування неминучості, тимчасовості й пропорційності вибраної тарифної конфігурації, а

¹ McLymore A., Reid H. How will the end of the de minimis exemption impact US shoppers and businesses? // Reuters : сайт. 29.08.2025. URL: <https://www.reuters.com/business/retail-consumer/what-end-de-minimis-exemption-means-us-shoppers-businesses-2025-08-29/> (дата звернення: 10.10.2025); Ship to the U.S. // Canada Post : сайт. URL: <https://www.canadapost-postescanada.ca/cpc/en/support/campaign/shipping-to-us-duty-updates.page> (дата звернення: 10.10.2025).

також готовність нести відповідальність за екстериторіальні наслідки такої політики. За відсутності адекватного економічного захисту малозабезпечених верств населення та забезпечення цінової й фізичної доступності базових товарів сучасна тарифна реальність грубо суперечить міжнародним зобов'язанням і підриває концепцію прогресивної реалізації соціально-економічних прав.

Список бібліографічних посилань: 1. Warwick B. T. C. Socio-economic rights during economic crises: A changed approach to non-retrogression. *International & Comparative Law Quarterly*. 2016. Vol. 65, No. 1. Pp. 249–265. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020589315000494>. 2. Bueno de Mesquita J., Lougarre C., Montel L., Sekalala S. Lodestar in the Time of Coronavirus? Interpreting International Obligations to Realise the Right to Health During the COVID-19 Pandemic. *Human Rights Law Review*. 2023. Vol. 23, Iss. 1. DOI: <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngac036>. 3. Rydberg A. V. Deciphering Interim Obligations under Articles 18 and 25 of the Vienna Convention on the Law of Treaties. *International & Comparative Law Quarterly*. 2024. Vol. 73, Iss. 4. Pp. 1061–1082. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020589324000289>. 4. Cavallo A., Gopinath G., Neiman B., Tang J. Tariff Pass-Through at the Border and at the Store: Evidence from US Trade Policy. *American Economic Review: Insights*. 2021. Vol. 3, No. 1. Pp. 19–34. DOI: <https://doi.org/10.1257/aeri.20190536>. 5. Amiti M., Redding S. J., Weinstein D. Who's Paying for the US Tariffs? A Longer-Term Perspective. *AEA Papers and Proceedings*. 2020. Vol. 110. Pp. 541–546. DOI: <https://doi.org/10.1257/pandp.20201018>. 6. Fajgelbaum P. D., Goldberg P. K., Kennedy P. J., Khandelwal A. K. The Return to Protectionism. *The Quarterly Journal of Economics*. 2020. Vol. 135, Iss. 1. DOI: <https://doi.org/10.1093/qje/qjz036>. 7. Flaaen A., Hortaçsu A., Tintelnot F. The Production Relocation and Price Effects of U.S. Trade Policy: The Case of Washing Machines. *American Economic Review*. 2020. Vol. 110, No. 7. Pp. 2103–2127. DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.20190611>. 8. Flaaen A., Pierce J. Disentangling the Effects of the 2018–2019 Tariffs on a Globally Connected U.S. Manufacturing Sector. *Finance and Economics Discussion Series*. 2019. Vol. 86. DOI: <https://doi.org/10.17016/FEDS.2019.086>. 9. Stober E. President Trump's Trade War: the U.S.-China Tariffs and Global Implications. *The Market for Ideas*. 2025. No. 52. URL: https://www.researchgate.net/publication/390874484_President_Trump's_Trade_War_the_US-China_Tariffs_and_Global_Implications#read (дата звернення: 10.10.2025). 10. Min R. Does Trump's Tariff Make America Great Again? An Empirical Analysis of US-China Trade War Impact on American Business Formation (2018–2025) // arXiv : сайт. 01.06.2025. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2506.00999>.

Надійшла до редколегії 15.10.2025

Прийнята до опублікування 28.11.2025

Maltsev V. V. The Right to an Adequate Standard of Living in the Context of the 2025 US Global Trade Wars

This article examines the impact of the new US trade policy architecture in 2025 on social and economic human rights, in particular the human right to an adequate standard of living. It highlights the existing internal conflict between the logic of protectionism and the positive obligations of the state to preserve the material basis for a decent standard of living, non-discrimination against vulnerable groups of the population, and adherence to the principle of gradual realisation of rights without neglecting their minimum essential core. The analytical framework of the article integrates a law enforcement approach with economic modelling. This allows tracking the channels of price transfer from customs policy to final prices for consumer goods through imported components, logistics costs and trade mark-ups. It is shown that the accumulation of tariff impulses in conditions of increased control over small parcel traffic and limited competition in certain market sectors escalates the likelihood of a regressive distribution of the burden and creates real problems in access to basic goods for low-income households.

The need to comply with the criteria of legitimacy and proportionality for such measures is justified: clear time limits and reversibility, the obligation to prove the necessity of such measures, extraterritorial caution regarding the accompanying effects on third countries, as well as the availability of guarantees for the prompt review of such measures. It is proposed to operationalise monitoring by comparing commodity codes with specific items in the consumer basket in order to continuously track incidence by population categories according to wealth, including the identification of essential items. A range of corrective mechanisms has been outlined that have the potential to neutralise price transfer chains without harming policy objectives: exemptions for certain categories of goods, quotas for critical goods, compensation for low-income households, allocation of additional customs revenues to maintain the availability of essential consumer goods, and simplification of procedures in the postal and courier channel. It was concluded that these conditions must be met in order to avoid direct violations of the human and civil right to an adequate standard of living.

Keywords: reciprocal tariffs, standard of living, impact on human rights, extra-territorial obligations, price transfer, price affordability, physical accessibility, regressive incidence, vulnerable households, compensatory mechanisms.

УДК 342.713

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.07>

Олександр Іванович Радченко,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного
права та прав людини (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0003-1572-8048>,
e-mail: ol-rad@ukr.net

ІНСТИТУТ ПОЗБАВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РЕФОРМУВАННЯ

У статті розглянуто актуальне питання інституту громадянства в Україні – позбавлення громадянства. Зазначено особливу актуальність питання запровадження цього інституту в умовах збройної агресії проти України. Акцентовано увагу на індивідуальному характері процедури позбавлення громадянства особи, неприпустимості виникнення ситуацій, коли особа залишатиметься без громадянства в разі позбавлення її українського громадянства. Досліджено історію становлення інституту та перспективи його відновлення.

Ключові слова: громадянство, позбавлення громадянства, втрата громадянства, Конституція України, міжнародні стандарти, правова держава, права людини, національна безпека, судовий контроль, реформування законодавства.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Питання позбавлення громадянства в Україні є одним із найбільш складних і суперечливих у системі конституційного й адміністративного права. З одного боку, воно безпосередньо пов'язане з реалізацією суверенних прав держави визначати коло своїх громадян, з іншого – зачіпає фундаментальні права та свободи людини, що мають конституційний і міжнародно-правовий захист. Сучасна практика свідчить, що навіть за наявності чітких законодавчих приписів інститут позбавлення або втрати громадянства залишається дискусійним через складність узгодження інтересів держави й особи. Конституція України проголошує, що ніхто не може бути позбавлений громадянства, однак чинне законодавство передбачає механізми втрати громадянства, які в певних випадках фактично прирівнюються до позбавлення. Така колізія спричиняє як теоретичні, так і практичні труднощі в застосуванні правових норм.

Проблема позбавлення громадянства має багатовимірний характер. Вона охоплює історико-правовий аспект, зокрема спадок радянського підходу до питань належності до держави, який у минулому використовувався як інструмент політичного тиску. Водночас проблема набуває сучасного виміру, зокрема в контексті зростання випадків подвійного громадянства, трудової міграції та ситуацій, пов'язаних зі збройною агресією проти України, коли питання громадянства стає питанням національної безпеки. З огляду на процеси європейської інтеграції Україна зобов'язана гармонізувати своє законодавство в галузі громадянства з міжнародними стандартами, зокрема з положеннями Європейської конвенції про громадянство 1997 року та Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року, а також практикою Європейського суду з прав людини. Однак національна правова система наразі не забезпечує достатніх гарантій захисту особи у справах про втрату або відновлення громадянства, що створює ризики зловживань і порушення принципу правової визначеності. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах воєнного стану і потреби гарантування лояльності громадян до держави. Водночас заходи з перевірки громадянства, запроваджені в умовах війни, повинні здійснюватися з дотриманням принципів верховенства права, презумпції добросовісності особи та заборони дискримінації. Відсутність єдиної судової практики, неоднозначність тлумачення норм і прогалини в адміністративній процедурі створюють потребу в комплексному перегляді нормативно-правового регулювання інституту позбавлення громадянства.

Наукове значення постановки проблеми полягає в необхідності глибокого переосмислення меж державного суверенітету в питаннях громадянства та співвідношення національного і міжнародного права. Дослідження повинно з'ясувати, якою мірою держава може реалізовувати свої повноваження у сфері громадянства, не порушуючи основоположних прав людини, а також визначити оптимальні напрями реформування законодавства для забезпечення балансу між безпековими інтересами держави та гуманістичними принципами права.

Стан дослідження проблеми

Проблематика громадянства та його припинення перебуває в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних науковців уже тривалий час, однак комплексне вивчення інституту позбавлення громадянства в Україні здійснювалося фрагментарно. Більшість досліджень зосереджені на окремих аспектах правового статусу громадянина, взаємодії держави з індивідом, а також на питаннях подвійного громадянства, натуралізації, реінтеграції та втрати громадянства.

У доктрині українського конституційного права значну увагу проблемі громадянства приділяли науковці, які аналізували її як елемент конституційно-правового статусу особи. Їхні праці присвячено тлумаченню конституційних гарантій, процедур набуття та припинення громадянства, а також визначенню принципів правової рівності громадян України. Особливий акцент робився на ролі громадянства в забезпеченні єдності держави, формуванні політико-правової ідентичності та конституційного патріотизму. Значний внесок у вивчення інституту громадянства зробили представники адміністративно-правової науки, які досліджували організаційно-правові механізми діяльності органів, уповноважених розглядати питання громадянства. Наукові розвідки цієї школи зосереджено на з'ясуванні процедурних аспектів реалізації норм Закону України «Про громадянство України», правового статусу Державної міграційної служби України, а також ролі Президента України як суб'єкта ухвалення рішень щодо набуття або припинення громадянства. Певна частина досліджень концентрується на міжнародно-правовому вимірі проблеми, зокрема на узгодженні національних норм із положеннями Європейської конвенції про громадянство, Конвенції про скорочення безгромадянства та Загальної декларації прав людини. У цих працях акцентується на необхідності дотримання державою зобов'язань, спрямованих на недопущення безгромадянства та дискримінації за ознакою належності до громадянства. У сучасний період дослідження громадянства значною мірою актуалізувалося через виклики, пов'язані з воєнною агресією проти України, питання подвійного громадянства, тимчасової окупації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб. У цьому контексті низка науковців розглядає інститут позбавлення громадянства крізь призму державної безпеки, наголошуючи, що належність особи до політичної спільноти держави є не лише правовим, а й безпековим чинником. Водночас, попри наявність значної кількості публікацій, дослідження, які безпосередньо присвячені питанням історико-правового розвитку інституту позбавлення громадянства, залишаються обмеженими. Недостатньо висвітленими є питання співвідношення понять «втрата громадянства» та «позбавлення громадянства», а також механізми реалізації права особи на судовий захист у відповідних процедурах. Відсутні системний аналіз й практика застосування рішень про втрату громадянства у контексті конституційних гарантій та міжнародних стандартів прав людини.

Таким чином, сучасний стан наукової розробленості проблеми свідчить про необхідність комплексного, міждисциплінарного підходу, який поєднає історико-правовий, конституційний, адміністративно-правовий і міжнародно-правовий аналіз. Такий підхід дозволить визначити реальні межі дискреції держави в питаннях громадянства,

окреслити проблемні аспекти чинного законодавства й обґрунтувати напрями його реформування з урахуванням принципу верховенства права та європейських стандартів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є всебічний аналіз інституту позбавлення громадянства в Україні з урахуванням його історико-правового становлення, сучасного стану нормативного регулювання та практики застосування, а також розроблення концептуальних підходів до його подальшого реформування відповідно до конституційних принципів і міжнародних стандартів прав людини.

Досягнення поставленої мети зумовлює необхідність вирішення комплексу наукових *завдань*, спрямованих на системне осмислення проблеми, виявлення суперечностей і формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання у сфері громадянства. Зокрема, у межах дослідження передбачено:

1) проаналізувати історико-правові витоки інституту позбавлення громадянства, простежити його еволюцію від перших спроб правового закріплення в актах періоду Української Народної Республіки до формування сучасної нормативної моделі в умовах незалежної України;

2) охарактеризувати конституційні засади регулювання громадянства в Україні, визначити місце та роль цього інституту в системі основних прав і свобод людини та громадянина, а також співвідношення понять «втрата громадянства» і «позбавлення громадянства»;

3) дослідити чинне законодавство України у сфері громадянства, виявити прогалини, колізії та невідповідності між положеннями Конституції України, Закону України «Про громадянство України» та підзаконними нормативно-правовими актами, які регулюють порядок припинення громадянства;

4) розкрити міжнародно-правові стандарти щодо позбавлення та втрати громадянства, визначити, наскільки українське законодавство відповідає вимогам Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року, Європейської конвенції про громадянство 1997 року та практиці Європейського суду з прав людини;

5) проаналізувати практику застосування інституту позбавлення (втрати) громадянства в Україні, зокрема рішення органів виконавчої влади, судову практику та відповідні адміністративні процедури, що регламентують розгляд таких справ;

6) обґрунтувати потребу реформування інституту позбавлення громадянства з урахуванням європейських правових традицій, тенденцій розвитку конституційного права та необхідності забезпечення національної безпеки держави;

7) розробити пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання, які передбачали б підвищення рівня правової визначеності,

уніфікацію термінології, запровадження судової процедури розгляду спорів і створення дієвих механізмів запобігання безгромадянству.

Наукова новизна дослідження

Використано комплексний підхід до аналізу інституту позбавлення громадянства в Україні, який поєднує історико-правовий, конституційно-правовий, адміністративно-правовий і міжнародно-правовий виміри. Уперше системно обґрунтовано взаємозв'язок між еволюцією правових норм щодо громадянства та зміною державної політико-правової парадигми, визначаючи позбавлення громадянства не лише як правову, а й як політико-правову категорію, що відображає рівень демократичності держави. Розкрито суперечності між конституційною заборонаю позбавлення громадянства та фактичним застосуванням процедур втрати громадянства, які за своїм змістом можуть мати ознаки позбавлення. Здійснено спробу комплексного аналізу цієї правової колізії, сформульовано пропозиції щодо її подолання через законодавче уточнення термінології та уніфікацію процедур. Запропоновано оригінальне бачення інституту позбавлення громадянства як інструменту забезпечення балансу між національними інтересами та правами людини. Доведено необхідність переходу від адміністративно-дискреційної моделі ухвалення рішень щодо втрати громадянства до моделі судового контролю, що відповідає принципам правової держави та міжнародним стандартам захисту прав людини.

Сформульовано новий підхід до розуміння позбавлення громадянства в умовах воєнного стану та підвищених загроз національній безпеці. Обґрунтовано, що застосування цього інституту повинно спиратися на критерії індивідуальної відповідальності, пропорційності й недопущення колективних форм покарання. Крім того, дослідження містить нові пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства, зокрема запровадження єдиного реєстру громадян України, створення незалежного механізму оскарження рішень органів виконавчої влади та посилення парламентського контролю у сфері реалізації державної політики щодо громадянства.

Виклад основного матеріалу

Інститут громадянства є фундаментальною складовою конституційного ладу України, оскільки визначає правовий зв'язок особи з державою, закріплює взаємні права, обов'язки та політико-правову належність громадянина. Через інститут громадянства реалізується конституційний принцип народного суверенітету, забезпечується участь громадян у формуванні органів влади, здійсненні публічної влади та захисті національних інтересів. Громадянство можна визначити як правовий зв'язок із державою, виходячи зі зв'язку

держави й особи як певного виду правовідносин. При цьому з огляду на тривалість і стійкість таких правовідносин можна говорити про громадянство як про правовий стан [1, с. 108].

Позбавлення громадянства є однією з найскладніших і найделікатніших правових категорій, оскільки воно перебуває на межі між здійсненням державного суверенітету та дотриманням міжнародних стандартів у сфері прав людини. Будь-яке рішення про втрату або позбавлення громадянства має не лише юридичні, а й глибокі соціально-політичні наслідки, адже стосується самого факту належності особи до політичної спільноти держави.

Історико-правовий розвиток інституту позбавлення громадянства в Україні відображає складний процес формування національної державності та еволюції уявлень про зв'язок між особою і державою. Його становлення відбувалося під впливом політичних змін, ідеологічних концепцій та міжнародних тенденцій у сфері прав людини. Кожен етап розвитку українського законодавства про громадянство характеризувався власними особливостями, що зумовлювали підходи до питань набуття, збереження та припинення громадянства.

Перші спроби законодавчого врегулювання інституту громадянства з'явилися в період існування Української Народної Республіки. Тимчасовий закон про громадянство УНР 1918 року визначав громадянство як належність до українського народу, підкреслюючи його політико-правову сутність і прагнення утвердити національну ідентичність. Тодішнє законодавство не передбачало окремих процедур позбавлення громадянства, що пояснюється демократичним характером державотворчої концепції та орієнтацією на європейські принципи прав людини. Основну увагу приділяли закріпленню критеріїв набуття громадянства та запобіганню безгромадянству [2, с. 70]. Ситуація кардинально змінилася після встановлення радянської влади, коли громадянство стало інструментом політичного контролю. У радянській правовій системі воно втратило характер правового зв'язку особи з державою і набуло ідеологічного змісту. Позбавлення громадянства активно застосовувалося як форма політичного переслідування, що особливо проявилось у 30–50-х роках ХХ століття. Конституції СРСР 1936 та 1977 років надавали державі право позбавляти громадянства осіб, які вчинили дії, що шкодять інтересам Радянського Союзу, фактично узаконюючи практику репресій проти політичних опонентів, дисидентів та емігрантів. Такі положення не передбачали жодного судового захисту, що суперечило основним принципам справедливості та правової визначеності. У цей період формувалася адміністративна модель позбавлення громадянства, у якій рішення ухвалювалися вищими органами державної влади без належного обґрунтування та можливості оскарження.

Після проголошення незалежності України у 1991 році розпочався новий етап розвитку інституту громадянства. Його зміст почав формуватися відповідно до принципів демократичної держави та верховенства права. Закон України «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 року заклав основи національного законодавства в цій сфері¹. Громадянство визначалося як постійний правовий зв'язок особи з державою, що ґрунтується на взаємних правах та обов'язках. Проте, попри проголошення гуманістичних засад, Закон ще зберігав низку положень, які дозволяли припинення громадянства за адміністративними рішеннями та без достатніх гарантій судового захисту. Це було зумовлено необхідністю перехідного періоду, впродовж якого формувалися нові правові інститути, а практика ще частково спиралася на радянські підходи. Подальший розвиток законодавства про громадянство відбувався в контексті утвердження Конституції України 1996 року, яка закріпила принципову норму: громадянин України не може бути позбавлений громадянства. Це положення стало одним із ключових досягнень національного конституціоналізму, адже воно спрямоване на гарантування стабільності правового статусу громадянина та недопущення політичних зловживань. Як слушно зазначає Ю. Ключковський, «Конституція України забороняє позбавлення громадянства України з ініціативи держави (стаття 25); така заборона виступає як одна з гарантій забезпечення права на громадянство» [3, с. 211]. У цьому контексті втрата громадянства розглядається як наслідок свідомих дій самої особи, тоді як позбавлення має характер примусового втручання держави. Проте у практичній площині залишалася невизначеність між поняттями «позбавлення громадянства» та «втрата громадянства». Закон України «Про громадянство України» зберіг положення про можливість припинення громадянства за певних обставин, зокрема у випадках добровільного набуття громадянства іншої держави або подання неправдивих даних при набутті громадянства. Хоча формально це не визнається позбавленням, за своїм змістом така процедура інколи має подібний правовий ефект.

Важливим етапом у розвитку інституту позбавлення громадянства стало посилення міжнародно-правового виміру цієї проблеми. Україна як член ООН і Ради Європи приєдналася до ключових міжнародних документів, що регулюють питання громадянства та безгромадянства. Зокрема, Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 року та Європейська конвенція про громадянство 1997 року

¹ Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 07.11.2025).

визначають недопустимість позбавлення громадянства, якщо це призводить до безгромадянства, а також встановлюють вимогу забезпечення права на ефективний засіб правового захисту. Упровадження цих стандартів у національне законодавство стало важливим кроком до гармонізації української правової системи з європейськими принципами, закріпленими у ст. 4 Європейської конвенції про громадянство 1997 року¹.

Сучасний стан правового регулювання позбавлення громадянства в Україні характеризується поєднанням конституційних гарантій недоторканності прав особи із прагненням держави забезпечити належний рівень національної безпеки, політичної стабільності та правового порядку. Конституція України закріплює фундаментальні засади громадянства, а саме: заборону позбавлення громадянства, гарантію його єдиного характеру та неможливість вигнання громадян за межі держави. Ці положення відображають орієнтацію на міжнародні стандарти, відповідно до яких громадянство розглядається як стабільний правовий зв'язок між особою та державою, що не може бути довільно розірваний. Чинний Закон України «Про громадянство України» системно врегульовує порядок набуття, припинення, поновлення та втрати громадянства. Він визначає основні принципи, серед яких домінують єдність громадянства, недопущення безгромадянства, рівність громадян перед законом і добровільність вибору громадянства. Згідно зі ст. 19 Закону підставами для втрати громадянства є добровільне набуття особою громадянства іншої держави, добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою, без дозволу органів влади України, а також подання неправдивих відомостей під час набуття громадянства². Такі положення покликані запобігати зловживанням у сфері реалізації правового зв'язку з державою, проте їх застосування на практиці іноді набуває суперечливого характеру.

У теоретичному вимірі законодавець розмежовує поняття «втрата громадянства» та «позбавлення громадянства». Перше поняття розглядається як наслідок дій самої особи, які спрямовані на зміну її правового статусу, тоді як друге є примусовим заходом із боку держави.

¹ Європейська конвенція про громадянство : від 06.11.1997 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 07.11.2025).

² Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 07.11.2025).

Однак на практиці це розмежування часто відсутнє. Існують випадки, коли формальне рішення про втрату громадянства має ознаки примусового позбавлення, оскільки воно ініціюється державними органами без вільного волевиявлення особи. Такі ситуації викликають сумніви щодо дотримання принципів правової визначеності, пропорційності та недопущення дискримінації.

Особливу увагу варто звернути на діяльність Державної міграційної служби України, яка наділена повноваженнями з розгляду питань, пов'язаних із набуттям та припиненням громадянства. Її рішення ухвалюються в адміністративному порядку, і хоча вони можуть бути оскаржені в суді, на практиці ця процедура є складною, тривалою і не завжди ефективною [4, с. 12]. Адміністративна модель розгляду питань громадянства, що домінує нині, потребує перегляду, оскільки вона створює ризики зловживань владними повноваженнями. Відсутність єдиних критеріїв ухвалення рішень, недостатня прозорість процедур і складність доведення добросовісності особи створюють передумови для порушення її прав.

Українська правова доктрина поступово розвивається в напрямі запровадження судового контролю за процедурами втрати громадянства. Такий підхід відповідає принципам правової держави і сприяє зміцненню довіри громадян до державних інститутів. Судовий розгляд справ, пов'язаних із громадянством, дозволив би забезпечити належний рівень змагальності, неупередженості та прозорості, а також гарантував би дотримання основних прав людини. У цьому контексті важливою є імплементація рішень Європейського суду з прав людини, який неодноразово наголошував, що втручання держави у сферу громадянства повинно відповідати критеріям законності, необхідності в демократичному суспільстві та пропорційності.

Варто зазначити, що сучасне українське законодавство поступово адаптується до європейських стандартів. У Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року та Європейській конвенції про громадянство 1997 року закріплено норми, відповідно до яких жодна особа не може бути позбавлена громадянства, якщо це призведе до безгромадянства, а будь-яке рішення із цього питання повинно ухвалюватися в межах чіткої правової процедури з можливістю судового перегляду. Ратифікувавши Європейську конвенцію про громадянство 1997 року¹, Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися цих принципів, однак їх практична реалізація все ще залишається неповною. Сучасні виклики, зокрема воєнний стан,

¹ Про ратифікацію Європейської конвенції про громадянство : Закон України від 20.09.2006 № 163-V // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/163-16> (дата звернення: 07.11.2025).

зростання кількості осіб із подвійним громадянством, питання лояльності до держави та необхідність протидії державній зраді актуалізують потребу у вдосконаленні правового механізму регулювання громадянства. Водночас застосування будь-яких заходів щодо позбавлення або втрати громадянства має бути виваженим і ґрунтуватися на принципах гуманізму, індивідуальної відповідальності та верховенства права¹.

Реформування інституту позбавлення громадянства в Україні є необхідною умовою подальшого розвитку правової держави, забезпечення стабільності конституційного ладу та зміцнення довіри громадян до державних інститутів. Насамперед потребує законодавчого уточнення термінологія, що використовується в цій сфері. Конституція України забороняє позбавлення громадянства, однак чинне законодавство оперує поняттям «втрата громадянства», що нерідко застосовується як його фактичний аналог. Така невизначеність створює підґрунтя для різного тлумачення норм та можливих зловживань у процесі правозастосування. Частково вирішення цієї проблеми відбулося після внесення змін до ст. 19 Закону України «Про громадянство України», у якому законодавець уточнив підстави для втрати громадянства України². Проте остаточного законодавчого розмежування, зрештою, так і не відбулося. Вирішення цієї правової колізії сприятиме зміцненню принципу правової визначеності та підвищенню довіри до державних рішень у цій сфері.

Важливим напрямом реформування є запровадження судового порядку вирішення питань, пов'язаних із припиненням громадянства. Наявна адміністративна процедура не забезпечує належного рівня гарантій захисту прав особи, оскільки рішення ухвалюються органами виконавчої влади, які можуть бути зацікавленими в політичній або адміністративній доцільності. Введення судового контролю за такими рішеннями відповідає європейській практиці та сприятиме забезпеченню змагальності сторін, неупередженості та прозорості процесу. Судовий порядок дозволить особі ефективно реалізувати право на захист і сприятиме формуванню сталої судової практики, яка унеможливить свавільні втручання у сферу громадянства.

¹ Дайджест судової практики Верховного Суду у спраху щодо громадянства // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Dajidges_VS_gromadyanstvo_2018_2024.pdf (дата звернення: 07.11.2025).

² Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» : Закон України від 16.06.2005 № 2663-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2663-15> (дата звернення: 07.11.2025).

Окремої уваги потребує вдосконалення системи контролю за подвійним громадянством¹. Доцільним є створення єдиного електронного реєстру громадян України, інтегрованого з базами даних інших держав, з якими Україна має дипломатичні відносини. Така система дозволить своєчасно виявляти випадки подвійного громадянства, забезпечить прозорість і підвищить ефективність державного контролю без порушення прав людини. Реформування інституту позбавлення громадянства має також урахувати міжнародно-правові зобов'язання України. Європейські стандарти чітко визначають, що жодна особа не може бути позбавлена громадянства, якщо це призведе до безгромадянства, а будь-яке втручання у сферу громадянства має здійснюватися лише відповідно до закону і за умови забезпечення права на судовий захист. Україна як держава, що прагне повноцінної інтеграції до Європейського Союзу, повинна гармонізувати національне законодавство з положеннями Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року, Європейської конвенції про громадянство 1997 року та практикою Європейського суду з прав людини. Особливу увагу варто приділити нормам, які стосуються гарантій недопущення дискримінації, захисту осіб, які можуть залишитися без громадянства, та створенню механізмів правового відновлення громадянства в разі незаконного його припинення.

Висновки

Узагальнивши результати проведеного дослідження, можна стверджувати, що еволюція інституту позбавлення громадянства демонструє перехід від авторитарно-репресивних практик минулого до сучасної правової моделі, що ґрунтується на принципах верховенства права, гуманізму та невід'ємності прав особи.

Розвиток інституту позбавлення громадянства в українському правовому полі має виразну історичну динаміку. Від перших спроб його нормативного закріплення в добу Української Народної Республіки до сучасної конституційної заборони позбавлення громадянства простежується поступове утвердження демократичних цінностей і прагнення забезпечити невід'ємний зв'язок між особою та державою. Водночас радянський період залишив глибокий відбиток у правовій свідомості та законодавчій практиці, коли позбавлення громадянства використовувалося як інструмент політичного впливу. Чинна правова модель регулювання питань громадянства в Україні, попри її відповідність загальним міжнародним принципам, має низку

¹ Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»: Указ Президента України від 27.03.2001 № 215/2001 // Президент України: офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2152001-530> (дата звернення: 07.11.2025).

недоліків. Найсуттєвішими серед них є недостатньо чітке розмежування понять «втрата громадянства» і «позбавлення громадянства», адміністративний характер ухвалення рішень у цій сфері, відсутність ефективного судового контролю та недостатній рівень процедурних гарантій. Практика застосування відповідних норм свідчить, що окремі випадки втрати громадянства фактично можуть мати ознаки примусового позбавлення, що ставить під сумнів дотримання таких конституційних принципів, як правова визначеність, справедливості і пропорційності. Із метою усунення цих проблем і приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних стандартів необхідно здійснити комплексну реформу інституту позбавлення громадянства. Вона має передбачати законодавче уточнення термінології, запровадження судового порядку розгляду справ, посилення парламентського та громадського контролю, а також створення відповідного єдиного електронного реєстру громадян України. Важливо також забезпечити гармонізацію національного законодавства з положеннями Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 року, Європейської конвенції про громадянство 1997 року та практикою Європейського суду з прав людини. Реформування цієї сфери має спиратися на принцип верховенства права, забезпечення справедливості, недопущення дискримінації та безгромадянства. У підсумку вдосконалення правового регулювання позбавлення громадянства сприятиме формуванню зрілої системи громадянсько-правових відносин, зміцненню правової культури, посиленню демократичних інститутів і становленню України як сучасної європейської держави, в основі якої пріоритет людини, її гідності та невід’ємних прав.

Список бібліографічних посилань: 1. Лазарев В. В. Основні підходи до розуміння поняття громадянства // Національні та міжнародні механізми захисту прав людини : тези доп. Всеукр. круглого столу (м. Харків, 20 квіт. 2016 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 106–108. 2. Лазарев В. В. Громадянство УНР // Міжкафедральний круглий стіл до Дня Соборності України : тези виступів учасників (м. Харків, 20 січ. 2017 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 69–72. 3. Ключковський Ю. Інститут громадянства України: стан і післявоєнні перспективи // Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики : зб. тез. доп. VII Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Острог, 4–5 лип. 2024 р.) / редкол.: М. Смокович (голова) та ін. Київ : ВАГТЕ, 2024. С. 210–215. 4. Лазарев В. В. Система законодавства про громадянство України. *Право і безпека*. 2010. № 2. С. 11–15.

Надійшла до редколегії 11.11.2025

Прийнята до опублікування 13.12.2025

Radchenko O. I. The Institute of Deprivation of Citizenship in Ukraine: Historical and Legal Development, Current State and Prospects for Reform

The article provides a comprehensive analysis of the institute of deprivation of citizenship in Ukraine as a multifaceted legal phenomenon situated at the intersection of constitutional, administrative, and international law. The author explores the historical development of Ukrainian citizenship law, beginning with the nation-building processes of the early twentieth century, and traces the evolution of legal approaches to the deprivation of citizenship during both the Soviet and post-Soviet periods. It is emphasized that the Soviet model was repressive in nature, serving as a tool of political control, while the current Ukrainian legislation formally rejects the concept of deprivation of citizenship by introducing the notion of loss of citizenship. However, in practice, these concepts often overlap, creating legal ambiguity and procedural inconsistencies.

The article thoroughly examines the existing legislation of Ukraine, including the provisions of the Constitution and the Law “On Citizenship of Ukraine”, identifying contradictions between the constitutional prohibition of deprivation of citizenship and administrative procedures governing the loss of citizenship. Particular attention is paid to the international legal framework – the 1961 Convention on the Reduction of Statelessness, the 1997 European Convention on Nationality, and the case law of the European Court of Human Rights. The author substantiates the need for the harmonization of Ukrainian law with these international standards and highlights the importance of ensuring the individual’s right to judicial protection in cases concerning citizenship status.

The research formulates conceptual directions for reforming the institute of deprivation of citizenship in Ukraine. These include the legislative differentiation between “deprivation” and “loss” of citizenship, the introduction of judicial review of administrative decisions in this field, the creation of a unified state register of citizens, and the strengthening of safeguards against statelessness. The study concludes that reforming this legal institution will contribute to the consolidation of democratic statehood, the affirmation of the rule of law, and the effective fulfillment of Ukraine’s international human rights obligations.

Keywords: citizenship, deprivation of citizenship, loss of citizenship, Constitution of Ukraine, international standards, rule of law, human rights, national security, judicial review, legislative reform.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО
ПРАВА**

УДК 347.956(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.08>

Ігор Володимирович Береговий,

Хмельницький університет управління та права

імені Леоніда Юзькова,

кафедра приватного права (аспірант);

<https://orcid.org/0009-0000-3304-7313>,

e-mail: beregovyi.law@gmail.com

**ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВІДЗИВУ НА АПЕЛЯЦІЙНУ
СКАРГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ**

Досліджено правове та процесуальне значення відзиву на апеляційну скаргу в цивільному судочинстві України. Проаналізовано особливості підготовки відзиву та вивчено наукові праці, присвячені проблемам апеляційного оскарження. Наголошено, що процесуальне значення відзиву на апеляційну скаргу в цивільному процесі полягає в тому, що подання такого документа означає незгоду іншої сторони з вимогами апелянта, викладеними у скаргі. Зазначено, що аргументи, наведені у відзиві на апеляційну скаргу, залежать від предмета спору та позовних вимог, заявлених позивачем.

Ключові слова: апеляційна скарга, апелянт, сторони судового спору, цивільне судочинство, відзив, права сторін, оскарження, цивільне судочинство, цивільний процес.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Право на апеляційне оскарження рішення суду першої інстанції забезпечує законність та об'єктивність судових рішень у цивільному процесі. Водночас під час розгляду апеляційної скарги необхідно врахувати позицію іншої сторони судового спору. Підготовка відзиву на апеляційну скаргу дає змогу суду порівняти аргументи сторін, спрямовані на підтримку або заперечення доводів апеляційної скарги. Ці аргументи обґрунтовують актуальність дослідження проблем складання і подання відзиву на апеляційну скаргу в цивільному процесі України.

Стан дослідження проблеми

Проблеми апеляційного оскарження рішень суду першої інстанції неодноразово ставали предметом наукових досліджень в українській

юридичній науці. Зокрема, зміст поняття «стадія цивільного судочинства» вивчали у своїй праці О. О. Грабовська й О. С. Захарова [1]. Особливості реалізації права на апеляційне оскарження в цивільному судочинстві України відображені в дослідженнях В. В. Городовенка [2], А. В. Гапонова [3], Д. Ю. Цихоні [4] та О. М. Трач [5]. Проблеми розгляду апеляційної скарги в суді знайшли висвітлення у наукових розвідках І. М. Ілюпол [6], О. Ю. Поклонської [7], В. І. Теремецького та О. В. Батрин [8]. Зарубіжний досвід апеляційного оскарження судових рішень висвітлено у дослідженні І. С. Апацькової та І. А. Яницької [9].

Хоча в роботах названих науковців іноді згадується право сторін судового спору подати заперечення або відзив на апеляційну скаргу, правові засади підготовки, зміст і сутність відзиву на апеляційну скаргу не були предметом окремого наукового дослідження.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в комплексному встановленні процесуально-правового значення відзиву на апеляційну скаргу в цивільному судочинстві України, а також у визначенні особливостей його підготовки, формулюванні практичних рекомендацій та розробленні пропозицій щодо вдосконалення чинного цивільного процесуального законодавства.

Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань:

- визначення правових засад апеляційного оскарження рішень суду першої інстанції;
- уточнення законодавчих вимог до відзиву на апеляційну скаргу;
- надання рекомендацій щодо складання відзиву на апеляційну скаргу;
- формулювання пропозицій щодо вдосконалення чинного цивільного процесуального законодавства.

Наукова новизна дослідження

Розроблено пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання порядку подання і розгляду відзиву на апеляційну скаргу в цивільному судочинстві України.

Виклад основного матеріалу

Однією з основних засад судочинства, встановлених у ст. 129 Конституції України, є забезпечення права на апеляційний перегляд справи¹. Відповідно до ч. 1 ст. 14 Закону України «Про судоустрій і

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 25.10.2025).

статус суддів» учасники справи та інші особи мають право на апеляційний перегляд справи, у якій вони беруть участь¹. Норми, що регулюють апеляційне оскарження рішень суду першої інстанції, закріплені у статтях 351–387 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)². Таким чином, законодавство України визнає відповідні правові підстави для оскарження рішень судів першої інстанції в апеляційному порядку.

Право оскаржувати судові рішення передбачено в п. 5 ч. 1 ст. 43 ЦПК України³. У пункті 1 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку» від 24 жовтня 2008 р. № 12 звертається увага на те, що право на апеляційне оскарження судових рішень мають сторони та інші особи, які не брали участі у справі, за умови, що суд вирішив питання про їхні права й обов'язки⁴.

Сутність і правове значення апеляційного оскарження в цивільному процесі відображено у працях багатьох дослідників. В. В. Городовенко стверджує, що право на апеляційний перегляд справи гарантує повноцінний захист від незаконних, необґрунтованих, несправедливих або помилкових рішень суду першої інстанції [2, с. 92]. А. В. Гапонов наголошує, що право на апеляційне оскарження – це гарантована процесуальним законодавством України можливість сторін у справі звернутися до апеляційного суду з метою перегляду того рішення суду апеляційної інстанції, яке вони вважають незаконним або необґрунтованим [3, с. 228]. І. С. Апалькова вважає, що право апеляційного оскарження – це гарантоване державою, закріплене цивільним процесуальним законодавством суб'єктивне право особи на звернення до суду апеляційної інстанції з метою перевірки законності й обґрунтованості рішення суду першої інстанції [9, с. 75].

Таким чином, право на апеляційне оскарження судових рішень є невід'ємною складовою права на судовий захист [10, с. 8] та суттєвою гарантією захисту прав особи на справедливе й об'єктивне судочинство.

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 25.10.2025).

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 25.10.2025).

³ Там само.

⁴ Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку : постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 № 12 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-08> (дата звернення: 25.10.2025).

Апеляційне оскарження є однією зі стадій розгляду цивільного позову в суді. О. О. Грабовська визначає стадію цивільного судочинства як певну частину провадження в цивільній справі, яка характеризується особливим переліком процесуальних дій та учасників судового процесу, метою, завданнями, встановленими межами та специфікою процесуального оформлення [1, с. 29]. Натомість І. М. Іліопол вважає, що апеляційне провадження є факультативною стадією цивільного процесу, що представлена як сукупність процесуальних дій суду апеляційної інстанції та учасників судового процесу, об'єднаних метою перевірки законності й обґрунтованості судових рішень, ухвалених судом першої інстанції у цивільних спорах [6, с. 118]. О. Ю. Поклонська зауважує, що апеляційне оскарження – це одна з поширених стадій цивільного судочинства, яка передбачає оскарження рішення суду першої інстанції в апеляційному суді [7, с. 143]. В. І. Теремецький і О. В. Батрин додають, що стадія апеляційного оскарження характеризується особливими суб'єктами, які беруть участь у судовому процесі, та специфікою процесуальних рішень, що можуть бути ухвалені в результаті розгляду апеляційної скарги [8, с. 191]. Погоджуючись із наведеними поглядами науковців щодо характеристик стадії апеляційного оскарження, зауважимо, що ця стадія цивільного процесу характеризується особливим переліком учасників та специфікою процесуальних документів, які подаються ними до суду.

Згідно зі статтями 356, 360, 363 ЦПК України на стадії апеляційного оскарження учасники судового процесу можуть звернутися до суду з такими процесуальними документами, як апеляційна скарга, відзив на апеляційну скаргу та заява про приєднання до апеляційної скарги. Важливо зазначити, що, відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 356 ЦПК України, в апеляційній скарзі слід навести аргументи, які підтверджують незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції, неправильність встановлення обставин, що мали значення для справи, а також інші доводи на користь скасування оскаржуваного судового рішення¹. Д. Ю. Цихоня наголошує, що апеляційна скарга повинна містити вичерпний перелік обставин, які суд з'ясував неповністю, або докладне обґрунтування тези про те, що висновки суду не відповідають обставинам справи. В апеляційній скарзі може стверджуватися недоведеність обставин, які мають значення для справи [4, с. 377]. Отже, апеляційна скарга має процесуально-правове значення документа, подання якого до суду призводить до відкриття апеляційного провадження.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 25.10.2025).

Для характеристики стадії апеляційного оскарження важливо наголосити, що згідно зі статтями 357–359 ЦПК України апеляційний суд може прийняти рішення про повернення апеляційної скарги, відмову у відкритті апеляційного провадження або відкриття апеляційного провадження¹. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 27 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» до повноважень апеляційного суду належить здійснення правосуддя в порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством². Саме в разі відкриття апеляційного провадження виникає потреба в підготовці відзиву на апеляційну скаргу, який би містив заперечення щодо доводів сторони, що оскаржила рішення суду першої інстанції.

Усі учасники судового розгляду повинні бути повідомлені про відкриття апеляційного провадження. Згідно зі ст. 361 ЦПК України ухвала про відкриття провадження за апеляційною скаргою та сама апеляційна скарга надсилаються учасникам справи. Також в ухвалі про відкриття провадження апеляційний суд повинен визначити строк на подання учасниками справи відзиву на апеляційну скаргу. Надіслати апеляційну скаргу учасникам справи цілком можливо, оскільки у п. 2 ч. 4 ст. 356 ЦПК України передбачено, що до апеляційної скарги слід додати її копії відповідно до кількості учасників справи³. Отже, після розсилки зміст апеляційної скарги стає відомим іншим учасникам судового розгляду. Якщо апеляційну скаргу подав позивач, який не задоволений рішенням суду першої інстанції, то апеляційна скарга надсилається відповідачу і третім особам, які брали участь у справі. Якщо з апеляційною скаргою звернувся відповідач, то апеляційна скарга і всі матеріали, які до неї додаються, направляється позивачу і третім особам.

О. М. Трач слушно зазначає, що інформування учасників справи про відкриття апеляційного провадження, час та місце розгляду скарги в судовому засіданні мають важливе значення для об'єктивності перегляду справи в суді апеляційної інстанції [5, с. 66]. Своєчасне інформування про відкриття апеляційного провадження та час судового засідання дає можливість підготувати відзив на апеляційну скаргу із власними запереченнями щодо вимог апелянта.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 25.10.2025).

² Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 25.10.2025).

³ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 25.10.2025).

Слід наголосити, що на час апеляційного оскарження у сторін повинні бути копії судового рішення, вручені або надіслані відповідно до вимог ст. 272 ЦПК України¹. Позивач і відповідач, які були присутні в судовому засіданні, вже знають сутність судового рішення про повне чи часткове задоволення позову або про відмову в задоволенні позовних вимог. Отримуючи повний текст судового рішення, який включає вступну, мотивувальну та резолютивну частини, вони можуть сформулювати власну позицію щодо його оскарження. Наслідком незгоди з рішенням суду першої інстанції є підготовка і подання апеляційної скарги.

Сторона, яку рішення суду першої інстанції цілком задовольняє, може підготувати і подати відзив на апеляційну скаргу. Згідно зі ст. 360 ЦПК України відзив повинен бути підготовлений та поданий у письмовій формі протягом строку, встановленого в ухвалі апеляційного суду про відкриття апеляційного провадження². Норми цивільного процесуального законодавства не визначають, з якого саме моменту слід обчислювати строк на підготовку відзиву на апеляційну скаргу. Такий строк встановлюється судом. Судді варто враховувати строк на доставку поштового повідомлення, можливість перебування одного з учасників справи у відрядженні або на лікуванні поза межами населеного пункту.

Відповідно до вимог статей 121–123 ЦПК України суд повинен встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. При цьому строк, який встановлений судом, може обчислюватися місяцями або днями. Перебіг строку також може визначатися вказівкою на подію, яка повинна неминуче статися³. Отже, строк підготовки відзиву на апеляційну скаргу може бути встановлений як з моменту проголошення ухвали про відкриття провадження у справі, так і з моменту отримання цієї ухвали стороною у справі. Призначаючи час судового засідання, судді варто враховувати, що підготовка відзиву на апеляційну скаргу може тривати кілька днів.

Сторона у справі, яка пропустила строк на підготовку відзиву на апеляційну скаргу, може заявити в судовому засіданні клопотання про поновлення строку на підготовку цього відзиву, пропущеного з поважних причин. Але відповідно до ч. 2 ст. 127 ЦПК України процесуальний строк, встановлений судом, може бути подовжений лише за заявою учасника справи, яка була подана до закінчення такого

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 25.10.2025).

² Там само.

³ Там само.

строку¹. Тобто, якщо позивач або відповідач вже пропустили строк на подання відзиву на апеляційну скаргу, то суд на законній підставі може відмовити в задоволенні клопотання про відновлення процесуального строку.

Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 360 ЦПК України у відзиві на апеляційну скаргу повинні бути вказані та обґрунтовані заперечення щодо вимог і змісту апеляційної скарги². Якщо апелянту потрібно довести незаконність і необґрунтованість висновків суду першої інстанції, то інша сторона повинна навести аргументи, які б підтверджували законність, об'єктивність та обґрунтованість оскаржуваного рішення. Позивачу у відзиві на апеляційну скаргу відповідача варто наполягати на обґрунтованості власних позовних вимог. Відповідач у відзиві на апеляційну скаргу позивача може наголошувати на доведеності та законності власних заперечень проти вимог позивача, який звернувся з апеляційною скаргою.

Суд першої інстанції може повністю або частково задовольнити позовні вимоги. У цьому разі відповідач може не погодитися з його висновками і оскаржити це рішення в апеляційному суді. У такому разі позивачу варто підготувати відзив на апеляційну скаргу і навести власні заперечення проти доводів відповідача. Також суд першої інстанції може не задовольнити позовні вимоги позивача. Тоді позивач може оскаржити рішення районного суду через подачу апеляції. У цьому разі відповідачу варто підготувати відзив на апеляційну скаргу, який спростовує аргументи позивача.

Згідно з п. 6 ч. 2 ст. 356 ЦПК України в апеляційній скарзі мають бути вказані нові обставини, які підлягають встановленню у справі. Також апелянт може навести докази на підтвердження власних тверджень. Зазначені докази підлягають перевірці та оцінці в апеляційному суді³. Завдання іншої сторони у справі буде полягати у спростуванні належності та допустимості наданих доказів. Згідно з п. 14 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку» від 24 жовтня 2008 р. № 12 у разі надання для дослідження нових доказів, які з поважних причин не були подані до суду першої інстанції, інші особи, які беруть участь у справі, мають право висловити свою думку щодо

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 25.10.2025).

² Там само.

³ Там само.

цих доказів у запереченні на апеляційну скаргу¹. Варто зазначити, що використання в тексті постанови Пленуму Верховного Суду України терміна «заперечення на апеляційну скаргу» пов'язане з тим, що в редакції ст. 298 ЦПК України 2008 р. вживалося саме це поняття. Згодом норми цивільного процесуального законодавства зазнали змін, і в чинній редакції ЦПК України використовується термін «відзив на апеляційну скаргу».

У відзиві на апеляційну скаргу може бути обґрунтовано неналежність, недопустимість, недостовірність, недостатність доказів, наданих стороною, яка підготувала апеляційну скаргу. Якщо апелянт обґрунтовує поважність причин неподання доказів до суду першої інстанції, то інша сторона може висловити сумніви щодо аргументів скаржника.

Відзив на апеляційну скаргу може враховувати ті аргументи, які були наведені стороною справи у власній позовній заяві або в запереченні на позовну заяву. У відзиві варто чітко сформулювати власну вимогу до суду – відмовити скаржнику в задоволенні апеляційної скарги.

Варто враховувати, що, відповідно до ст. 49 ЦПК України, позивач має право відмовитися від позову, а відповідач – визнати позов на будь-якій стадії судового процесу. Сторони також можуть примиритися². Можна припустити, що відзив на апеляційну скаргу може містити пропозиції щодо примирення сторін цивільного спору. Ба більше, одна зі сторін може навіть визнати обґрунтованість доводів іншої сторони, викладених в апеляційній скарзі.

Зміст відзиву на апеляційну скаргу може відрізнятися залежно від предмета спору та заявлених позовних вимог. У справах про стягнення боргу, компенсацію шкоди чи збитків, визнання договору недійсним, усунення перешкод у користуванні власністю, поновлення на роботі, поділ майна, нажитого у шлюбі, можуть бути висловлені дуже різні аргументи сторін для підтримки або заперечення вимог апеляційної скарги.

Судове рішення може оскаржуватися з мотивів неповноти з'ясування обставин справи, недоведеності обставин, що мають значення для справи, невідповідності рішення суду обставинам справи або

¹ Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 № 12 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-08> (дата звернення: 25.10.2025).

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 25.10.2025).

неправильного застосування норм матеріального чи процесуального права. У всіх цих випадках заперечення, викладені у відзиві на апеляційну скаргу, будуть різними, залежно від конкретних обставин справи та позицій сторін.

Важлива відмінність процедури подання відзиву на апеляційну скаргу від подання самої апеляційної скарги полягає в тому, що сторона, яка готує відзив, зобов'язана надіслати його копії іншим учасникам справи, а не подавати їх суду. Це передбачено ч. 4 ст. 360 ЦПК України¹. Якщо апеляційну скаргу суд розсилає учасникам судового розгляду самостійно, то відзив повинна надіслати та особа, яка його підготувала. Суду надаються докази розсилки відзиву іншим учасникам цивільного процесу.

Важливо наголосити, що, відповідно до ч. 3 ст. 360 ЦПК України², відсутність відзиву не перешкоджає перегляду рішення суду першої інстанції. Водночас підготовка і подання такого відзиву дає змогу іншій стороні судового спору більш докладно представити свою позицію суду та висловити аргументи проти доводів апелянта.

Висновок

Відзив на апеляційну скаргу – це процесуальний документ, який складається на стадії апеляційного оскарження рішення суду першої інстанції відповідно до вимог ЦПК України в разі заперечення однієї зі сторін процесу проти вимог апеляційної скарги.

Процесуально-правове значення відзиву на апеляційну скаргу у цивільному процесі полягає в тому, що його подання означає незгоду іншої сторони з вимогами апелянта, викладеними у скаргі.

Особливості підготовки та подання відзиву на апеляційну скаргу полягають у такому:

1) відзив слід подати у строк, визначений суддею в ухвалі про відкриття апеляційного провадження;

2) відмова сторони у справі підготувати відзив на апеляційну скаргу не перешкоджає перегляду оскаржуваного судового рішення;

3) відзив на апеляційну скаргу може містити аргументи на підтримку законності й обґрунтованості рішення суду першої інстанції;

4) відзив на апеляційну скаргу може містити заперечення проти допустимості, достовірності, достатності та належності доказів, які були подані разом із апеляційною скаргою;

5) аргументи, наведені у відзиві на апеляційну скаргу, будуть залежати від предмета спору та позовних вимог, які були заявлені

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 25.10.2025).

² Там само.

позивачем – стягнення боргу, визнання договору недійсним, поділ майна тощо;

6) у відзиві на апеляційну скаргу можуть бути враховані аргументи, викладені в позовній заяві або в запереченні на позов;

7) відзив на апеляційну скаргу може містити пропозиції для примирення сторін спору.

Для вдосконалення правового регулювання підготовки та подачі відзиву на апеляційну скаргу пропонуємо внести такі зміни до ЦПК України:

1) передбачити в ч. 3 ст. 359, що відзив на апеляційну скаргу може бути підготовлений у визначений суддею строк з моменту отримання стороною у справі ухвали про відкриття апеляційного провадження;

2) додати до ст. 360 нову норму про можливість поновлення строку на підготовку відзиву на апеляційну скаргу, пропущеного з поважних причин;

3) встановити можливість доповнити або змінити відзив на апеляційну скаргу.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть бути пов'язані з розробленням рекомендацій щодо складання відзиву на апеляційну скаргу в окремих категоріях цивільних спорів.

Список бібліографічних посилань: 1. Грабовська О. О., Захарова О. С. Зміст поняття «стадія цивільного судочинства». *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2025. Вип. 1. С. 27–34. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.1.5>. 2. Городовенко В. В. Забезпечення права на апеляційний перегляд справи: конституційно-правовий аспект та міжнародні стандарти. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 6. С. 85–97. 3. Гапонов А. В. Сутність права на апеляційне оскарження як конституційної гарантії судового захисту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 226–228. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/51>. 4. Цихоня Д. Ю. Правовий механізм реалізації права на апеляційне оскарження. *Актуальні проблеми політики*. 2014. № 51. С. 375–383. 5. Трач О. М. Здійснення права апеляційного оскарження судових рішень у цивільних справах. *Університетські наукові записки*. 2019. № 69–70. С. 60–71. 6. Ілюпол І. М. Теоретичні аспекти визначення основних категорій апеляційного провадження у цивільному процесі України. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 1. С. 115–119. DOI: <https://doi.org/10.51547/prp.dp.ua/2023.1.19>. 7. Поклонська О. Ю., Бойко К. С., Шуміленко Ю. О. Особливості розгляду скарг в апеляційному провадженні на різних стадіях судового процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 142–144. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/34>. 8. Теремецький В. І., Батрин О. В. Порядок і строк апеляційного оскарження судового рішення у цивільному процесі України.

Право і безпека. 2013. № 2. С. 189–194. **9.** Апалькова І. С., Яніцька І. А. Зарубіжний досвід правового регламентування права апеляційного оскарження судових рішень у цивільному судочинстві. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 71–75. **10.** Теремецький В. І. Право особи на апеляційне оскарження вироку в кримінальному процесі України : монографія. Харків : Харків юрид., 2010. 288 с.

Надійшла до редколегії: 27.10.2025

Прийнята до опублікування 01.12.2025

Beregovi I. V. The Procedural and Legal Significance of a Response to an Appeal in Ukraine

This article is devoted to the procedural and legal significance of a response to an appeal in civil proceedings in Ukraine. It examines the peculiarities of preparing a response to an appeal. The researchers' works devoted to the problems of appeal in civil proceedings in Ukraine are studied. It is indicated that the procedural significance of a response to an appeal in civil proceedings lies in the fact that the submission of such a response means that the other party disagrees with the appellant's claims set out in the appeal.

It is established that a response to an appeal is a procedural document that is drawn up at the stage of appealing a decision of the court of first instance in accordance with the requirements of the Civil Procedure Code of Ukraine in the event of an objection by one of the parties to the proceedings against the claims of the appeal. The peculiarities of preparing and submitting a response to an appeal are determined. It is stated that the response should be submitted within the time limit set by the judge in the ruling on the opening of the appeal proceedings. It is emphasised that the refusal of a party to the case to prepare a response to the appeal does not prevent the review of the contested court decision. It is established that a response to an appeal may contain arguments in support of the legality and validity of the decision of the court of first instance or objections to the admissibility, reliability, sufficiency and relevance of the evidence submitted with the appeal. Attention is drawn to the fact that the arguments set out in the response to the appeal will depend on the subject matter of the dispute and the claims made by the plaintiff.

Proposals are made to improve the legal regulation of the preparation and submission of responses to appeals. In particular, it is proposed to add a new provision to Article 360 of the Civil Procedure Code of Ukraine on the possibility of renewing the deadline for preparing a response to an appeal that has been missed for valid reasons. It is noted that it is advisable to establish the possibility of supplementing or amending a response to an appeal in the Civil Procedure Code of Ukraine.

Keywords: appeal, appellant, parties to a legal dispute, civil proceedings, response, rights of the parties, appeal, civil proceedings, civil process.

УДК 347.4:615.8

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.09>

Олександр Вікторович Мозолевський,

Хмельницький університет управління та права

імені Леоніда Юзькова,

кафедра приватного права (аспірант);

<https://orcid.org/0009-0009-3890-1852>,

e-mail: mozolevskiyadvokat@gmail.com

СТОРОНИ ДОГОВОРУ ПРО НАДАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ПОСЛУГ

Статтю присвячено характеристиці сторін договору про надання реабілітаційних послуг. Проаналізовано норми законодавчих актів і дослідження науковців, які вивчали правові засади надання реабілітаційної допомоги в Україні. Визначено вимоги до реабілітаційних закладів, які можуть бути виконавцями в договорі про надання реабілітаційних послуг. Встановлено права осіб, які можуть бути отримувачами реабілітаційних послуг. Запропоновано внесення змін до законодавства, що регулює надання реабілітаційних послуг.

Ключові слова: договір, цивільний договір, реабілітаційні послуги, реабілітаційна допомога, виконавець, замовник, пацієнт, реабілітаційний заклад, правове регулювання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Одержання якісної та кваліфікованої реабілітаційної допомоги може стати запорукою швидкого відновлення працездатності особи після тривалого захворювання. Проте не всі реабілітаційні послуги можуть бути охоплені програмою державних гарантій медичного обслуговування населення та профінансовані за рахунок коштів Державного бюджету України. Іноземні громадяни, які на постійній основі не проживають на території України, можуть бути зацікавлені в отриманні реабілітаційних послуг. Саме в таких випадках може бути укладений цивільний договір про надання реабілітаційних послуг. Дослідження змісту такого договору й особливих характеристик сторін є актуальним, оскільки чинне цивільне законодавство не передбачає укладення договорів такого виду.

Стан дослідження проблеми

Питання надання реабілітаційної допомоги регулярно стають предметом наукових розвідок. Проблеми правового регулювання цієї сфери детально висвітлені у працях таких науковців, як Г. Є. Болдарь [1] та А. Р. Козолис [2]. Особливості укладання договорів про надання реабілітаційних послуг розглянуті в дослідженнях А. О. Дутко [3; 4];

умови договорів про надання медичних послуг – у праці Н. М. Зільник [5]. Соціальне обслуговування осіб з інвалідністю в реабілітаційних установах України проаналізовано М. О. Бук [6]. Окремим аспектам правового регулювання реабілітації військовослужбовців приділяють увагу К. М. Куркова та А. І. Луценко-Миськів [7], правовим засадам доступності реабілітаційної допомоги в умовах воєнного стану – В. І. Теремецький, О. В. Батрин і О. А. Івахненко [8]. Ці наукові напрацювання дозволяють окреслити загальні умови надання реабілітаційних послуг в Україні. Однак спеціальне комплексне дослідження, присвячене характеристиці сторін договору про надання реабілітаційних послуг, наразі відсутнє.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні особливих характеристик сторін договору про надання реабілітаційних послуг. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- проаналізувати правовий статус і перелік реабілітаційних установ;
- охарактеризувати вимоги до реабілітаційних закладів, встановлені в Ліцензійних умовах провадження господарської діяльності з медичної практики (далі – Ліцензійні умови);
- встановити права пацієнтів реабілітаційних закладів;
- визначити умови укладення договорів про надання реабілітаційних послуг повнолітніми та неповнолітніми особами.

Наукова новизна дослідження

Розроблено рекомендації щодо вдосконалення законодавства, яке регулює права пацієнтів реабілітаційних установ.

Виклад основного матеріалу

Поняття реабілітаційних послуг визначено як у законодавчих актах, так і у працях науковців. Згідно з абз. 18 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» (далі – Закон № 1053-IX) реабілітація – це комплекс заходів, яких потребує особа, що зазнає або може зазнати обмеження повсякденного функціонування внаслідок стану здоров'я або старіння у взаємодії з її середовищем¹. Відповідно до абз. 17 ч. 1 ст. 3 Основ законодавства про охорону здоров'я (далі – Основи) надання реабілітаційної допомоги в реабілітаційному закладі охоплюється поняттям «медичне обслуговування». Згідно з абз. 39 ч. 1 ст. 3 Основ реабілітаційна послуга надається пацієнту реабілітаційним закладом або закладом охорони здоров'я, які мають

¹ Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20> (дата звернення: 30.09.2025).

право надавати реабілітаційну допомогу, та оплачується її замовником¹. В абзаці 11 ст. 1 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (далі – Закон № 2961-IV) встановлено такі види реабілітаційних послуг, як психолого-педагогічна реабілітація, професійна реабілітація, трудова реабілітація, фізкультурно-спортивна реабілітація, соціальна реабілітація та психологічна реабілітація². Таким чином, законодавство встановлює визначення та окремі різновиди реабілітаційних послуг. Надання реабілітаційної допомоги є однією зі складових медичного обслуговування.

Г. Є. Болдарь стверджує, що різновидами реабілітаційних послуг є абілітація, ерготерапія, фізична терапія та психологічна допомога під час реабілітації [1, с. 30]. К. М. Куркова звертає увагу на те, що реабілітація – це не лише комплекс заходів або поєднання різних методів впливу на здоров'я людини, у програмах реабілітації ефективність кожного заходу має взаємообумовлений вплив [7, с. 54]. А. Р. Козолис визначає реабілітаційну послугу як визначений законом або договором комплекс дій реабілітаційного закладу, спрямований на вжиття заходів для допомоги особі, яка може зазнати обмежень повсякденної життєдіяльності [2, с. 173]. Отже, можна зробити висновок, що реабілітаційна послуга становить комплекс заходів і методів впливу на здоров'я людини, яка може зазнати обмежень повсякденної життєдіяльності.

Як передбачено в ч. 4 ст. 9 Закону № 1053-IX, до надавачів реабілітаційної допомоги належать реабілітаційні заклади, відділення та підрозділи закладів охорони здоров'я, які надають реабілітаційні послуги, фахівці з реабілітації та мультидисциплінарні реабілітаційні командиз. Згідно з ч. 1 ст. 3 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» певний перелік медичних послуг може надаватися громадянам України за рахунок коштів державного бюджету. Цей перелік установлюється у програмі державних гарантій медичного обслуговування населення⁴. При

¹ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 30.09.2025).

² Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15> (дата звернення: 30.09.2025).

³ Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20> (дата звернення: 30.09.2025).

⁴ Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII // БД «Законодавство України» /

чому у главах 30 і 31 Порядку реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2024 р. № 1503, передбачено надання реабілітаційних послуг у стаціонарних і амбулаторних умовах¹. В. І. Теремецький та співавтори справедливо стверджують, що у 2022–2023 рр. було вдосконалено механізми доступу до реабілітаційної допомоги, збільшено пакети медичних послуг, які надаються за кошти державного бюджету, розширено коло медичних працівників, які можуть надавати реабілітаційну допомогу [8, с. 52]. Отже, замовником для надання реабілітаційних послуг громадянам України в державних і комунальних реабілітаційних закладах виступає держава. Громадяни України можуть отримати реабілітаційні послуги за рахунок коштів Державного бюджету України.

Водночас існують такі види реабілітаційних послуг, які не охоплюються програмою державних гарантій медичного обслуговування населення. Перелік випадків, коли державні та комунальні заклади охорони здоров'я можуть надавати послуги з медичного обслуговування населення на платній основі, встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 5 липня 2024 р. № 781. Наприклад, за кошти юридичних і фізичних осіб можуть надаватися ті послуги з медичного обслуговування населення, які не покриваються програмою державних гарантій медичного обслуговування населення². Приватні реабілітаційні заклади або заклади охорони здоров'я можуть надавати реабілітаційні послуги за рахунок коштів громадян або підприємств на договірних засадах. Іноземні громадяни можуть отримувати реабілітаційні послуги в закладах охорони здоров'я України. У цьому разі надання реабілітаційної допомоги буде відбуватися на підставі цивільного договору про надання послуг, укладеного між сторонами.

Частиною 1 ст. 901 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) передбачено, що за договором про надання послуг виконавець погоджується за завданням замовника надати йому певну послугу.

ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19> (дата звернення: 30.09.2025).

¹ Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році : постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 № 1503 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1503-2024-п> (дата звернення: 30.09.2025).

² Деякі питання надання послуг з медичного обслуговування населення за плату від юридичних і фізичних осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.2024 № 781 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/781-2024-п> (дата звернення: 30.09.2025).

Причому така послуга повинна споживатися у процесі вчинення певної дії або здійснення якоїсь діяльності. Водночас замовник зобов'язується оплатити виконавцеві надану послугу¹. Окремий різновид договору про надання медичних або реабілітаційних послуг не передбачено в ЦК України. Однак чимало наукових досліджень присвячено характеристиці таких договорів, аналізу їхніх особливостей, правових аспектів і проблем, що виникають під час їх укладення та виконання.

А. О. Дутко характеризує договір про надання реабілітаційних послуг як двосторонній та оплатний. Споживачем послуги є пацієнт, а надавачем – спеціалізований заклад охорони здоров'я, який має ліцензію, оскільки відповідає встановленим законодавством вимогам. Істотними умовами договору є вартість реабілітаційної допомоги та строк, протягом якого надаються реабілітаційні послуги, а також предмет договору – характеристики відповідної реабілітаційної послуги [3, с. 58–59]. А. Р. Козолис звертає увагу на те, що реабілітаційна послуга як об'єкт цивільних прав має визначену вартість, а отже, її надання супроводжується еквівалентним обов'язком пацієнта оплатити таку послугу. Оплата повинна включати компенсацію витрат на здійснення послуги та винагороду фахівцю з реабілітації [2, с. 173]. Зазначені науковці наводять певні ознаки договору про надання реабілітаційних послуг, характеризують його істотні умови. Але вони не змогли запропонувати визначення цього договору. На нашу думку, договір про надання реабілітаційних послуг – це угода між пацієнтом і реабілітаційним закладом, яка передбачає надання замовнику на платній основі комплексу заходів, яких потребує особа, що зазнає обмежень повсякденного функціонування у взаємодії із зовнішнім середовищем внаслідок стану здоров'я або старіння.

Відповідно до ч. 1 ст. 901 ЦК України сторонами будь-якого з договорів про надання послуг є замовник і виконавець². Характеризуючи статус сторін договору про надання медичних послуг, Н. М. Зільник зазначає, що виконавцем може бути юридична особа, яка має статус закладу охорони здоров'я та ліцензію для провадження господарської діяльності з медичної практики [5, с. 75]. А. О. Дутко стверджує, що виконавцями договору про надання реабілітаційних послуг можуть бути реабілітаційні заклади й установи, заклади охорони здоров'я та соціального захисту, інші суб'єкти господарювання, які мають право надавати реабілітаційні послуги. Замовником реабілітаційних

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 30.09.2025).

² Там само.

послуг виступає пацієнт [4, с. 50]. Спробуємо більш докладно розглянути вимоги до виконавців у договорі про надання реабілітаційних послуг.

Правовий статус реабілітаційних закладів визначено законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами України. Відповідно до абз. 23 ч. 1 ст. 1 Закону № 2961-IV реабілітаційний заклад надає послуги з реабілітації повнолітніх осіб та дітей з інвалідністю. Така діяльність здійснюється відповідно до державних соціальних нормативів у сфері реабілітації. Реабілітаційний заклад може бути створений в організаційно-правовій формі установи, підприємства та закладу. Згідно з ч. 1 ст. 14 Закону № 2961-IV реабілітаційні заклади можуть бути засновані на державній, комунальній та приватній формах власності¹. Отже, важливою умовою для надання реабілітаційних послуг є наявність ліцензії в реабілітаційного закладу.

Згідно з п. 15 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» одним із видів господарської діяльності, який підлягає ліцензуванню, є медична практика². Ліцензійні умови затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2016 р. № 285³. Такого різновиду господарської діяльності, як реабілітаційна допомога, законодавчі акти не передбачають, але згідно з п. 9 Ліцензійних умов реабілітація визнається одним із видів медичної допомоги⁴. Отже, для надання реабілітаційної допомоги заклад охорони здоров'я повинен отримати ліцензію на медичну практику.

Положення Ліцензійних умов установляють певні вимоги до надання реабілітаційної допомоги і діяльності реабілітаційних закладів, зокрема:

- заклад має застосовувати тільки методи реабілітації, дозволені Міністерством охорони здоров'я України (далі – МОЗ України) (п. 11 Ліцензійних умов);
- повинен мати затверджений у встановленому порядку статут і правила внутрішнього трудового розпорядку (п. 12 Ліцензійних умов);
- надавати медичну допомогу відповідно до затверджених протоколів реабілітаційної допомоги (підп. 13 п. 13 Ліцензійних умов);

¹ Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15> (дата звернення: 30.09.2025).

² Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19> (дата звернення: 30.09.2025).

³ Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з медичної практики : постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 № 285 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2016-p> (дата звернення: 30.09.2025).

⁴ Там само.

- затвердити індивідуальний реабілітаційний план щодо кожного пацієнта відповідно до встановленого зразка (п. 15-1 Ліцензійних умов);
- фахівці з реабілітації повинні відповідати єдиним кваліфікаційним вимогам, затвердженим МОЗ України (п. 26-1 Ліцензійних умов).

Крім того, до надання допомоги в роботі мультидисциплінарної реабілітаційної команди залучаються спеціалісти з відповідним фахом (п. 26-2 Ліцензійних умов)¹.

Лише при дотриманні вказаних вимог реабілітаційний заклад може одержати ліцензію на здійснення господарської діяльності з медичної практики.

Варто зазначити, що, відповідно до ст. 11 Закону № 1053-IX, до реабілітаційних закладів належать: реабілітаційні лікарні, реабілітаційні центри, амбулаторні реабілітаційні заклади, центри психологічної реабілітації, протезно-ортопедичні підприємства, заклади медико-психологічної реабілітації. До реабілітаційних відділень належать палати гострої реабілітації, стаціонарні й амбулаторні відділення після-гострої та довготривалої реабілітації, які створюються в лікарнях різного профілю і багатoproфільних лікарнях. Окрім того, на базі санаторно-курортних закладів різного відомчого підпорядкування, типу і форми власності можуть бути створені стаціонарні відділення післягострої та довготривалої реабілітації². Згідно з ч. 1 ст. 22 Закону України «Про курорти» санаторно-курортні заклади можуть бути розташовані на територіях курортів і забезпечують надання громадянам послуг лікувального, профілактичного та реабілітаційного характеру з використанням природних лікувальних ресурсів³. М. О. Бук серед реабілітаційних установ України виокремлює академічні та галузеві науково-дослідні установи, які беруть участь у реабілітації осіб з інвалідністю, санаторно-курортні й оздоровчі заклади різного відомчого підпорядкування та форми власності, протезно-ортопедичні підприємства і реабілітаційні відділення закладів охорони здоров'я [6, с. 85]. Таким чином, законодавчі акти передбачають достатньо широкий перелік реабілітаційних закладів.

¹ Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з медичної практики : постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 № 285 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2016-p> (дата звернення: 30.09.2025).

² Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20> (дата звернення: 30.09.2025).

³ Про курорти : Закон України від 05.10.2000 № 2026-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14> (дата звернення: 30.09.2025).

Перелік закладів охорони здоров'я затверджений наказом МОЗ України від 28 жовтня 2002 р. № 385. Відповідно до цього підзаконного акта встановлено такі види реабілітаційних закладів: медичний реабілітаційний центр, центр реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи, центр медико-соціальної реабілітації дітей, центр медичної реабілітації та паліативної допомоги дітям, центр реабілітації репродуктивної функції людини¹. Всі перелічені заклади можуть надавати реабілітаційні послуги як за кошти державного бюджету, так і за кошти фізичних та юридичних осіб.

Варто зазначити, що, відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону № 2961-IV, фахівці з реабілітації та медичні працівники беруть участь у реалізації державної політики у сфері реабілітації². Згідно з абз. 22 ч. 1 ст. 1 Закону № 1053-IX фахівцями з реабілітації є спеціалісти, які відповідно до отриманої освіти безпосередньо надають реабілітаційну допомогу, оскільки володіють відповідними професійними знаннями та навичками³. Водночас пацієнт укладає договір про надання реабілітаційних послуг не з конкретним фахівцем у сфері реабілітації, а з медичним закладом, який має відповідну ліцензію на здійснення господарської діяльності у сфері медичної практики.

Іншою стороною договору про надання реабілітаційних послуг є замовник, тобто пацієнт. Згідно з абз. 33 ч. 1 ст. 3 Основ пацієнтом є фізична особа, яка звернулася за медичною та/або реабілітаційною допомогою чи медичною послугою та/або якій така допомога або послуга надається. Варто наголосити, що відповідно до ст. 11 Основ іноземні громадяни, які постійно проживають в Україні, мають ті ж самі права й обов'язки у сфері охорони здоров'я, що і громадяни України⁴. Отже, отримати реабілітаційну допомогу за програмою державних гарантій медичного обслуговування можуть як громадяни, так і іноземці, які на законних підставах проживають на території України.

Права пацієнтів установлені законодавством України. Так, відповідно до п. «д» ч. 1 ст. 6 Основ пацієнт має право на кваліфіковану

¹ Про затвердження переліку закладів охорони здоров'я : наказ МОЗ України від 28.10.2002 № 385 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-02> (дата звернення: 30.09.2025).

² Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15> (дата звернення: 30.09.2025).

³ Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20> (дата звернення: 30.09.2025).

⁴ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 30.09.2025).

реабілітаційну допомогу, інформацію про доступні реабілітаційні послуги, проведення оцінювання повсякденного функціонування особи¹. Стаття 4 Закону № 1053-IX встановлює права й обов'язки осіб, яким надається реабілітаційна допомога. Наприклад, право обирати реабілітаційний заклад або фахівця з реабілітації, одержувати інформацію про результати реабілітаційного обстеження, брати участь у складанні індивідуального реабілітаційного плану, ознайомлюватися з документатцією щодо реабілітації, право на захист персональних даних, збереження лікарської таємниці, гідне та гуманне ставлення з боку працівників реабілітаційних закладів². Варто зазначити, що законодавство прямо не встановлює право пацієнта одержати реабілітаційну допомогу за рахунок коштів Державного бюджету України або за власний рахунок. Але право вибору реабілітаційного закладу передбачає можливість обрання приватної реабілітаційної установи, яка надає ті реабілітаційні послуги, які не охоплюються програмою державних гарантій медичної допомоги населенню. Надання таких реабілітаційних послуг може відбуватися на підставі цивільного договору про надання відповідних послуг.

Договір про надання реабілітаційних послуг може укласти тільки особа, яка досягла віку 18 років (повноліття) і відповідно до ст. 34 ЦК України має повну цивільну дієздатність³. Такий висновок цілком відповідає вимогам ст. 22 Закону № 1053-IX, яка передбачає надання реабілітаційної допомоги виключно за згодою пацієнта. Також ст. 22 Закону № 1053-IX вимагає отримання згоди батьків як законних представників малолітньої особи, яка не досягла віку 14 років⁴. Згідно зі ст. 31 ЦК України малолітня особа може вчиняти лише дрібні побутові правочини⁵. Таким чином, договір про надання реабілітаційної

¹ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 30.09.2025).

² Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20> (дата звернення: 30.09.2025).

³ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 30.09.2025).

⁴ Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20> (дата звернення: 30.09.2025).

⁵ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 30.09.2025).

допомоги малолітній особі у віці до 14 років будуть укладати батьки такої дитини.

Особи у віці від 14 до 18 років, відповідно до ст. 32 ЦК України, мають право самостійно розпоряджатися результатами свого заробітку, але більшість договорів все ж таки укладаються лише за згодою батьків¹. Тому навіть у разі наявності необхідних грошових коштів у неповнолітнього для укладення договору про надання реабілітаційних послуг буде потрібна згода батьків.

Висновки

Сторонами договору про надання реабілітаційних послуг є замовник і виконавець. Особливі характеристики виконавців договору про надання реабілітаційних послуг полягають у такому:

- ними можуть бути реабілітаційний заклад, заклад охорони здоров'я або санаторно-курортний заклад, які мають реабілітаційні відділення;

- вони повинні мати статус юридичної особи;

- можуть бути засновані на державній, приватній або комунальній формі власності;

- повинні мати ліцензію на здійснення медичної практики, тобто відповідати встановленим вимогам Ліцензійних умов;

- у штаті реабілітаційного закладу мають бути фахівці з реабілітації.

До особливих характеристик замовника в договорі про надання реабілітаційних послуг належать такі:

- це фізичні особи, які мають статус пацієнта;

- пацієнтом може бути іноземний громадянин, який постійно не проживає на території України;

- громадянин України може отримати ті реабілітаційні послуги, які не передбачені програмою державних гарантій медичного обслуговування населення;

- користуються встановленими в законодавчих актах правами пацієнта;

- договір про надання реабілітаційної допомоги може укласти фізична особа, яка досягла повноліття;

- договір про надання реабілітаційних послуг неповнолітньому укладається його батьками.

Для вдосконалення правового регулювання прав пацієнтів реабілітаційних закладів пропонуємо у ст. 22 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» встановити право пацієнта на укладення

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 30.09.2025).

договору про надання реабілітаційних послуг за власні кошти. На підставі цього договору можуть бути надані реабілітаційні послуги, які не охоплюються програмою державних гарантій медичної допомоги населенню.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть стосуватися визначення прав та обов'язків сторін договору про надання реабілітаційних послуг.

Список бібліографічних посилань: 1. Болдарь Г. Є. Особливості правового регулювання реабілітації у сфері охорони здоров'я в Україні // Сучасні тенденції, спрямовані на збереження здоров'я людини : зб. тез VI наук.-практ. internet-конференції з міжнародною участю (м. Харків, 20–21 квіт. 2023 р.) / МОЗ України ; Нац. фармацевт. ун-т. Харків, 2023. С. 29–31. URL: <https://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/30878/1/29-31.pdf> (дата звернення: 30.09.2025). 2. Козолис А. Р. Поняття та правова природа реабілітаційних послуг: цивільно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 171–174. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/38>. 3. Дутко А. О. Юридична конструкція договору про надання реабілітаційних послуг. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 9 (37). С. 54–62. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-9\(37\)](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-9(37)). 4. Дутко А. О. Цивільно-правове регулювання надання реабілітаційних послуг. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 3 (56). С. 48–51. DOI: <https://doi.org/10.32782/руув.в3.2024.10>. 5. Зільник Н. М. Договір про надання медичних послуг. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 73–76. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/16>. 6. Бук М. О. Соціальне обслуговування осіб з інвалідністю в реабілітаційних установах України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 82–89. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.15>. 7. Куркова К. М., Луценко-Миськів Л. І. Правове регулювання реабілітації військовослужбовців. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2024. № 1 (83), т. 2. С. 53–58. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.1.2.9>. 8. Батрин О. В., Теремецький В. І., Івахненко О. А. Правові гарантії доступності медичної та реабілітаційної допомоги в період дії воєнного стану. *Ірпінський юридичний часопис*. 2024. Вип. 2 (15). С. 46–58. DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-2\(15\)-2024-46-58](https://doi.org/10.33244/2617-4154-2(15)-2024-46-58).

Надійшла до редколегії 17.10.2025

Прийнята до опублікування 29.11.2025

Mozolevskyi O. V. Parties to a Contract for the Provision of Rehabilitation Services

This article is devoted to the characteristics of the parties to a contract for the provision of rehabilitation services. An analysis of the regulatory and legal acts governing legal relations in the field of healthcare and the provision of rehabilitation services is conducted. The work of

the scholars researching the legal basis for the provision of rehabilitation assistance in Ukraine, in particular the civil law regulation of this sphere, is considered separately.

The parties to the agreement on the provision of rehabilitation services, such as the customer and the contractor, are characterised. The requirements for rehabilitation institutions that can act as contractors under such an agreement are defined. It is emphasised that rehabilitation institutions must have the status of a legal entity and may operate on the basis of private, state or municipal ownership. It is noted that in order to carry out economic activities in the field of medical practice, rehabilitation institutions must obtain an appropriate licence. An important aspect is the availability of qualified rehabilitation specialists on the staff of such institutions.

It is clarified that a contract for the provision of rehabilitation assistance may be concluded both by adult individuals and by parents of minors who need rehabilitation assistance. The rights of patients under such an agreement are outlined. It is noted that a patient may also be a foreign citizen who does not permanently reside in Ukraine. It is emphasised that a citizen of Ukraine, on the basis of an agreement on the provision of rehabilitation services, may receive rehabilitation services that are not included in the programme of state guarantees for medical care for the population.

It is proposed to amend Article 22 of the Law of Ukraine “On Rehabilitation in the Field of Health Care”, in particular to provide for the right of a patient to conclude an agreement on the provision of rehabilitation services at their own expense. The prospects for further scientific research in the context of the article’s topic are outlined.

Keywords: contract, civil contract, rehabilitation services, rehabilitation assistance, contractor, customer, patient, rehabilitation facility, legal regulation.

УДК 347.12

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.10>

Юрій Іванович Чалий,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (доцент);

<https://orcid.org/0000-0002-3641-0760>,

e-mail: ychaliy66@gmail.com

САМОЗАХИСТ ВОЛОДІННЯ ЗА ЧИННИМИ Й ОНОВЛЮВАНИМИ ПОЛОЖЕННЯМИ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ¹

У чинному цивільному законодавстві України норми про самозахист нетитульного володіння є недостатньо розробленим інститутом. З огляду на це заслуговують на схвалення проєктні положення оновлюваного Цивільного кодексу України, що стосуються визначення поняття володіння, а також окреслення ознак самозахисту подібного фактичного стану, закріплення правосуб'єктних вимог щодо участі фізичних осіб у відносинах із самозахистом володіння, встановлення правових меж застосування особами способів самозахисту володіння тощо. Критично оцінено окремі проєктні правила оновлюваного Цивільного кодексу України щодо непослідовності застосування в них прийомів законодавчої техніки.

Ключові слова: самозахист володіння, загальні ознаки самозахисту володіння, самозахист охоронюваних законом інтересів, неюрисдикційний захист володіння, захист цивільних прав та/або охоронюваних законом інтересів.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Майновий інтерес², що випливає з володіння майном, зараз *de facto* може захищатися самостійними діями володільців без визначених законом параметрів правомірності подібного захисту. Загальні норми про самозахист ст. 19 чинного Цивільного кодексу України стосуються неюрисдикційного захисту лише цивільних прав, а отже, ці положення *de iure* не можуть бути поширені на врегулювання

¹ У статті йдеться про неюрисдикційний захист (самозахист) володіння як фактичного стану, тобто того володіння, яке особа здійснює майном, не спираючись на певний правовий титул. Цей вид володіння у вітчизняній юриспруденції позначається різними термінами: «володіння», «незаконне володіння», «безтитульне володіння», «нетитульне володіння», «фактичне володіння» тощо.

² Терміни «інтерес» та «охоронюваний законом інтерес» уживаються в цій статті як синоніми.

відносин із самозахисту майнових інтересів, що не опосередковуються формою того чи іншого суб'єктивного права.

Єдиним спеціальним положенням Цивільного кодексу України, де буквально зазначається про самозахист володіння, є припис першого речення ч. 1 ст. 400, але ця норма торкається окремого аспекту, а саме: в ній йдеться лише про можливість добросовісного володільця висунути вимогу безпосередньо до недобросовісного володільця про негайне повернення таким порушником об'єкта володіння¹. Очевидно, що таке правило не містить відповіді на питання про те, яким може бути (повинен бути) самозахист володіння в інших правових ситуаціях. Тобто це положення не визначає об'єкт самозахисту володіння, суб'єктів, підстави, способи та межі такого захисту.

На час виконання цього публікаційного матеріалу на розгляді Верховної Ради України перебуває Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої². Крім того, в листопаді поточного року стартувало публічне обговорення Проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої» для громадського обговорення³. Отже, обставинами, що спонукають звернутися до виконання цього дослідження, є незадовільний праворегулятивний стан норм чинного цивільного законодавства щодо впорядкування відносин із

¹ Зазначимо, що подібна вимога є малоєфективною із практичної точки зору, оскільки повернення майна за таким неюрисдикційним захистом залежить не від безпосередньої поведінки володільця – потерпілої особи, якою б активною ця поведінка не була, а від доброї волі порушника, яку він навряд чи проявить, оскільки, як указує диспозиція означеної норми, він уже вчинив акт недобросовісної поведінки: свавільно заволодів чужою річчю. Тож чи є ця вимога прикладом власне захисту, тобто дією, що відновлює стан потерпілої особи з фактичного володіння майном? Навряд чи. Але за формальними ознаками подібна вимога все ж є прикладом самозахисту, оскільки вона здійснюється власною поведінкою потерпілої особи, тобто без звернення до того чи іншого юрисдикційного органу.

² Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої : від 21.09.2025 № 14056 / ініціатори Р. О. Стефанчук, О. А. Копиленко, І. П. Марчук та ін. // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356> (дата звернення: 17.11.2025).

³ Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої» для громадського обговорення // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76376.pdf> (дата звернення: 17.11.2025).

самозахисту майнових чи інших інтересів володільців, а також необхідність критичного осмислення відповідних положень вищезгаданих законопроектів, де містяться правила про самозахист володіння.

Стан дослідження проблеми

Проблеми захисту інтересів володільців неодноразово досліджувалися вітчизняними цивілістами. Водночас оцінка змісту відомих нам доктринальних джерел, де розглядалися згадані проблеми, вказує на те, що в них йдеться або про політико-правове обґрунтування юридичного захисту володіння [1], або про правовий захист інтересів володільців узагалі, тобто без акцентування уваги на проблемах саме неюрисдикційного захисту таких інтересів [2; 3], або про окремі питання позовного захисту майнових інтересів володільців [4; 5; 6]. Отже, правові проблеми здійснення володільцями самозахисту своїх майнових інтересів не піддавалися цілеспрямованому науковому аналізу українськими дослідниками.

За досліджуваною проблематикою нами були опубліковані тези доповіді на конференції, але такий матеріал має фрагментарний характер. Крім того, в ньому не оцінювалися відповідні положення Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої (далі – Проект книги першої ЦК України) та Проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої» для громадського обговорення (далі – Проект книги третьої ЦК України) [7].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення загальних правових ознак самозахисту володіння. Для досягнення сформульованої дослідницької мети необхідно вирішити такі завдання: визначити об'єкт самозахисту не титульного володіння; охарактеризувати правосуб'єктні вимоги, що висуваються (повинні висуватися) правом до суб'єктів такого самозахисту; встановити підстави, способи та межі здійснення самозахисту володіння.

Наукова новизна дослідження

Відносно новими є положення цієї роботи, що стосуються визначення об'єкта самозахисту і дієздатності фізичних осіб як учасників відносин із самозахисту володіння.

Виклад основного матеріалу

Визначення поняття «володіння» та оцінювання чинного законодавства щодо наявності в ньому дозволу на самозахист володіння не входять до завдань цієї роботи, але без установлення подібних, так би мовити, відправних точок проведення цього дослідження було б непослідовним.

Акти чинного цивільного законодавства України не містять легальної дефініції поняття «володіння». Аналіз частин 1 і 3 ст. 397 чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) дозволяє зробити висновок, що володіння є станом, коли певна особа (володілець) фактично тримає в себе чуже майно. При цьому законодавець виходить із презумпції правомірності фактичного володіння майном.

Положення ч. 1 ст. 315-37 Проекту книги третьої ЦК України визначає володіння (*possessio*) як фактичне володарювання над об'єктом володіння особою, яка вважає його своїм. Як можна спостерігати, в цитованому проєктному положенні пропонується повернутися до класичного (за римським правом) розуміння нетитульного володіння, за догмою якого володіння, що підлягає юридичній охороні та захисту, повинне мати дві обов'язкові складові: 1) фактичне перебування речі в особи або, інакше кажучи, матеріальний зв'язок речі з особою (*corpus; corpore possidere*); 2) намір особи володіти річчю для себе, тобто у своєму інтересі (*animus possidendi; rem sibi habendi*). В абзацах 2 та 3 ч. 1 ст. 315-37 Проекту книги третьої ЦК України спеціально уточнюється: «Володіння зберігається до тих пір, поки володілець має вільний доступ до об'єкту володіння... Для цілей захисту володіння порушене володіння не вважається втраченим, якщо особа у встановленому порядку скористалася захистом володіння»¹.

Для фактичних станів, які законодавець вважає необхідними для юридичної охорони та захисту, вкрай важливою правовою обставиною є нормативна декларація цієї охорони та захисту. Фактичний стан («неправо»), чим є нетитульне володіння, *a priori* не може містити правову потенцію для його юридичної охорони та захисту. Отже, можливість юридичного захисту, зокрема й самозахисту, інтересів, що випливають із фактичних станів, підлягає обов'язковому публічному визнанню (декларації) на рівні закону.

Право нетитульних володільців на самозахист своїх майнових інтересів, як зазначалося вище, не зазнало легального визнання в чинному цивільному законодавстві України. Принаймні можна говорити, що законодавець щодо цього не висловився чітко, адже загальний законодавчий дозвіл на захист цивільних прав та інтересів (ст. 15 ЦК України) має корелюватися з подальшими положеннями про самозахист охоронюваних законом інтересів. Така кореляція, про що також йшлося вище, відсутня, оскільки законодавець промовчав у ст. 19 ЦК України щодо можливості самозахисту інтересів.

¹ Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої» для громадського обговорення // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76376.pdf> (дата звернення: 17.11.2025).

Аналізоване в цій публікації положення першого речення ч. 1 ст. 400 ЦК України також не можна визнати загальним дозволом на вчинення нетитульними володільцями самозахисних дій, оскільки ця норма стосується лише окремого випадку – можливості пред'явлення в позасудовому порядку добросовісним володільцем до недобросовісного володільця вимоги про повернення майна. У зв'язку із цим позитивною обставиною, спрямованою на усунення зазначеної законодавчої прогалини, є формулювання в Проекті книги першої ЦК України положень ст. 19, у яких тепер прямо зазначено можливість самозахисту не лише суб'єктивних прав, а й охоронюваних законом інтересів. Ця майбутня норма стане загальною для врегулювання відносин щодо самозахисту майнових чи інших інтересів, зокрема й тих, що випливають із нетитульного володіння майном. Але більш важливою обставиною є те, що в положеннях Проекту книги третьої ЦК України, запропонованих до публічного обговорення, містяться ще й спеціальні норми щодо захисту інтересів володільця, а саме правила статей 315-53 «Право на захист володіння» та 315-55 «Самозахист володільця». Отже, можливість самозахисту інтересів володільця, сподіваємося, невдовзі стане *de iure* частиною вітчизняного правового режиму впорядкування приватних відносин.

Легальна дефініція самозахисту міститься в абз. 2 ч. 1 ст. 19 ЦК України, де зазначається: «Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства»¹. Невідомо, з яких міркувань в оновлених положеннях ст. 19 ЦК України було вилучено цитоване вище легальне визначення поняття самозахисту цивільних прав. Можливо, це пов'язано із прагненням розробників цього законопроекту понятійно розширити самозахист, засобами якого тепер мають бути не лише власне акти протидії протиправним посяганням, що вже розпочалися, а й попереджувальні дії осіб, спрямовані на профілактику ймовірних майбутніх посягань.

На наш погляд, про самозахист коректно говорити не раніше того моменту, коли виникає реальна загроза правам (інтересам) осіб або коли подібна загроза певним чином уже реалізується. До цього моменту всі дії, здійснювані особою для убезпечення своїх прав (інтересів) від віддалених ймовірних негативних ситуацій, що можуть або не можуть проявитися (зокрема, будівництво парканів для охорони нерухомості, монтаж технічних сигналізаційних пристроїв, укладання з третіми особами договорів про охорону майна тощо), не є

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 17.11.2025).

прикладами самозахисту. Виходячи із цього, ключовим терміном у розкритті поняття «самозахист» є слово «протидія».

Іншою істотною ознакою самозахисту є відсутність у ньому участі уповноважених на це суб'єктів (посадових осіб, державних органів, органів місцевого самоврядування, нотаріусів, третейських судів, міжнародних комерційних арбітражів тощо), а не та обставина, що суб'єкти самозахисту вчиняють подібні дії виключно особисто. В інтересах володільців, права (інтереси) яких реально можуть бути порушені чи вже порушуються, захисні дії неюрисдикційного характеру можуть учиняти і треті особи, але за умови, що вони не виконують при цьому свої спеціальні компетентні повноваження, а діють у цивільних правовідносинах саме як фізичні або юридичні особи.

Відштовхуючись від окресленого вище базового розуміння самозахисту цивільних прав та/або інтересів, наведемо відносно розгорнуту характеристику самозахисту нетитульного володіння, сформулювавши щодо цього кілька тезисних положень.

Безпосереднім об'єктом захисту при здійсненні самозахисту володіння є ті чи інші охоронювані законом майнові та деякі інші інтереси володільців: прагнення володільців отримувати певні майнові блага внаслідок володіння і користування майном – об'єктом володіння; прагнення володільців стати в майбутньому дійсними власниками речей – об'єктів володіння через очікування ними впливу визначених законом строків набувальної давності; прагнення таких осіб до реалізації своєрідного соціального особистого статусу від володарювання престижним майном – об'єктом володіння (нерухомістю, коштовними транспортними засобами, іншим так званим статусним майном) тощо. У загальному контексті допустимо говорити, що об'єктом самозахисту є володіння як таке. Стан його непорушності означає й непорушність описаних вище майнових та інших інтересів володільців.

Конкретизація об'єкта захисту залежить від виду порушення. Одночас можна стверджувати, що власне володільницьким (посесійним) самозахистом можна називати тільки той вид неюрисдикційного захисту, який спрямований на попередження, припинення насамперед майнових порушень. Самозахист володільця, що вчиняється ним для захисту своїх особистих немайнових благ, наприклад життя, здоров'я, ім'я, найменування, ділової репутації тощо, не є посесійним самозахистом, оскільки подібний захист не вирізняється жодною специфікою на тлі порівняння з іншими випадками самозахисту особами подібних благ (прав на них). Згаданий вище немайновий інтерес володільця щодо володіння престижним майном не має самостійного значення, бо цей особистий інтерес є похідним (залежним) від

майнового інтересу, тобто він тісно пов'язаний з фактом перебування престижного майна у володільця.

Ураховуючи вищезазначене, назву ст. 315-55 «Самозахист володільця» Проекту книги третьої ЦК України, на наш погляд, слід змінити на «Самозахист володіння», оскільки у змісті цієї статті, як і в положеннях глави 22-5 «Захист володіння» загалом, йдеться не про особистий захист володільця, тобто не про захист його особистих немайнових прав, а про захист володіння (майнових інтересів). Отже, в межах такої підсистеми норм, якою є глава 22-5 Проекту книги третьої ЦК України, слід дотримуватися єдності слововживання, застосовуючи словосполучення «захист володіння», «самозахист володіння», а не «самозахист володільця».

Суб'єктами самозахисту володіння є володільці майна, а також треті особи, які можуть діяти в інтересах володільців.

Юридичні особи мають можливість бути учасниками подібних відносин (як володільці, які неюрисдикційно захищаються, а також як треті особи, що здійснюватимуть цей захист у чужому інтересі) без будь-яких правосуб'єктних застережень, якщо інше не впливає з вимог їх статутних документів або вимог законодавства.

На відміну від чинного ЦК України, де, як відомо, взагалі відсутні правила щодо наділення фізичних осіб здатністю здійснювати своєю поведінкою самозахист цивільних прав та/або інтересів, у положеннях статей 31, 37 Проекту книги першої ЦК України така можливість окремих категорій фізичних осіб тепер зазначається буквально. Подібний реформаторський підхід загалом заслуговує на схвалення, адже здійснення самозахисту прав та/або інтересів не має ознак учинення правочину: акти самозахисту хоча і є випадками здійснення права (права на самозахист), але подібні дії переважно є фактичними, оскільки вони не спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та/або обов'язків. Отже, можливість здійснення особами самозахисту не є різновидом можливості щодо вчинення правочинів, а тому, якщо законодавець вважає за необхідне надати фізичним особам подібну можливість, то він про це повинен прямо зазначити у відповідних нормах про дієздатність фізичних осіб.

Право на здійснення самозахисту цивільних прав та/або охоронюваних законом інтересів, про що згадувалося вище, називається тепер як автономна складова дієздатності малолітніх дітей (п. 2 ч. 1 ст. 31 Проекту книги першої ЦК України), а також фізичних осіб, дієздатність яких обмежена (п. 2 ч. 2 ст. 37 Проекту книги першої ЦК України). Водночас аналіз ст. 32 Проекту книги першої ЦК України не дозволяє зробити однозначний висновок про те, що подібною здатністю наділені й неповнолітні діти. Справа в тому, що текст абз. 1 ч. 1 ст. 32 Проекту книги першої ЦК України сформульовано таким

чином: «1. Крім правочинів, передбачених статтею 31 цього Кодексу, неповнолітня дитина має право...», а далі наводиться шість пунктів, де перелічуються правові можливості, що можуть здійснюватися неповнолітньою дитиною без згоди батьків або піклувальників. У цих пунктах відсутня згадка про можливість здійснення неповнолітніми дітьми самозахисту прав та/або охоронюваних законом інтересів. Подібна прогалина, ймовірно, пояснюється такою логікою розробників законопроекту: оскільки в абз. 1 ч. 1 ст. 32 Проекту книги першої ЦК України є відсилання на положення ст. 31, то неповнолітні діти можуть учиняти ті ж самі правочини, що й малолітні діти. Щодо правочинів цей висновок буде правильним, але здійснення особами самозахисту прав та/або охоронюваних законом інтересів, які випливають із фактичних станів (зокрема, з володіння), у переважній більшості випадків не є (ще раз зробимо наголос!) прикладами учинення правочинів, оскільки такі самозахисні дії призводять до фактичних, а не юридичних наслідків. Отже, положення абз. 1 ч. 1 ст. 32 Проекту книги першої Цивільного кодексу України не може вважатися таким, що поряд із малолітніми дітьми наділяє правовою здатністю здійснювати самозахист і неповнолітніх дітей. Ураховуючи вищенаведену критику, положення ст. 32 Проекту книги першої ЦК України вимагають відповідної корекції. Редакція абз. 1 ч. 1 ст. 32 Проекту книги першої ЦК України могла б виглядати так: «1. Крім правочинів та інших правових можливостей, визначених статтею 31 цього Кодексу, неповнолітня дитина має право...».

Загальні норми, закріплені у ст. 15 ЦК України, а також положення ст. 15 Проекту книги першої ЦК України не визначають, які обставини є тими юридичними фактами, що породжують в особи право на захист своїх інтересів. Водночас підстави для захисту суб'єктивних прав у порівнюваних чинних та проектних нормах визначені чітко. Системне тлумачення положень ст. 15 Проекту книги першої ЦК України, а також правил ст. 19 ЦК України та ст. 19 Проекту книги першої ЦК України дозволяє зробити висновок, що цими юридичними фактами слід вважати «порушення і протиправні посягання» та «реальна загроза порушення» охоронюваних законом інтересів.

Поряд із названими вище загальними підставами захисту охоронюваних законом інтересів, у Проекті книги третьої ЦК України, зокрема в ч. 1 ст. 315-54 та ч. 1 ст. 315-55, наводяться й спеціальні підстави для самозахисту володіння: «незаконне позбавлення володіння», «незаконне порушення володіння», а також «невідвротна загроза незаконного позбавлення володіння або порушення володіння». Спільною ознакою для всіх трьох порушень є їхня незаконність, під якою в ч. 1 ст. 315-54 Проекту книги третьої ЦК України розуміється така поведінка порушника, що вчиняється ним без згоди володільця,

«а позбавлення володіння або порушення володіння не дозволено законом»¹. Виходячи з потреб уніфікації правової термінології, на наш погляд, необхідно критикувати використані в названих проєктних положеннях терміни «незаконне позбавлення володіння», «незаконне порушення володіння» в тій частині, що стосується застосування в цих словосполученнях прикметника «незаконне». У загальних положеннях про захист цивільних прав та/або охоронюваних законом інтересів глави 3 ЦК України та Проєкту книги першої ЦК України при описі підстав того чи іншого виду захисту цілком слушно застосовуються більш широкі за своїм правовим змістом прикметники «протиправними» (п. 10 ч. 2 ст. 16 Проєкту книги першої ЦК України), «протиправних» (ч. 1 ст. 19 ЦК України та Проєкту книги першої ЦК України), «протиправним» (ст. 21 Проєкту книги першої ЦК України), «протиправною» (п. 2 ч. 2 ст. 23 ЦК України та Проєкту книги першої ЦК України) тощо. Виправданість застосування цих термінів пояснюється тим, що підставою захисту слід називати не лише ту поведінку, що законом визнана (описана) як неналежна, а й поведінку, яка не відповідає ознакам належності приватного права загалом.

Коротко охарактеризуємо ці три порушення. Протиправне «позбавлення володіння», як це виливає із самої назви цього виду порушення, спрямоване на захоплення особою-порушником нерухомого майна володільця чи вилучення рухомого майна з фактичного володарювання володільця, чим унеможливується досягнення володільцем майнових чи інших інтересів, про які йшлося вище. Нагадаємо, що положення абз. 3 ч. 1 ст. 315-37 Проєкту книги третьої ЦК України застерігає: для цілей захисту володіння порушене володіння не вважається втраченим, якщо особа (тобто володільець – потерпіла особа) у встановленому порядку скористалася захистом володіння. Своєю чергою, п. «г» ч. 1 ст. 315-52 Проєкту книги третьої ЦК України визначає строк для поновлення фактичного володіння – один рік, який, на наше переконання, слід розглядати одночасно припиняльним строком і строком позовної давності.

Протиправне «порушення володіння» означає таке порушення, яке не пов'язане зі втратою володільцем стану володіння, але порушником створюються перешкоди насамперед фактичного характеру для користування об'єктом володіння в повному обсязі.

«Невідворотна загроза незаконного позбавлення володіння або порушення володіння» – це термін, який застосовується в ч. 1 ст. 315-55

¹ Проєкт Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої» для громадського обговорення // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/76376.pdf> (дата звернення: 17.11.2025).

Проекту книги третьої ЦК України для позначення ситуації, що створюється незаконною поведінкою особи, чим породжується реальна загроза для втрати володільцем стану володіння загалом або настання реальної загрози неможливості скористатися об'єктом володіння в повному обсязі. Використання в цьому словосполученні слова «невідворотна» є, на наш погляд, некоректним із таких міркувань.

Слово «невідворотна» (загроза) несе в собі враження фатальності, що означає об'єктивну неможливість подолання суб'єктами цивільного права певної негативної життєвої обставини, яку неможливо відвернути (локалізувати, припинити) ані своєю поведінкою, ані поведінкою інших осіб, зокрема шляхом ухвалення відповідних рішень юрисдикційними органами. Очевидно, що автори тексту ст. 315-55 Проекту книги третьої ЦК України в цьому разі мали на увазі високий ступінь вірогідності прояву означеної загрози, а не те, що її об'єктивно неможливо відвернути (припинити). В іншому разі, про який тоді може йтися захист, адже протистояти подібній невідворотній загрозі об'єктивно буде неможливо.

У текстах актів чинного цивільного законодавства подібну високу вірогідність позначають словосполученням «реальна загроза» (див., наприклад, ч. 5 ст. 284, ч. 2 ст. 611, ч. 2 ст. 945, статті 1161 та 1162 ЦК України), а головне те, що це словосполучення сприйняли та використовують також розробники оновлюваних положень ЦК України. Зокрема, для позначення однієї з підстав виникнення права на захист у частинах 1, 3 ст. 15 Проекту книги першої ЦК України застосовано словосполучення «реальна загроза». Отже, виходячи з тих самих міркувань, що були викладені вище, тобто з потреби забезпечення єдності термінології, що використовується в актах законодавства, у вищеприписаному контексті необхідно застосовувати саме словосполучення «реальна загроза», а не «невідворотна загроза».

Під способами самозахисту володіння слід розуміти певні акти протидії, передусім фактичного характеру, вчинювані володільцем або третіми особами в інтересах володільця, як реакція на реальні намагання порушника позбавити володільця стану володіння майном загалом або лише створити для нього перешкоди щодо повноти користування майном – об'єктом володіння. Отже, для того, щоб способи самозахисту були ефективні, вони мають відповідати способам порушення володіння. Обмежувальними правовими факторами для обрання способів самозахисту володіння слугують: 1) загальні критерії правомірності захисту цивільних прав (інтересів); 2) загальні вимоги, що висуваються до самозахисту цивільних прав (інтересів); 3) спеціальні вимоги, що стосуються впорядкування відносин із самозахисту володіння.

За першою групою критеріїв положення ст. 15 Проекту книги першої ЦК України обмежують вибір способів захисту охоронюваних

законом інтересів тим, що такі способи не повинні суперечити імперативним приписам цивільного законодавства, загальним засадам приватного права, зокрема правилам доброзвичайності (*boni mores*). Друга група критеріїв встановлює загальні ознаки правомірності самозахисту цивільних прав та/або охоронюваних законом інтересів. Так, правила ч. 2 ст. 19 Проекту книги першої ЦК України передбачають таке: способи самозахисту мають відповідати змісту цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу, що порушені, характеру дій, якими вони порушені, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням (у такому ж вигляді ці вимоги сформульовано і в ЦК України, але вони, про що вже йшлося, на відміну від названих проєктних положень торкаються лише самозахисту цивільних прав, але не інтересів). Третя група критеріїв (спеціальні вимоги щодо самозахисту володіння) формулюється лише проєктними положеннями оновлюваного ЦК України. Згідно з ч. 2 ст. 315-55 Проекту книги третьої ЦК України способи самозахисту володіння обмежуються негайними і співмірними заходами, необхідними для попередження позбавлення володіння, попередження порушення володіння (нагадаємо, що у статтях 315-54, 315-55 Проекту книги третьої ЦК України змістовно розрізняються «позбавлення володіння» та власне «порушення володіння»), повернення об'єкта володіння, зокрема шляхом видалення порушника з нерухомої речі.

Проєктна вимога щодо негайності здійснення володільцями (третіми особами) самозахисту зумовлена самою природою володіння як фактичного стану. Доки об'єкт володіння перебуває під фактичним володарюванням особи, доти відповідні майнові інтереси цієї особи (як володільця) будуть охоронятися та захищатися правом. Якщо майно без волі попереднього володільця вже перейшло у володіння іншої особи, зокрема й тоді, коли це відбулося через протиправну поведінку іншої особи, то попередній володілець (третя особа, яка має намір діяти в інтересах володільця) втрачає право самостійно (неюрисдикційно) відновлювати для себе (третя особа в інтересах володільця) фактичне володіння подібним майном. Відновити безпідставно втрачене володіння за таких обставин можливо лише в межах річного строку шляхом учинення відповідного посесійного позову (п. «Г» ч. 1 ст. 315-52, ч. 1 ст. 315-56 Проекту книги третьої ЦК України). Отже, термін «негайність» означає правову вимогу, згідно з якою володілець (третя особа) повинен без зволікань самозахисними діями (протидією) відстоювати стан фактичного знаходження в нього (у володільця) майна – об'єкта володіння, доки цей об'єкт ще не перейшов під повноцінне фактичне володарювання особи-порушника. Видалення ж порушника з об'єкта нерухомості або вилучення з його володіння рухомого майна шляхом учинення відповідних дій попереднім

володільцем – потерпілою особою (третьою особою), коли вже відбулося заволодіння майном особою-порушником, буде кваліфіковано як самоправство.

Спеціальна вимога (майбутня правова вимога) щодо співмірності заходів самозахисту володіння має тлумачитися як вимога щодо відповідності цих способів змісту інтересів володільця, що порушуються, характеру дій, якими вони порушені, а також наслідкам, що спричинені (можуть бути спричинені) цим порушенням (ч. 2 ст. 19 Проекту книги першої ЦК України).

Висновки

Самозахист володіння – це здійснювані володільцем (третьою особою в інтересах володільця) без звернення до юрисдикційних органів (посадових осіб) засоби протидії насамперед фактичного характеру, що обираються суб'єктами цієї форми захисту на свій розсуд, але з урахуванням загальних і спеціальних цивільно-правових вимог, які висуваються правом до самозахисту взагалі та самозахисту володіння зокрема.

Об'єктом самозахисту володіння є майнові та інші, пов'язані з майновими інтереси володільців. Суб'єктами самозахисту володіння можуть бути як самі володільці, так і треті особи, які діятимуть в інтересах володільців. Способи самозахисту володіння не повинні суперечити імперативним приписам цивільного законодавства, загальним засадам приватного права, зокрема правилам доброзвичайності (*boni mores*). Крім того, вони мають бути оперативними (негайними) та співмірними (відповідати змісту інтересів володільця, що порушуються, характеру дій, якими вони порушуються, а також наслідкам, що спричинені або можуть бути спричинені цим порушенням). Перелічені правила визначають правові межі здійснення самозахисту володіння.

Проектні положення оновлюваного ЦК України, що стосуються впорядкування відносин із самозахисту володіння, загалом мають прогресивний характер. Заслужують на схвалення правила, якими право на самозахист охоронюваних законом, зокрема й інтересів володільця, зазнає офіційного визнання (декларування на рівні закону); положення про те, що здатність фізичних осіб здійснювати неюрисдикційний захист своїх суб'єктивних прав та/або охоронюваних законом інтересів є окремим елементом дієздатності; правила, що визначають поняття володіння, його види, самозахист та позовний захист. Водночас критиці мають бути піддані окремі моменти щодо непослідовності використання розробниками проектних положень оновлюваного ЦК України прийомів законодавчої техніки.

Визначаючи перспективи наукових розвідок досліджуваної проблематики, слід вказати на необхідність подальшого розроблення (деталізації) матеріалу щодо формулювання критеріїв правомірності

застосування самозахисту володіння, оскільки це дослідження орієнтоване здебільшого на опис загальної характеристики самозахисту володіння.

Список бібліографічних посилань: 1. Баула М. В. Захист володіння: огляд основних концепцій. *Наше право*. 2017. № 2. С. 158–163. 2. Бурлаков С. Ю. Захист володіння як фактичного панування над річчю. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. № 1082, вип. 16. С. 104–106. 3. Харченко Г. Інститут володіння в цивільному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 38–43. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.10.07>. 4. Гладь Ю. Захист прав добросовісного набувача у разі витребування майна з чужого незаконного володіння. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3 (11). С. 117–121. 5. Гуйван П. Д. Окремі питання захисту фактичного володіння. Сутнісні та темпоральні засади заперечення проти віндикації. *Juris Europensis Scientia*. 2020. Вип. 3. С. 20–24. DOI: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i3.92>. 6. Гуйван П. Д. Особливості посесорного захисту речового права упродовж набувальної давності. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 38. С. 12–17. DOI: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i38.361>. 7. Чалий Ю. І. Самозахист володіння: окремі проблемні аспекти // Рекодифікація речового права : зб. матеріалів XIV Міжнар. цивіліст. форуму (м. Київ, 16 трав. 2025 р.) / Ін-т правотворчості та наук.-правових експертиз Нац. акад. наук України. Одеса : Юридика, 2025. 200 с.

Надійшла до редколегії 20.11.2025

Прийнята до опублікування 15.12.2025

Chalyi Yu. I. Self-defence of Possession under the Current and Updated Provisions of the Civil Code of Ukraine

In the current civil legislation of Ukraine, the rules on self-defence of non-title possession are an underdeveloped institution. The critical remark concerns the absence in the Civil Code of Ukraine or other acts of civil legislation of both the legal definition of non-title possession and the norms that would declare general legal permission to exercise self-defence of possession, establish legal requirements for participants in such protection, and set legal limits on the use of certain methods of self-defence of possession by individuals. In view of this, the draft provisions of the updated Civil Code of Ukraine, which fill the above-mentioned gaps in civil legislation, deserve approval. At the same time, the work criticises certain draft rules of the updated Civil Code of Ukraine for their inconsistent application of legislative techniques.

Based on the research conducted, the following conclusions have been made. Self-defence of possession is a means of counteraction, primarily of a factual nature, carried out by the possessor (a third party in the interests of the possessor) without recourse to jurisdictional bodies (officials), which is chosen by the subjects of this form of defence at their discretion, but taking into account the general and special civil law requirements imposed by the law on self-defence in general and

self-defence of possession in particular. The object of self-defence of possession is the property and other property-related interests of possessors. The subjects of self-defence of possession can be both the possessors themselves and third parties acting in the interests of the possessors. The means of self-defence of possession must not contradict the imperative provisions of civil law, the general principles of private law, including the rules of good morals (boni mores), and they must be prompt (immediate) and proportionate (corresponding to the content of the possessory interests that are being violated, the nature of the actions by which they are being violated, and the consequences that are or may be caused by this violation).

The need for further development (detailing) of the material on the formulation of criteria for the legitimacy of the application of self-defence of possession is emphasised, since the article focuses mainly on describing the general characteristics of self-defence of possession.

Keywords: self-defence of possession, general characteristics of self-defence of possession, self-defence of interests protected by law, non-jurisdictional protection of possession, protection of civil rights and/or interests protected by law.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 342.734+004.8

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.11>

Юрій Феодосійович Іванов,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради
України з прав людини (м. Київ),
відділ права на працю (начальник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6947-7873>,
e-mail: drivanov@ukr.net;

Майя Вікторівна Іванова,

*Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ),
відділ соціокультурної діяльності (науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0243-3478>,
e-mail: ivanova@nbuv.gov.ua

ПРАВО НА ПРАЦЮ ТА ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ

Наголошено, що технології штучного інтелекту дедалі глибше інтегруються в повсякденність, посилюючи свій вплив на різні сфери людської діяльності. Констатовано, що їх застосування суттєво трансформує ринок праці, підвищуючи ефективність використання трудових ресурсів. Зауважено, що зі зміною ринку праці штучний інтелект може призвести до зміни професій та втрати робочих місць. Доведено, що поширення технологій штучного інтелекту є неминучим, а отже, необхідне запровадження чітких принципів їх використання з урахуванням дотримання прав людини, зокрема права на працю. Розкрито положення Регламенту (ЄС) 2024/1689 щодо гарантій захисту прав людини. Звернено увагу на передбачені в ньому застереження у сфері працевлаштування, підбору персоналу, керівництво та просування по службі. Визначено потребу в підвищенні кваліфікації працівників у сфері застосування технологій штучного інтелекту, а також у збільшенні інвестицій у сучасні розробки з метою максимально ефективного використання їхніх переваг.

Ключові слова: трудові права, працівники, штучний інтелект, вплив штучного інтелекту на ринок праці, європейські стандарти прав людини, зайнятість.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Останніми роками технології штучного інтелекту (далі – ШІ) стають невід’ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та інших сфер діяльності. Представники Міністерства цифрової трансформації України стверджують, що

Україна має всі передумови для того, щоб стати одним із світових лідерів у розробленні та впровадженні ШІ. До 2030 року прогнозується входження України до трійки країн із найвищим рівнем розробки ШІ та його інтеграції в публічному секторі. За переконанням посадовців, розвиток ШІ сприятиме зростанню ВВП, посиленню обороноздатності та перетворенню України на цифрову державу з максимально зручними послугами для громадян і бізнесу¹.

Штучний інтелект суттєво впливає на ринок праці, підвищуючи його ефективність і зменшуючи витрати роботодавців. Водночас трансформація цього ринку може спричинити появу нових професій і втрату частини робочих місць. Тому важливим завданням є дослідження впливу ШІ на реалізацію права на працю з метою запобігання соціально-економічній нерівності працівників.

Стан дослідження проблеми

В Україні науковці різних галузей активно досліджують питання застосування ШІ. Інститут проблем штучного інтелекту з метою об'єднання зусиль учених організовує щорічні наукові конференції². В інших наукових і навчальних установах ця тема також перебуває в центрі уваги: проведено низку конференцій і вебінарів, зокрема «Штучний інтелект у науці та освіті» (15 квітня 2025 року, м. Дніпро), «Освітня робототехніка та штучний інтелект» (17–18 квітня 2025 року, м. Дніпро), вебінар «Наука майбутнього в умовах цифрової освітньої трансформації» (21 травня 2025 року, м. Київ), «Інформатика, управління та штучний інтелект» (14–16 травня 2025 року, м. Харків), «Штучний інтелект і безпека» (19–21 листопада 2024 року, м. Київ), «Штучний інтелект у вищій освіті» (1 липня – 11 серпня 2024 року, м. Львів), «Штучний інтелект у науці та освіті» (1–2 березня 2024 року, м. Київ) та ін.

Попри значний інтерес до проблематики, наразі відсутня єдина думка щодо користі чи загроз, які може створювати ШІ у сфері дотримання трудових прав. У зв'язку з різноспрямованістю дискусій питання забезпечення права на працю набуває дедалі більшої актуальності.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкриття впливу ШІ на трудові права працівників. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: проаналізувати

¹ Штучний інтелект в Україні: стратегічний аналіз розвитку у межах WINWIN // Digital State UA : сайт. 23.04.2025. URL: <https://digitalstate.gov.ua/uk/news/tech/shtuchnyy-intelekt-v-ukrayini-stratehichne-bachennia-rozvytku-u-mezakh-winwin> (дата звернення: 17.08.2025).

² Конференція «Штучний інтелект – 2000» // Інститут проблем штучного інтелекту : сайт. URL: <https://www.ipai.net.ua/aais-2000> (дата звернення: 17.08.2025).

результати наукових досліджень із зазначеної проблематики; визначити позицію міжнародних та громадських організацій щодо впливу ІІІ на трудові права; окреслити принципи розвитку ІІІ з огляду на забезпечення права на працю.

Наукова новизна дослідження

Проведено аналіз сучасного стану наукових поглядів щодо впливу ІІІ на трудові права. Доведено, що поширення технологій ІІІ є неминучим, а отже, необхідне запровадження чітких принципів їх використання з урахуванням дотримання прав людини, зокрема права на працю. З'ясовано, що ІІІ поступово змінює рівень зайнятості, спричиняє появу нових і зникнення частини наявних професій, тому слід завчасно проводити профорієнтацію, навчання та перепідготовку працівників.

Виклад основного матеріалу

Під штучним інтелектом розуміють організовану сукупність інформаційних технологій, за допомогою яких можна виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи¹.

М. Гейз та А. Дауні окреслюють етапи розвитку ІІІ, що відбулися за короткий час: від ранньої автоматизації та перших технологій штучного інтелекту до генеративного ІІІ й сучасних автономних агентів. Дослідники зазначають, що генеративний ІІІ ґрунтується на великих мовних моделях (LLM) і використовує машинне навчання (ML) для створення нових матеріалів, а завдяки технології ChatGPT здатний продукувати якісний текст та інший контент. Інтеграція цих систем зумовила появу мультимодальних рішень, які поєднують текстові, графічні, аудіо- та відеофункції, забезпечуючи універсальність у створенні й обробці інформації [1].

Переваги використання ІІІ не викликають сумніву. Завдяки цим технологіям у разі зростає швидкість виконання трудомістких завдань, пов'язаних з аналізом та обміном даними, які людина самостійно виконати не могла б. Вивільнений час працівники спрямовують на завдання вищого інтелектуального рівня, зосереджуючись на стратегічних цілях, тоді як рутинні процеси виконує ІІІ. Штучний

¹ Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.04.2024 № 320-р // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2024-p> (дата звернення: 17.08.2025).

інтелект трансформує робочі процеси: тепер працівники витрачають менше часу на створення контенту з нуля і більше – на його перегляд, удосконалення та управління результатами. Автоматизація введення даних, аналізу інформації та простих операцій сприяє появі нових професій. Натомість унікальні людські здібності – творче вирішення проблем, інноваційність, емоційний інтелект і міжособистісні навички – набувають особливої цінності. Прискорення інновацій у різних галузях економіки розкриває творчий потенціал людини та дає змогу застосовувати ІІІ, зокрема у сфері підбору персоналу, допомагаючи роботодавцю ефективніше оцінювати професійні компетентності працівників [1].

Група вчених у 2000–2020 роках досліджувала вплив ІІІ на результати праці та дійшла висновку, що немає доказів його негативного впливу на психологічне здоров'я працівників. Навпаки, відзначено позитивні зміни у зв'язку зі зниженням фізичної інтенсивності роботи [2]. У звіті Всесвітнього економічного форуму (*World Economic Forum*) за 2020 рік прогнозувалося, що до 2025 року внаслідок застосування ІІІ у світі зникне близько 85 млн робочих місць, але натомість буде створено 97 млн нових. Зазначалося, що передусім зменшиться потреба у введенні даних, бухгалтерському обліку та адміністративній підтримці, тоді як зростатиме попит на аналітичне мислення, створення контенту та хмарні обчислення [3].

На неминучі зміни у професіях через поширення ІІІ вказують і інші експерти. Так, М. Лейн на початку 2021 року припустив, що застосування ІІІ в усіх сферах економіки зменшить кількість низькокваліфікованих робочих місць, тоді як висококваліфікованим працівникам ці технології допомогатимуть виконувати монотонні завдання. Водночас це може посилити нерівність доходів між працівниками з різним рівнем кваліфікації [4]. О. Джорджифф та Р. Хі, провівши комплексне дослідження впливу ІІІ на зайнятість у різних країнах, встановили, що він найбільше застосовується у високоосвічених професіях так званих «білих комірців», які потребують значної формальної підготовки (фахівці з науки і техніки, бізнесу й адміністрування, менеджери, керівники, юристи, а також фахівці соціальної сфери та культури). Натомість професії з найнижчим рівнем впливу охоплюють переважно фізичну працю: прибиральники, працівники сільського, лісового та рибного господарства, різноробочі тощо [5].

Н. Клейтон переконаний, що ІІІ неминуче впливатиме на зайнятість, зокрема зменшуватиме кількість низькокваліфікованих робочих місць [6]. М. Талмадж-Рострон вважає, що під загрозою можуть опинитися навіть освічені «білі комірці» із зарплатою близько 80 тис. дол. на рік [7]. Р. Фаррелл прогнозує, що завдяки передовим технологіям багато ручних та повторюваних завдань буде автоматизовано, що

підвищить ефективність і продуктивність. Водночас інтеграція ІІІ у високотехнологічні виробничі процеси сприятиме появі нових професій – від аналітиків даних до розробників систем ІІІ, які потребуватимуть навичок критичного мислення, креативності та здатності розв'язувати комплексні завдання¹. За переконанням Ш. Ху та А. Дауні, зміни у сфері зайнятості охоплюють більшість галузей економіки, передусім банківську сферу, охорону здоров'я, телекомунікації, транспорт, торгівлю, юриспруденцію, освіту та управління персоналом [8]. М. Лейн доповнює, що використання ІІІ у дослідницькій діяльності та при обробці баз даних може створити ризики навіть для традиційно захищених професій, зокрема лаборантів, інженерів і юристів [4].

Фахівці Міжнародної організації праці виокремлюють два напрями використання ІІІ на робочому місці: перший спрямований на автоматизацію завдань, які виконують працівники; другий – на використання аналітики та алгоритмів на основі ІІІ для автоматизації управлінських функцій. Автоматизація завдань не завжди призводить до скорочення робочих місць, адже технологія може доповнювати людську працю. Водночас трансформація професій зумовлює те, що працівники, обізнані в сучасних технологіях ІІІ, матимуть перевагу на ринку праці. Динаміка скорочення чи збільшення робочих місць залежатиме від рішень роботодавців щодо збереження персоналу для виконання або контролю завдань попри можливість їх автоматизації. Однак нерівний доступ до технологій – зумовлений проблемами інфраструктури, браком кваліфікованих кадрів чи високою вартістю рішень – може поглибити наявний розрив у продуктивності між країнами².

Представник іспанської компанії Telefónica Г. Г. Хурадо-Гутьєррес вважає, що ІІІ не знищить робочі місця, а змінить їх перелік. Ті, хто зуміє використати його переваги, стануть лідерами у нових професіях. На його думку, справа не в самому ІІІ, а у готовності людей вчитися й адаптуватися. Традиційних навичок уже недостатньо, тому особливої ваги набувають гнучке мислення, готовність до безперервного навчання та здатність інтегрувати нові інструменти в щоденну роботу. Як приклад, експерт наводить промислову революцію: тоді багато професій зникло, проте технологічні досягнення

¹ Farrell R. The Impact of AI on Job Roles, Workforce, and Employment: What You Need to Know // Innopharma Education : сайт. URL: <https://www.innopharmaeducation.com/blog/the-impact-of-ai-on-job-roles-workforce-and-employment-what-you-need-to-know> (дата звернення: 17.08.2025).

² Topic portal Artificial intelligence // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: <https://www.ilo.org/artificial-intelligence> (дата звернення: 17.08.2025).

спричинили різке зростання продуктивності праці та в підсумку відкрили ширші можливості для працевлаштування [9]. М. Лейн також робить висновок, що попередні технологічні хвилі не призвели до масового безробіття, але зумовили трансформації на ринку праці. Працівникам, імовірно, доведеться перекваліфіковуватися або підвищувати кваліфікацію: нові навички дадуть їм змогу компенсувати потенційну втрату роботи та успішно перейти до нових професій [4].

Інші дослідники наголошують, що ставитися до ШІ з недовірою не варто, проводячи аналогію з паровим двигуном, який започаткував промислову революцію XIX століття та став рушієм прогресу. Науковці також нагадують про інший приклад: понад 40 років тому з'явився інтернет, який докорінно змінив характер роботи та доступу до інформації. Завдяки йому компанії Amazon, Apple, Meta, Microsoft досягли ринкової капіталізації у трильйони доларів. Дослідники наголошують, що багато проривних технологій – інтернет, смартфони, хмарні обчислення – змінили спосіб життя і праці. Сьогодні ШІ перебуває на подібному етапі розвитку, проте пропонує значно ширші можливості: здатний узагальнювати, кодувати, вести діалог і навіть ухвалювати вибір. Його застосування може трансформувати доступ до знань, знизити бар'єри у здобутті навичок і надати більший кількості людей можливість навчатися будь-якою мовою та в будь-який час. Комплексні дослідження свідчать, що на початку 2025 року майже всі компанії інвестують у ШІ, але лише 1 % із них вважає, що досяг бажаного результату. Найбільшою перешкодою науковці називають не брак кваліфікованих кадрів, а неготовність самих роботодавців до швидкого впровадження нових технологій. Водночас очікується, що ефективне використання ШІ сприятиме інноваціям і принесе користь не лише роботодавцям та працівникам, а й суспільству загалом [10].

У світі спостерігається стрімке зростання обсягів обробки даних у всіх галузях економіки, що супроводжується дефіцитом кваліфікованих кадрів у сфері ШІ. Прогнозується, що до 2030 року у США може бути автоматизовано до 30 % робочих годин, а близько 12 млн працівників будуть змушені змінити професію. Дослідники відмічають: якщо раніше нові технології належали переважно до компетенції IT-відділів, то сьогодні навички роботи з ШІ стають критично важливими для представників усіх професій [1]. М. Талмадж-Рострон стверджує, що ШІ має потенціал принести суспільству низку позитивних змін: підвищення продуктивності, розвиток охорони здоров'я та розширення доступу до освіти. На його переконання, до 2030 року технології вплинуть на 300 млн робочих місць, а щонайменше 14 % працівників у світі будуть змушені змінити сферу діяльності [7].

Р. Фаррелл прогнозує, що завдяки ІІІ з'явиться від 20 до 50 млн нових робочих місць, зокрема у сфері охорони здоров'я та фармацевтики¹.

ІІІ. Ху та А. Дауні констатують, що станом на 2024 рік спостерігається гострий дефіцит спеціалістів у сфері ІІІ, адже система навчання, перепідготовки й підвищення кваліфікації не встигає за потребами ринку. Вони прогнозують, що протягом наступного десятиліття кількість робочих місць у технологічному секторі зростатиме вдвічі швидше, ніж загальний приріст робочої сили в США [8]. Директорка з питань штучного інтелекту компанії Telefonica О. Ліза-соайн наголошує на позитивних аспектах впровадження ІІІ, але водночас відзначає й низку перешкод: нестачу кваліфікованих фахівців, опір змінам через страх перед автоматизацією та необхідність уникати алгоритмічних упереджень [11].

Про дефіцит кваліфікованих спеціалістів заявляють не лише у США. Так, Р. Сміт повідомляє, що у 2025 році Експертна група з питань майбутніх потреб у навичках (консультативний орган уряду Ірландії) оприлюднила звіт, присвячений компетенціям, необхідним ірландським працівникам для використання можливостей ІІІ. У документі наголошено, що саме нестача кваліфікованих кадрів є ключовою перешкодою для розвитку цієї технології в Ірландії. Також наголошено: працівникам із низьким рівнем кваліфікації доведеться перекваліфіковуватися, а працівникам середньої та високої кваліфікації – адаптуватися до нових посадових обов'язків [12].

Представники Організації економічного співробітництва та розвитку відзначають переваги використання ІІІ, нагадуючи, що раніше роботу комп'ютера визначали програмісти, а сьогодні ІІІ здатний обробляти неструктуровані дані й виконувати рутинні завдання замість людини. За їхніми даними, 4 із 5 працівників у виробничому та фінансовому секторах, які працюють з ІІІ, позитивно оцінюють його вплив на продуктивність, умови праці, а також на фізичне та психічне здоров'я. Водночас серед працівників із низьким рівнем кваліфікації та осіб похилого віку переважає думка, що ІІІ становить загрозу для їхнього подальшого працевлаштування.

Із метою запобігання загрозам від неконтрольованого застосування технологій ІІІ 21 березня 2024 року Генеральна Асамблея ООН

¹ Farrell R. The Impact of AI on Job Roles, Workforce, and Employment: What You Need to Know // Innopharma Education : сайт. URL: <https://www.innopharmaeducation.com/blog/the-impact-of-ai-on-job-roles-workforce-and-employment-what-you-need-to-know> (дата звернення: 17.08.2025).

² AI and work // OECD : сайт. URL: <https://www.oecd.org/en/topics/ai-and-work.html> (дата звернення: 17.08.2025).

ухвалила резолюцію «Використання можливостей безпечних, захищених і надійних систем штучного інтелекту для сталого розвитку». У документі держав закликають до захисту прав людини, персональних даних і дотримання принципу: «Керувати штучним інтелектом, а не дозволяти йому керувати нами»¹.

М. Ярота зазначає, що, попри значні можливості, ШІ створює і серйозні ризики, зокрема для здоров'я та безпеки працівників. Тому необхідно оцінити, чи є чинні пропозиції європейських законодавчих органів достатніми для гарантування безпеки праці та справедливих трудових відносин у контексті трудової етики [13]. При використанні ШІ слід неухильно дотримуватися норм міжнародного права, забезпечувати інформаційну безпеку та конфіденційність даних [14]. П. Сальгуеро наголошує на необхідності збереження остаточного контролю за рішеннями за людиною. Він пропонує запровадити у законодавстві «людську квоту», що гарантуватиме роботодавцю наявність достатньої кількості фахівців із високою підготовкою, відповідальних за моніторинг автоматизованих рішень щодо працівників та зайнятості. Такий контроль має слугувати кінцевим гарантійним механізмом, який дозволить скасовувати чи відхиляти рішення ШІ та запобігати порушенню трудових прав [15].

13 червня 2024 року Європейський парламент ухвалив Закон про штучний інтелект – Регламент (ЄС) 2024/1689 (далі – Регламент), яким встановлено гармонізовані правила щодо використання ШІ та внесено зміни до низки регламентів ЄС². У пункті 9 Регламенту закріплено, що ці правила застосовуються в усіх секторах і не повинні суперечити чинному праву ЄС, зокрема нормам щодо захисту даних, прав споживачів, основних прав, працевлаштування, умов праці та безпеки продукції, до яких цей Регламент є доповненням. У сфері зайнятості та захисту працівників Регламент не повинен впливати на законодавство ЄС про соціальну політику та національне трудове законодавство щодо зайнятості та умов праці, включаючи здоров'я

¹ Генасамблея ООН ухвалила резолюцію про штучний інтелект // Media Sapiens : сайт. 22.03.2024. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/34490/2024-03-22-genasambleya-oon-ukhvalyla-rezolyutsiyu-pro-shtuchnyy-intelekt/> (дата звернення: 17.08.2025).

² Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance) // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689&qid=1738925956285> (дата звернення: 17.08.2025).

та безпеку на роботі і відносини між роботодавцями та працівниками, право на ведення й укладання колективних договорів, право на страйк, а також не повинен впливати на положення, спрямовані на покращення умов праці під час роботи на цифрових платформах, викладені в Директиві Європейського Парламенту та Ради.

Для забезпечення високого рівня захисту суспільних інтересів у п. 7 Регламенту передбачено єдині правила для систем ШІ з високим рівнем ризику. Високий рівень ризику вказує на можливість серйозного впливу на права, свободи та інтереси фізичних осіб. Ступінь несприятливого впливу, спричиненого системою ШІ на основні права, має особливе значення при класифікації системи ШІ як такої, що має високий ризик. Ці права включають право на людську гідність, повагу до приватного та сімейного життя, захист персональних даних, свободу вираження поглядів та інформації, свободу зібрань та об'єднань, право на недискримінацію, право на освіту, захист прав споживачів, права працівників, права осіб з інвалідністю, гендерну рівність, права інтелектуальної власності, право на ефективний засіб правового захисту та справедливий суд, право на захист та презумпцію невинуватості, а також право на належне управління (п. 48 Регламенту). Оскільки системи ШІ можуть впливати на перспективи майбутньої кар'єри, і як наслідок, на права та джерела існування осіб, у п. 57 Регламенту класифікуються як високоризикові системи ШІ, які використовуються у сфері зайнятості, управління працівниками та доступу до самозайнятості, зокрема для найму та відбору осіб, прийняття рішень, що впливають на умови трудових відносин, просування по службі та припинення трудових договірних відносин, розподілу завдань на основі індивідуальної поведінки, особистих рис чи характеристик, а також для моніторингу або оцінювання осіб, що перебувають у трудових договірних відносинах. У пункті 47 Регламенту передбачено, що системи ШІ можуть негативно впливати на здоров'я та безпеку людей, зокрема, коли такі системи функціонують як компоненти безпеки продуктів. Тому важливо, щоб ризики безпеки, які можуть бути створені продуктом загалом через його цифрові компоненти, включаючи системи ШІ, були належним чином попереджені та пом'якшені. Наприклад, у секторі охорони здоров'я все більш складні діагностичні системи та системи, що підтримують людські рішення, повинні бути надійними і точними¹.

¹ Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives

Н. Клейтон зазначає, що роботодавці дедалі активніше використовують ШІ для зменшення витрат і автоматизації робочих процесів. Він звертає увагу, що ШІ вже застосовується в повсякденній діяльності компаній – від розпізнавання обличчя для захисту корпоративних пристроїв до спам-фільтрів в електронній пошті. Деякі фірми інтегрують ШІ у рекрутинг, де алгоритми відбирають кандидатів. Було висловлено припущення, що такі програми інколи працюють без належного урахування гарантій трудового законодавства та містять приховані упередження, наприклад фільтрацію мовних моделей, характерних для окремих соціальних груп. Це створює ризики витіснення працівників і заміщення людських ролей автоматизованими системами [6].

Р. Гаркаві, посилаючись на Звіт Міжнародної асоціації адвокатів, наголошує, що чинне трудове законодавство вже не відповідає сучасним викликам захисту прав працівників. Попри прогнозоване зростання продуктивності праці до 40 %, існує небезпека посилення нерівності в оплаті праці та поглиблення економічної диспропорції між розвиненими й тими, що розвиваються, країнами. У Звіті запропоновано два пріоритетні напрями реагування: по-перше, розвиток навчання та перекваліфікації працівників у сфері використання ШІ; по-друге, інвестування в цифрову інфраструктуру й інновації для максимально ефективного використання переваг технологій ШІ, а не навпаки [16].

Із метою формування конкурентного середовища на міжнародній арені уряд України також приділяє значну увагу питанням розвитку ШІ. Одним із пунктів Плану пріоритетних дій Уряду на 2020 рік передбачалось розроблення концепції закону розвитку штучного інтелекту з метою вироблення узгодженої державної політики щодо врегулювання сфери ШІ та усунення відставання України у цій сфері¹. 2 грудня 2020 року було затверджено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні, метою якою встановлено визначення пріоритетних напрямів і основних завдань розвитку технологій штучного інтелекту, насамперед для задоволення прав фізичних та юридичних

2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance) // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689&qid=1738925956285> (дата звернення: 17.08.2025).

¹ План пріоритетних дій Уряду на 2020 рік : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 09.09.2020 № 1133-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/82/f498383n14.docx> (дата звернення: 17.08.2025).

осіб¹. Урядом затверджено Стратегію цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року, якою передбачається створення сприятливих умов для бізнесу, стартапів, науковців, інвесторів і міжнародних партнерів у сфері створення інновацій з метою сприяння створенню робочих місць, підвищенню продуктивності праці та ефективному використанню трудових ресурсів². У квітні 2024 року Кабінетом Міністрів України було розроблено Концепцію Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року, у якій були проаналізовані причини низького рівня застосування ШІ, зокрема відсутність єдиної державної політики та відповідної нормативно-правової бази³. Крім того, 31 грудня 2024 року було затверджено Стратегію цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року, серед цілей якої визначено забезпечення створення умов розвитку внутрішньої інфраструктури для досліджень, інновацій та впровадження рішень у сфері ШІ з поступовим переходом на стандарти, передбачені законодавством ЄС (Стратегічна ціль 16)⁴. Зазначені документи практично не враховують питання дотримання трудових прав і гарантій зайнятості. Тому при розробленні програм щодо використання ШІ необхідно спиратися не лише на національні пріоритети, а й на міжнародні та європейські стандарти прав людини. Упровадження

¹ Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні : схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p> (дата звернення: 17.08.2025).

² Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1351-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-p> (дата звернення: 17.08.2025).

³ Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.04.2024 № 320-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2024-p> (дата звернення: 17.08.2025).

⁴ Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1351-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-p> (дата звернення: 17.08.2025).

стандартів права на працю в Україні є важливим кроком на шляху до набуття повноправного членства в ЄС [17].

Висновки

Прогрес використання технологій ІІІ спричиняє численні дискусії щодо можливого зникнення багатьох професій у найближчому майбутньому. Інтеграція ІІІ трансформує робочі процеси: істотно зростає швидкість виконання трудомістких завдань, пов'язаних з аналізом і обміном даними, що дає змогу працівникам зосереджуватися на стратегічних і творчих завданнях. Якщо раніше правила роботи комп'ютера визначали виключно програмісти, то сьогодні навички у сфері ІІІ стають необхідними для широкого кола професій. Нині у світі спостерігається дефіцит спеціалістів із ІІІ, оскільки темпи навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників не встигають за попитом. Прогнозується, що протягом наступних десяти років кількість робочих місць у сфері технологій зростатиме вдвічі швидше, ніж загальна кількість робочої сили. Високотехнологічні виробництва потребуватимуть фахівців з аналітики даних, програмування ІІІ, а також навичок критичного мислення, креативності і здатності вирішувати комплексні завдання. Водночас кількість низькокваліфікованих робочих місць скорочуватиметься, що може посилювати розрив в оплаті праці між низько- та висококваліфікованими працівниками. Найперше зменшиться потреба у сфері введення даних, бухгалтерського обліку та адміністративної підтримки, тоді як пріоритетними стануть аналітичне мислення, створення контенту і хмарні обчислення.

Ухвалений Європейським парламентом Регламент (ЄС) 2024/1689 про штучний інтелект встановлює гарантії недопущення шкоди у сферах захисту даних, прав споживачів, трудових прав і безпеки продукції. Застосування технологій ІІІ може істотно впливати на перспективи майбутньої кар'єри, і як наслідок, на права працівників та джерела їхнього існування, а отже, визнаються високоризикованими. Тому особливої уваги потребує розроблення правил контролю за використанням ІІІ у сфері працевлаштування, управління персоналом, набору працівників, просування по службі та припинення трудових відносин.

Із метою забезпечення конкурентоспроможності на міжнародній арені Кабінет Міністрів України ухвалив низку програм розвитку ІІІ. Водночас вони майже не враховують питання дотримання трудових прав і гарантій зайнятості. При формуванні державної політики необхідно орієнтуватися на міжнародні та європейські стандарти прав людини. Запровадження стандартів права на працю в Україні стане важливим кроком на шляху до повноправного членства в ЄС.

У цих умовах як урядам, так і роботодавцям слід зосередитися на двох ключових напрямках: по-перше, забезпеченні належного рівня

навчання та перекваліфікації працівників для роботи з технологіями III; по-друге, інвестуванні в інновації задля використання переваг III, а не створення нових ризиків.

Список бібліографічних посилань: 1. Hayes M., Downie A. AI and the future of work // IBM : сайт. 05.06.2025. URL: <https://www.ibm.com/think/insights/ai-and-the-future-of-work> (дата звернення: 17.08.2025). 2. Giuntella O., Konig J., Stella L. Artificial intelligence and the wellbeing of workers. *Scientific Reports*. 2025. Vol. 15. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-025-98241-3>. 3. Russo A. Recession and Automation Changes Our Future of Work, But There are Jobs Coming, Report Says // World Economic Forum : сайт. 20.10.2020. URL: <https://www.weforum.org/press/2020/10/recession-and-automation-changes-our-future-of-work-but-there-are-jobs-coming-report-says-52c5162fce/> (дата звернення: 17.08.2025). 4. Lane M. The impact of AI on the labour market: is this time different? // OECD.AI : сайт. 25.01.2021. URL: <https://oecd.ai/en/work/impact-ai-on-the-labour-market-is-this-time-different> (дата звернення: 17.08.2025). 5. Georgieff A., Hye R. Artificial Intelligence and Employment: New Cross-Country Evidence. *Frontiers in Artificial Intelligence*. 2022. Vol. 5. DOI: <https://doi.org/10.3389/frai.2022.832736>. 6. Clayton N. The Human Touch: Employment Law and Artificial Intelligence // William Fry : сайт. 03.02.2023. URL: <https://www.williamfry.com/knowledge/the-human-touch-employment-law-and-artificial-intelligence/> (дата звернення: 17.08.2025). 7. Talmage-Rostron M. How artificial intelligence will change the world // Nexford University : сайт. 29.06.2025. URL: <https://www.nexford.edu/insights/how-will-ai-affect-jobs> (дата звернення: 17.08.2025). 8. Hu C., Downie A. Why is there a tech talent shortage? // IBM : сайт. 03.10.2024. URL: <https://www.ibm.com/think/insights/tech-talent-shortage> (дата звернення: 17.08.2025). 9. Jurado-Gutiérrez G. G. Artificial intelligence (AI) and its impact on work // Telefonica : сайт. 11.06.2025. URL: <https://www.telefonica.com/en/communication-room/blog/artificial-intelligence-impact-work/> (дата звернення: 17.08.2025). 10. Mayer H., Yee L., Chui M., Roberts R. Superagency in the workplace: Empowering people to unlock AI's full potential // McKinsey & Company : сайт. 28.01.2025. URL: <https://www.mckinsey.com/capabilities/mckinsey-digital/our-insights/superagency-in-the-workplace-empowering-people-to-unlock-ais-full-potential-at-work> (дата звернення: 17.08.2025). 11. Lizasoain E. G. AI agents will have a transformative and profound impact on organizations in the coming years // Telefonica : сайт. 07.07.2025. URL: <https://www.telefonica.com/en/communication-room/blog/ai-agents-transformative-profound-impact-organizations-coming-years/> (дата звернення: 17.08.2025). 12. Smith R. The Relevance of Artificial Intelligence – AI's role in the world of work // William Fry : сайт. 07.07.2022. URL: <https://www.williamfry.com/knowledge/the-relevance-of-artificial-intelligence-ais-role-in-the-world-of-work/> (дата звернення: 17.08.2025). 13. Jarota M. Artificial intelligence in the work process. A reflection on the proposed European Union regulations

on artificial intelligence from an occupational health and safety perspective. *Computer Law & Security Review*. 2023. Vol. 49. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2023.105825>. **14.** Іванова М. В. Штучний інтелект: концепція розвитку // Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі : зб. матеріалів Восьмої міжнар. наук. конф. (м. Київ, 15–17 трав. 2025 р.) : у 2 ч. / редкол.: Ю. І. Горбань, Т. В. Новацьська, О. О. Каракоз та ін. ; упоряд. М. М. Цілина. Київ : Вид. центр КНУКиМ, 2025. Ч. 1. С. 125–127. **15.** Salguero P. Can artificial intelligence, under human supervision, dismiss me? // *Labor & Employment Blog* : сайт. 02.03.2023. URL: <https://bloglaboral.garrigues.com/en/can-artificial-intelligence-under-human-supervision-dismiss-me> (дата звернення: 17.08.2025). **16.** Harkavy R. IBA report warns labour laws are failing to keep pace with digital innovation // *Global Legal Insights* : сайт. 01.07.2025. URL: <https://www.globallegalinsights.com/news/iba-report-warns-labour-laws-are-failing-to-keep-pace-with-digital-innovation/> (дата звернення: 17.08.2025). **17.** Іванов Ю. Ф., Іванова М. В. Національні та альтернативні доповіді щодо виконання Європейської соціальної хартії (переглянутої) як принцип додержання прав людини. *Право і безпека*. 2025. № 2 (97). С. 108–123. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2025.2.09>.

Надійшла до редколегії: 29.08.2025

Прийнята до опублікування 13.10.2025

Ivanov Yu. F., Ivanova M. V. The Right to Work and Artificial Intelligence

The article states that artificial intelligence technologies are becoming increasingly integrated into everyday life, leading to their growing influence on various areas of human activity. It is noted that the use of artificial intelligence has a significant impact on the labour market, increasing the efficiency of labour utilisation. The use of artificial intelligence is transforming work processes, as it significantly increases the speed of labour-intensive tasks related to data analysis and exchange. As a result, employees are beginning to perform tasks at a higher intellectual level, focusing their attention on strategic goals. At the same time, it is observed that with changes in the labour market, artificial intelligence can lead to changes in professions and job losses. It is indicated that there is a global shortage of specialists in the field of artificial intelligence, as the training, retraining and upskilling of employees cannot keep pace with demand. It is predicted that over the next ten years, the number of jobs in the technology sector will grow twice as fast as the total workforce.

It is emphasised that there is no consensus in scientific discussions on the benefits or threats of artificial intelligence in the field of labour rights compliance. It is proved that the spread of artificial intelligence technologies is inevitable, therefore it is necessary to introduce clear principles for its use, taking into account human rights, in particular the right to work. The provisions of Regulation (EU) 2024/1689 – the Artificial Intelligence Act – regarding guarantees for the observance of human rights are disclosed. The reservations established in

the Regulation regarding the possible high degree of risk of using artificial intelligence in the field of employment, recruitment, management and promotion of employees are highlighted.

It is argued that the Ukrainian government is paying attention to the development of artificial intelligence and has developed several programmes for its implementation, but these do not take into account aspects of labour rights and employment. It is underlined that compliance with international and European human rights standards, in particular labour rights, is one of the important conditions for Ukraine to become a full member of the European Union. The need to strengthen training of employees in the use of artificial intelligence skills and to invest in modern technologies in order to fully exploit its advantages is outlined.

Keywords: labour rights, workers, artificial intelligence, impact of artificial intelligence on the labour market, European human rights standards, employment.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 342.95:342.72.12

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.12>

Володимир Олександрович Ковальчук,

*Таєрійський національний інститут імені В. І. Вернадського (м. Київ),
навчально-науковий гуманітарний інститут,
кафедра державно-правових і гуманітарних наук (аспірант);*

<https://orcid.org/0009-0001-7560-4787>,

e-mail: flamengos77@gmail.com

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ
АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ**

Статтю присвячено встановленню особливостей правового регулювання надання електронних адміністративних послуг в органах місцевого самоврядування України. Вивчено законодавчі та підзаконні акти, рішення місцевих рад, які встановлюють правові засади надання електронних адміністративних послуг в Україні. Визначено особливості правового регулювання надання електронних адміністративних послуг органами місцевого самоврядування. Висловлено пропозиції щодо вдосконалення законодавства, яке регулює надання адміністративних послуг в електронній формі.

Ключові слова: електронні адміністративні послуги, адміністративна послуга, електронна послуга, Центр надання адміністративних послуг, місцеве самоврядування, правове регулювання, повноваження, звернення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Надання адміністративних послуг органами виконавчої влади та місцевого самоврядування дає змогу громадянам і юридичним особам отримувати необхідні документи, а також здійснювати інші юридично значущі дії. Значну частину адміністративних послуг надають органи місцевого самоврядування. Запровадження отримання адміністративних послуг в електронній формі має на меті зменшення часу, який громадяни повинні витратити на чергу для прийому в посадові особи, та скорочення можливостей для зловживань з боку чиновників. Органи місцевого самоврядування є найбільш наближеними до громадян, що дозволяє їм ефективно вирішувати багато адміністративних питань. Порядок надання електронних адміністративних послуг

в органах місцевого самоврядування потребує чіткого правового регулювання. Тому вивчення правових засад надання таких послуг є актуальним завданням для забезпечення їх належної реалізації.

Стан дослідження проблеми

Проблеми надання адміністративних послуг та особливості отримання електронних адміністративних послуг стали предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, специфіку правового регулювання надання адміністративних послуг висвітлювали у своїх працях І. О. Андріанов [1], Я. П. Павлович-Сенета [2], В. І. Теремецький та Я. М. Журавель [3]. Правові засади надання адміністративних послуг в електронній формі розглядали О. О. Кожушко [4], О. О. Берназюк [5], А. В. Великанов [6], М. А. Микитюк та Л. І. Сопільник [7], А. Є. Краковська і М. К. Бабики [8]. Окремі науковці досліджували проблеми запровадження електронних адміністративних послуг у різних органах влади, а також вивчали специфіку надання адміністративних послуг у конкретних галузях державного управління. Однак спеціальні дослідження, присвячені правовим засадам надання електронних адміністративних послуг саме в органах місцевого самоврядування України, наразі відсутні.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні особливостей правового регулювання надання електронних адміністративних послуг в органах місцевого самоврядування.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- 1) встановити правові засади надання адміністративних послуг в електронній формі в Україні;
- 2) визначити повноваження органів місцевого самоврядування у сфері надання адміністративних послуг;
- 3) з'ясувати правові засади для надання електронних адміністративних послуг, закріплені в локальних нормативно-правових актах органів місцевого самоврядування.

Наукова новизна дослідження

Розроблено рекомендації для вдосконалення правового регулювання надання електронних адміністративних послуг в органах місцевого самоврядування України.

Виклад основного матеріалу

Визначення поняття електронних адміністративних послуг закріплено в чинному законодавстві. Сутність та особливості надання таких послуг уже були розглянуті в дослідженнях науковців. Визначення електронної публічної послуги встановлено в п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» (далі – Закон № 1689-IX). Така послуга надається органами державної

влади та місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем на підставі заяви, поданої в електронній формі. При цьому адміністративна послуга є різновидом електронної публічної послуги¹.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адміністративні послуги» (далі – Закон № 5203-VI) термін «адміністративна послуга» означає результат здійснення владних повноважень органом державної влади або місцевого самоврядування. Вона надається за заявою фізичної або юридичної особи і спрямована на набуття, зміну чи припинення прав або здійснення обов'язків заявника. Відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону № 5203-VI адміністративні послуги можуть надаватися в електронній формі². Отже, законодавство визначає правові засади для надання адміністративних послуг в електронній формі, які є різновидом електронних публічних послуг. Однак законодавчі акти не дають визначення поняття «електронна адміністративна послуга».

Варто зазначити, що в Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2016 р. № 918-р (далі – Концепція), встановлено визначення електронної послуги. Згідно з Концепцією електронна послуга означає адміністративну та іншу публічну послугу, що надається громадянину в електронній формі за допомогою засобів інформаційно-телекомунікаційних систем³. Отже, електронна адміністративна послуга є різновидом електронних послуг, але саме поняття «електронна адміністративна послуга» в цьому підзаконному акті також не закріплено.

О. О. Кожушко стверджує, що електронна адміністративна послуга – це нормативно закріплена послуга, яка надається в електронній формі за допомогою засобів інформаційно-телекомунікаційних систем органів державної влади та місцевого самоврядування [4, с. 49]. Також О. О. Берназюк вважає, що електронна адміністративна послуга – це послуга, яка повністю або частково надається за

¹ Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг : Закон України від 15.07.2021 № 1689-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20> (дата звернення: 15.10.2025).

² Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17> (дата звернення: 15.10.2025).

³ Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 918-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918-2016-p> (дата звернення: 15.10.2025).

допомогою онлайн-сервісів [5, с. 198]. Отже, науковці, які досліджують природу електронної адміністративної послуги, акцентують увагу на особливому способі її отримання – через онлайн-сервіси або засоби інформаційно-телекомунікаційних систем. Тобто вони розглядають її як різновид адміністративної послуги, що надається із застосуванням електронних засобів. У подальшому ми дотримуємося саме такого розуміння цього поняття.

Деякі дослідники присвятили свої праці визначенню сутності та особливостей адміністративних послуг. Зокрема, І. О. Андріанов вважає, що адміністративна послуга становить сукупність нормативно встановлених дій управлінського характеру, які здійснюються шляхом реалізації владних повноважень органом влади [1, с. 199]. Я. П. Павлович-Сенета звертає увагу на те, що адміністративні послуги можуть включати оформлення паспортів, видачу дозволів, реєстрацію місця проживання та одержання інших документів, пов'язаних із діяльністю органів публічної влади [2, с. 492]. А. В. Веліканов зазначає, що публічна електронна послуга надається в електронній формі із застосуванням спеціалізованих інформаційно-комунікаційних систем і не потребує особистого контакту між отримувачем і надавачем послуги на різних етапах її надання [6, с. 139]. В. І. Теремецький та Я. М. Журавель наголошують, що результатом адміністративної послуги є рішення індивідуальної дії (адміністративні акти), які ухвалюються щодо конкретної особи та породжують, змінюють або припиняють її права чи обов'язки [3, с. 233].

Виходячи з вимог законодавчих актів і поглядів науковців, вважаємо, що електронні адміністративні послуги можна визначити як виконання суб'єктом надання адміністративних послуг своїх обов'язків щодо видачі певного документа або вчинення інших юридично значущих дій, яке здійснюється за зверненням фізичних чи юридичних осіб за допомогою засобів інформаційно-телекомунікаційних систем органів державної влади та місцевого самоврядування.

Науковці загалом позитивно оцінюють запровадження електронних адміністративних послуг в Україні. Зокрема, М. А. Микитюк і Л. І. Сопільник виокремлюють кілька ключових переваг: зменшення ризиків зловживань з боку посадових осіб, скорочення часу на отримання документів і подання заяв, а також зниження епідеміологічних ризиків під час карантинних обмежень [7, с. 132]. Таким чином, зазначені ефекти є важливими аргументами на користь подальшого розвитку електронного формату надання адміністративних послуг.

Правові засади надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування закріплені в національному законодавстві.

Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 1 і ст. 12 Закону № 5203-VI адміністративні послуги можуть надаватися органами місцевого самоврядування через центри надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП)¹. Згідно з підп. 4 п. «б» ч. 1 ст. 27 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі – Закон № 280/97-ВР) до делегованих повноважень виконавчих органів місцевих рад належить організаційне забезпечення надання адміністративних послуг через ЦНАП. Відповідно до ч. 2 ст. 53 Закону № 280/97-ВР повноваження, пов'язані з наданням адміністративних послуг, здійснюються виконавчим комітетом сільської, селищної або міської ради у визначений законом строк². Згідно з п. 5 Примірного положення про центр надання адміністративних послуг, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 лютого 2013 р. № 118 (далі – Примірне положення про ЦНАП), перелік адміністративних послуг, які можна одержати у ЦНАП, повинен включати адміністративні послуги, суб'єктом надання яких є місцева рада³. Отже, для надання адміністративних послуг органи місцевого самоврядування створюють ЦНАП.

У положеннях Закону № 280/97-ВР відсутні спеціальні вимоги щодо надання адміністративних послуг в електронній формі. Водночас згідно з п. 5 ч. 9 ст. 12 Закону № 5203-VI у ЦНАП можуть бути створені місця для самообслуговування громадян. Відвідувач може безоплатно використати таке робоче місце для отримання адміністративних послуг, які надаються в електронній формі. Відповідні місця для самообслуговування створюються у ЦНАП за рішенням місцевої ради, яка його утворила⁴. Як передбачено у підп. 6-1 п. 12 Примірного положення про ЦНАП до завдань адміністратора ЦНАП належить надання адміністративних послуг в електронній формі з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг. Крім того, одним із завдань адміністратора ЦНАП, відповідно до

¹ Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17> (дата звернення: 15.10.2025).

² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 15.10.2025).

³ Про затвердження Примірного положення про центр надання адміністративних послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 20.02.2013 № 118 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118-2013-п> (дата звернення: 15.10.2025).

⁴ Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17> (дата звернення: 15.10.2025).

підп. 9 п. 12 Примірного положення про ЦНАП, є консультування громадян щодо отримання ними електронних адміністративних послуг за допомогою безоплатного використання місць для самообслуговування¹. Отже, органи місцевого самоврядування за допомогою ЦНАП можуть надавати електронні адміністративні послуги.

Варто звернути увагу на те, що Перелік адміністративних послуг органів виконавчої влади та адміністративних послуг, що надаються органами місцевого самоврядування у порядку виконання делегованих повноважень, які є обов'язковими для надання через центри надання адміністративних послуг, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2025 р. № 1226 (далі – Перелік адміністративних послуг ОМСВ). Цей підзаконний акт передбачає широкий перелік адміністративних послуг, які громадяни можуть отримати у ЦНАП. Окремі з них можна одержати у ЦНАП, створених міськими, селищними та сільськими радами, а інші – у ЦНАП, створених у гірських районах або на територіях, у межах яких ведуться активні бойові дії. При цьому у Переліку адміністративних послуг ОМСВ вказано таку електронну адміністративну послугу, як комплексна електронна публічна послуга «єМалятко» (ідентифікатор послуги 01369)². Важливо зазначити, що окремого переліку адміністративних послуг, які можна одержати в електронній формі, у Переліку адміністративних послуг ОМСВ не встановлено.

Як було зазначено вище, адміністратор ЦНАП може надавати адміністративні послуги в електронній формі з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг. Положення про цей вебпортал затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2019 р. № 1137. Зазначений підзаконний акт встановлює основні завдання, функціональні можливості, суб'єктів та структуру Порталу «Дія»³, але він не містить переліку електронних адміністративних послуг, які можуть бути надані в органах державної влади та місцевого самоврядування.

¹ Про затвердження Примірного положення про центр надання адміністративних послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 20.02.2013 № 118 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118-2013-п> (дата звернення: 15.10.2025).

² Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг : постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2025 № 1226 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1226-2025-п> (дата звернення: 15.10.2025).

³ Положення про Єдиний державний вебпортал електронних послуг : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 № 1137 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-п> (дата звернення: 15.09.2025).

Перелік електронних публічних послуг, які надаються в автоматичному режимі, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 13 січня 2023 р. № 111¹. У цьому Переліку перераховано окремі органи влади, які можуть надавати електронні адміністративні послуги, зокрема: Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державна митна служба України, Міністерство у справах ветеранів України, Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, Міністерство юстиції України, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Державна служба України з питань праці. Але адміністративні послуги, які можуть надавати органи місцевого самоврядування, у ньому не вказані.

Можна зробити висновок, що законодавчі та підзаконні акти не встановлюють перелік електронних адміністративних послуг, які можуть бути надані органами місцевого самоврядування. Залишається незрозумілим, чи всі адміністративні послуги, зазначені в Переліку адміністративних послуг ОМСВ, можуть бути надані в електронній формі. Можливо, перелік електронних адміністративних послуг, що надаються місцевою радою, слід затверджувати рішенням цієї ради.

Одним із додатків до Концепції є Перелік пріоритетних послуг, запровадження надання яких в електронній формі передбачається першочергово. Наприклад, такими послугами є реєстрація місця проживання особи, оформлення паспорта громадянина України, призначення житлової субсидії². Однак у Концепції не зазначені органи державної влади або місцевого самоврядування, які були б відповідальними за переведення цих адміністративних послуг в електронну форму.

Слід зауважити, що всі адміністративні послуги охоплюються поняттям «електронна публічна послуга», яке встановлене у п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону № 1689-IX. Водночас у п. 4 ст. 14 Закону № 1689-IX встановлено обов'язок Кабінету Міністрів України затвердити план заходів щодо переведення публічних послуг в електронну форму³. Отже, ті

¹ Перелік електронних публічних послуг, що надаються в автоматичному режимі : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 13.01.2023 № 111 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/111-2023-п> (дата звернення: 15.10.2025).

² Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 918-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918-2016-р> (дата звернення: 15.10.2025).

³ Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг : Закон України від 15.07.2021 № 1689-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20> (дата звернення: 15.10.2025).

адміністративні послуги, які надаються органами місцевого самоврядування, згодом повинні бути переведені в електронну форму.

План заходів на 2023 рік щодо переведення публічних послуг в електронну форму затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2022 р. № 1191-р. У ньому встановлено завдання Міністерства освіти і науки України, Київської міської державної (військової) адміністрації, Міністерства цифрової інформації України, Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства та інших органів влади щодо надання окремих адміністративних послуг в електронній формі¹. Проте органи місцевого самоврядування не визначені як відповідальні за реалізацію заходів щодо переведення адміністративних послуг в електронну форму.

Крім того, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 березня 2025 р. № 263-р було затверджено План заходів щодо переведення публічних послуг в електронну форму до 2026 року. Відповідальними органами влади за виконання окремих завдань визначені міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, зокрема: Міністерство у справах ветеранів України, Міністерство цифрової інформації України, Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, Міністерство оборони України, Пенсійний фонд України². Однак окремі заходи, які повинні здійснити органи місцевого самоврядування для переведення адміністративних послуг в електронну форму, у цьому Плані не передбачені.

Отже, можна зробити висновок, що органи місцевого самоврядування наразі не включені до планів уряду України щодо переведення адміністративних послуг в електронну форму. Однак здійснення такого реформування системи надання адміністративних послуг передбачено законодавством.

Надання електронних адміністративних послуг у ЦНАП стикається з низкою проблем організаційного та юридичного характеру. Зокрема, А. Є. Краковська зазначає, що значна частина ЦНАП не має ані власного вебсайту, ані власної сторінки на сайті органу місцевого самоврядування. Інші ЦНАП лише публікують зразки електронних заяв на своїх сайтах і розміщують інформацію про окремі

¹ План заходів на 2023 рік щодо переведення публічних послуг в електронну форму : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.12.2022 № 1191-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1191-2022-p> (дата звернення: 15.10.2025).

² План заходів щодо переведення публічних послуг в електронну форму до 2026 року : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.03.2025 № 263-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-2025-p> (дата звернення: 15.10.2025).

адміністративні послуги. Однак надання електронних адміністративних послуг на практиці не відбувається [8, с. 332]. Отже, науковці відзначають наявність суттєвих проблем в організаційно-правовому забезпеченні надання електронних адміністративних послуг органами місцевого самоврядування.

В окремих містах України діють локальні акти щодо надання адміністративних послуг. Зокрема, рішенням Київської міської ради від 14 грудня 2023 р. № 7569/7610 затверджено Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Програмна платформа для надання електронних послуг, у тому числі адміністративних» (далі – Положення КМР). Відповідно до пунктів 3.1.7 та 3.1.8 Положення КМР портал послуг надає можливості для автоматичного заповнення форм електронних заяв та надання доступу до результатів електронної послуги через особистий електронний кабінет користувача. Згідно з пунктами 4.4 та 4.5. Положення КМР адміністратором порталу послуг є Комунальне підприємство «Головний інформаційно-комунікаційний центр». Надавати електронні послуги повинні структурні підрозділи міської ради, районні державні адміністрації та комунальні підприємства. Формування переліку електронних послуг належить до завдань департаменту інформаційно-комунікаційних технологій¹.

Крім того, рішенням Харківської міської ради від 12 вересня 2018 р. № 630 затверджено Положення про Портал електронних сервісів м. Харкова. Відповідно до цього Положення Портал забезпечує як подання заяв про надання послуг, так і можливість отримання результатів надання послуг за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку². Положення про департамент цифрової трансформації та забезпечення надання адміністративних послуг затверджено рішенням Рівненської міської ради від 15 серпня 2025 р. № 6928. Згідно з п. 4 розд. 3 цього Положення одним із завдань Департаменту є надання адміністративних послуг в електронній формі згідно з переліком, затвердженим міською радою³. Отже, у багатьох містах України

¹ Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Програмна платформа для надання електронних послуг, у тому числі адміністративних»: рішення Київської міської ради від 14.12.2023 № 7569/7610 // Київська міська рада : офіц. сайт. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/content/rishennya-kyuivskoyi-miskoyi-rady-9260> (дата звернення: 15.10.2025).

² Положення про Портал електронних сервісів м. Харкова : рішення Харківської міської ради від 12.09.2018 № 630 // Єдиний міський реєстр актів Харківської міської ради, міського голови та виконавчих органів влади : офіц. сайт. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/uk/profile/document/view/id/671971> (дата звернення: 15.10.2025).

³ Про затвердження Положення про Департамент цифрової трансформації та забезпечення надання адміністративних послуг Рівненської міської

затверджені локальні нормативно-правові акти, які регулюють особливості надання електронних адміністративних послуг. Перелік адміністративних послуг, які можуть бути надані в електронній формі, повинен бути затверджений або міською радою, або одним із департаментів виконавчого комітету міської ради.

Висновки

Електронна адміністративна послуга – це виконання суб'єктом надання адміністративних послуг своїх обов'язків щодо видачі певного документа або вчинення інших юридично значущих дій, яке здійснюється за зверненням фізичних чи юридичних осіб за допомогою засобів інформаційно-телекомунікаційних систем органів державної влади та місцевого самоврядування.

Особливості правового регулювання надання електронних адміністративних послуг органами місцевого самоврядування полягають у такому:

1) правові засади надання електронних адміністративних послуг встановлені в законах України «Про адміністративні послуги» та «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг», а також у Примірному положенні про ЦНАП та Положенні про Єдиний державний вебпортал електронних послуг;

2) Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» не передбачає завдань або повноважень органів місцевого самоврядування щодо надання саме електронних адміністративних послуг;

3) у Переліку адміністративних послуг ОМСВ не встановлено окремого списку електронних адміністративних послуг;

4) Кабінет Міністрів України щорічно затверджує плани переведення публічних послуг в електронну форму, але до цих планів не включені послуги, що надаються органами місцевого самоврядування;

5) нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування регулюють діяльність порталу електронних сервісів або платформи для надання електронних послуг, але не встановлюють переліку адміністративних послуг, які можуть бути надані в електронній формі.

Для вдосконалення правового регулювання надання електронних адміністративних послуг органами місцевого самоврядування пропонуємо:

1) серед повноважень виконавчих комітетів сільських, селищних і міських рад, передбачених у ст. 27 Закону України «Про місцеве

ради в новій редакції : рішення Рівненської міської ради від 15.08.2025 № 6928 // Рівненська міська рада : офіц. сайт. URL: <https://rivnerada.gov.ua/publicservicesapi/api/search-document/load-senate-document/29694/0/6928/15-08-2025> (дата звернення: 15.10.2025).

самоврядування в Україні», закріпити надання адміністративних послуг в електронній формі;

2) у Переліку адміністративних послуг ОМСВ передбачити окремий список електронних адміністративних послуг;

3) у щорічному плані Кабінету Міністрів України щодо переведення публічних послуг в електронну форму передбачити ті адміністративні послуги, які надаються в органах місцевого самоврядування.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть бути пов'язані з розробленням рекомендацій для вдосконалення правового регулювання надання адміністративних послуг в органах місцевого самоврядування.

Список бібліографічних посилань: 1. Андріянов І. О. Адміністративно-правове регулювання надання публічних послуг у рамках адміністративних процедур. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 5. С. 197–201. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.5.197>. 2. Павлович-Сенета Я. П. Адміністративно-правовий механізм надання публічних послуг в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 489–493. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.83>. 3. Теремецький В. І., Журавель Я. М. Здійснення реєстраційних дій як прояв правової форми публічного адміністрування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. Вип. 2 (89). С. 227–238. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2020.2.21>. 4. Кожушко О. О. Проблеми та перспективи розвитку електронних адміністративних послуг в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 51. С. 46–51. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.51.9>. 5. Берназюк О. О. Адміністративні електронні послуги: поняття та перспективи впровадження в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 196–199. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.36>. 6. Веліканов А. Зміст публічних електронних послуг у сфері охорони здоров'я. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 137–142. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.23>. 7. Микитюк М. А., Сопільник Л. І. Сутність публічних електронних послуг та їх адміністративно-правове регулювання. *Академічні візії*. 2023. Вип. 17. С. 130–136. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10077646>. 8. Краковська А. Є., Бабики М. К. Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. С. 329–334. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.52>.

Надійшла до редколегії 12.10.2025

Прийнята до опублікування 25.11.2025

Kovalchuk V. O. Legal Basis for the Provision of Electronic Administrative Services in Local Self-Government Bodies

This article is devoted to establishing the specifics of legal regulation of the provision of electronic administrative services in local self-government bodies. Legislative and subordinate acts, as well as local council decisions establishing the legal basis for the provision of electronic administrative services in Ukraine, have been studied.

It is stated that an electronic administrative service is the performance by an administrative service provider of its duties to issue a specific document or perform other legally significant actions, which is carried out at the request of individuals or legal entities using the information and telecommunications systems of state authorities and local self-government bodies.

The specifics of the legal regulation of the provision of electronic administrative services by local self-government bodies have been established. It is noted that the legal basis for the provision of electronic administrative services is established in the laws of Ukraine “On Administrative Services” and “On the Specifics of the Provision of Public (Electronic Public) Services”. It is noted that the Law of Ukraine “On Local Self-Government in Ukraine” does not provide for the tasks or powers of local self-government bodies regarding the provision of electronic administrative services. It is emphasised that the regulatory and legal acts of local self-government bodies regulate the activities of the electronic services portal or platform for the provision of electronic services, but do not establish a list of administrative services that can be provided in electronic form.

Proposals were made to improve the legislation regulating the provision of administrative services in electronic form. It was proposed to provide a separate list of electronic administrative services that can be provided by local self-government bodies in the List of administrative services of executive authorities and administrative services provided by local self-government bodies in the exercise of delegated powers, which are mandatory for provision through administrative service centres, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Keywords: electronic administrative services, administrative service, electronic service, Administrative Service Centre, local self-government, legal regulation, powers, appeal.

УДК 351.88:004.056.5](477)
«2025»(045)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.13>

Сергій Федорович Константінов,

*доктор юридичних наук, професор,
Національна академія Служби безпеки України (м. Київ),
навчально-науковий гуманітарний інститут,
кафедра загальноправових дисциплін (професор);*

<https://orcid.org/0000-0003-1192-2345>,
e-mail: kadmnaiau@ukr.net

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД

Статтю присвячено аналізу адміністративно-правових засобів забезпечення інформаційної безпеки держави в умовах воєнного стану, зокрема в контексті сучасної російсько-української війни. Досліджено теоретичні засади інформаційної безпеки, ключові загрози, організаційно-правові механізми та засоби їх реалізації, спрямовані на захист національного інформаційного простору. Узагальнено, що загрози інформаційній безпеці у 2025 році включають дезінформацію, пропаганду, кібератаки, а також внутрішні вразливості, зокрема низьку інформаційну культуру та витоки даних. Особливу увагу приділено новітнім кіберзагрозам, зокрема атакам, що використовують штучний інтелект, методи соціальної інженерії та атаки на ланцюг поставок, які значно ускладнюють захист критичної інфраструктури. Класифіковано засоби забезпечення інформаційної безпеки на адміністративні, правові, технічні та соціальні.

Ключові слова: інформаційна безпека, адміністративно-правові засоби забезпечення інформаційної безпеки держави, інформаційна безпека держави в умовах воєнного стану, гібридні загрози, критична інфраструктура, дезінформація.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

У сучасних умовах геополітичних викликів, зокрема в контексті війни між росією та Україною, що триває, проблема забезпечення інформаційної безпеки держави набуває стратегічного значення. Інформаційна безпека розглядається як стан захищеності інформаційного простору, що гарантує захист національних інтересів, суспільної стабільності й обороноздатності.

Адміністративно-правові засоби є комплексом норм, інститутів і процедур, спрямованих на регулювання інформаційних відносин у воєнний період. У таких умовах адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки має на меті встановлення нормативних,

організаційних і процедурних меж, що забезпечують захист життєво важливих інтересів держави, суспільства та особи.

Актуальність теми також зумовлена ескалацією гібридних загроз, у яких інформаційний компонент інтегрується з військовими діями. Воєнний стан значно посилює вразливість інформаційного середовища, що потребує адаптації правових механізмів для ефективного реагування на нові виклики.

Стан дослідження проблеми

Наукові дослідження у сфері інформаційної безпеки в умовах воєнного стану активно розвиваються в Україні з 2014 року, зокрема з акцентом на теоретичні, правові та практичні аспекти. Ключові праці фокусуються на балансі між захистом держави та правами громадян.

П. Діхтієвський у статті, присвяченій адміністративно-правовим засобам забезпечення прав, аналізує пріоритети держави в період воєнного стану, пропонуючи інтеграцію правових механізмів для посилення безпеки [1]. В. Політанський розглядає адміністративно-правові засади юридичних обов'язків громадян у контексті національної безпеки [2].

Аспекти забезпечення інформаційних прав суспільства з урахуванням захисту держави розкриваються в роботі Д. Смотрича і Л. Браїлка, які досліджують теоретичні аспекти інформаційного захисту, технічні загрози та внутрішні й зовнішні джерела ризиків, підкреслюючи необхідність підвищення інформаційної культури як інструменту протидії інформаційним загрозам [3]. Інші дослідження фокусуються на адміністративно-правовому забезпеченні захисту персональних даних громадян у воєнний період, підкреслюючи вразливості цифрового простору [4]. У роботі Л. Чистоклетова і С. Обрембальського розглядаються особливості забезпечення інформаційної безпеки в умовах російсько-української війни [5].

Окремі праці досліджують адміністративно-правові аспекти адаптації до воєнного часу з акцентом на обмеженнях інформаційних прав заради забезпечення безпеки держави. У статті Б. Мельника йдеться про інформаційну безпеку в умовах воєнного стану та підкреслюється роль державного контролю [6].

О. Власюк аналізує інформаційну безпеку як складову національної безпеки, акцентуючи на соціальній безпеці та інформаційних війнах [7]. С. Белай та Д. Корнієнко досліджують систему інформаційного захисту як елемент воєнної безпеки, пропонуючи моделі протидії інформаційним загрозам [8]. Л. Харченко та співавтори надають систематизацію понять, таких як інформаційний суверенітет і захист національного інформаційного простору [9]. В. Шатун та О. Гладун

акцентують увагу на еволюції поняття «інформаційна безпека» в контексті гібридних війн [10]. О. Ільницька аналізує пропагандистські впливи росії та надає рекомендації для вдосконалення державної політики [11]. Є. Стрельцов та співавтори розглядають правові межі інформаційної безпеки в оборонній сфері [12]. В. Кононенко, С. Здоровко й А. Корольова досліджують типологію безпеки в контексті НАТО та гібридної війни [13].

Наукові дослідження демонструють еволюцію від теоретичних концепцій до практичних рекомендацій, акцентуючи увагу на адаптації до гібридних загроз. Однак існує прогалина в емпіричних студіях, які б оцінювали ефективність адміністративно-правових механізмів у забезпеченні інформаційної безпеки.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз і систематизація концептуальних засад, наукових підходів та адміністративно-правових засобів забезпечення інформаційної безпеки в умовах воєнного стану України.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: 1) розкрити теоретичні засади інформаційної безпеки; 2) здійснити огляд наукових досліджень; 3) проаналізувати загрози інформаційній безпеці; 4) оцінити організаційно-правові механізми реагування на загрози інформаційній безпеці; 5) проаналізувати засоби забезпечення інформаційної безпеки; 6) визначити роль органів влади у цьому процесі; 7) сформулювати висновки та рекомендації для підвищення ефективності державного управління в досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу

Інформаційна безпека в умовах воєнного стану є багатогранною категорією, яка охоплює захист інформації від несанкціонованого доступу, маніпуляцій та деструктивного впливу з метою збереження національного суверенітету. Теоретичні засади інформаційної безпеки ґрунтуються на основних принципах конфіденційності, цілісності та доступності інформації (модель CIA – *confidentiality, integrity, availability*), адаптованих до специфіки воєнного конфлікту [3].

У період воєнного стану інформаційна безпека інтегрується в загальну систему національної безпеки, що визначено в Законі України «Про національну безпеку України»¹. Теоретична основа інформаційної безпеки передбачає застосування системного підходу, згідно з

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 13.10.2025).

яким інформаційна сфера виступає підсистемою, тісно взаємопов'язаною з військовою, економічною та соціальною сферами. Збереження балансу між конституційними правами людини (ст. 34 Конституції України) та державними інтересами є надзвичайно важливим, оскільки в умовах воєнного стану дозволяється тимчасове обмеження прав і свобод громадян для запобігання загрозам національній безпеці [5].

Концепція «інформаційної війни», що є складовою частиною гібридної агресії, набуває особливої актуальності в контексті української реальності. Доктрина інформаційної безпеки України визначає теоретичні межі цієї концепції, класифікуючи загрози на зовнішні (наприклад, пропаганда) та внутрішні (наприклад, недостатній рівень контролю)¹. Теоретичний аналіз також передбачає розроблення превентивних заходів, моделювання можливих сценаріїв і оцінювання ризиків.

Концепція «резилієнтності» – здатності системи відновлюватися після атак – доповнює теоретичні засади інформаційної безпеки. Вона передбачає багаторівневий захист, що охоплює як індивідуальні заходи (медіаграмотність), так і державні стратегії (стратегічні комунікації) [4]. Інформаційна безпека передбачає створення сприятливих умов для розвитку інформаційних потреб особи, забезпечення її захисту від загроз і формування інформаційної культури. Водночас воєнна безпека як складова національної безпеки включає захист від інформаційно-психологічних операцій та маніпулювання інформаційним середовищем із метою створення керованого хаосу [3].

Воєнний період значно посилює наявні загрози, перетворюючи інформаційний простір на арену активної конфронтації. Класифікація загроз в інформаційному середовищі ґрунтується на їхніх джерелах, методах реалізації та потенційних наслідках.

Дезінформація та пропаганда як основні інструменти маніпуляції громадською думкою набувають особливої актуальності в умовах воєнного конфлікту. У контексті російсько-української війни фейкові новини активно використовуються з метою деморалізації населення та підризу довіри до органів влади. За даними Центру протидії дезінформації, з 2022 року було зафіксовано тисячі випадків пропаганди, що спрямовані на дестабілізацію ситуації в Україні².

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (дата звернення: 13.10.2025).

² Аналітичний звіт «Мережа російського деструктивного інформаційного впливу СоруСор» // Центр протидії дезінформації: сайт. 09.06.2025. URL:

Кіберзагрози, такі як DDoS-атаки, фішинг, а також несанкціоновані втручання у критичну інфраструктуру, становлять безпосередню загрозу національній безпеці. Як приклад можна навести численні атаки на енергосистеми України в період з 2015 по 2022 роки [14]. Соціальні мережі, своєю чергою, активно використовуються для маніпулювання громадською думкою через фейкові акаунти і ботів, що додатково ускладнює ситуацію [5].

Внутрішні загрози в інформаційному середовищі включають напруженість у зонах дислокації Збройних Сил України, провокації, спрямовані на ескалацію конфліктів, фальсифікацію історичних фактів, а також недбалість і некомпетентність персоналу. Зовнішні загрози походять від агресора, зокрема хакерських атак та інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на дестабілізацію ситуації у країні. Водночас низький рівень інформаційної культури серед населення значно знижує здатність до критичного осмислення інформації, що ускладнює захист від таких загроз.

У публічно-інформаційній сфері серйозними загрозами є поширення чуток, панічних настроїв та військової дезінформації, а також витік даних про переміщення військ, що може серйозно зашкодити національній безпеці. Утрати, обстріли й інші військові події лише посилюють чутливість до цих загроз. Вразливими є також персональні дані громадян, які можуть підлягати незаконній обробці, що безпосередньо порушує їхні права та свободи.

Організаційно-правові механізми є структурованою системою органів, норм і процедур. В Україні вони ґрунтуються на конституційних принципах та спеціальному законодавстві.

Інституційна складова включає Раду національної безпеки і оборони (далі – РНБО), Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі – ДССЗІ) і Службу безпеки України (далі – СБУ). Рада національної безпеки і оборони координує політику, ухвалюючи рішення щодо нейтралізації загроз, а Центр протидії дезінформації відіграє ключову роль у моніторингу інформаційної ситуації.

Нормативна база включає Конституцію України (статті 32, 34), закони України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про захист персональних даних», «Про національну безпеку України» та «Про правовий режим воєнного стану» [3]. Крім того, станом на сьогодні із запровадженням правового режиму воєнного стану застосовуються Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 та рішення РНБО «Про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави» від

18 березня 2022 року. Зміни до законодавства посилили відповідальність за поширення інформації з обмеженим доступом.

Організаційні механізми включають виконавчі органи влади, суди, Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення, Департамент кіберполіції Національної поліції України та ДССЗІ. Процедури охоплюють моніторинг, блокування ресурсів, технічні заходи (DNS, IP-блокування) та судовий контроль. Механізми також включають переміщення реєстрів за кордон і обмеження доступу до даних.

Міжнародне співробітництво з ЄС і НАТО, а також ратифіковані договори сприяють обміну досвідом і технологіями [5]. Удосконалення механізмів вимагає посилення координації та використання цифрових інструментів для реагування в реальному часі.

Засоби забезпечення інформаційної безпеки в умовах воєнного стану є комплексом інструментів, спрямованих на превенцію, виявлення та нейтралізацію загроз в інформаційному просторі. Вони поділяються на адміністративні, правові, технічні та соціальні, формуючи комплексний підхід, який забезпечує резилієнтність системи національної безпеки. Цей підхід ґрунтується на принципах пропорційності, законності та ефективності з урахуванням специфіки гібридної війни, де інформаційні операції поєднуються з військовими діями. Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури» від 27 березня 2025 року № 4336-IX засоби забезпечення інформаційної безпеки посилюються для адаптації до воєнних умов, включаючи резервування даних за кордоном та утворення спеціалізованих підрозділів¹.

Розглянемо кожен тип засобів забезпечення інформаційної безпеки з прикладами, механізмами реалізації та їхньої взаємодією.

Адміністративні засоби охоплюють організаційні процедури, призначення відповідальних осіб та координацію діяльності державних органів для оперативного управління інформаційним простором. Вони спрямовані на створення структур, що забезпечують швидке реагування на загрози, особливо в умовах воєнного стану, коли необхідна централізована взаємодія.

Ліцензування медіа та контроль контенту є ключовими інструментами, які дозволяють регулювати поширення інформації. Наприклад,

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури : Закон України від 27.03.2025 № 4336-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4336-20> (дата звернення: 13.10.2025).

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення здійснює моніторинг та анулювання ліцензій для запобігання пропаганді, як це відбулося з блокуванням російських каналів із 2022 року. Упровадження єдиних комунікаційних платформ, таких як телемарафон «Єдині новини», забезпечує уніфіковану подачу інформації, мінімізуючи дезінформацію та сприяючи суспільній стабільності. Під час воєнного стану адміністративні засоби також включають утворення підрозділів з кіберзахисту в органах влади, призначення керівників з кіберзахисту з погодженням ДССЗЗІ після перевірки СБУ. Це забезпечує адміністративний контроль за реагуванням на інциденти.

Своєю чергою, адміністративні засоби поділяються на захист інформаційних систем та психологічний захист. Захист інформаційних систем включає впровадження технологій DLP (*Data Loss Prevention*) – для запобігання витокам, та SIEM (*Security Information and Event Management*) – для моніторингу подій і радіоелектронного захисту від електронної розвідки. Психологічний захист передбачає протидію інформаційно-психологічним операціям через виховну роботу у Збройних Силах України та освітні програми для населення, координовані Міністерством оборони України та РНБО [3]. Під час дії правового режиму воєнного стану адміністративні заходи доповнюються створенням національної системи реагування на кіберінциденти, де CERT-UA виступає як національний CSIRT (група реагування на інциденти комп'ютерної безпеки) для аналізу та надання рекомендацій, з координацією через Об'єднану групу реагування в Національному координаційному центрі кібербезпеки. Порядок такого реагування визначається Кабінетом Міністрів України, що забезпечує адміністративну гнучкість.

Правові засоби формують нормативну базу для регулювання інформаційних відносин, встановлюючи відповідальність і заборони з посиленням у період воєнного стану для пропорційного обмеження прав з метою забезпечення національної безпеки.

Кримінальна відповідальність за поширення дезінформації в Україні залежить від конкретного випадку. Вона може наставати за поширення завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259 Кримінального кодексу України), втручання у приватне життя (ст. 182 Кримінального кодексу України), розголошення комерційної чи банківської таємниці (ст. 232 Кримінального кодексу України) тощо¹. Адміністративна відповідальність за поширення неправдивих чуток,

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 13.10.2025).

що можуть викликати паніку серед населення, передбачена ст. 173-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення¹. Цивільна відповідальність за шкоду від поширення неправдивої інформації встановлена ст. 277 Цивільного кодексу України, що дозволяє вимагати спростування такої інформації та відповідної компенсації². Судова практика, зокрема Верховний Суд, підтверджує пропорційність обмежень свободи слова відповідно до трискладового тесту Європейського суду з прав людини, забезпечуючи баланс між правами та безпекою.

Законодавство також регулює обробку персональних даних, забороняючи несанкціоноване їх поширення, зокрема в межах Закону України «Про захист персональних даних», з посиленням заходів під час дії воєнного стану, а саме через обмеження доступу до інформації з переліку авторизованих систем. Зміни в законодавстві, запроваджені у 2025 році, вводять заборону на використання програмного забезпечення з відкритого переліку, уведеного ДССЗІ, для систем із державними ресурсами та критичної інфраструктури⁴. Крім того, правові засоби включають стандартизацію, зокрема стандарти криптографічного і технічного захисту стають обов'язковими із включенням до національних стандартів. Під час дії воєнного стану правові інструменти дозволяють резервувати дані за кордоном та розмішувати системи на хмарних ресурсах поза межами України в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, для забезпечення стійкості. Це забезпечує правову основу для міжнародної співпраці, наприклад з ЄС у межах Регламенту щодо захисту персональних даних (GDPR), з обов'язковою державною експертизою засобів захисту.

Технічні засоби забезпечення інформаційної безпеки спрямовані на використання інструментів для захисту, виявлення вразливостей

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 13.10.2025).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 13.10.2025).

³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 11.10.2023 : справа № 756/10624/21, провадження № 61-1711св23 // ipLex : сайт. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=114187195&red=100003243c9ef623e5a7ad6aab54b970745657&d=5> (дата звернення: 13.10.2025).

⁴ Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформації та кіберзахисту державних інформаційних ресурсів, об'єктів критичної інформаційної інфраструктури : Закон України від 27.03.2025 № 4336-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4336-20> (дата звернення: 13.10.2025).

та резервування даних, що адаптовані до умов воєнного часу, з метою мінімізації наслідків атак на критичну інформаційну інфраструктуру.

Кіберзахист охоплює такі аспекти, як шифрування даних, моніторинг мереж та виявлення несанкціонованого доступу. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України здійснює впровадження систем захисту інформації, зокрема комплексного технічного захисту з атестацією для обробки таємної інформації, використовуючи засоби, що мають позитивний експертний висновок. Механізми захисту включають застосування антивірусних програм, двофакторної аутентифікації (2FA) та верифікованого доступу, що є обов'язковими для систем, які обробляють державну інформацію. У період воєнного стану технічні засоби захисту включають створення зашифрованих резервних копій на фізичних носіях для їх зберігання за кордоном, а також заборону на розміщення систем на тимчасово окупованих територіях. Крім того, передбачена регулярна оцінка стану кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури з метою виявлення та усунення вразливостей.

Державний центр кіберзахисту ДССЗІ забезпечує функціонування систем захищеного доступу, резервування даних, антивірусного захисту та реагування на кіберінциденти. Технічні стандарти, зокрема базовий профіль безпеки, встановлюються Кабінетом Міністрів України, з подальшою розробкою спеціалізованих профілів для окремих галузей. Процес авторизації систем безпеки здійснюється на декларативній основі, із підтвердженням відповідності вимогам на всіх етапах життєвого циклу системи, включаючи перевірку технічних каналів витоку інформації. Прикладом таких систем є використання технологій SIEM – для моніторингу подій у реальному часі та DLP – для запобігання витокам даних, що інтегруються з національною системою обміну інформацією про кіберзагрози. Такий підхід сприяє забезпеченню технічної резилієнтності національних інформаційних систем, доповнюючи методичні рекомендації ДССЗІ, що надаються органам державної влади для ефективного виконання вимог кібербезпеки.

Соціальні засоби спрямовані на підвищення обізнаності громадян та формування культури безпеки, що є важливим превентивним елементом у боротьбі з інформаційними загрозами.

Програми медіаграмотності, координовані Міністерством культури та інформаційної політики України, включають освітні кампанії у школах та онлайн-курси, орієнтовані на розвиток навичок розпізнавання фейкових новин. Однією з таких ініціатив є кампанія «Як не стати овочем» від платформи StopFake. Кампанії протидії пропаганді, зокрема «Інформаційний фронт» від Центру протидії дезінформації,

активно використовують соціальні мережі для спростування дезінформації та поширення правдивих наративів. Стратегічні комунікації влади, зокрема публічні виступи Президента України та звіти урядових органів, сприяють формуванню суспільної єдності і підвищенню довіри до офіційних джерел інформації [5].

Роль IT-сектору в умовах воєнного часу також є важливою: впровадження технологій, таких як Starlink, для забезпечення зв'язку в зонах бойових дій, підтримує стабільність комунікацій та доступ до критично важливої інформації. У період воєнного стану соціальні засоби включають навчання персоналу органів державної влади з питань кіберзахисту та підвищення інформаційної культури серед населення, що відповідає рекомендаціям, викладеним у Доктрині інформаційної безпеки України. Інтеграція з міжнародними партнерами, зокрема з НАТО, передбачає обмін досвідом у сфері медіасвіти та розвитку інструментів боротьби з дезінформацією. Ці соціальні заходи доповнюють інші інструменти інформаційної безпеки, формуючи суспільну резиліентність через волонтерські ініціативи та діяльність неурядових організацій, таких як Інтерньюз-Україна¹.

Інтеграція адміністративних, правових, технічних і соціальних засобів забезпечує резиліентність національної системи безпеки з акцентом на превенцію, виявлення та оперативну реакцію на загрози. Наприклад, національна система реагування на кіберінциденти поєднує CSIRT із правовими заборонами і технічним моніторингом, доповнюючи їх соціальними кампаніями для підвищення обізнаності громадян. Захист персональних даних є ключовим для виконання міжнародних зобов'язань, зокрема в контексті Регламенту ЄС щодо захисту персональних даних, і вимагає переоцінки впливу передачі даних в Україну з урахуванням актуальних геополітичних та безпекових ризиків.

Перспективи розвитку включають удосконалення національного законодавства, що має на меті посилення кіберзахисту в умовах війни, з фокусом на застосування технологій штучного інтелекту для аналізу загроз та на розвиток міжнародної співпраці у сфері кібербезпеки. Ефективність цих засобів залежить від належної координації між РНБО та ДССЗІ, а також від регулярного проведення аудитів та оцінки поточного стану безпеки для адаптації до змінюваних кіберзагроз.

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (дата звернення: 13.10.2025).

Висновки

Адміністративно-правові засоби забезпечення інформаційної безпеки в умовах воєнного стану є невід'ємною складовою національної оборони, яка інтегрує теоретичні основи, організаційні механізми та практичні інструменти для протидії гібридним загрозам. Теоретичні засади, засновані на принципах системності, балансу прав і інтересів, підкреслюють важливість забезпечення резиліентності інформаційного простору, що визначено в Доктрині інформаційної безпеки України. Загрози, такі як дезінформація, пропаганда та кібератаки, вимагають оперативної реакції з акцентом на превентивні заходи, оскільки затримка в реагуванні може призвести до дестабілізації суспільства та підризу обороноздатності, як це спостерігалось під час атак на критичну інфраструктуру з 2015 року.

Організаційно-правові механізми, що включають роль РНБО, ДССЗІ та СБУ, потребують подальшого вдосконалення через посилення координації та інтеграції з міжнародними партнерами, зокрема з ЄС та НАТО, для обміну технологіями і стандартами, що дозволить підвищити ефективність на 20–30 % відповідно до глобальних оцінок. Засоби забезпечення – адміністративні (контроль контенту), правові (відповідальність за дезінформацію), технічні (кіберзахист і резервування), соціальні (медіаграмотність) – повинні застосовуватись комплексно з фокусом на інтеграцію як у національній системі реагування на інциденти, що дозволить скоротити час реакції з кількох днів до кількох годин.

Україна має розвинену нормативну базу, проте існує необхідність у посиленні практичної імплементації через регулярні аудити, навчання персоналу, бюджетне фінансування та моніторинг ефективності для адаптації до нових загроз, таких як вплив штучного інтелекту і атаки на ланцюг поставок (*supply chain attacks*), які прогнозуються як ключові у 2025 році. Загалом без системного впровадження цих елементів ризику дестабілізації зростатимуть, тому пріоритетом має стати створення єдиної стратегії з чіткими ключовими показниками ефективності для оцінки прогресу до 2026 року.

У зв'язку із цим необхідно: ухвалити спеціальний закон про інформаційну безпеку в умовах війни; створити єдиний центр протидії дезінформації для координації зусиль; розвивати співпрацю з ЄС і НАТО для обміну технологіями кіберзахисту; проводити регулярні навчання з медіаграмотності для населення; впровадити незалежні аудити для моніторингу ефективності засобів; створити спеціалізовані підрозділи для захисту персональних даних; розробити інформаційні реєстри для військового персоналу з багаторівневим доступом.

Список бібліографічних посилань: 1. Діхтієвський П. В. Адміністративно-правові засоби забезпечення права громадян на особисту

недоторканність в період режиму воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № 6. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-01-13>.

2. Політанський В. С. Адміністративно-правові засади юридичного обов'язку громадянина в контексті забезпечення національної безпеки у публічно-інформаційній сфері. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 643–650. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/156>.

3. Смотров Д. В., Браїлко Л. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 77, ч. 2. С. 121–127. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.20>.

4. Діхтієвський П. В. Адміністративно-правове забезпечення захисту персональних даних громадян в умовах воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. № 10. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-10-01-15>.

5. Чистоклетов А., Обрембальський С. Особливості забезпечення інформаційної безпеки в умовах російсько-української війни. *Академічні візії*. 2024. Вип. 31. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11381101>.

6. Мельник Б. О. Забезпечення інформаційної безпеки як складова системи національної безпеки України: адміністративно-правові аспекти адаптації до умов воєнного часу // Системний підхід до подолання сучасних викликів кризь призму безпеки, прав людини та права : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 трав. 2025 р.) / ГО «Молодіжна Організація Починаючих Лідерів». Вінниця, 2025. С. 201–207.

7. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : вибр. наук. пр. Київ : НІСД, 2016. 320 с.

8. Бєлай С. В., Корнієнко Д. М. Інформаційна безпека сьогодні – невід'ємна складова воєнної безпеки // Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави : зб. тез. наук. доп. IX Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 берез. 2018 р.) / МОН України ; М-во інформ. політики України ; Нац. акад. Служби безпеки України. Київ, 2018. С. 12–14.

9. Інформаційна безпека України: глосарій / А. С. Харченко та ін. ; за заг. ред. Р. А. Калюжного. Київ : Текст, 2004. 135 с.

10. Шатун В. Т., Гладун О. В. Інформаційна безпека – невід'ємна складова національної безпеки України. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Державне управління. 2016. Т. 267, вип. 255. С. 174–180.

11. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Гуманітарні візії*. 2016. Вип. 2, № 1. С. 27–32.

12. Правові основи воєнної безпеки України : монографія / Є. Л. Стрельцов, С. Т. Полторака, Ю. В. Аллеров та ін. ; відп. ред. Є. Л. Стрельцов. Львів : Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, 2016. 188 с.

13. Кононенко В. П., Здоровко С. С., Корольова А. Є. Інформаційна безпека як стан. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Т. 2, № 76. С. 244–250.

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.39>. **14.** Фесенко О. Д., Колтовсков Д. Г., Остапчук В. М., Макаренко О. О. Аналіз динаміки кібератак на об'єкти критичної інфраструктури в умовах геополітичної напруженості. *Системи і технології зв'язку, інформатизації та кібербезпеки*. 2025. Вип. 7. С. 187–201. DOI: <https://doi.org/10.58254/viti.7.2025.17.187>.

Надійшла до редколегії 15.10.2025

Прийнята до опублікування 29.11.2025

Konstantinov S. F. Administrative and Legal Means of Ensuring State Information Security in Wartime

This article is devoted to the analysis of administrative and legal means of ensuring state information security in a state of martial law, particularly in the context of the current Russian-Ukrainian war. It examines the theoretical foundations of information security, key threats, organisational and legal mechanisms and means of their implementation aimed at protecting the national information space.

It is noted that the relevance of the topic is due to the escalation of hybrid threats, where the information component plays a decisive role in ensuring national security and social stability. The theoretical foundations are based on the principles of confidentiality, integrity and availability of information (CIA model), adapted to wartime conditions, with integration into the national security system in accordance with the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine".

The concepts of information warfare and resilience are considered, which include multi-level protection – from the individual to the state level. A review of scientific research demonstrates the evolution of approaches from theoretical concepts to practical recommendations.

It is stated that threats to information security in 2025 include disinformation, propaganda, cyberattacks (DDoS, phishing, interference with critical infrastructure), as well as internal vulnerabilities such as low information culture and data leaks. Particular attention is paid to the latest cyber threats, including attacks using artificial intelligence, social engineering, and attacks on supply chains, which complicate the protection of critical infrastructure.

It is emphasised that organisational and legal mechanisms cover the activities of the National Security and Defence Council of Ukraine, the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine, the Security Service of Ukraine, as well as the regulatory and legal framework, including the Constitution of Ukraine, the relevant regulatory and legal framework, and the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine" dated 24 February 2022 No. 64/2022. Measures are divided into administrative (media licensing, telethon), legal (criminal and administrative liability), technical (cyber protection, encryption, data backup) and social (media literacy, strategic communications). The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Information Protection and Cyber Protection of State Information Resources and Critical Information Infrastructure" dated 27 March 2025 No. 4336-IX strengthens protection through standardisation and the creation of a national cyber incident response system.

It is concluded that administrative and legal measures are a key element of national defence, but need to be improved through enhanced coordination, practical implementation and international cooperation with the EU and NATO. Relevant recommendations have been made, namely: the adoption of a special law, the creation of a single centre to counter disinformation, the development of cyber technologies, the conduct of regular media literacy training for the population, and the introduction of effectiveness audits. The need for a comprehensive approach to ensure the resilience of the information space by 2026 was emphasised, given the predicted growth of threats from artificial intelligence and cyberattacks.

Keywords: information security, administrative and legal means of ensuring state information security, state information security in conditions of martial law, hybrid threats, critical infrastructure, disinformation.

УДК 342.9:351.85:355

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.14>**Дмитро Олександрович Лещенко,***Харківський національний університет внутрішніх справ (ад'юнкт);**<https://orcid.org/0009-0008-8669-3739>,**e-mail: sigmadl@ukr.net*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СИТУАЦІЙНОГО ЦЕНТРУ МВС УКРАЇНИ В УМОВАХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Розглянуто особливості адміністративно-правового регулювання діяльності Ситуаційного центру Міністерства внутрішніх справ України в умовах виникнення кризових та надзвичайних ситуацій. До таких ситуацій можна віднести загрози техногенного, природного, у сфері охорони здоров'я чи будь-якого іншого характеру. Досліджено особливості функціонування зазначеного новітнього технічного комплексу як окремого структурного елемента системи антикризового менеджменту країни, діяльність якого спрямована на забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки й обороноздатності України. Визначено особливості діяльності загальнодержавної системи управління ризиками в контексті можливого виникнення надзвичайних ситуацій. Проаналізовано роль досліджуваного технічного комплексу в загальнодержавному кризовому управлінні та надано оцінку ефективності його діяльності. Також розглянуто нормативно-правову базу, відповідно до якої здійснюється регулювання діяльності Ситуаційного центру Міністерства внутрішніх справ України, встановлено її переваги й недоліки, а також проаналізовано аспект міжвідомчої взаємодії цього антикризового органу з іншими державними інституціями.

Ключові слова: Ситуаційний центр Міністерства внутрішніх справ України, антикризове управління, система ситуаційних центрів, внутрішня безпека, правове регулювання, Національна поліція України, моніторинг загроз, аналітична діяльність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Антикризове управління є однією з головних підвалин обороноздатності держави, а також її здатності протистояти різним викликам техногенного, природно-екологічного, хімічного чи іншого характеру. Розглядаючи становлення української системи управління ризиками в контексті новітньої історії, варто наголосити, що різного роду кризові та надзвичайні ситуації виникали у країні протягом більш ніж десятиліття. До них належать: вторгнення росії в Україну у 2014 році; пандемія коронавірусу 2019–2022 років; повномасштабне вторгнення росії в Україну, що розпочалося у лютому 2022 року

і триває дотепер. На момент написання статті тривалість безперервних бойових дій на території нашої держави становить понад 11 років.

Зазначені виклики, що випали на долю українського народу, суттєво прискорили розвиток антикризового менеджменту, зокрема як елемента системи національної оборони. До чинників, які становлять реальну загрозу незалежності й суверенітету України, життю та здоров'ю її громадян, належить і складна геополітична ситуація, зумовлена сусідством з агресивною росією. Цей фактор визначає базову парадигму існування нашої держави. Україна фактично перебуває на межі двох діаметрально протилежних світових політичних моделей – демократичної європейської та тоталітарної російської. Імперіалістська політика росії завжди створювала перманентну мілітаристську загрозу для країн-сусідів, насамперед для України, яка є плацдармом європейських цінностей і давно визначила свій вектор розвитку, спрямований на інтеграцію до Європейського Союзу.

Саме задля збереження незалежності, правосуб'єктності, протидії збройній агресії та досягнення всебічної інтеграції в демократичний світ наша держава розвиває обороноздатність, зокрема й антикризове управління як одну з її підвалин.

Основна мета кризового управління полягає в запобіганні та своєчасному передбаченні кризових і надзвичайних ситуацій, оперативному реагуванні, координації дій підпорядкованих сил і засобів, плануванні управлінських рішень щодо протидії різним загрозам. Важливою складовою загальнодержавної системи кризового управління є Ситуаційний центр Міністерства внутрішніх справ України (далі – СЦ МВС України). Він виступає основним антикризовим органом у системі МВС. На нього покладено низку специфічних завдань, зокрема координацію дій підпорядкованих центральних органів виконавчої влади, міжвідомчу взаємодію МВС України з іншими державними органами в контексті управління ризиками, забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки, швидке реагування на зміну оперативної обстановки, ліквідацію надзвичайних ситуацій, а також розроблення управлінських рішень. Ситуаційний центр МВС України створено у 2023 році. На момент написання статті він функціонує два роки і перебуває на етапі активного розвитку та напрацювання ефективних алгоритмів діяльності. Водночас адміністративно-правове регулювання цього органу є одним із ключових чинників: від його успішної імплементації залежить якість і результативність регулювання суспільних відносин у сфері кризового управління, внутрішньої безпеки й обороноздатності держави.

Зазначене адміністративно-правове регулювання вивчене недостатньо глибоко, що зумовлює наукову актуальність і доцільність цього дослідження, а також його відповідність загальнодержавним інтересам.

Стан дослідження проблеми

Вивчення зазначеної проблематики загалом є доволі ґрунтовним, адже особливості регулювання діяльності ситуаційних центрів у межах виникнення різного роду надзвичайних ситуацій добре досліджені українськими науковцями. Водночас існує чимало аспектів адміністративно-правового регулювання саме діяльності СЦ МВС України, які залишаються зовсім недослідженими або розглянутими лише поверхово. Це зумовлює потребу в подальшому науковому аналізі.

Однією із причин такого стану речей є відносна новизна цього технічного комплексу. Він функціонує трохи більше двох років, але вже охоплює та інтегрує регулювання у сферах внутрішньої безпеки та кризового управління. Важливо наголосити, що ці сфери діяльності держави нерозривно пов'язані з її обороноздатністю та становлять фундаментальні елементи національної безпеки. Отже, СЦ МВС України є інституцією державної влади, яка становить вагомий науковий інтерес як предмет дослідження. Вивчення цього технічного комплексу може дати значні результати у підвищенні ефективності його функціонування та вдосконаленні взаємодії з іншими органами державної влади. Розвиток зазначених функціональних аспектів безпосередньо пов'язаний із дослідженням правового регулювання діяльності СЦ МВС України.

Діяльність ситуаційних центрів загалом досліджували такі вчені, як В. А. Кудінов, який у своїй науковій праці розглянув проблеми впровадження ситуаційних центрів у діяльність Національної поліції України; О. Ф. Сальнікова, О. І. Посмітюх і М. І. Петренко, які проаналізували інститут ситуаційного центру в контексті виконання ним ролі елемента стратегічної комунікації; В. В. Тютюник, О. А. Яценко, І. В. Рубан та О. О. Тютюник, які вивчали особливості функціонування системи ситуаційних центрів на різних етапах розвитку надзвичайних ситуацій, та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження адміністративно-правового регулювання СЦ МВС України в умовах кризових та надзвичайних ситуацій, а також аналіз стану управління ризиками у системі внутрішньої безпеки України під час ліквідації різного роду загроз. *Досягнення* поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*: аналіз нормативно-правової бази, що регламентує діяльність цього технічного комплексу; вивчення особливостей функціонування механізму адміністративно-правового регулювання; оцінювання чинних режимів роботи СЦ МВС України залежно від оперативної ситуації; визначення проблемних аспектів процесу адміністративно-правового регулювання СЦ МВС України як структурного елемента системи кризового

управління сучасної України в контексті протидії різного роду загрозам і кризовим дестабілізуючим чинникам.

Наукова новизна дослідження

За результатами проведеного дослідження сформульовано практичні рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності функціонування СЦ МВС України під час виникнення загроз і небезпек, запобігання та ліквідація яких належить до компетенції цього технічного комплексу. Серед запропонованих заходів: розроблення та ухвалення спеціального закону, що регламентував би систему кризового менеджменту України, у межах якого доцільно визначити окремі положення, присвячені діяльності СЦ МВС України, а також сформулювати загальнодержавну антикризову стратегію; впровадження сучасних цифрових технологій і організація систематичних тренінгів для персоналу з урахуванням новітніх наукових досягнень; повна автоматизація рутинних процесів шляхом інтеграції інновацій у сфері штучного інтелекту; подальший розвиток законодавства у напрямі цифровізації діяльності органів державної влади.

Реалізація запропонованих у статті кроків щодо вдосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності СЦ МВС України в умовах кризових ситуацій, безперечно, сприятиме підвищенню загального рівня ефективності державної системи протидії кризовим явищам.

Виклад основного матеріалу

Масштаб критичності та небезпеки викликів, які переживає наша держава у період новітньої історії, остаточно визначив антикризове управління як фундаментальну основу національної безпеки й суверенітету України. Не викликає сумніву, що від швидкості й якості ухвалення управлінських рішень у кризових і надзвичайних ситуаціях, які є мінливими та динамічними за своєю природою, залежить внутрішня і зовнішня безпека країни, її обороноздатність, а отже, незалежність і суверенітет. Кризове управління спирається на діяльність розгалуженої мережі ситуаційних центрів, до якої входять Кабінет Міністрів України та ключові органи державної влади. Завдяки цій мережі забезпечується постійна оперативна комунікація з метою прогнозування та протидії наявним викликам. Під ситуаційним центром варто розуміти «високотехнологічну інформаційно-аналітичну й моніторингову структуру інтелектуальної та консультативної підтримки ухвалення стратегічних, оперативних та інших рішень» [1]. Дослідження процесу адміністративно-правового регулювання потребує чіткого розуміння дефініції цього типу управлінського процесу. Чимало науковців відносять його до підтипу правового регулювання. Зокрема, О. А. Гуцуляк у своїй статті «Поняття

адміністративно-правового регулювання діяльності дільничних офіцерів поліції в контексті забезпечення безпеки територіальних громад» наголошує на такому підході, з чим ми цілковито погоджується. У загальному розумінні досліджуваний тип регулювання можна визначити як процес управління суспільними відносинами в певній сфері. При цьому серед науковців поширена думка, що для його практичної імплементації застосовуються спеціальні правові заходи та інструменти, які можуть відрізнятися залежно від особливостей об'єкта регулювання.

Предметом дослідження цієї статті є адміністративно-правове регулювання діяльності СЦ МВС України в контексті виникнення кризових ситуацій. Очевидно, що вдосконалення правового регулювання цього комплексу позитивно позначиться на розвитку всієї мережі ситуаційних центрів, адже СЦ МВС України є одним з її основних структурних елементів і відіграє вагомий роль у загальнодержавному кризовому управлінні. Це зумовлено тим, що він є головним органом антикризового менеджменту в системі МВС України.

На практиці цей комплекс відповідає за координацію сил і засобів, підпорядкованих МВС України, з метою забезпечення публічного порядку та безпеки в Україні: охорону державного кордону, відсіч збройній агресії росії, протидію діяльності кримінальних угруповань, боротьбу зі злочинністю і правопорушеннями, забезпечення ефективної роботи екстрених служб у межах функціонування Служби 112, а також інші напрями діяльності. В умовах повномасштабного російського вторгнення його роль як ключового інструмента кризового менеджменту особливо зростає. Ситуаційний центр МВС України є сучасним технологічним комплексом, до складу якого входять професійні аналітики, оператори, що здійснюють моніторинг оперативної ситуації в країні, ІТ-фахівці, спеціалісти із захищених каналів комунікації та інформаційної безпеки, диспетчери, уповноважені на ухвалення рішень особи, а також додаткові вузькопрофільні експерти, які можуть залучатися за потреби. Як зазначено в науковій літературі, «під СЦ МВС України розуміється не лише спеціально обладнане приміщення, але й відповідні інформаційні, телекомунікаційні, програмні та методичні засоби, що забезпечують процес доставки, агрегації інформації з метою вироблення відповідного управлінського рішення» [2].

Ця антикризова інституція МВС України забезпечує збір та аналіз даних, моніторинг оперативної ситуації в країні та підготовку управлінських рішень у режимі реального часу. До її складу входять представники різних органів державної влади, зокрема Служби 112, Державної прикордонної служби України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної гвардії України, Державної міграційної служби України та інших структур.

Адміністративно-правове регулювання діяльності цього технічного комплексу становить систему нормативно-правових актів, які регламентують його функціонування, міжвідомчу взаємодію, сферу компетенції та процесуальні алгоритми виконання завдань. До цієї системи належать: Положення про Ситуаційний центр Міністерства внутрішніх справ України, затверджене наказом міністра МВС України від 28 червня 2023 р. № 528, Конституція України, закони України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р., «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» від 5 липня 1994 р., «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р., «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р., «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р., «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р., а також накази Міністерства внутрішніх справ України, постанови Кабінету Міністрів, рішення Ради Національної безпеки і оборони та інші нормативно-правові акти. Особливе значення має регламентація діяльності комплексу у кризових ситуаціях, передусім у межах Положення про Ситуаційний центр Міністерства внутрішніх справ України. Як у контексті протидії конкретним загрозам, так і загалом його діяльність координується безпосередньо керівництвом МВС України. На практиці ефективно адміністративно-правове регулювання цього комплексу під впливом кризових обставин виявляється у злагодженій взаємодії Ситуаційного центру з керівництвом Міністерства, результатом чого є врегулювання кризи або ліквідація загрози оптимальними методами в розумні строки.

Заглиблюючись в історію заснування та розвитку моделі центрів кризового управління, варто зазначити, що сама концепція ситуаційного центру сформувалася у 70-х рр. XX ст. Її засновником вважається кібернетик С. Бір [2]. Адміністративно-правове регулювання тодішніх ситуаційних центрів істотно відрізнялося від сучасних аналогів. На етапі становлення цієї інституції дослідним шляхом напрацьовувалися найефективніші концепції управління технічними комплексами подібного типу. За понад пів століття сфера управління ризиками перетворилася на дієвий механізм запобігання та протидії різноманітним загрозам, і ключовим її елементом став інститут ситуаційного центру. Сьогодні у світі функціонують сотні таких антикризових центрів, зокрема у США, Німеччині, Франції, в інших країнах ЄС. Модель СЦ МВС України ґрунтується на трансформованому досвіді функціонування інституту штабів, які становили перші прототиби інформаційно-аналітичних підрозділів у період ранньої незалежності держави. Алгоритми адміністративно-правового управління, сформовані на основі діяльності цього інституту, покладено в основу роботи сучасних антикризових центрів у системі МВС України.

Аналіз матеріально-технічного забезпечення СЦ МВС України свідчить, що він оснащений сучасним обладнанням, необхідним для

ефективного виконання покладених функцій. Зокрема, це програмно-апаратні комплекси, системи збору, обробки, зберігання, аналізу й візуалізації даних, геоінформаційні технології, захищений відеозв'язок, мультіекранні інформаційні системи. На практиці до таких засобів належать: «система забезпечення збору та надання інформації, яка призначена для збору, попередньої обробки та зберігання інформаційно-телекомунікаційної системи, що призначена для забезпечення інтеграції програмно-технічних рішень і інформаційно-телекомунікаційних мереж, які входять у систему; система забезпечення роботи центра обробки даних, яка функціонує з метою автоматизації процедур формування, ведення, зберігання та оперативного надання групам користувачів повної та достовірної інформації, система забезпечення підтримки прийняття рішень, обробки інформації та моделювання ситуацій, призначена для забезпечення реалізації технологій аналітичної та експертної обробки даних і представлення інформації на основі використання сучасних засобів візуалізації анімаційно-графічної, аудіо- та відеоінформації, а також підтримки роботи геоінформаційних систем» [3]. Важливим чинником ефективності регулювання СЦ МВС України у кризових ситуаціях є його орієнтація на кращі міжнародні практики. Це передбачає високу швидкість функціонування, оперативність та інформаційно-комунікаційну безпеку, що забезпечує не лише швидке отримання, а й комплексну обробку даних.

До принципів діяльності СЦ МВС належать: дисципліна та законність, професійність, самовідданість, прозорість, політична нейтральність, своєчасність і системність дій. Серед основних завдань – «інформування керівництва МВС України про оперативну ситуацію, інформаційно-аналітична підтримка прийняття управлінських рішень у мирний та кризовий час, координація органів сектору безпеки, моніторинг та прогнозування загроз, обмін інформацією, контроль виконання рішень, координація діяльності, інформаційно-аналітичний супровід діяльності підпорядкованих МВС України центральних органів виконавчої влади»¹. Ефективне їх виконання забезпечується злагодженою роботою персоналу СЦ МВС України навіть у стресових умовах, коли від працівників вимагається діяти не лише правильно, а й максимально швидко.

Фундаментом такої роботи є належне адміністративно-правове регулювання, яке передбачає застосування співмірних ситуації заходів і засобів у межах розумних строків. Для цього механізм регулювання

¹ Положення про Ситуаційний центр Міністерства внутрішніх справ України : затв. наказом МВС України від 28.06.2023 № 528.

має включати широкий спектр правових норм і процедур. Важливим кроком могло б стати ухвалення спеціального закону про кризове управління, що врахував би всі ключові аспекти та був би застосовним як до мережі ситуаційних центрів загалом, так і до їхніх структурних підрозділів.

Сьогодні діяльність СЦ МВС України регулюється чинним законодавством у двох режимах: плановому, що полягає в щоденному моніторингу оперативної ситуації у штатному порядку за встановленим графіком, та позаплановому, який передбачає цілодобову роботу комплексу (24/7) в умовах надзвичайних та кризових ситуацій, а також воєнного стану. Надзвичайний, позаплановий режим призначений для забезпечення діяльності керівництва Міністерства внутрішніх справ України в особливий період, у тому числі в умовах воєнного або надзвичайного стану, а також у разі виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України¹. Адміністративно-правове регулювання цього режиму фактично здійснюється з моменту створення Центру, адже його діяльність розпочалася вже після початку повномасштабного вторгнення. Ситуаційний центр МВС України функціонує у складі Директорату стратегічного планування та європейської інтеграції, до основних завдань якого належать: «здійснення стратегічного (комплексного) аналізу тенденцій та динаміки розвитку безпекової ситуації в цілому та окремих її складових; підготовка аналітичних, інформаційних, довідкових та інших матеріалів із цих питань; здійснення цілодобового моніторингу стану публічної безпеки і громадського порядку в державі; забезпечення в установленому порядку оперативного інформування керівництва МВС про події, які можуть викликати суспільний резонанс, несуть потенційну загрозу правопорядку, безпеці людини, суспільства і держави, реагування на які належить до компетенції органів системи МВС»². Регулювання діяльності СЦ МВС України здійснюється переважно через накази та розпорядження Міністра внутрішніх справ, оскільки відповідно до п. 2 Положення про Ситуаційний центр Міністерства внутрішніх справ України цей комплекс безпосередньо йому підпорядковується. Від ефективності такого інституційного регулювання залежить результативність і практична користь роботи Центру.

¹ Положення про Ситуаційний центр Міністерства внутрішніх справ України : затв. наказом МВС України від 28.06.2023 № 528.

² Директорат стратегічного планування та європейської інтеграції // Міністерство внутрішніх справ України : офіц. сайт. URL: <https://mvs.gov.ua/struktura/direktorat-strategicnogo-planuvannia-ta-jevropeiskoyi-integraciyi> (дата звернення: 12.08.2025).

Головним напрямом реформи адміністративно-правового регулювання СЦ МВС України має стати впровадження сучасних цифрових технологій та організація регулярних тренінгів для особового складу з урахуванням новітніх досягнень науки. Постійне підвищення та вдосконалення професійної кваліфікації працівників стане одним із ключових чинників ефективного правового регулювання діяльності СЦ МВС України. Важливим напрямом є також всеохоплююча автоматизація рутинних процесів шляхом впровадження технологій штучного інтелекту. Це дозволить прискорити обробку даних, підвищити її якість, удосконалити моделювання кризових ситуацій та оптимізувати процес ухвалення управлінських рішень. У результаті адміністративно-правове регулювання функціонування комплексу в умовах кризових ситуацій стане більш оперативним і результативним.

Реалізація зазначених заходів потребує поступового розвитку законодавства з акцентом на цифровізацію. Це сприятиме зниженню рівня бюрократизації та забезпечить здатність органів державної влади, що належать до сфери кризового управління, швидко адаптуватися до динамічної та непередбачуваної реальності сучасності.

У науковій літературі наголошено, що «ефективність і успішність розвитку інституту ситуаційних центрів в Україні залежить не лише від глибокого та всебічного аналізу наявних умов та потреб, але й від спроможності адаптуватись до середовища, що постійно змінюється. На практиці це виглядає як постійна взаємодія між науковцями, практиками, державними установами та міжнародними організаціями для обміну знаннями та досвідом. Основою для цього є розвиток інноваційних підходів і технологій, що сприяє не лише підвищенню рівня національної безпеки, але й загальному соціально-економічному розвитку країни» [4].

Висновки

В умовах дії правового режиму воєнного стану робота СЦ МВС України є ключовою ланкою в загальнонаціональній системі антикризового менеджменту. Цей технічний комплекс посідає провідне місце серед мережі ситуаційних центрів держави, а його адміністративно-правове регулювання визначає не лише ефективність функціонування самого Центру, а й результативність управління кризами на державному рівні. Центр уже довів свою ефективність як інструмент координації діяльності підпорядкованих центральних органів виконавчої влади відповідно до завдань і рішень керівництва країни.

Отже, своєчасне та належне адміністративно-правове регулювання діяльності СЦ МВС України є чинником, що безпосередньо сприяє підтриманню обороноздатності держави в умовах повномасштабного вторгнення росії. Подальший розвиток Центру залежить не

лише від модернізації технологічної бази, а й від удосконалення нормативно-правових механізмів та підвищення рівня взаємодії з іншими державними інституціями. Доцільним кроком уперед стало б ухвалення спеціального закону про загальнодержавне кризове управління, який закріпив би єдині принципи прогнозування, запобігання та протидії ризикам. В умовах сучасних викликів така впорядкованість структури кризового менеджменту є критично необхідною для забезпечення національної безпеки та стійкості українського суспільства. Водночас подальший розвиток технологій, активна міжнародна співпраця та інтеграція в європейську систему управління ризиками є стратегічними чинниками зміцнення потенціалу державного кризового менеджменту й підвищення ефективності функціонування сервісних центрів МВС України.

Список бібліографічних посилань: 1. Бродський Ю. Б., Ковбасюк С. В. Концептуальний підхід до створення ситуаційного центру сталого розвитку регіону. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2024. № 2. С. 151–159. DOI: <https://doi.org/10.33099/2311-7249/2024-49-1-151-159>. 2. Пристайко В. В. Ситуаційні центри як ключовий інституційний механізм державного антикризового управління: зарубіжний досвід. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2019. Т. 30 (69), № 3. С. 138–141. DOI: <https://doi.org/10.32838/2663-6468/2019.3/24>. 3. Гудима О. П. Концептуальний підхід до формування змісту типового положення про ситуаційний центр органу сектору безпеки і оборони. *Наукові перспективи*. 2022. № 4. С. 11–23. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4\(22\)-11-23](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4(22)-11-23). 4. Руснак Ю., Стужук Ю. Стратегічне інформаційне управління в системі безпеки та оборони: інтеграція та оптимізація. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Військові та технічні науки*. 2022. Т. 94, № 1. С. 86–96. DOI: <https://doi.org/10.32453/3.v94i1.1584>.

Надійшла до редколегії 02.09.2025

Прийнята до опублікування 20.11.2025

Leshchenko D. O. Administrative and Legal Regulation of the Activities of the Situation Centre of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in Crisis Situations

This scientific article examines the peculiarities of administrative and legal regulation of the activities of the Situation Centre of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in crisis and emergency situations. Such situations include threats of a man-made, natural, health or any other nature. The functioning of this modern technical complex as a component of the state's crisis management system aimed at ensuring the internal and external security and defence capability of Ukraine is examined. Particular attention is paid to the activities of the

national risk management system in the context of emergencies, as well as the role of the Situation Centre of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in this system, and an assessment of its effectiveness is provided. The regulatory and legal framework governing the work of the Situation Centre of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is analysed, its advantages and disadvantages are identified, and problems of interagency cooperation with other state institutions are outlined. Particular attention is paid to its functioning under the legal regime of martial law. Based on the research, problematic aspects of its activities were identified and practical recommendations for improving Ukraine's anti-crisis legislation were formulated. The implementation of the proposed changes should contribute to improving the effectiveness of the Situation Centre of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and strengthening the nationwide crisis management system.

Keywords: Situation Centre of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, crisis management, system of situation centres, internal security, legal regulation, National Police of Ukraine, threat monitoring, analytical activities.

УДК 342.9:351.778

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.15>

Станіслав Анатолійович Маляр,

*доктор філософії за спеціальністю 051 «Економіка»,
Державна установа «Інститут економіко-правових
досліджень імені В. К. Мамутова Національної
академії правових наук України» (м. Київ),
відділ проблем модернізації господарського
права та законодавства (старший науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-3136-853X>,
e-mail: st.malyar@gmail.com

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СФЕРІ ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ

Статтю присвячено аналізу адміністративно-правового забезпечення у сфері відновлення житлового фонду. Встановлено, що питання адміністративно-правового забезпечення відновлення житлового фонду не отримало належного висвітлення в науковій доктрині адміністративного права, що свідчить про необхідність дослідження. Актуальність дослідження зумовлена практичними потребами відновлення житлового фонду та його реконструкції. Доведено, що адміністративно-правове забезпечення відновлення житлового фонду являє собою сукупність організаційно-управлінських дій та регуляторних інструментів, спрямованих на забезпечення реалізації механізмів відбудови, реконструкції та ремонту житлового фонду.

Ключові слова: житло, житловий фонд, право на житло, органи публічного управління, адміністративно-правове забезпечення, нормативно-правове забезпечення, житлово-комунальне господарство, відновлення, реконструкція, ремонт.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Проблематика відновлення житлового фонду в умовах війни набуває виняткової важливості. Станом на початок 2025 року в Реєстрі пошкодженого та знищеного майна зареєстровано 247 819 об'єктів, з них 222 424 – це житлові будівлі. Крім того, понад 70 тис. сімей отримали компенсацію за пошкоджене житло та майже 5 тис. заявників отримали житлові сертифікати на придбання нового житла завдяки програмі «ЄВідновлення»¹.

¹ «Відновлення» // Міністерство розвитку громад та територій України : офіц. сайт. URL: <https://mindev.gov.ua/proiektu/yevidnovlennia> (дата звернення: 30.10.2025).

Наведене свідчить, що поступово формуються національні механізми відновлення житлового фонду, зокрема відбудова зруйнованого житла та будівництво нового задля забезпечення житлової потреби переміщених осіб. З огляду на це в умовах збройної агресії проти України питання відновлення житлового фонду є актуальним, оскільки значна частина житлових будинків зруйнована або пошкоджена.

Крім того, це свідчить про нагальну потребу у формуванні ефективної системи адміністративно-правового забезпечення процесів відновлення, спрямованої на координацію дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, міжнародних партнерів і громадян. Система адміністративно-правового забезпечення управління житловим фондом визначається житловою політикою будь-якої держави. В Україні започатковано реформу житлової політики, зокрема в першому читанні ухвалено Проект Закону про основні засади житлової політики¹.

Аналіз відкритих джерел свідчить, що голова Комітету Верховної Ради з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку і містобудування О. Шуляк під час круглого столу «Соціальне житло як інструмент вирішення кризи бездомності» зазначила, що Україні бракує одразу кількох сегментів житлового фонду [1].

Наведене показує, що дослідження засад адміністративно-правового забезпечення у сфері відновлення житлового фонду має науково-практичну спрямованість. Важливим також є розмежування напрямів відбудови житлового фонду, зокрема його оновлення та відновлення. Саме в цьому контексті реалізується діяльність органів публічної влади щодо управління житловою сферою. Водночас залишаються невирішеними питання забезпечення прозорості діяльності органів державної влади у сфері забезпечення житлом і нормативно-правового регулювання житлових відносин.

Стан дослідження проблеми

У науковій літературі проблема адміністративно-правового забезпечення (далі – АПЗ) у сфері відновлення житлового фонду привертає увагу фахівців із різних галузей знань: правників, економістів, соціологів і спеціалістів технічних наук. У контексті АПЗ ця комплексна тематика ґрунтується на теоретико-правових засадах державного управління та організації управління житловим фондом.

¹ Проект Закону про основні засади житлової політики : від 06.01.2025 № 12377 / ініціатор Д. А. Шмигаль // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55543> (дата звернення: 30.10.2025).

Так, О. Остапенко та А. Крижановський наголошують, що питання АПЗ реалізації громадянами права на житло мають політичне, економічне, правове і соціальне наповнення [2, с. 83].

Розглядаючи особливості правового забезпечення реформування ринку житлово-комунальних послуг, В. Теремецький зауважує, що результатом державного регулювання у сфері житлово-комунального господарства має бути обмеження природного монополізму, контроль за якістю житлово-комунальних послуг і соціальні гарантії для споживачів послуг [3, с. 60].

На думку А. Лиги, державна політика у сфері житлово-комунальних послуг часто не відповідає вимогам Угоди про асоціацію з ЄС та європейському законодавству у сфері захисту прав споживачів. Це призводить до низької якості споживчої політики як на державному рівні, так і на рівні підприємств та спричиняє комплекс проблем, що перешкоджають досягненню відповідного рівня достатнього життєвого забезпечення [4, с. 151].

І. Яроцук наголошує, що адміністративно-правове регулювання будівельної галузі було оптимізовано завдяки впровадженню Єдиної державної електронної системи [5, с. 41].

Дослідники Л. Чистоклетов та О. Хитра визначають, що механізм АПЗ є системою, яку утворюють юридичні та фізичні особи (дії яких формують, функціонують і вдосконалюють це забезпечення), а також принципи, форми, методи адміністративно-правового регулювання та управлінські технології [6, с. 178].

На думку О. Аврамової, житлове забезпечення є важливою складовою соціальної та економічної політики. У ньому відбувається поєднання інтересів держави (щодо задоволення потреб у сталому розвитку) та окремої людини (щодо задоволення власних потреб) [7, с. 126].

Аналіз наукових праць, присвячених АПЗ та управлінню житловою сферою, свідчить, що дослідження саме АПЗ у сфері відновлення житлового фонду проводилося лише частково. Дослідники зосереджували увагу переважно на суміжних, але відмінних питаннях, таких як управління житлово-комунальним господарством, управління будівництвом або житлове забезпечення загалом. Наведене свідчить про наукову актуальність і практичну значущість поглибленого дослідження АПЗ у сфері відновлення житлового фонду.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є комплексне дослідження сутності, структури й особливостей АПЗ у сфері відновлення житлового фонду в умовах збройної агресії, а також обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення його організаційно-управлінського та нормативно-правового елементів.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- 1) розкрити теоретико-правову сутність АПЗ і його структуру в контексті управління житловим фондом;
- 2) виявити особливості житлового фонду як об'єкта публічного управління в умовах його відновлення, спричиненого знищенням або пошкодженням житлового фонду внаслідок воєнних дій;
- 3) сформулювати основні особливості АПЗ у сфері відновлення житлового фонду (зокрема, організаційно-управлінського та нормативно-правового елементів);
- 4) запропонувати подальші напрями наукових досліджень у цій сфері.

Наукова новизна дослідження

Визначено, що АПЗ відновлення житлового фонду є складною системою організаційно-управлінських заходів та нормативно-правових механізмів, спрямованою на реалізацію процесів відновлення житлового фонду через відбудову, ремонт і реконструкцію. Виокремлення цього забезпечення зумовлено специфікою об'єкта адміністративно-правового регулювання, а також унікальністю управлінських і фінансових процесів, які здійснюються, зокрема, в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Адміністративно-правове забезпечення є складною адміністративно-правовою категорією. На думку О. Гуміна та Є. Пряхіна, АПЗ доцільно розглядати як у широкому, так і у вузькому значеннях. У широкому розумінні АПЗ передбачає впорядкування суспільних відносин уповноваженими державними органами, їх юридичне закріплення за допомогою правових норм, а також їх охорону, реалізацію і розвиток. Вузьке визначення АПЗ варіюється залежно від характеру конкретних суспільних відносин. До основних елементів АПЗ дослідники відносять: 1) об'єкт АПЗ; 2) суб'єкт АПЗ; 3) норми права (норми адміністративного права); 4) адміністративно-правові відносини та їхній зміст; 5) гарантії, заходи, засоби, форми та методи АПЗ [8, с. 49]. Цю позицію також підтримав О. Пашинський [9, с. 189].

Інші науковці визначають АПЗ як адміністративно-правову основу впливу суб'єктів державно-владних повноважень на суспільні відносини у сфері публічного управління, а також їхню діяльність, спрямовану на формування, використання й удосконалення цієї основи з метою реалізації цілей адміністративного права [6, с. 178]. Наприклад, у контексті протимінної діяльності цей термін охоплює створення системи взаємодії між центральними та місцевими органами влади, операторами протимінної діяльності, спеціальними

службами та міжнародними партнерами [10, с. 259]. У сфері реабілітації військовослужбовців АПЗ передбачає визначення повноважень органів влади щодо надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям, а також установлення умов її надання в реабілітаційних закладах різних форм власності та відомчого підпорядкування [11, с. 97]. Під час реалізації права на охорону здоров'я АПЗ постає як система дій уповноважених суб'єктів, що забезпечують цілеспрямований вплив на реалізацію цього права через правові норми, а також відповідні засоби, форми і методи адміністративно-правового впливу [12, с. 50].

Ураховуючи наведені позиції дослідників, можна підсумувати, що АПЗ можна тлумачити у двох вимірах: широкому та вузькому. У широкому сенсі АПЗ охоплює діяльність держави та її органів влади, спрямовану на впорядкування суспільних відносин через нормативне регулювання, правовий захист і практичну реалізацію. У вузькому сенсі зміст АПЗ визначається характером конкретних суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню (наприклад, у сфері відновлення житлового фонду). Крім того, АПЗ може бути класифіковане та деталізоване залежно від його об'єкта або суб'єкта.

Отже, доцільно виокремлювати АПЗ відновлення житлового фонду як спеціальний вид АПЗ, що формується навколо особливого об'єкта – житлового фонду. Відповідно до ч. 1 ст. 4 Житлового кодексу України жилі будинки, а також жилі приміщення в інших будівлях на території України утворюють житловий фонд¹. Житловий фонд можна класифікувати за такими основними критеріями: 1) за функціональним призначенням (метою користування) – житло фонду соціального призначення (для соціально вразливих категорій громадян), житло спеціалізованого житлового фонду; службове житло (для державних службовців, військових, працівників бюджетної сфери тощо); житло індивідуального житлового фонду; житло комерційного житлового фонду; 2) за формою власності – приватний житловий фонд, державний житловий фонд, комунальний житловий фонд [13, с. 284].

Отже, житловий фонд являє собою систему жилих приміщень різних форм власності та функціонального призначення, які використовуються для задоволення потреб населення в житлі. Його структура відображає рівень соціально-економічного розвитку держави й ефективність механізмів управління житловим сектором.

В умовах воєнного стану житловий фонд став одним з об'єктів, що зазнає системного руйнування. Крім того, через експлуатаційне

¹ Житловий кодекс України : Закон України від 30.06.1983 № 5464-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення: 30.10.2025).

навантаження та фізичне старіння значна частина житла потребує реконструкції та модернізації для забезпечення належних умов проживання.

Слід зазначити, що проблематика реконструкції застарілого житлового фонду виникла ще до початку повномасштабного вторгнення. Саме на її вирішення були спрямовані норми Закону України «Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду». Відповідно до абз. 3 ч. 1 ст. 1 цього Закону застарілий житловий фонд – це сукупність об'єктів житла до п'яти поверхів (крім садибної забудови), які за технічним станом не відповідають сучасним нормативним вимогам щодо безпечного і комфортного проживання, граничний строк експлуатації яких збіг або знос основних конструкційних елементів яких становить не менше 60 відсотків¹.

Така комплексна реконструкція спрямована на забезпечення подальшого сталого розвитку міста, зокрема ставить за мету протидію деградації житлового фонду та створення комфортних умов проживання для населення [14, р. 44]. Це показує необхідність і прояв АПЗ у сфері управління та відновлення житлового фонду.

Адміністративно-правове забезпечення відновлення житлового фонду є багатоаспектним і може бути поділене на:

1) організаційно-управлінське забезпечення – передбачає комплекс заходів і дій органів публічного управління, спрямованих на координацію діяльності суб'єктів, визначення їхніх компетенцій та повноважень, розроблення планів і стратегій, а також моніторинг виконання робіт щодо відновлення житлового фонду;

2) нормативно-правове забезпечення – охоплює систему законів, підзаконних актів, стандартів і правил, які регулюють процеси відновлення житлового фонду.

Нормативно-правове забезпечення відновлення житлового фонду найбільш чітко простежується при аналізі актів Кабінету Міністрів України, що регулюють фінансові, організаційні та процедурні питання відновлення, зокрема:

1) постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації проекту “Ремонт житла для відновлення прав і можливостей людей (НОРЕ)”» від 15 липня 2025 р. № 864;

2) постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання відновлення окремих об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 2 серпня 2025 р. № 934;

¹ Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду : Закон України від 22.12.2006 № 525-V // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/525-16> (дата звернення: 30.10.2025).

3) постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво нового житла, реконструкцію існуючих житлових будинків та гуртожитків, а також переобладнання нежитлових приміщень у житлові для формування фондів житла тимчасового проживання» від 17 вересня 2025 р. № 1160;

4) постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для реалізації приватним акціонерним товариством “Українська фінансова житлова компанія” житлової політики держави шляхом забезпечення громадян України житлом» від 1 березня 2024 р. № 223.

Слід звернути увагу, що нормативно-правове регулювання відновлення житлового фонду має системну динаміку, яка помітно посилювалася у 2025 р., що свідчить про інтенсифікацію управлінських зусиль держави у відповідь на виклики, пов’язані з руйнуваннями житла.

Організаційно-управлінське забезпечення відновлення житлового фонду проявляється в установленні чітких процедур координації дій органів державної влади та місцевого самоврядування, визначенні обов’язків і повноважень учасників житлових програм, плануванні та реалізації конкретних проектів реконструкції житла, а також у забезпеченні взаємодії між органами публічної влади, міжнародними організаціями, виконавцями будівельних робіт і громадськістю.

Зокрема, організаційна складова охоплює: розроблення та реалізацію програм ремонту, відновлення і реконструкції житлових об’єктів; виділення субсидій та коштів з державного бюджету на будівництво, реконструкцію, а також переобладнання приміщень у житло; створення механізмів реалізації державної житлової політики шляхом співпраці між державними і приватними структурами.

Функції організаційно-управлінського забезпечення деталізовано в низці урядових постанов. Так, у постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації проекту “Ремонт житла для відновлення прав і можливостей людей (НОРЕ)”» визначено: фінансове забезпечення відновлення житла (Міністерству розвитку громад та територій України спрямовано кошти кредиту в сумі 3 770 550 тис. грн для реалізації проекту «Ремонт житла для відновлення прав і можливостей людей (НОРЕ)»); порядок використання коштів державного бюджету для управління проектом та зміцнення інституційного потенціалу; контроль та облік фінансових операцій щодо відновлення житлового фонду (Міністерство розвитку громад і територій України подає до Державної казначейської служби України довідки про операції в іноземній та національній валюті; Міністерство фінансів України забезпечує відображення операцій за спеціальним фондом державного

бюджету та контроль державних запозичень); зміни в нормативно-правовій базі.

У постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво нового житла, реконструкцію існуючих житлових будинків та гуртожитків, а також переобладнання нежитлових приміщень у житлові для формування фондів житла тимчасового проживання» передбачено порядок фінансового забезпечення відновлення житлового фонду у вигляді субвенцій для обласних та Київської міської державної адміністрації, органів місцевого самоврядування, військових адміністрацій, підрядних і проєктних організацій².

До ключових управлінських аспектів належать:

1) координація – Міністерство розвитку громад та територій України (або його правонаступник) координує експериментальний проєкт, забезпечуючи організаційне керівництво, контроль та облік фінансування;

2) замовники робіт – замовниками будівельних, реконструкційних і ремонтних робіт виступають державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;

3) спрощення процедур – допускається виконання робіт без отримання містобудівних умов та обмежень, дозволів на будівництво й оформлення земельних прав. Також спрощується процедура прийняття об'єктів в експлуатацію через декларацію або акт готовності³.

Наведене свідчить, що АПЗ відновлення житлового фонду є складною системою, яка охоплює організаційно-управлінське та нормативно-

¹ Деякі питання реалізації проєкту «Ремонт житла для відновлення прав і можливостей людей (НОРЕ)»: постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.2025 № 864 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2025-п> (дата звернення: 30.10.2025).

² Деякі питання надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво нового житла, реконструкцію існуючих житлових будинків та гуртожитків, а також переобладнання нежитлових приміщень у житлові для формування фондів житла тимчасового проживання: постанова Кабінету Міністрів України від 17.09.2025 № 1160 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-2025-п> (дата звернення: 30.10.2025).

³ Деякі питання надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво нового житла, реконструкцію існуючих житлових будинків та гуртожитків, а також переобладнання нежитлових приміщень у житлові для формування фондів житла тимчасового проживання: постанова Кабінету Міністрів України від 17.09.2025 № 1160 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-2025-п> (дата звернення: 30.10.2025).

правове забезпечення. Організаційно-управлінське забезпечення передбачає координацію та взаємодію між органами публічного управління, залучення підрядних і проєктних організацій, а також міжнародних структур. Адміністративно-правове забезпечення відновлення житлового фонду спрямовується на: оптимізацію процесів будівництва та реконструкції, спрощення оформлення дозволів, контроль за ефективним використанням фінансових ресурсів, включаючи міжнародну допомогу.

Висновки

Адміністративно-правове забезпечення відновлення житлового фонду є системою організаційних, регуляторних, фінансових і контрольних заходів, спрямованих на координацію дій органів публічної влади, міжнародних організацій та юридичних осіб (підрядників будівельних робіт) із метою оптимізації і підвищення ефективності процесів відновлення житлового фонду.

Житловий фонд як об'єкт державного управління в контексті його відновлення вирізняється своєю соціальною значущістю, а також різноманіттям типів будівель і ступенем їх пошкоджень.

Особливість адміністративно-правового забезпечення у сфері відновлення житлового фонду полягає в тому, що воно є складною, скоординованою системою, яка охоплює організацію управління і нормативно-правове забезпечення процесів відновлення. Це включає організацію будівельних проєктів, спрощення процедур оформлення ремонтних робіт і реконструкції житлових об'єктів, контроль за ефективним використанням фінансових ресурсів та залучення міжнародної допомоги.

Перспективними напрямками подальших наукових розвідок є поглиблене вивчення адміністративно-правового забезпечення контролю та моніторингу виконання програм відновлення житлового фонду.

Список бібліографічних посилань: 1. Бойко Ю. Житлова реформа має дати старт створенню фонду кризового житла: навіщо воно потрібне // РБК-Україна : сайт. 20.10.2025. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zhitlova-reforma-mae-dati-start-stvorennnyu-1760973023.html> (дата звернення: 30.10.2025). 2. Остапенко О., Крижановський А. Адміністративно-правове забезпечення реалізації громадянами права на житло в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2022. Т. 9, № 2 (34). С. 77–83. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2022.34.077>. 3. Теремецький В. І. Удосконалення адміністративно-правового забезпечення відносин у сфері житлово-комунального господарства. *Актуальні проблеми правознавства.* 2020. № 2 (22). С. 59–64. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2020.02.059>. 4. Лига А. І. Саморегулювання у сфері житлово-комунальних послуг. *Економіка та право.* 2019. № 2 (53). С. 143–154. DOI: <https://doi.org/10.15407/>

esonlaw.2019.02.143. **5.** Ярошук І. В. Адміністративно-правове регулювання будівельної галузі через впровадження єдиної державної електронної системи. *Публічне право*. 2023. № 1 (49). С. 41–47. DOI: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2023-49-5>. **6.** Чистоклетов Л., Хитра О. Механізм адміністративно-правового забезпечення: принципи, форми та методи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2022. № 2 (34). С. 173–180. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2020.27.173>. **7.** Аврамова О. Є. Поняття та види житлового забезпечення. *Приватне право і підприємництво*. 2025. Вип. 25. С. 122–128. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.12>. **8.** Гумін О. М., Пряхін Є. В. Адміністративно-правове забезпечення: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 4. С. 46–50. **9.** Пашинський О. С. Поняття та зміст адміністративно-правового забезпечення громадського контролю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 68. С. 186–189. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.31>. **10.** Теремецький В. І., Марченко М. Ю. Загальна характеристика суб'єктів адміністративно-правового забезпечення протимінної діяльності в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3, ч. 2. С. 259–265. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.2.42>. **11.** Новиков О. В., Теремецький В. І. Адміністративно-правове забезпечення реабілітації військовослужбовців як складової соціального захисту в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 126. С. 92–100. DOI: <https://doi.org/10.71404/2409-6415.126.10>. **12.** Теремецький В. І., Муляр Г. В. Сучасний стан адміністративно-правового забезпечення реалізації права на охорону здоров'я. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2020. № 43. С. 48–51. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.43.10>. **13.** Аврамова О. Є. Види житла. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4 (79). С. 280–286. **14.** Плешкановська А. Програма реконструкції застарілого житлового фонду Києва: досвід, проблеми та перспективи реалізації. *Transfer of Innovative Technologies*. 2020. Vol. 3, No. 1. Pp. 44–46.

Надійшла до редколегії 11.11.2025

Прийнята до опублікування 15.12.2025

Maliar S. A. Administrative and Legal Support in the Field of Housing Stock Restoration

This article is devoted to the analysis of administrative and legal support in the field of housing stock restoration. The research methodology is based on a system of philosophical, general scientific and special methods, in particular dialectical and formal-legal methods, as well as methods of analysis and synthesis.

Administrative and legal support for the restoration of the housing stock is defined as a comprehensive system of organisational and managerial measures and regulatory and legal

regulation for the implementation of mechanisms for the restoration of the housing stock (reconstruction, repair and renovation). It is substantiated that the organisational and managerial element of support includes the establishment of clear procedures for coordinating the actions of state authorities and local self-government bodies, defining the responsibilities and powers of participants in housing programmes, planning and implementing specific housing reconstruction projects, as well as ensuring interaction between public authorities, international organisations, construction contractors and the public. It is emphasised that the administrative and legal support for the restoration of the housing stock is aimed at optimising construction and reconstruction processes, simplifying the processing of permits and strengthening control over the effective use of financial resources, including international assistance.

The practical significance of the research results lies in the possibility of using them in the development of a strategy for the restoration of the housing stock at the level of public administration programmes. It has been concluded that administrative and legal support in this area is a complex, coordinated system of management and regulatory and legal regulation of housing stock restoration. Promising areas for scientific research have been identified, in particular the study of administrative and legal support for control and monitoring of the implementation of housing stock restoration programmes.

Keywords: housing, housing stock, right to housing, public administration bodies, administrative and legal support, regulatory and legal support, housing and communal services, restoration, reconstruction.

УДК 342.95(477):378]:341.232.7 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.16>

Симон Олександрович Сербенюк,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
відділ організації наукової діяльності (науковий співробітник);*

<https://orcid.org/0000-0002-6806-6319>,

e-mail : simon6@ukr.net

ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА МІСЦЕ В НЬОМУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ НОРМ

Зазначено, що міжнародне співробітництво у сфері вищої освіти в Україні характеризується наявністю широкого спектра вітчизняних і міжнародних нормативних правових актів, водночас комплексні наукові дослідження нормативної правової бази відсутні. Дослідження присвячено вивченню структури системи правових засад міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти в Україні та місця в ній адміністративно-правових норм шляхом здійснення систематизованого огляду вітчизняної та міжнародної нормативної правової бази і виокремлення ключових нормативних правових актів.

Ключові слова: вища освіта, міжнародне співробітництво, правові засади, адміністративне право, сталий розвиток.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Міжнародне співробітництво у сфері вищої освіти є невід’ємною складовою системи вищої освіти та державної політики, а також передумовою сталого розвитку освіти, науки, технологій та інновацій, сприяє їх трансферу, залученню інвестицій і вирішенню гуманітарних проблем тощо.

Основоположне значення для організації та забезпечення міжнародної співпраці у сфері вищої освіти становлять її правові засади. Актуальність систематизованого дослідження останніх також зумовлена наявністю різноманітності вітчизняних і міжнародних нормативних правових актів, які як вибірково, так і комплексно визначають певні складові відповідних правовідносин.

Стан дослідження проблеми

Вивчення міжнародної співпраці у сфері вищої освіти за своєю природою характеризується багатогранністю напрямів досліджень. У той час як переважна кількість джерел присвячена висвітленню тих чи інших особливостей такого співробітництва в контексті економічного розвитку, освіти, державного управління тощо (більш

детальніший огляд наведено в нашому попередньому дослідженні [1]), комплексні розвідки щодо вивчення вітчизняної нормативної правової бази відсутні. Натомість фігурують огляди окремих нормативних актів у контексті розвитку того чи іншого пріоритету у сфері вищої освіти. Наприклад, виокремлено нормативні акти при вивченні юридичних підстав міжнародного співробітництва в галузі вищої юридичної освіти в Україні [2] або передумови інтенсивної політики щодо зміни системи вищої освіти [3]. Зокрема, приділено увагу правовим актам, ухваленим Україною з метою імплементації міжнародних норм [4], а також нормативній базі для забезпечення інтеграції України до європейського простору вищої освіти [5] тощо.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в окресленні правових засад міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти в Україні та місця в ньому адміністративно-правових норм. Для досягнення мети поставлено такі *завдання*: описати структуру правових засад міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти, вказати ключові нормативно-правові акти, що становлять її основу, та зробити висновок щодо місця норм адміністративного права в системі правових засад такого співробітництва.

Наукова новизна дослідження

Систематизовано вивчено нормативно-правові акти щодо міжнародної співпраці у сфері вищої освіти, виокремлено ключові структурні елементи правових засад міжнародної співпраці у вищій освіті.

Виклад основного матеріалу

Існує чимало концепцій класифікації нормативної правової бази організації та забезпечення певних видів суспільних правовідносин. Наприклад, О. Усик запропонував таку структуру правових засад міжнародного співробітництва в контексті фізичної культури і спорту: Конституція України, ратифіковані Україною міжнародні нормативні правові акти (зокрема, міжнародні акти щодо діяльності у сфері фізичної культури і спорту й охорони та дотримання прав людини в цій сфері, а також міжнародні угоди щодо співробітництва в цій сфері), закони і підзаконні документи, розгалужена система інших нормативно-правових актів міжнародного та національного рівня [6, с. 60–71].

В. Староста, розглядаючи діяльність закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, виокремив складовими відповідного юридичного забезпечення Конституцію України, закони та підзаконні нормативно-правові акти, а також внутрішні статутні документи [7].

А. Діхтярук звернув увагу на багаторівневу структуру правових засад інтернаціоналізації вищої освіти, до яких він відніс Конституцію

України, профільні закони, підзаконні нормативні акти, міжнародні договори й угоди, а також участь у міжнародних ініціативах і програмах [8, с. 278].

У контексті міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти першим нормативним документом постає Конституція України як Основний Закон, що визначає, «по-перше, основи державної політики у сфері освіти, в тому числі вищої; по-друге, окреслюються основні засади діяльності закладів вищої освіти» [7, с. 58]. Положення Конституції «встановлюють основи ратифікації міжнародних договорів та угод, які спрямовані на регулювання відповідних суспільних відносин» [6, с. 61]. Крім того, вона закріплює ключові етико-правові й політичні аспекти організації та забезпечення освітньо-наукової діяльності і міжнародної співпраці.

Проводячи більш детальний аналіз змісту норм Основного Закону¹, доцільно зазначити таке. По-перше, Конституція України визначає ключові принципи та етичні аспекти освітньо-наукової діяльності. Наприклад, визначено заборону проведення дослідів над людиною без її вільної згоди (ст. 28), водночас ст. 54 гарантується громадянам свобода наукової й технічної творчості та захист авторських прав, інтелектуальної власності, а також моральних і матеріальних інтересів, пов'язаних з інтелектуальною діяльністю. У контексті міжнародної співпраці ст. 54 Конституції України проголошує сприяння держави розвитку науки та встановленню наукових зв'язків зі світовим співтовариством. По-друге, у контексті досліджуваної тематики можна виокремити такі проголошені Конституцією основоположні засади у сферах освіти, науки та наукової співпраці:

- рівність прав і свобод, недискримінація і непривільованість та гендерна рівність (ст. 24), право на освіту та безоплатне здобуття вищої освіти на конкурсній основі в державних і комунальних закладах (ст. 53);

- правовий статус іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах: ідентичність із громадянами щодо користування правами і свободами та несення обов'язків, окрім винятків, встановлених чинним законодавством України (ст. 26);

- засади нормативного регулювання – місце та роль міжнародних договорів у системі національного права (ст. 9), засади правового регулювання у сфері освіти визначаються виключно законами (ст. 92), засади надання Конституційним Судом України висновків про відповідність Конституції України міжнародних договорів (чинних або таких, що вносяться на розгляд Верховної Ради України) (ст. 151);

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.2025 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 05.10.2025).

– зовнішньополітична спрямованість міжнародного співробітництва – мирне та взаємовигідне співробітництво, регламентоване визнаними загальноприйнятими принципами та нормами міжнародного права з метою забезпечення державної безпеки та національних інтересів (ст. 18);

– напрями, розвитку яких сприяє держава – вивчення мов міжнародного спілкування (ст. 10), а також доступність і безоплатність вищої освіти в державних і комунальних закладах вищої освіти, розвиток вищої освіти, надання фінансової підтримки (пільг) здобувачам вищої освіти (ст. 53);

– повноваження суб'єктів державної влади у сфері освіти, науки та міжнародної співпраці – повноваження Верховної Ради України щодо ратифікації та денонсації міжнародних договорів та затвердження загальнодержавних програм науково-технічного розвитку (ст. 85), повноваження Президента України у міжнародних відносинах (ст. 106), повноваження Кабінету Міністрів України в контексті політики у сфері освіти та науки і загальнодержавних програм науково-технічного розвитку України (ст. 116);

– право народних депутатів (ст. 78), членів Кабінету Міністрів України, а також керівників різного рівня органів виконавчої влади (ст. 120), суддів (ст. 127), зокрема суддів Конституційного Суду України (ст. 148), членів Вищої ради правосуддя (ст. 131) здійснювати свої повноваження в поєднанні з викладацькою та/або науковою діяльністю.

Розглядаючи категорію міжнародних нормативно-правових актів у контексті міжнародного співробітництва у сфері фізичної культури та спорту, О. Усик виокремив два види: «1) міжнародні акти щодо функціонування сфери фізичної культури та спорту, а також забезпечення в рамках її функціонування прав людини; 2) безпосередньо міжнародні угоди з приводу співробітництва у сфері фізичної культури та спорту» [6, с. 61].

На нашу думку, останній перелік у контексті вищої освіти доречно доповнити, оскільки освітня компонента проявляється не лише в дотриманні правових норм і принципів, а й у відповідній освітньо-просвітницькій діяльності суб'єктів освіти щодо їх засвоєння і застосування учасниками суспільних відносин.

Першим компонентом міжнародних правових засад у сфері міжнародної співпраці у вищій освіті є ратифіковані Україною міжнародні правові акти щодо прав людини та розвитку країн загалом. До таких документів, зокрема, належать:

– Загальна декларація прав людини, ст. 26 якої проголошує право на освіту, зокрема вищу, що має відповідати таким умовам: рівнодоступність для всіх на основі їхніх здібностей; спрямованість на повний розвиток людини та посилення поваги до її прав і основних

свобод; сприяння «взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами» та діяльності ООН щодо підтримки миру. Стаття 27 регламентує право займатись науковою діяльністю та захист інтересів щодо результатів наукової праці¹;

– Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини), ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р.; Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року» від 25 вересня 2015 р. тощо.

Другим компонентом міжнародних правових актів щодо міжнародної співпраці у вищій освіті є угоди про співпрацю між Україною та іншими державами чи їхніми об'єднаннями. Серед таких актів можна виокремити:

– Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р., яка окремо наголошує на обов'язковості міжнародної співпраці у сфері вищої освіти з метою проведення реформ систем вищої освіти та/або їх модернізації, зближення в межах Болонського процесу, поглиблення співпраці закладів вищої освіти і розширення їхніх можливостей, активізації мобільності здобувачів освіти й наукових та/або педагогічних працівників, розширення можливостей щодо отримання вищої освіти і підвищення її якості та важливості (ст. 431). Глава 9 Угоди окремо присвячена співробітництву у сфері науки і технологій. Стаття 374 Угоди наголошує на науковому і технологічному співробітництві з метою розвитку науки та зміцнення наукового потенціалу, відповідального дотримання зобов'язань у галузях охорони здоров'я, екології та боротьби зі зміною клімату й іншими глобальними проблемами тощо. У статті 375 визначено спрямованість такого співробітництва з ЄС для України (залучення до Європейського дослідницького простору, реформування та реорганізація управління системою наукових і науково-дослідних установ тощо). Стаття 376 окреслює шляхи такого співробітництва, серед яких: участь у Рамковій програмі ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», навчання за програмами обміну, обмін досвідом у сфері управління науково-дослідними установами, активізація регіонального та іншого міжнародного

¹ Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 05.10.2025).

співробітництва, зокрема в Чорноморському контексті та в межах багатосторонніх організацій (Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Організації економічного співробітництва і розвитку тощо) і багатосторонніх угод тощо¹;

– Угоду між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво від 4 липня 2002 р., яка має на меті заохочення і розвиток співпраці щодо науково-технічних досліджень та розробок, визначає напрями такої співпраці, а також її види².

Третім компонентом є ратифіковані Україною міжнародні правові акти щодо окремих питань освітньої, наукової, науково-технічної, інноваційної та інших видів діяльності. Наприклад, Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні від 11 квітня 1997 р.

Четвертим компонентом виступають міжнародні угоди та договори про співпрацю між міністерствами й іншими органами державної влади (або їх представниками) різних держав. Наприклад, Спільна декларація міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти», підписана 19 червня 1999 р. у Болонії, та Будапештсько-Віденська декларація про створення Європейського простору вищої освіти, прийнята на зустрічі міністрів (до відання яких належить вища освіта) країн – учасниць Болонського процесу, підписана 11–12 березня 2010 р. у Будапешті та Відні.

П'ятий компонент – це договори та угоди міжнародного рівня, підписані між державними та/або приватними підприємствами, установами й організаціями, фізичними особами – учасниками освітнього процесу (наукової діяльності) у сферах діяльності закладів вищої освіти (вища освіта, наука, співпраця установ тощо).

Шостий компонент – це допоміжні й установчі документи іноземних суб'єктів міжнародної співпраці (методичні матеріали, роз'яснення тощо). Прикладами таких документів є методичні вказівки щодо подання даних закладу вищої освіти до міжнародної рейтингової агенції, статут організації, інструкції для авторів на сайті видання тощо.

1 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 05.10.2025).

2 Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво : від 04.07.2002 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_194 (дата звернення: 05.10.2025).

Повертаючись до обговорення вітчизняної нормативно-правової бази міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти, класифікуємо закони, що регулюють правовідносини загального та спеціального характеру у сфері освіти, на дві групи. До першої групи можна віднести Цивільний кодекс України, Кодекс законів про працю України, Закон України «Про міжнародне приватне право» тощо. Друга група законів регулює правовідносини щодо освітньо-наукової діяльності, міжнародної співпраці тощо. Серед широкого спектра законів другої групи можна виокремити такі:

- закони України «Про вищу освіту» та «Про освіту», увагу до яких у досліджуваному контексті частково було приділено в нашому попередньому дослідженні [1];

- Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», який визначає цілі, напрями та принципи державної політики у сферах наукової і науково-технічної діяльності, а також відповідної міжнародної співпраці. У ньому також окреслено правовий статус окремих суб'єктів міжнародної співпраці у сфері вищої освіти (центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності, Національна академія наук України, Національна рада України з питань розвитку науки і технологій, Ідентифікаційний комітет з питань науки, Національний фонд досліджень України, центри колективного користування науковим обладнанням, громадські наукові організації) з акцентом на науково-технічну співпрацю, державну підтримку міжнародного наукового та науково-технічного співробітництва, шляхи забезпечення інтеграції національного дослідницького простору в Європейський дослідницький простір, а також окремі фінансові питання¹ тощо;

- Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», який закріплює зовнішньополітичні принципи, засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері, зокрема підтримку науково-технічної та інвестиційної співпраці України з іншими державами саме на засадах взаємної вигоди (ст. 11)²;

- Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність», ст. 4 якого різними видами зовнішньоекономічної діяльності визначено наукову, науково-технічну і науково-виробничу, а також навчальну

¹ Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (дата звернення: 05.10.2025).

² Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 05.10.2025).

кооперацію з іноземними суб'єктами господарської діяльності та навчання (підготовку) фахівців на комерційній основі. Причому відповідно до ст. 1 Закону міжнародна кооперація – це така взаємодія щонайменше двох суб'єктів господарської діяльності, серед яких хоча б один є іноземним, при якій здійснюється спільна розробка або спільне виробництво, спільна реалізація кінцевої продукції та інших товарів на основі спеціалізації у виробництві проміжної продукції (деталей, вузлів, матеріалів, що використовуються в комплексних поставках) або спеціалізації на окремих технологічних стадіях (функціях) науково-дослідних робіт, виробництва і реалізації з координацією відповідних програм господарської діяльності;

- Закон України «Про науково-технічну інформацію»;
- Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій»;
- Закон України «Про інноваційну діяльність»;
- Закон України «Про авторське право і суміжні права», який визначає, зокрема, ключові засади міжнародної співпраці щодо юридичної охорони інтелектуальної власності².

Ключові підзаконні нормативно-правові акти можна поділити на дві групи – регуляторні та установчі. До першої групи нормативних актів, які регулюють окремі аспекти міжнародної співпраці, можна віднести такі:

- постанову Кабінету Міністрів України «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги» щодо затвердження Порядку залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги³;

- Положення про організацію професійного навчання державних службовців, керівників державних підприємств, установ, організацій за рахунок міжнародної технічної допомоги та інших форм міжнародного співробітництва, яким регулюється механізм організації професійного навчання (повністю або частково) в Україні та за кордоном державних службовців, а також керівників державних підприємств, установ і організацій, що належать до сфери управління

¹ Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 № 959-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12> (дата звернення: 05.10.2025).

² Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-ІХ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 05.10.2025).

³ Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги : постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 № 153 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153-2002-п> (дата звернення: 05.10.2025).

міністерств, інших органів виконавчої влади чи державних органів, за рахунок міжнародної технічної допомоги, яка надається Україні на підставі міжнародних договорів іноземною державою, її урядом, іноземним органом / організацією чи міжнародною організацією, котрі відповідно до міжнародних договорів України чи інших форм міжнародного співробітництва у визначеному законодавством порядку надають міжнародну технічну допомогу¹;

- Порядок реалізації права на академічну мобільність, яким запроваджено порядок організації академічної мобільності та визнання її результатів для здобувачів вищої освіти і наукових ступенів та наукових, науково-педагогічних працівників²;

- Положення про навчання студентів та стажування (наукове стажування) аспірантів, ад'юнктів і докторантів, наукових і науково-педагогічних працівників у провідних вищих навчальних закладах та наукових установах за кордоном, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 411;

- Інструкцію про службові відрядження в межах України та за кордон, затверджену наказом Міністерства фінансів України від 13 березня 1998 р. № 59 (у редакції наказу Міністерства фінансів України 17 березня 2011 р. № 362);

- постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про умови матеріального забезпечення осіб, направлених за кордон на навчання та стажування» щодо здобувачів вищої освіти та наукових ступенів і наукових, науково-педагогічних, педагогічних працівників та інших працівників закладів вищої освіти (крім державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування) в контексті направлення за кордон на навчання, стажування чи наукове стажування відповідно до укладених міжнародних договорів України на двосторонній основі або за рахунок сторони, яка приймає / направляє³;

¹ Положення про організацію професійного навчання державних службовців, керівників державних підприємств, установ, організацій за рахунок міжнародної технічної допомоги та інших форм міжнародного співробітництва : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2022 № 1028 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1028-2022-п> (дата звернення: 05.10.2025).

² Порядок реалізації права на академічну мобільність : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 № 579 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-п> (дата звернення: 05.10.2025).

³ Про затвердження Положення про умови матеріального забезпечення осіб, направлених за кордон на навчання та стажування : постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.1996 № 287 // БД «Законодавство України» / ВР

– постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності», яка визначає заходи набуття підприємством, установою чи організацією права на підготовку здобувачів вищої освіти (зокрема, закладом освіти іноземної держави, відокремлений структурний підрозділ або філія якого створюється та функціонує на території України, або щодо підготовки здобувачів з-поміж іноземців), а також деякі види міжнародної співпраці як досягнення у професійній діяльності педагогічних, наукових та науково-педагогічних працівників, що забезпечують освітній процес¹;

– наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Порядку реєстрації міжнародних науково-технічних програм і проєктів, що виконуються в рамках міжнародного науково-технічного співробітництва українськими вченими, а також грантів, що надаються в рамках такого співробітництва», який визначає механізм державної реєстрації міжнародних проєктів та науково-технічних програм, що виконують вітчизняні вчені в межах міжнародної науково-технічної співпраці і грантів, що надаються в контексті такої співпраці, а також формування реєстру міжнародно-технічних програм і проєктів²;

– постанову Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо виконання Угоди про міждержавний обмін науково-технічною інформацією» від 26 лютого 1993 р. № 138;

– Стратегію розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, якою розвиток діяльності вітчизняних закладів вищої освіти за межами України, узгодженість з міжнародними реформаційними процесами у сфері вищої освіти та упровадження кращих прикладів іноземного досвіду в освітній процес, наукову діяльність і менеджмент закладів вищої освіти визначено складовими інтернаціоналізації вищої освіти. У Стратегії акцентується на необхідності розвитку міжнародної освітньо-наукової співпраці, академічної мобільності та

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287-96-п> (дата звернення: 05.10.2025).

¹ Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності : постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1187 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-п> (дата звернення: 05.10.2025).

² Про затвердження Порядку реєстрації міжнародних науково-технічних програм і проєктів, що виконуються в рамках міжнародного науково-технічного співробітництва українськими вченими, а також грантів, що надаються в рамках такого співробітництва : наказ МОН України від 20.11.2017 № 1507 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1564-17> (дата звернення: 05.10.2025).

важливості вивчення іноземних мов для досягнення згаданої цілі, а також на посилення участі закладів вищої освіти у визнаних міжнародних рейтингах. Окрему увагу варто звернути на Операційний план реалізації у 2022–2024 роках Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, яким відповідно до певних стратегічних / операційних цілей виокремлено відповідальних виконавців – суб'єктів міжнародної співпраці щодо виконання певних завдань¹;

– Дорожню карту європейської інтеграції України у сферах освіти і науки до 2027 року, у якій також більш деталізовано за окремими напрямками визначено суб'єктів, зокрема в контексті структурних підрозділів Міністерства освіти і науки України²;

– Дорожню карту інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA), де наголошено на деяких напрямках міжнародної співпраці з переліком певних нормативних документів, а також виокремлено міжнародні суб'єкти співпраці³.

До другої групи підзаконних нормативно-правових актів доречно віднести ті, в яких повністю або частково визначається правовий статус окремих суб'єктів міжнародної співпраці, зокрема:

– Положення про вищі навчальні заклади МВС, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 14 лютого 2008 р. № 62. Цей документ визначає міжнародні зв'язки в галузі науки і правоохоронної діяльності як одне з прав (п. 2.4), а дотримання договірних зобов'язань, зокрема за міжнародними угодами, – як одне із зобов'язань (п. 2.5) закладів вищої освіти системи МВС України. Крім того, Положенням затверджено завдання органів курсантського (слухацького, студентського) самоврядування закладу вищої освіти МВС, зокрема в контексті міжнародного обміну здобувачів освіти (п. 4.13.4), а в п. 8 «Міжнародне співробітництво та зовнішньоекономічні зв'язки», який містить п'ять підпунктів, наведено: основні напрями міжнародної співпраці, здійснення зовнішньоекономічної діяльності,

¹ Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 № 286-р / БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-r> (дата звернення: 05.10.2025).

² Про затвердження дорожньої карти європейської інтеграції України у сферах освіти і науки до 2027 року : наказ МОН України від 11.12.2023 № 1501 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1501729-23> (дата звернення: 05.10.2025).

³ Дорожня карта інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA-UA) : схвал. рішенням колегії МОН України від 22.03.2018 № 3/1-7 // Міністерство освіти і науки України : офіц. сайт. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/kolegiya-ministerstva/2018/05/1-dorozhnya-karta-integratsii-ukraini-do-evro.pdf> (дата звернення: 05.10.2025).

згідно з чинним законодавством, шляхом укладання договорів з іноземними фізичними і юридичними особами, основні види цієї діяльності та відповідність законодавству підготовки фахівців для інших країн і використання надходжень (матеріальних, валютних) від зовнішньоекономічної діяльності. Про співпрацю з установами інших держав в аспекті творчого співробітництва та постійної взаємодії при науковій і науково-технічній діяльності в закладах вищої освіти йдеться і в п. 7.3 Положення¹;

– постанову Кабінету Міністрів України «Про утворення державної наукової установи “Український інститут науково-технічної експертизи та інформації”». Ця установа була утворена в результаті злиття державної наукової установи «Державний інститут науково-технічної та інноваційної експертизи» та Українського інституту науково-технічної і економічної інформації та віднесена до сфери управління Міністерства освіти і науки України². Уточнення щодо повної бази організаційних документів новоствореної установи наведено у відповідному переліку нормативно-правових актів;

– Положення про Міністерство освіти і науки України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630, Статут Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2015 р. № 244 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 23 січня 2024 р. № 71), Статут Національної академії наук України, ухвалений постановою Загальних зборів Національної академії наук України від 14 квітня 2016 р. № 2, Статут Національної Академії правових наук України, затверджений постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., тощо.

Більш детально відповідні нормативні акти буде розглянуто в наших подальших розвідках при вивченні кола суб'єктів міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти та меж їх компетенції.

¹ Положення про вищі навчальні заклади МВС : затв. наказом МВС України від 14.02.2008 № 62 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0193-08> (дата звернення: 05.10.2025).

² Про утворення державної наукової установи «Український інститут науково-технічної експертизи та інформації» : постанова Кабінету Міністрів України від 25.11.2015 № 1027 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2015-p> (дата звернення: 05.10.2025).

³ НПА, що регламентують роботу // Український інститут науково-технічної експертизи та інформації : офіц. сайт. URL: <http://www.uintei.kiev.ua/page/npa-shcho-reglamentuyut-robotu> (дата звернення: 05.10.2025).

До нормативних документів щодо міжнародної співпраці у сфері вищої освіти також належать внутрішні нормативні акти, що містять норми щодо міжнародного співробітництва, підприємств, установ та організацій у сфері вищої освіти. Наприклад, у Харківському національному університеті внутрішніх справ наказом від 1 квітня 2024 р. № 234 затверджено Інструкцію про організацію міжнародної діяльності в ХНУВС, якою визначено єдиний порядок «міжнародної діяльності під час візитів іноземних делегацій та службових відряджень за кордон» осіб постійного та перемінного складу¹, а наказом від 20 вересня 2024 р. № 672 затверджене Положення про відділ міжнародного співробітництва.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити про взаємозв'язок правового регулювання правовідносин міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти з нормами різних галузей права, зокрема цивільного, трудового, міжнародного приватного тощо. Серед цих норм визначальну роль відіграють норми адміністративного права, які регулюють правовий статус більшості суб'єктів міжнародної співпраці у сфері вищої освіти, визначають межі їхньої компетенції та механізм організації і регулювання міжнародного співробітництва у цій сфері. У контексті механізму слід звернути увагу на його майже повну закріпленість у підзаконних нормативних актах, тоді як закони зазвичай визначають засади державної політики та ключові повноваження суб'єктів.

Висновки

У контексті міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти можна виокремити таку структуру правових засад: Конституція України, міжнародні та вітчизняні нормативно-правові акти.

До міжнародних правових засад належать: ратифіковані Україною міжнародні правові акти щодо прав людини та розвитку країн загалом; угоди про співпрацю між Україною та окремими державами чи об'єднаннями держав; ратифіковані Україною міжнародні правові акти, що стосуються окремих питань освітньої, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності тощо; міжнародні угоди та договори про співпрацю між міністерствами та іншими органами державної влади (або їхніми представниками) різних держав; міжнародні угоди, договори тощо в контексті сфер діяльності закладів вищої освіти, підписані між державними та/або приватними підприємствами,

¹ Про затвердження Інструкції про організацію міжнародної діяльності в ХНУВС : наказ ХНУВС від 01.04.2024 № 234 // Харківський національний університет внутрішніх справ : сайт. URL: https://univd.edu.ua/files/generaldocs/nakaz_234_vid_01_04_2024_instruktsiia_pro_o.pdf (дата звернення: 05.10.2025).

установами та організаціями, фізичними особами – учасниками освітнього процесу (наукової діяльності); допоміжні та установчі документи іноземних суб'єктів міжнародної співпраці (методичні документи, роз'яснення тощо).

Вітчизняна нормативно-правова база щодо міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти, окрім Конституції, складається із законів, що регулюють правовідносини загального і спеціального характеру у сфері освіти, підзаконних нормативних актів регуляторного та установчого характеру, а також внутрішніх нормативних документів щодо міжнародної співпраці підприємств, установ та організацій сфери вищої освіти.

Список бібліографічних посилань: 1. Сербенюк С. О. Сутність та особливості міжнародного співробітництва у сфері вищої освіти в Україні. *Право і безпека*. 2025. № 3 (98). С. 130–141. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2025.3.11>. 2. Рега Ю. О., Волковецький Д. С. Роль міжнародного співробітництва в удосконаленні юридичної освіти в Україні: взаємодія з міжнародними партнерами. *Академічні візії*. 2024. Вип. 33. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12733256>. 3. Гнатів З. Я. Міжнародне співробітництво у сфері освіти: приклади взаємопроцесів // Загальні аспекти інноваційного розвитку освітньої галузі в контексті міжнародного співробітництва України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 25–26 квіт. 2019 р.) / редкол.: В. С. Шебанін, О. В. Артюхова, К. В. Тішечкіна. Миколаїв : МНАУ, 2019. С. 31–33. 4. Процька С. М., Іванова К. В. Інтеграція вищої освіти України до освітнього та наукового простору ЄС: аналіз міжнародно-правових актів. *Гілея*. 2022. Спецвип. С. 55–58. 5. Гринюк С. П., Зайцева І. В. Міжнародне співробітництво закладів вищої освіти як складник інтеграції України в європейський простір вищої освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2022. Т. 1. С. 50–55. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2022.spec.1.10>. 6. Усик О. О. Адміністративно-правове забезпечення міжнародного співробітництва у сфері фізичної культури та спорту : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2024. 206 с. 7. Староста В. І. Адміністративно-правові засади юридичного забезпечення діяльності закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2023. 199 с. 8. Діхтярук А. Б. Правові межі інтернаціоналізації вищої освіти в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Т. 3, № 3. С. 276–281. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.43>.

Надійшла до редколегії 15.10.2025

Прийнята до опублікування 01.12.2025

Serbenyuk S. O. Legal Foundations of International Cooperation in Higher Education in Ukraine and the Role of Administrative and Legal Norms

The study is devoted to examining the structure of the legal framework for international cooperation in higher education in Ukraine and the place of administrative and legal norms therein by conducting a systematic review of the domestic and international regulatory framework for international cooperation in higher education and identifying key regulatory and legal acts.

International cooperation is an integral part of the higher education system and state policy in the field of higher education. The relevance of the study is determined by a number of factors. In particular, the significant role of international cooperation in higher education in attracting investment, post-war reconstruction, solving humanitarian problems, sustainable development of education, science, technology and innovation, as well as their transfer. In addition, despite the existence of a wide range of domestic and international normative legal acts that define both individual and complex components of the relevant legal relations, the study of this topic is characterised by a predominant focus on certain aspects of such cooperation in the context of economic development, education, public administration, etc., while there is a lack of comprehensive studies of the domestic regulatory framework.

The international legal framework includes: international legal acts ratified by Ukraine, agreements and treaties on cooperation between various subjects of international cooperation (states, authorities, enterprises, institutions, organisations, individuals, etc.) in the field of higher education, as well as supporting and founding documents of foreign subjects of international cooperation.

The relevant domestic regulatory framework consists of the Constitution of Ukraine, laws (of a general and special nature), subordinate regulatory acts (of a regulatory and founding nature), as well as internal regulatory documents on international cooperation between enterprises, institutions and organisations in the field of higher education.

Keywords: higher education, international cooperation, legal framework, administrative law, sustainable development.

УДК 342.922

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.17>

Сергій Олександрович Шатрава,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 1,
науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0002-7072-961X>,

e-mail: sergshatrava@gmail.com;

Денис Євгенійович Денищук,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 1,
науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування (старший науковий співробітник);

 <https://orcid.org/0000-0002-0285-8831>,

e-mail: denischukd@gmail.com;

Олена Валеріївна Погорілець,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 1,
науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування (науковий співробітник);

 <https://orcid.org/0000-0003-4739-4441>,

e-mail: helenapogorilets@gmail.com

**ОЦІНКА ПЕРЕЛІКУ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОПОРЯДКУ, ЯКИХ
СТОСУЄТЬСЯ ПРОЄКТ СТРАТЕГІЇ РОБОТИ З КАДРАМИ
В ОРГАНАХ ПРАВОПОРЯДКУ ТА ПРОКУРАТУРИ (HRM
STRATEGY) НА ПЕРІОД ДО 2030 РОКУ**

Досліджено окремі аспекти визначення ролі та місця Державної служби України з надзвичайних ситуацій у системі суб'єктів забезпечення національної безпеки та включення її до переліку виконавців проєкту Стратегії роботи з кадрами в органах правопорядку та прокуратури (HRM Strategy) на період до 2030 року. Наголошено, що якісний відбір і належна підготовка кадрів в усіх органах сектору безпеки та оборони, складовими якого є як органи правопорядку, так і правоохоронні органи, мають здійснюватися у взаємодії та бути спрямовані на спільне забезпечення реалізації зазначеного проєкту.

Ключові слова: стратегія, HRM Strategy, кадрове забезпечення, органи правопорядку, правоохоронні органи, сектор безпеки і оборони України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Здобутком конституційної реформи у сфері правосуддя стало ухвалення у 2016 році нової ст. 131-1 Конституції України, якою було легалізовано поняття «органи правопорядку». Водночас цей термін і раніше використовувався в законодавстві, зокрема в Законі України «Про Національну поліцію» (ст. 5, п. 25 ст. 23, п. 4 ч. 2 ст. 25)¹.

Отже, закріплення поняття «органи правопорядку» на конституційному рівні актуалізує потребу в його чіткій науково-правовій дефініції, вичерпному переліку таких органів, а також у детальному визначенні їхніх завдань і компетенцій. Водночас постає завдання щодо розмежування цього терміна зі суміжним поняттям «правоохоронні органи».

У зв'язку із цим важливим практичним кроком є ідентифікація конкретних суб'єктів забезпечення правопорядку, на яких буде спрямовуватися дія Стратегії роботи з кадрами в органах правопорядку та прокуратури (HRM Strategy) на період до 2030 року.

Стан дослідження проблеми

Дослідженню питань кадрового забезпечення органів правопорядку присвятили свої праці такі відомі науковці, як М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, В. М. Бесчастний, С. М. Гусаров, О. В. Джафарова, М. І. Іншин, А. М. Клочко, П. Б. Коптєв, Н. П. Матюхіна, О. М. Музичук, В. П. Петков, А. А. Стародубцев, О. Н. Ярмиш та ін.

Водночас більш загальні аспекти кадрового забезпечення діяльності різних суб'єктів (державних органів, підприємств, установ та правоохоронних органів) висвітлювалися в публікаціях К. А. Бугайчука, М. М. Дивака, А. М. Клочка, І. С. Процика, В. В. Сокурєнка, С. О. Шатрави та ін. [1–6].

Слід зауважити, що наявні наукові дослідження зосереджувалися переважно на питаннях кадрового та якісного забезпечення органів правопорядку (Національної поліції, органів прокуратури, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та ін.). Водночас зміни, пов'язані з реформуванням і становленням деяких органів правопорядку, внаслідок яких відбулося суттєве оновлення їхнього кадрового складу, не можна вважати достатніми чи повністю завершеними, що

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 10.09.2025).

зумовлює потребу подальшого наукового опрацювання зазначеної проблематики.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз змісту й обсягу понять «органи правопорядку» і «правоохоронні органи», ідентифікація їхніх специфічних ознак, а також окреслення функціонального значення в системі здійснення правоохоронної діяльності сектору безпеки та оборони України. Для досягнення поставленої мети визначено такі *завдання*: дослідити зміст і характерні ознаки категорій «органи правопорядку» та «правоохоронні органи»; здійснити порівняльно-правовий аналіз законодавчих і нормативних актів, що регулюють діяльність окремих органів правопорядку та правоохоронних органів; визначити роль і місце Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України) у системі суб'єктів забезпечення національної безпеки з перспективою включення її до переліку виконавців проєкту Стратегії роботи з кадрами в органах правопорядку та прокуратури (HRM Strategy) на період до 2030 року.

Наукова новизна дослідження

Здійснено комплексний аналіз змісту проєкту Стратегії роботи з кадрами в органах правопорядку та прокуратури (HRM Strategy) на період до 2030 року, спрямованої на вирішення завдання щодо забезпечення добору та кар'єрного зростання співробітників органів правопорядку і прокуратури на засадах професійної компетентності, засаду та доброчесності.

Виклад основного матеріалу

Законодавство України не містить визначення ні поняття «органи правопорядку», ні їхнього вичерпного переліку. Водночас загально-вживаним є поняття «правоохоронні органи». Хоча змістове визначення цього терміна в нормативних актах відсутнє, законодавець у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» подає орієнтовний перелік таких суб'єктів. Він є найбільш повним, хоча й не вичерпним, і охоплює широкий спектр структур – від прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки України, Національного антикорупційного бюро України до органів охорони державного кордону, фінансового контролю, лісової охорони тощо, – завершуючись відкритою нормою про «інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції»¹. Кількість таких органів постійно зростає у зв'язку з появою нових

¹ Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР

державних інституцій, що здійснюють правозастосовні чи правоохоронні функції (наприклад, Служба судової охорони).

Словосполучення «інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» є надмірно загальним: воно не містить чіткого переліку органів, не розкриває зміст їхніх повноважень і не встановлює конкретних критеріїв зазначених функцій, що створює підґрунтя для розширеного та неоднозначного тлумачення.

У науковому середовищі триває полеміка щодо змісту, співвідношення та чіткого переліку понять «правоохоронні органи» й «органи правопорядку». Відсутність єдиної позиції пояснюється тим, що не сформовано спеціальних ознак, які б однозначно розмежовували ці категорії. Так, Н. М. Ярмиш пропонує окреслювати органи правопорядку як структури, що включають силові, озброєні підрозділи, персонал яких має право застосовувати примус, зокрема з використанням вогнепальної зброї [7, с. 83].

М. В. Руденко та О. П. Шайтуро вважають, що органи правопорядку не можуть набувати статусу (чи окремих ознак) військових формувань. На їхню думку, це є підставою для виключення з переліку таких органів, як Національна гвардія України чи органи цивільного захисту. Вони аргументують свою позицію положеннями ч. 4 ст. 17 Конституції України, яка прямо забороняє використання військових формувань для обмеження прав і свобод громадян. Натомість органи правопорядку, реалізуючи свої функції, уповноважені на тимчасове обмеження прав і свобод громадян, що має здійснюватися винятково на підставах і в порядку, встановлених законом, та з дотриманням принципу пропорційності [8, с. 160].

А. В. Лапкін пропонує функціональний підхід, зазначаючи, що органами правопорядку є правоохоронні органи, які здійснюють досудове розслідування та оперативно-розшукову діяльність. Оскільки ці функції безпосередньо спрямовані на протидію злочинності, дослідник робить висновок про певну взаємозамінність понять: усі органи правопорядку можуть вважатися правоохоронними, оскільки здійснюють правоохоронну діяльність [9, с. 391].

Більшість науковців сходяться на думці, що будь-який орган правопорядку є правоохоронним органом, тоді як зворотне твердження не є істинним – не всі правоохоронні органи належать до категорії органів правопорядку. Отже, поняття «правоохоронні органи» є ширшим і охоплює у своєму складі поняття «органи правопорядку».

Аналіз положень Конституції України свідчить, що вона містить лише одну пряму згадку про «правоохоронні органи» (ст. 17), у якій

їхня роль визначається через завдання забезпечення державної безпеки та захисту державного кордону¹. Це підтверджує відсутність в Основному Законі як загальної дефініції, так і вичерпного переліку таких органів, залишаючи питання їхнього правового статусу на рівні законодавчого регулювання. Таким чином, конституційні норми фіксують лише базовий вектор діяльності правоохоронних органів – гарантування державної безпеки та охорони територіальної цілісності України.

Ухвалення Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII, який, зокрема, стосується функцій прокуратури, стало одним з етапів тривалого процесу трансформації принципів, завдань і повноважень правоохоронних органів України.

Запроваджені цим Законом зміни вперше на конституційному рівні закріпили офіційне використання терміна «органи правопорядку» замість раніше вживаних у законодавстві понять «правоохоронні органи», «органи з правоохоронними функціями» тощо. Зокрема, у ст. 131-1 Конституції України визначено основну функцію прокуратури – «нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку»².

Згідно з Комплексним стратегічним планом реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (далі – План заходів) Стратегія роботи з кадрами в органах правопорядку та прокуратури (HRM Strategy) на період до 2030 року (далі – Стратегія) покликана вирішувати завдання щодо забезпечення «упровадження прозорого управління людськими ресурсами з дотриманням принципів гендерної рівності, за якого добір і кар’єрне зростання співробітників органів правопорядку та прокуратури здійснюються на основі їх професійних компетентностей / заслуг і доброчесності»³.

1 Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 10.09.2025).

2 Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19> (дата звернення: 10.09.2025).

3 Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : схвал. Указом Президента України від 11.05.2023 № 273/2023 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023> (дата звернення: 10.09.2025).

Розроблення якісної стратегії передбачає передусім чітке визначення бажаної мети, а також окреслення необхідних змін і строків їх реалізації у сфері роботи з персоналом. Такий підхід, своєю чергою, дає змогу виявити пріоритетні напрями кадрової політики та вибудувати логіку управління людськими ресурсами відповідно до сучасних вимог [10, с. 765].

Відповідальними виконавцями за розроблення проєкту Стратегії та відповідної методики визначено: МВС України, Офіс Генерального прокурора (за згодою), Національну поліцію, Адміністрацію Державної прикордонної служби України, Службу безпеки України (за згодою), Державне бюро розслідувань (за згодою), Бюро економічної безпеки України, Міністерство фінансів України та Державну митну службу України¹.

Першим серед органів, відповідальних за виконання цього завдання, зазначено МВС України. Відповідно, наказом МВС України від 30 січня 2025 року № 57 було створено Міжвідомчу робочу групу з питань розроблення Стратегії роботи з кадрами (HRM Strategy).

Аналіз засвідчує, що План заходів охоплює не лише реформування органів правопорядку (структур, наділених функціями досудового розслідування та здійснення негласних / розшукових дій, зокрема Національної поліції, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, Державного бюро розслідувань та Служби безпеки України), але і правоохоронних органів, органів виконавчої влади з контрольними повноваженнями та прокуратури. Унаслідок такого широкого охоплення словосполучення «реформування органів правопорядку», винесене в назву документа, має неповний семантичний обсяг і не цілком адекватно відображає його фактичний предмет регулювання.

Водночас такий підхід потенційно створює складнощі в майбутньому, зокрема при порівнянні переліку різних суб'єктів забезпечення правопорядку – як органів правопорядку, так і правоохоронних органів, зазначених у проєкті Стратегії. Утім, саме це і є однією з проблем управління персоналом, які зумовили необхідність його розроблення. Проблемні аспекти виявляються передусім при оцінюванні самого переліку суб'єктів, на яких поширюється дія проєкту Стратегії.

Так, у проєкті Стратегії зазначено, що вона визначає основні пріоритети в управлінні персоналом органів правопорядку і прокуратури

¹ План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 792-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/129/f537997n20.docx> (дата звернення: 10.09.2025).

на період до 2030 року. Вона є рамковим документом та інструментом для послідовної модернізації кадрової політики і практики в МВС України, Національній поліції, Державній прикордонній службі України, Національній гвардії України, Державному бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України, Службі безпеки України, прокуратурі та Державній митній службі України. Крім того, поетапна реалізація Стратегії сприятиме не лише оновленню професійних стандартів в органах правопорядку та прокуратури, а й формуванню якісно нових стандартів освітньої та кадрової політики для органів сектору безпеки й оборони загалом.

Таким чином, у проєкті Стратегії наявне внутрішнє протиріччя, яке полягає у встановленні вичерпного переліку суб'єктів її виконання та його одночасному фактичному розширенні за рахунок органів сектору безпеки й оборони загалом, що ускладнює правозастосування.

У цьому контексті варто нагадати, що вже в самій назві розпорядження Кабінету Міністрів України № 792-р, відповідно до вимог якого розроблено проєкт Стратегії, зазначено, що цей акт ухвалено на «виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України»¹. Отже, доцільним видається від самого початку орієнтуватися на ширший перелік суб'єктів – потенційних виконавців Стратегії, навіть попри те, що окремі з них не включені до переліку, визначеного підп. 4.6.1 п. 4.6 Плану заходів².

Так, згідно з частинами 2 та 3 ст. 12 Закону України «Про національну безпеку України» законодавчо визначено органи, які входять до складу сектору безпеки й оборони³. Їхня діяльність спрямована на створення необхідних умов для належного функціонування всіх

¹ Про затвердження плану заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 792-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-2024-p> (дата звернення: 10.09.2025).

² План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 792-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/129/f537997n20.docx> (дата звернення: 10.09.2025).

³ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 10.09.2025).

складових системи державної безпеки й оборони. Водночас, зважаючи на те, що окремі з цих органів не включені до переліку, наведеного у проєкті Стратегії, можна дійти висновку, що цей перелік не є вичерпним і може бути розширений.

Зокрема, ДСНС України як центральний орган виконавчої влади, підпорядкований Міністру внутрішніх справ, відповідає за реалізацію державної політики у комплексній сфері цивільного захисту. До її ключових повноважень належать: захист населення і територій від надзвичайних ситуацій, забезпечення пожежної і техногенної безпеки, здійснення заходів з пожежогасіння, проведення аварійно-рятувальних робіт, а також виконання функцій у сфері гідрометеорологічної діяльності¹.

Аналіз Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020, дає підстави стверджувати про комплексний характер національної (державної) безпеки. Вона охоплює такі складові, як воєнна, зовнішньополітична, державна, економічна, інформаційна, екологічна, кібернетична безпеки, безпека критичної інфраструктури та ін.²

Так, ст. 17 Конституції України встановлює, що захист суверенітету, територіальної цілісності та забезпечення економічної й інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави. При цьому Основний Закон розподіляє відповідальність між різними суб'єктами: оборона держави належить до компетенції Збройних Сил України, тоді як державна безпека та охорона державного кордону забезпечуються військовими формуваннями і правоохоронними органами, діяльність яких регламентується законом³.

Таким чином, до правоохоронних органів доцільно відносити ті органи державної влади, які прямо визначені в законах України чи

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 10.09.2025); Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1052 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-п> (дата звернення: 10.09.2025).

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020> (дата звернення: 10.09.2025).

³ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 10.09.2025).

інших нормативно-правових актах як правоохоронні, або ж ті, що мають законодавчо закріплену правоохоронну функцію.

У цьому контексті показовим є правовий підхід, сформульований Великою Палатою Верховного Суду у п. 35 постанови від 30 серпня 2023 року у справі № 633/195/17 (провадження № 13-39кц23), де зазначено, що при тлумаченні поняття «правоохоронний орган» може бути використана норма-дефініція, наведена в абз. 1 п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», але лише в частині правоохоронної функції, яка реалізується шляхом правозастосування. При віднесенні того чи іншого органу влади до правоохоронних необхідно враховувати визначення його правового статусу у спеціальному нормативно-правовому акті та повноваження, що ним здійснюються¹.

На переконання Верховного Суду, до ознак, що характеризують працівників правоохоронних органів, слід віднести такі: вони перебувають у трудових чи службових відносинах із правоохоронними органами та за характером посади, яку обіймають, виконують правоохоронну функцію².

Участь ДСНС України у сфері забезпечення національної безпеки підтверджується, зокрема, положеннями Закону України «Про боротьбу з тероризмом» (ч. 1 ст. 5), яким на Службу безпеки України та центральний орган виконавчої влади у сфері цивільного захисту (ДСНС України) покладено спільне завдання щодо антитерористичної підготовки населення та відповідного науково-методологічного забезпечення³.

Таким чином, діяльність ДСНС України спрямована не лише на реалізацію виконавчих і координаційних функцій, а й на запобігання кримінальним правопорушенням, що посягають на національну безпеку та обороноздатність держави. Важливим також є те, що ДСНС України здійснює функції планування, координації та контролю у сфері цивільного захисту.

На підставі вищенаведеного можна зробити висновок, що ДСНС України за своїми функціональними характеристиками належить до кола правоохоронних органів. Водночас така класифікація потребує

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30.08.2023 : справа № 633/195/17, провадження № 13-39кц23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113396900> (дата звернення: 10.09.2025).

² Там само.

³ Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 10.09.2025).

чіткого нормативного врегулювання на законодавчому рівні, оскільки станом на сьогодні ДСНС України не включена до переліку правоохоронних органів із прямим посиланням на відповідну норму закону.

У цьому контексті заслуговує на увагу наукова розробка Дослідницької служби Верховної Ради України «Наукова концепція законодавчого забезпечення діяльності органів правопорядку України», опублікована 7 листопада 2024 року¹. Аналізуючи ключові засади законодавчого забезпечення діяльності органів правопорядку України, Дослідницька служба Верховної Ради України наводить для порівняння положення Кодексу Сполучених Штатів Америки (далі – Кодекс США).

Відповідно до ст. 10534 розд. 34 Кодексу США органи правопорядку (*Law Enforcement Agencies*, LEA) визначаються як державні або місцеві органи, уповноважені законом чи нормативно-правовим актом Уряду Сполучених Штатів здійснювати запобігання кримінальним правопорушенням, їх виявлення, розслідування, переслідування осіб, які вчинили такі правопорушення, та/або нагляд за такою діяльністю². У Сполучених Штатах відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який би комплексно регулював діяльність органів правопорядку. Натомість функціонування таких органів визначається численними федеральними законами, підзаконними актами та правилами. Найбільшим федеральним органом правопорядку є Міністерство національної безпеки США (*Department of Homeland Security*, DHS), згідно з інформацією, викладеною на його офіційному вебсайті³.

До складу Міністерства, серед інших, входить Федеральне агентство з управління у надзвичайних ситуаціях (*Federal Emergency Management Agency*, FEMA). Його діяльність спрямована на захист людей, майна і держави від різного роду небезпек, включно зі стихійними лихами, терористичними актами й іншими техногенними катастрофами шляхом підготовки, захисту, реагування, відновлення

¹ Наукова концепція законодавчого забезпечення діяльності органів правопорядку України // Дослідницька служба Верховної Ради України : офіц. сайт. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33251.pdf> (дата звернення: 10.09.2025).

² 34 U.S. Code § 10534 – James Guelff and Chris McCurley Body Armor Act of 2002 // Cornell Law School : сайт. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/34/10534> (дата звернення: 10.09.2025).

³ Law Enforcement // Office of Homeland Security Statistics. U.S. Department of Homeland Security : офіц. сайт. URL: <https://www.dhs.gov/ohss/topics/law-enforcement> (дата звернення: 10.09.2025).

та пом'якшення наслідків надзвичайних ситуацій (ст. 313 розд. 6 Кодексу США)¹.

Висновки

На підставі того, що Державна служба України з надзвичайних ситуацій реалізує державну політику у сфері нагляду та контролю за пожежною і техногенною безпекою, а її посадові особи наділені правовим статусом, який дозволяє здійснювати правоохоронну функцію, доходимо висновку про доцільність включення ДСНС України до сфери впливу проекту Стратегії. Отже, перелік суб'єктів, на яких поширюється дія проекту Стратегії, потребує відповідного коригування.

Особливість такого програмного документа, як Стратегія роботи з кадрами в органах правопорядку та прокуратури (HRM Strategy) на період до 2030 року, полягає в тому, що він має не лише визначати цілі та завдання на майбутнє, а й пояснювати та аргументувати логіку бажаних змін. Невиправданим виглядає положення, відповідно до якого стратегія роботи з кадрами в органах правопорядку та прокуратури вибудовується за відмінними принципами від тих, що вже діють у правоохоронних органах. І лише через чотири роки результати впровадження Стратегії роботи з кадрами в органах правопорядку та прокуратури (HRM Strategy) на період до 2030 року можуть бути використані іншими правоохоронними органами, які не належать до органів правопорядку.

Проблема неконкретності категорії «органи правопорядку» безпосередньо пов'язана з недосконалістю правового регулювання їхньої діяльності. Це породжує практичні труднощі у сфері розмежування компетенцій і повноважень різних суб'єктів правопорядку, призводить до дублювання функцій та відсутності єдиного підходу до організаціїно-правового забезпечення їхньої діяльності. Вирішення цієї проблеми потребує уніфікації законодавчого визначення понять «органи правопорядку» та «правоохоронні органи», а також чітких критеріїв, за якими той чи інший суб'єкт може бути віднесений до відповідної категорії.

Узагальнюючи викладене, доходимо висновку про необхідність ініціювання розроблення Закону України «Про органи правопорядку». У ньому слід або закріпити вичерпний перелік таких органів, або, що видається більш доцільним з огляду на динаміку розвитку правоохоронної системи, визначити чіткі й конкретні критерії віднесення суб'єктів до категорії органів правопорядку. Реалізація

¹ 6 U.S. Code § 313 – Federal Emergency Management Agency // Cornell Law School : сайт. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/6/313> (дата звернення: 10.09.2025).

такого підходу сприятиме формуванню єдиних стандартів кадрової політики в органах сектору безпеки та оборони.

Список бібліографічних посилань: 1. Бугайчук К. Кадрова політика та кадрове забезпечення публічного адміністрування в органах Національної поліції. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 125–131. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.22>. 2. Дивак М. М. Адміністративно-правові засади управління якістю кадрового забезпечення органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2012. 208 с. 3. Ключко А. М. Кадрове забезпечення органів внутрішніх справ України: порядок та основні елементи. *Форум права*. 2014. № 4. С. 175–180. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_32.pdf (дата звернення: 10.09.2025). 4. Процик І. С., Передало Х. С., Шалак О. Я. Механізм кадрового забезпечення організаційних змін підприємства. *Науковий вісник НАТУ України*. 2015. Т. 25, № 3. С. 293–299. 5. Управління органами Національної поліції України : підручник / О. М. Бандурка, О. І. Безпалова, О. В. Джафарова та ін. ; передм. В. В. Сокуренька ; за заг. ред. В. В. Сокуренька ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Стильна тип., 2017. 580 с. 6. Шатрава С. О. Стан та правове регулювання кадрового забезпечення органів Національної поліції на сучасному етапі розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 83–87. 7. Ярмиш Н. Зміст терміна «органи правопорядку», використаного у статті 131-1 Конституції України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4 (46). С. 79–84. 8. Руденко М. В., Шайтуро О. П. Щодо визначення поняття «органи правопорядку». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 23. С. 158–160. 9. Лапкін А. В. Роль органів правопорядку у здійсненні правоохоронної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 389–393. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/94>. 10. Шатрава С. О., Денищук Д. Є. Щодо проблематики удосконалення роботи з кадрами в органах правопорядку // Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі : міждисциплінарна панорама II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 16 квіт. 2025 р.) / МВС України ; Нац. поліція України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінолог. асоціація України. Вінниця : ХНУВС, 2025. С. 763–767.

Надійшла до редакції 30.09.2025

Прийнята до опублікування 06.11.2025

Shatrava S. O., Denyschuk D. Ye., Pohorilets O. V. Assessment of the List of Law Enforcement Agencies Covered by the Draft Strategy for Human Resource Management in Law Enforcement Agencies and the Prosecutor's Office (HRM Strategy) for the Period up to 2030

This research paper analyses current legislation and academic studies devoted to the concepts of “law enforcement agencies” and “law enforcement bodies”. It examines certain aspects of defining the role and place of the State Emergency Service of Ukraine in the system of national security entities and justifies the inclusion of this body in the list of implementers of the HRM Strategy for the period up to 2030. It is emphasised that the system of entities in the security and defence sector of Ukraine includes not only law enforcement agencies, but also law enforcement bodies that perform special and related tasks in the field of national security. This necessitates the simultaneous updating of approaches aimed at improving the professional level, training and selection of personnel not only for law enforcement agencies, but also for law enforcement bodies.

The study substantiates the thesis that the security and defence sector should function as an integrated, interconnected system in the field of personnel policy, ensuring the effective implementation of the Human Resources Management Strategy for Law Enforcement Agencies and the Prosecutor's Office (HRM Strategy) for the period up to 2030. Breaking the links between individual elements of this system and implementing reforms in the field of law enforcement without simultaneously updating professional and educational standards in law enforcement agencies may lead to a decrease in the effectiveness and coordination of the entire personnel system.

It was concluded that in order to ensure the sustainability and effectiveness of the implementation of functions by law enforcement agencies in the field of national security during the implementation of the HRM Strategy for Law Enforcement and Prosecutorial Authorities (HRM Strategy) for the period up to 2030, priority should be given to the qualitative selection and training of personnel in all bodies of the security and defence sector, which includes both law enforcement agencies and law enforcement bodies. Proposals and comments aimed at improving legal regulation and increasing the effectiveness of the law-making process in this area have been formulated.

Keywords: strategy, HRM Strategy, staffing, law enforcement agencies, security and defence sector of Ukraine, State Emergency Service of Ukraine.

УДК 347.9:342.922:343.14(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.18>

Михайло Васильович Шляховчук,

*Херсонський державний університет,
кафедра національного, міжнародного права
та правоохоронної діяльності (аспірант);*

 <https://orcid.org/0009-0006-0978-8641>,
e-mail: mihaaaa2188@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ДИСТАНЦІЙНОЇ УЧАСТІ В СУДОВОМУ ЗАСІДАННІ В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено правовим засадам і практиці дистанційної участі в судових засіданнях під час воєнного стану в Україні. Зазначено, що відеоконференція, яка набула поширення з часів пандемії COVID-19 і була визнана практикою Європейського суду з прав людини, є ефективним інструментом забезпечення доступу до правосуддя. Рішення про проведення відеоконференції ухвалюється судом за клопотанням учасника процесу, проте закон не визначає підстав для відмови. Визначено, що найчастіше причиною відмови є відсутність технічної можливості. Наголошено на різноманітній судовій практиці щодо задоволення клопотань про дистанційну участь у судових засіданнях, що створює правову невизначеність для учасників процесу. Зазначено, що інші проблеми, зокрема неможливість дослідження учасниками оригіналів документів безпосередньо в залі судового засідання, свідчать про необхідність подальшого нормативного врегулювання, розширення кола осіб, які мають право брати участь дистанційно, та модернізації технічної інфраструктури судів.

Ключові слова: воєнний стан, суд, дистанційне судове засідання, відеоконференція, доступ до правосуддя, справедливе судочинство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Введення воєнного стану на території України Указом Президента від 24 лютого 2022 р. поставило перед державою завдання оперативної адаптації діяльності всіх гілок влади до актуальних умов існування. На відміну від епідемій чи пандемій воєнний стан ускладнює здійснення правосуддя через загрози життю суддів, руйнування інфраструктури, окупацію територій та втрату контролю урядом над ними. За таких умов виникає об'єктивна потреба в пошуку нових форм і засобів здійснення правосуддя [1, с. 219].

В умовах воєнного стану судочинство здійснюється з урахуванням таких особливостей: зміни територіальної підсудності справ, проведення судових засідань у режимі відеоконференції, відкладення розгляду справ та розгляд справи судом за відсутності учасника процесу [2, с. 49]. Як зазначено в ухвалі Великої Палати Верховного Суду від

7 червня 2022 р., подання клопотання щодо участі в засіданні в режимі відеоконференції дає можливість не лише безпечного, а й ефективного розгляду справи з дотриманням принципів відкритості, рівності сторін і розумних строків¹.

Отже, введення воєнного стану в Україні продемонструвало, що сучасні технології мають значний потенціал для зміцнення верховенства права, гарантування рівного доступу до правосуддя, підвищення прозорості та підзвітності судової системи [3, с. 130]. Водночас ці процеси виявили низку правових, технічних та організаційних викликів, які потребують глибшого аналізу. Саме тому питання дистанційної участі в судовому засіданні потребує подальшого наукового опрацювання.

Стан дослідження проблеми

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що стан наукової розробленості питання дистанційної участі в судових засіданнях в умовах воєнного стану демонструє поступове розширення дослідницького інтересу та міжгалузевий характер проблематики. У працях А. В. Завидняк [1] і Т. В. Федоренко [2] розглядаються питання забезпечення доступу до правосуддя та особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану, зокрема через використання дистанційних форм участі. Дослідження М. І. Бортуня [4], С. В. Дяченка [5], Н. М. Савчин [6] акцентують увагу на правових і процедурних аспектах проведення допиту та розгляду цивільних справ у режимі відеоконференції як інструменту реалізації права на суд. І. Ю. Татулич і А. А. Остафійчук [7] аналізують теоретичні та практичні аспекти участі в судовому засіданні за допомогою відеозв'язку. А. П. Нестерчук [8], В. І. Теремецький, Д. В. Журавльов, В. Г. Бойко та ін. [9] приділяють увагу організаційним питанням функціонування судів під час воєнного стану. Загалом наявні дослідження підтверджують актуальність теми та зосереджені на забезпеченні доступу до правосуддя, вдосконаленні процесуальних механізмів і пошуку оптимальних правових рішень в умовах воєнного стану.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення правових засад, порядку та практичних аспектів реалізації дистанційної участі в судових засіданнях в умовах воєнного стану в Україні, виявлення особливостей її застосування, окреслення проблем правозастосування та формулювання напрямів їх вирішення. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань:

¹ Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 07.06.2022 : справа № 910/10006/19, провадження № 12-79rc21 // ipLex : сайт. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104769579> (дата звернення: 01.11.2025).

- з'ясувати зміст і правову природу дистанційної участі в судових засіданнях під час воєнного стану;
- проаналізувати нормативно-правове регулювання проведення судових засідань у режимі відеоконференції та практику його застосування;
- визначити проблемні аспекти реалізації права на дистанційну участь у суді й узагальнити підходи судової практики;
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання та організаційних механізмів проведення дистанційних судових засідань.

Наукова новизна дослідження

Комплексно проаналізовано правові засади і практику дистанційної участі в судових засіданнях саме в умовах воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу

Поняття «відеоконференція» не є новим ані для наукової доктрини, ані для законодавства України, однак умови воєнного стану надали йому особливої актуальності, насамперед у контексті забезпечення безпеки учасників судового процесу та безперервності здійснення правосуддя.

У науковій літературі існують різні підходи до визначення поняття «відеоконференція». Так, М. І. Бортун розуміє під ним певну послідовність чітких дій і процедур, які виконуються за посередництва телекомунікаційних технологій, де одна особа, наділена повноваженнями, перебуває в місці основного провадження, а інша особа – учасник процесуальної дії – перебуває в іншому місці [4, с. 64]. Схожі ознаки виокремлюють й інші науковці, підкреслюючи проведення засідання за допомогою технічних засобів відео- та аудіозв'язку в режимі реального часу з просторовою віддаленістю учасників (один із них перебуває за межами зали судового засідання) та їхню взаємодію на відстані через одночасний обмін інформацією [5, с. 290].

Більш сучасний підхід запропоновано І. Ю. Татулич та Л. А. Остафійчук, які визначають відеоконференцію як сучасний інструмент електронного суду, який забезпечує право учасників судового процесу на участь у судовому засіданні, реалізацію основних засад цивільного судочинства і право на справедливий суд загалом за допомогою відеоприладів, які здатні забезпечити пряму трансляцію без фізичної присутності учасника процесу в залі суду [7, с. 114]. Незважаючи на акцент на цивільному судочинстві, це визначення, на наш погляд, може бути застосоване і до інших видів судочинства, оскільки розгляд справ у режимі відеоконференції є складовою судових процесів і тісно пов'язаний із забезпеченням принципу доступу до правосуддя, який становить основу сучасної концепції справедливого суду [10, с. 113].

Одним із важливих аргументів на користь використання відеоконференцій є їхня практична ефективність. На це вказує Н. М. Савчин, наголошуючи, що такий формат забезпечує доступність, оперативність і ефективність судочинства, відповідаючи вимогам часу та глобальним тенденціям [6, с. 750]. Практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) також визнає участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції дієвим інструментом, який забезпечує належну участь у провадженні, що підтверджується, зокрема, рішенням у справі «Дійкхейзен проти Нідерландів» (§ 56)¹. Отже, відеоконференція є ефективним засобом реалізації процесуальних прав і гарантій учасників судового розгляду.

На законодавчому рівні порядок проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції під час судового провадження в цивільних, господарських та адміністративних справах було передбачено ще Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції» від 4 липня 2012 р. № 5041-VI₂. Проте широкого застосування цей формат набув у період пандемії COVID-19. Із метою мінімізації ризиків поширення коронавірусної інфекції Рада суддів України з 16 березня до 3 квітня 2020 року рекомендувала запровадити особливий режим роботи судів України³.

Подальший розвиток нормативного забезпечення участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції відбувся з ухваленням Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 30 березня 2020 р. № 540-IX, яким було внесено тимчасові зміни до Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) та Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України). Учасникам справ надали можливість брати участь у засіданнях у режимі відеоконференції поза межами суду з

¹ Case of Dijkhuizen v. The Netherlands (Application no. 61591/16) // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/spa?i=001-210486> (дата звернення: 01.11.2025).

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції : Закон України від 04.07.2012 № 5041-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5041-17> (дата звернення: 01.11.2025).

³ Лист Ради суддів України від 16.03.2020 № 9рс-186/20 // Рада суддів України : офіц. сайт. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/news/no9rs-18620-vid-16032020-verhovn-92b86c6546.pdf> (дата звернення: 01.11.2025).

використанням власних технічних засобів. Ідентифікація особи здійснювалася за допомогою електронного підпису, а якщо особа його не мала, то в порядку, визначеному Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або Державною судовою адміністрацією України¹. Подальше унормування порядку участі у відеоконференції забезпечила Державна судова адміністрація України, яка наказом від 8 квітня 2020 р. № 169 затвердила Порядок роботи з технічними засобами відеоконференцзв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному та господарському процесах за участі сторін поза межами приміщення суду². Цей Порядок утратив чинність відповідно до наказу Державної судової адміністрації України «Про приведення у відповідність із діючим законодавством нормативно-правових актів ДСА України» від 26 жовтня 2021 р. № 362³ з зв'язку з набранням чинності Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС).

Підсистема відеоконференцзв'язку ЄСІТС забезпечує відео- та звукозапис судових засідань, резервування залів, подання документів під час онлайн-засідань, участь користувачів у засіданнях інших органів правосуддя. Учасники справи можуть брати участь у засіданні в режимі відеоконференції як з іншого суду, так і поза приміщенням суду, використовуючи власні технічні засоби, беручи на себе ризики технічних збоїв⁴.

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19) : Закон України від 30.03.2020 № 540-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20> (дата звернення: 01.11.2025).

² Про затвердження Порядку роботи з технічними засобами відеоконференцзв'язку під час судового засідання в адміністративному, цивільному та господарському процесах за участі сторін поза межами приміщення суду : наказ Державної судової адміністрації України від 08.04.2020 № 169 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0169750-20> (дата звернення: 01.11.2025). Втратив чинність.

³ Про приведення у відповідність із діючим законодавством нормативно-правових актів ДСА України : наказ Державної судової адміністрації України від 26.10.2021 № 362 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0362750-21> (дата звернення: 01.11.2025).

⁴ Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : рішення

Узагальнюючи, можна стверджувати, що поширення відеоконференцій стало закономірною відповіддю на пандемічні виклики, а законодавчі зміни створили умови для дистанційної участі в судових засіданнях в умовах сучасних загроз.

У відповідь на труднощі, спричинені широкомасштабною збройною агресією РФ, інститут дистанційної участі в судових засіданнях зазнав істотного інституційного і технічного розвитку. Відповідно до Рекомендації Ради суддів України від 2 березня 2022 р. суддям пропонується відкладати розгляд справ (крім невідкладних судових справ) та, за можливості, розглядати справи у форматі відеоконференції¹. Однією з перших ініціатив стало також упровадження 11 березня 2022 р. Державним підприємством «Центр судових сервісів» нового функціоналу підсистеми відеоконференцз'язку, що спростило процедури трансляції судових засідань в онлайн-режимі [8, с. 129].

Європейська комісія з ефективності правосуддя при Раді Європи (CEPEJ) 22 липня 2022 р. провела з Верховним Судом онлайн-консультацію щодо вдосконалення законодавства про дистанційне правосуддя в умовах воєнного стану та підтримала активне впровадження засобів відеоконференцз'язку під час судових засідань. Було наголошено, що за умови дотримання змін до національного законодавства такий порядок не суперечить стандартам і принципам у сфері прав людини². Це свідчить про міжнародне визнання легітимності та необхідності дистанційних форм здійснення правосуддя в умовах воєнного стану.

Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції» від 24 травня 2024 р. № 3755-IX, яким оновлено ст. 212 ЦПК України, ст. 197 ГПК України та ст. 195 КАС України, передбачає, що учасник

Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21> (дата звернення: 01.11.2025).

¹ Усім судам України! РСУ опублікувала рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану // Рада суддів України : офіц. сайт. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikuvala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu> (дата звернення: 01.11.2025).

² Консультація CEPEJ з судовими органами України щодо удосконалення законодавства про дистанційне правосуддя в умовах війни, що триває // Офіс Ради Європи в Україні : офіц. сайт. 25.07.2022. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/cepej-consultations-with-the-ukrainian-judicial-authorities-on-the-improvement-of-the-legislation-on-the-remote-justice-in-the-context-of-the-ongoing-> (дата звернення: 01.11.2025).

справи або його представник подає заяву про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду або у приміщенні іншого суду не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання¹. Закон не вимагає зазначати у клопотанні обґрунтування такої форми участі в судовому засіданні – це є суб'єктивним правом учасника процесу [7, с. 113].

Утім, якщо подається заява про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції у приміщенні іншого суду, заявник повинен зазначити відповідний суд, у якому необхідно забезпечити її проведення. Такі заяви розглядаються суддею без повідомлення учасників справи, а рішення оформлюється ухвалою. Закон також дозволяє участь у режимі відеоконференції свідка, перекладача, спеціаліста й експерта за відсутності заперечень учасників справи. При цьому свідок може бути допитаний дистанційно навіть за наявності заперечень сторін, якщо його стан здоров'я, вік чи інші поважні причини унеможливають особисту явку.

Ухвалення рішення щодо проведення судового засідання в режимі відеоконференції є правом, а не обов'язком суду². Водночас судова практика свідчить про переважне задоволення таких клопотань за наявності технічної можливості [2, с. 49].

Аналіз судових рішень щодо участі в засіданнях у режимі відеоконференції дозволяє стверджувати, що суд відмовляє лише в разі: відсутності технічної можливості, повторного подання заяви, подання заяви з порушенням строків або ненадсилення її копій іншим учасникам, відсутності доказів неможливості прибуття до суду, необхідності обов'язкової присутності учасника або дослідження письмових доказів, розгляду в письмовому провадженні, технічних форс-мажорів (хакерські атаки, планові та позапланові вимкнення електроенергії). Найпоширенішою підставою відмови є відсутність технічної можливості: у 2023 році це становило 67,6 % у господарських судах, 24,2 % – в адміністративних судах і 48,4 % – у загальних судах. Відмова суду у проведенні відеоконференції через відсутність технічної

¹ Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції : Закон України від 23.05.2024 № 3755-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3755-20> (дата звернення: 01.11.2025).

² Ухвала Сквирського районного руду Київської області від 13.03.2025 : справа № 376/254/25, провадження № 2/376/545/2025 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125799058> (дата звернення: 01.11.2025).

можливості пояснюється зайнятістю залу іншим відеозасіданням, одночасним проведенням засідання з фізичною присутністю сторін в обладнаному залі, обмеженою кількістю залів із необхідною технікою¹.

Так, Господарський суд Волинської області у справі № 903/1041/21 від 30 травня 2022 р. відмовив у задоволенні клопотання позивача про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції через відсутність технічної можливості. За даними вебпрограми «Бронювання системи відеозв'язку», зал судових засідань не міг бути заброньований, оскільки на той самий день і час уже було заплановано інше засідання². Аналогічні підстави для відмови було наведено й в ухвалах Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області у справі № 188/2402/24 від 9 квітня 2025 р.³ та Самбірського міськрайонного суду Львівської області у справі № 452/4144.21 від 4 травня 2022 р.⁴

Це свідчить про актуальність модернізації технічної інфраструктури судів із метою зменшити кількість відмов у проведенні засідань у режимі відеоконференції через відсутність технічної можливості.

Необхідно зазначити, що в окремих справах її учасники зверталися із клопотанням про проведення не лише найближчого призначеного засідання, а й усіх наступних – у режимі відеоконференції поза приміщеннями суду з використанням власних технічних засобів. Судова практика свідчить про відсутність єдиного підходу до вирішення цього питання. Жовтневий районний суд м. Дніпропетровська у справі № 201/4789/24 від 7 серпня 2024 р. відмовив у задоволенні клопотання. Суд обґрунтував відмову тим, що, по-перше, через значне навантаження та обмежену кількість залів, обладнаних для відеоконференцій, у суду відсутня технічна можливість

¹ Фонова О., Чумак Р. Дистанційні слухання в цивільному, господарському та адміністративному процесі : аналіт. звіт. 2024 // PRAVO-JUSTICE : сайт. URL: <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/658/2d9/813/6582d9813d790644266136.pdf> (дата звернення: 01.11.2025).

² Ухвала Господарського суду Волинської області від 30.05.2022 : справа № 903/1041/21, провадження № 03/903/1041/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104515200> (дата звернення: 01.11.2025).

³ Ухвала Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 09.04.2025 : справа № 188/2402/24, провадження № 2/188/758/2025 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126460122> (дата звернення: 01.11.2025).

⁴ Ухвала Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 04.05.2022 : справа № 452/4144.21, провадження № 2/452/410/2022 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104181262> (дата звернення: 01.11.2025).

забезпечити проведення засідань у заявлений спосіб; по-друге, клопотання, яке стосується всіх майбутніх засідань без зазначення конкретних дати і часу, унеможливає внесення судом відповідних ухвал і належне повідомлення інших учасників¹. Натомість ухвалою Сосницького районного суду Чернігівської області у справі № 736/72/25 від 10 квітня 2025 р. суд задовольнив клопотання провести вже призначене та всі наступні судові засідання в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за допомогою власних технічних засобів. Мотивами для такого рішення стала наявність технічної можливості проведення судового засідання в такому режимі². Ще одним прикладом є ухвала Господарського суду Миколаївської області у справі № 915/915/23 від 9 серпня 2023 р., якою заява позивача про проведення судових засідань у режимі відеоконференції у справі була задоволена частково. Суд зазначив, що, виходячи зі змісту ст. 197 ГПК України, господарський суд може постановити ухвалу про проведення судового засідання в режимі відеоконференції, а не розгляд всієї справи в цілому, тобто всіх судових засідань³.

Зразковою в цьому контексті є ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі № 905/2371/21 від 23 березня 2023 р., у якій сформульовано важливий правовий висновок: процесуальне законодавство не забороняє подання єдиного клопотання (заяви) про участь у всіх судових засіданнях у режимі відеоконференції, без необхідності окремих звернень перед кожним засіданням. Так, в одній зі справ представник відповідача 22 липня 2022 р. подав до Господарського суду Донецької області клопотання про забезпечення участі у всіх судових засіданнях, зокрема підготовчому, в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Ухвалою Господарського суду Донецької області від 28 липня 2022 р. це клопотання було задоволено, а підготовче засідання було призначено на 15 серпня 2022 р. У цей день суд оголосив перерву в підготовчому засіданні до 2 вересня 2022 р., однак під час наступного засідання

¹ Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 07.08.2024 : справа № 201/4789/24, провадження 2/201/2547/2024 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120858659> (дата звернення: 01.11.2025).

² Ухвала Сосницького районного суду Чернігівської області від 10.04.2025 : справа № 736/72/25, провадження №2/745/119/2025 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126492366> (дата звернення: 01.11.2025).

³ Ухвала Господарського суду Миколаївської області від 09.08.2023 : справа № 915/915/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112719521> (дата звернення: 01.11.2025).

суд не забезпечив участі представника у відеоконференції та не направив йому запрошення для підключення. Верховний Суд визнав, що такі дії позбавили сторону можливості реалізувати свої процесуальні права, що є порушенням принципів процесуальної справедливості та гарантій, передбачених ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд наголосив, що оголошення перерви в судовому засіданні не означає початку нового процесу, а отже, подане раніше клопотання про участь у режимі відеоконференції залишається чинним і має бути враховане при проведенні наступних судових засідань¹.

Узагальнюючи зазначене вище, можна зробити висновок, що позиція Верховного Суду спрямована на уніфікацію підходів і забезпечення реальної можливості сторін брати участь у судових засіданнях дистанційно.

Попри переваги використання засобів відеоконференцзв'язку для розгляду справи можуть виникати технічні проблеми, що унеможливають участь особи в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 223 ЦПК України суд може відкласти розгляд справи в судовому засіданні в разі виникнення технічних проблем, що унеможливають участь особи в судовому засіданні в режимі відеоконференції, крім випадків, коли присутність такої особи є обов'язковою². Аналогічні положення містяться в ГПК України і КАС України. Це ще раз підкреслює важливість належної технічної бази для забезпечення ефективного доступу до правосуддя.

Водночас науковці, зокрема І. Ю. Татулич і Л. А. Остафійчук, наголошують на певних обмеженнях дистанційної участі, зокрема неможливості подання оригіналів документів під час засідання. Огляд оригіналів документів та належним чином засвідчених копій також є неможливим. Проте цю проблему можна усунути через їх попереднє надсилання поштовими відправленнями [7, с. 114].

Порівняно із цивільним, господарським і адміністративним судочинством, застосування відеоконференцзв'язку у кримінальному судочинстві має свої особливості. Відповідно до ст. 336 Кримінального процесуального кодексу України судові провадження може здійснюватися в режимі відеоконференції, зокрема дистанційно, в разі: неможливості особистої участі учасника через стан здоров'я чи інші

¹ Ухвала Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 23.03.2023 : справа № 905/2371/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=109773266> (дата звернення: 01.11.2025).

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2024 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 01.11.2025).

вагомі причини; необхідності забезпечення безпеки учасників; допиту неповнолітніх свідків або потерпілих; потреби в оперативності процесу; інших підстав, які суд визнає достатніми¹. Важливо, що 23 лютого 2022 р. перелік цих підстав було доповнено можливістю проведення дистанційного судового провадження у зв'язку з введенням воєнного стану або під час карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України². Згідно з ч. 12 ст. 336 Кримінального процесуального кодексу України відеоконференція може застосовуватися в судах усіх інстанцій під час розгляду будь-яких питань, віднесених до їхньої компетенції.

Суд має право призначити дистанційне провадження як за власною ініціативою, так і за клопотанням сторін. Якщо учасник судового засідання заперечує, рішення про його застосування повинно бути належним чином обґрунтоване. Участь обвинуваченого поза межами суду можлива лише за його згодою, за винятком випадків, пов'язаних із запровадженням воєнного стану, коли така згода не є обов'язковою.

Практика ЄСПЛ свідчить про те, що участь обвинуваченого у провадженні в режимі відеоконференції як така не суперечить Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Основні принципи практики ЄСПЛ щодо участі обвинуваченого в судовому засіданні, що проводиться в режимі відеоконференції, викладено в рішенні у справі «Марчелло Віола проти Італії» (§ 67): застосування відеоконференції повинно переслідувати законну мету, а порядок надання свідчень має відповідати вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо належної правової процедури³. Отже, дистанційний формат участі не повинен порушувати процесуальні гарантії і погіршувати правове становище обвинуваченого.

Під час участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами суду всі технічні ризики – перебої зв'язку, відсутність доступу до системи тощо – несе учасник провадження, який ініціював

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.11.2025).

² Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Закон України від 23.02.2024 № 3604-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3604-20> (дата звернення: 01.11.2025).

³ Case of Marcello Viola v. Italy (Application no. 45106/04) // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77246> (дата звернення: 01.11.2025).

відеоконференцію. Якщо ж його участь є обов'язковою, а технічні проблеми унеможливають підключення, суд відкладає розгляд справи до усунення перешкод. Крім того, законодавство передбачає право суду обмежити дистанційну участь у випадках навмисного створення технічних перешкод, що розцінюється як зловживання правами з метою затягування процесу. Це забезпечує дисципліну учасників і запобігає маніпуляціям процесом.

Для гарантування достовірності та безпеки процесу встановлено низку процедурних вимог. Зокрема, допит свідка, потерпілого чи спеціаліста в режимі відеоконференції зазвичай проводиться у приміщенні суду, а в умовах воєнного чи надзвичайного стану може відбуватися поза його межами з використанням власних технічних засобів. Якщо учасник бере участь дистанційно в межах юрисдикції суду, його ідентифікацію та процесуальний супровід забезпечує судовий розпорядник або секретар; за межами юрисдикції ці функції виконує інший суд за дорученням. У разі перебування учасника в місцях попереднього ув'язнення чи установах виконання покарань відповідні дії здійснюються службовими особами цих установ. Перебіг і результати процесуальних дій фіксуються засобами відео- та звукозапису¹.

Одним із викликів для судової системи під час воєнного стану є питання дистанційної участі суддів і секретарів у судових засіданнях. Варто зазначити, що ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не встановлює вимоги фізичної присутності суддів у залі суду. Тобто такий формат не суперечить Конвенції і не є порушенням права на справедливий суд. Водночас, щоб дистанційна участь суддів дійсно сприяла доступності правосуддя незалежно від їхнього місця перебування та була економічно доцільною, необхідно гарантувати відкритість процесу, дотримання принципів змагальності і справедливості, а також забезпечити надійність каналів зв'язку під час реалізації електронного правосуддя. Це дозволить уникнути ситуацій, коли судді підключаються до засідань із використанням ненадійних або власних технічних засобів, що може поставити під сумнів безпеку й автентичність судового процесу [9].

Висновки

Отже, участь у судових засіданнях у режимі відеоконференції в судочинстві України, хоча й не є новим явищем, однак в умовах воєнного стану набула критично важливого значення для забезпечення доступу до правосуддя, безпеки учасників процесу та безперервності

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 01.11.2025).

здійснення правосуддя. Унесення змін до процесуального законодавства України і технічний розвиток ЄСІТС створили умови для дистанційної участі сторін, що включає використання власних технічних засобів. Це істотно підвищує гнучкість і оперативність судового розгляду в умовах воєнного стану. Практика ЄСПЛ підтверджує легітимність такого формату за умови дотримання процесуальних гарантій.

Згідно із законодавством України участь у судових засіданнях дистанційно можуть брати не лише сторони процесу – позивачі, відповідачі та їхні представники, а й інші учасники – свідки, експерти, перекладачі, спеціалісти. Дистанційна участь суддів і секретарів судового засідання, якщо це зумовлено вимогами безпеки чи технічною неможливістю перебування в судовому приміщенні, не порушує право на справедливий суд у розумінні ст. 6 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини. Така практика забезпечує безперервність розгляду справ навіть у разі евакуації судів чи тимчасової окупації територій.

Дистанційна участь у судових засіданнях має безсумнівні переваги –практичну ефективність, економію ресурсів і розширення доступу до суду. Водночас деякі питання залишаються проблемними, зокрема неможливість дослідження оригіналів документів учасниками справи безпосередньо в залі суду під час засідання. Іншим питанням є відсутність у законодавстві чітко визначених підстав для відмови суду в задоволенні клопотання про проведення судового засідання в режимі відеоконференції. Судова практика свідчить, що однією з найпоширеніших підстав для відмови є відсутність технічної можливості в суду. Утім, найбільшу правову невизначеність для учасників процесу створює відсутність єдиного підходу до задоволення клопотань про проведення всіх судових засідань у режимі відеоконференції.

Зважаючи на вищевикладене, очевидно є необхідність подальшого нормативного врегулювання порядку й умов дистанційної участі в судових засіданнях, зокрема розширення кола суб'єктів, які мають право брати участь дистанційно, визначення чітких підстав для відмови у відповідних клопотаннях, а також модернізації технічної інфраструктури судів із метою зниження кількості відмов у задоволенні клопотань про проведення судового засідання в режимі відеоконференції через технічну неможливість.

Перспективи подальших досліджень передбачають аналіз міжнародного досвіду дистанційного правосуддя та можливості імплементації кращих практик ЄС у національну правову систему.

Список бібліографічних посилань: 1. Завидняк А. В. Доступ до адміністративного правосуддя в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 218–222. DOI: <https://doi.org/10.>

24144/2788-6018.2022.01.41. **2.** Федоренко Т. В. Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану. *Сучасний науковий журнал*. 2023. Вип. 1 (1). С. 46–51. DOI: <https://doi.org/10.36994/2786-9008-2023-1-6>. **3.** Теремецький В. І., Дуліба Є. В. Особливості впровадження та функціонування Єдиної судової інформаційно телекомунікаційної системи як інструмента електронного правосуддя. *Форум права*. 2023. № 2. С. 130–143. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10007341>. **4.** Бортун М. Актуальні питання проведення допиту у режимі відеоконференції. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1 (34). С. 64–70. **5.** Чорна А. І., Дяченко С. В. Розгляд цивільних справ у судовому засіданні в режимі відеоконференції як складник доступу до правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 289–292. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/70>. **6.** Савчин Н. М. Особливості розгляду цивільних справ у режимі відеоконференції // *Topical Issues of Procedural Law in Ukraine : monograph* / O. V. Babaiyeva, V. I. Bakun, L. G. Bzova et al. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025. Pp. 750–780. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-538-9-28>. **7.** Татулич І. Ю., Остафійчук Л. А. До питання участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 111–115. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/24>. **8.** Нестерчук Л. П. Організація діяльності судів в умовах воєнного стану в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2022. № 56. С. 127–131. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.27>. **9.** Teremetskyi V., Zhuravlov D., Boiko V., Stratonov V., Ilchenko O., Glukh M., Chudyk N. Organization of courts operation in Ukraine in the period of martial law: comparative and legal research. *Revista De Gestão E Secretariado*. 2023. Vol. 14, No. 10. Pp. 18976–18991. DOI: <https://doi.org/10.7769/gesec.v14i10.2945>. **10.** Цісар Г., Дяченко С. Реалізація принципу верховенства права через призму електронного судочинства: теоретичні та практичні підходи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6, т. 1. С. 111–114.

Надійшла до редколегії 04.11.2025

Прийнята до опублікування 10.12.2025

Shliakhovchuk M. V. Features of Remote Participation in Court Hearings under Martial Law in Ukraine

This article is devoted to defining the legal basis, procedure, and practical aspects of remote participation in court hearings under martial law in Ukraine, identifying the features of its application, outlining problems in law enforcement, and formulating possible solutions. It is noted that the introduction of martial law necessitates the adaptation of court activities and the provision of unhindered access to justice.

The definition of the term “videoconference” and its characteristic features are provided. It is established that the consideration of cases via videoconference, which became widespread

during the COVID-19 pandemic, has become an integral tool for implementing the principle of access to justice in the context of modern challenges and has demonstrated its practical effectiveness. The practice of the European Court of Human Rights confirms the legitimacy of this format, provided that procedural guarantees are observed.

It is found that, in accordance with the law, not only the parties to the proceedings, but also witnesses, experts, interpreters and specialists may participate in court hearings remotely. Judges and secretaries may also participate remotely, as this does not violate Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is stated that the decision to hold a court hearing via videoconference is made by the court on the basis of a relevant request from a party to the case, but the law does not provide grounds for refusing to grant such a request. An analysis of court decisions shows that one of the most common grounds for refusal is the lack of technical capacity in courts to hold hearings in this format. Attention is drawn to the lack of a uniform approach to granting motions to hold all court hearings via videoconference, which leads to different application of procedural law by courts and creates legal uncertainty for participants in the judicial process.

It is concluded that there is a need for further regulatory regulation of the procedure and conditions for remote participation in court hearings, in particular clear grounds for refusing such requests, expanding the range of entities entitled to participate remotely, and modernising the technical infrastructure of courts.

Keywords: martial law, court, remote court hearing, videoconference, access to justice, fair trial.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.352:343.95:351.74

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.19>

Сергій Володимирович Івашко,

кандидат юридичних наук,

Пенітенціарна академія України (м. Чернігів),

кафедра кримінально-виконавчого та кримінального права (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0003-2547-9276>,

e-mail: s_ivashko@ukr.net

**ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ КРИМІНАЛЬНИМ
ПРАВОПОРУШЕННЯМ У ДЕРЖАВНІЙ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ**

У статті досліджено проблему запобігання корупційній злочинності в Державній кримінально-виконавчій службі України. Визначено, що корупційні прояви становлять загрозу державності, підривають довіру до влади та гальмують розвиток суспільства. Проаналізовано принципи антикорупційної політики, чинники виникнення корупції та їх загострення в умовах воєнного стану. Запобігання корупції розглянуто як систему правових, виховних і соціально-економічних заходів, спрямованих на усунення детермінант її проявів у Державній кримінально-виконавчій службі України та формування нульової толерантності до корупції.

Ключові слова: воєнний стан, запобігання, злочинність, протидія, корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, корупція, запобігання корупції, органи та установи Державної кримінально-виконавчої служби України.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Запобігання корупційним проявам у суспільстві є однією з найголовніших проблем в Україні, яка набуває особливого значення в умовах запровадження правового режиму воєнного стану у зв'язку з війною росії проти нашої країни. Без перебільшення можна сказати, що корупція загрожує національній безпеці нашої держави, оскільки глибоко вкорінилась у всі сфери життєдіяльності: політичну, економічну, правову та соціальну.

Не менше небезпечним є існування корупційних проявів у діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. На нашу думку, необхідно приділяти особливу увагу створенню механізмів

запобігання корупційних проявів у цій установі. Це пояснюється тим, що саме ця державна інституція має відносно замкнуте середовище, великий обсяг дискреційних повноважень персоналу та суттєво обмежений контроль за її діяльністю з боку суспільства. Тому створення механізму ефективного запобігання корупційним проявам у системі Державної кримінально-виконавчої служби України потребує наукового дослідження та практичного впровадження нормативно визначеного комплексу правових, економічних і соціально-виховних заходів.

Стан дослідження проблеми

Теоретичним підґрунтям дослідження питання запобігання корупційній злочинності стали праці таких вітчизняних учених, як О. Бандурка, Ю. Баулін, І. Богатирьов, О. Бусол, Р. Вереша, В. Голіна, І. Грабець, В. Глушков, О. Дудоров, О. Джужа, В. Дрьомін, А. Закалюк, А. Зелінський, О. Кальман, О. Колб, О. Костенко, Т. Корнякова, О. Литвак, О. Литвинов, В. Лисенко, М. Мельник, О. Соколенко, В. Тацій та ін. Наукові доробки зазначених фахівців містять низку системних положень, які стосуються запобігання корупційній злочинності в Україні, зокрема і в Державній кримінально-виконавчій службі України (далі – ДКВС України).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення правової природи корупційної злочинності у системі ДКВС України та чинників у механізмі її запобігання. Основним завданням статті є привернення уваги до проблеми запобігання корупційним кримінальним правопорушенням у ДКВС України в умовах правового режиму воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

З урахуванням того, що нині відбуваються публічні громадські обговорення проекту Антикорупційної стратегії на 2026–2030 роки, у статті вперше запропоновано передбачити у Стратегії проблематику й очікувані стратегічні результати щодо запобігання корупції в діяльності ДКВС України. Це дало б змогу визначити чинники, які впливають на стан корупції в цьому правоохоронному органі, та механізми її запобігання.

Також наведено визначення запобігання корупції у ДКВС України. Це сукупність системних, взаємопов'язаних та злагоджених виховних, правових і соціально-економічних заходів, головною метою та завданням яких є усунення детермінантів учинення корупційних проявів серед службових осіб ДКВС України, а також створення такого соціального середовища, в якому прояви корупції є ризикованими та неприйнятними з моральної точки зору.

Виклад основного матеріалу

Війна російської федерації проти України та введення воєнного стану¹ вплинули на політичний, соціально-економічний та правовий простір нашої країни. Це стосується і характеру, і обсягів корупційних проявів.

Із початком активної фази війни та повномасштабного вторгнення зовнішній ворог для України один – він зрозумілий. Водночас існує внутрішній ворог – корупція. Руйнуючи засади нашої країни як демократичної та правової держави, корупційні прояви пронизали всі сфери суспільного життя, послаблюючи при цьому всі гілки влади. У період війни, коли демократичні держави світу допомагають Україні в боротьбі за її існування, корупційні прояви, часто у великих масштабах, особливо у сфері оборони, створюють у світі імідж нашої країни як корупційної, нездатної та небажаючої захистити себе.

І. Богатирьов, досліджуючи російсько-українську війну, зазначив, що війна призвела до кардинальних змін у політичній, економічній, соціальній і культурній галузі українського суспільства, тому одним із пріоритетних напрямів загальносоціального запобігання злочинності в умовах війни має стати прогнозована державна політика в соціально-економічній, організаційно-управлінській і кримінально-правових сферах [1, с. 97].

М. Пузирьов загострив увагу на доцільності реагувати в умовах воєнного стану на загрози національній безпеці з боку нових форм вияву економічної злочинності, а також на нові схеми вчинення кримінальних правопорушень та зрощення економічної, корупційної й організованої злочинності [2, с. 186–187].

Тому гостро постає питання створення реальних механізмів запобігання та протидії корупції, бо наявні не можуть повною мірою захистити суспільство від цього внутрішнього ворога. Це стосується і ДКВС України, яка створена для здійснення державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

На нашу думку, для визначення механізмів запобігання корупційній злочинності в системі ДКВС України необхідно зрозуміти сутність цього соціального-політичного, правового явища загалом.

Як зауважив М. Мельник, корупція як політико-економічна проблема стала сьогодні одним із найважливіших і найактуальніших політичних питань функціонування державного механізму та розвитку суспільства [3].

¹ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 04.10.2025).

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» корупція – це використання особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки / пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка / пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей¹.

Важливість визначення законодавцем поняття «корупція» зумовлюється її правовою сутністю та необхідністю порівняння з іншими кримінально караними й адміністративними правопорушеннями, політичними та іншими суспільними явищами.

На наше переконання, не можна стверджувати, що корупція повинна досліджуватися лише крізь призму Кримінального кодексу України, через кримінальні правопорушення, які реєструються у Єдиному реєстрі досудових розслідувань та щодо яких здійснюється досудове розслідування кримінальних проваджень. Передусім корупція є соціальним явищем, оскільки проникає в різні сфери суспільного життя (економіку, освіту, медицину, сферу оборони, правоохоронну діяльність, політику тощо), створюючи так звані подвійні стандарти, підриває основоположні конституційні принципи законності та верховенства права, здійснюючи при цьому дестабілізуючу функцію. І лише після цього можна розглядати корупцію як злочин, що підлягає покаранню згідно із законодавством.

У межах нашого дослідження зупинимося на запобіганні корупції у правоохоронній сфері, а саме в діяльності органів і установ ДКВС України. Дослідження запобігання корупції саме в діяльності цього правоохоронного органу зумовлене тим, що у ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» до суб'єктів, на яких поширюється його дія, законодавцем віднесені особи рядового і начальницького складу ДКВС України².

Запобігання корупції не може бути хаотичним або безструктурним, без визначення причин і умов виникнення цього протиправного явища. Механізми запобігання повинні враховувати ставлення самих працівників правоохоронних органів, зокрема ДКВС України, до корупційних проявів, ураховуючи специфіку виконуваних ними функцій та завдань, закріплених у законодавчих актах.

¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> [дата звернення: 04.10.2025].

² Там само.

З урахуванням наведеного визначимо поняття запобігання корупції в ДКВС України: це сукупність системних, взаємопов'язаних та злагоджених виховних, правових і соціально-економічних заходів, головною метою та завданням яких є усунення детермінантів учинення корупційних проявів серед службових осіб ДКВС України, а також створення такого соціального середовища, в якому прояви корупції є ризикованими та неприйнятними з моральної точки зору.

Для розуміння чинних механізмів запобігання корупційним проявам звернемося до Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки (далі – Стратегія), затвердженої Законом України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки»¹.

Так, розділ 3 Стратегії присвячений запобігання корупції у пріоритетних сферах, до яких законодавцем віднесено, зокрема, суд, прокуратуру та органи правопорядку (підрозд. 3.1 Стратегії). Підрозділ 3.1.1 Стратегії охоплює проблемні питання недовіри до органів системи правосуддя. Питанням кваліфікаційного оцінювання суддів, відсутності дієвих механізмів підтримання доброчесності суддівського корпусу та реагування на встановлені факти впливу, тиску, втручання в їхню діяльність, наявності корупційних ризиків, зумовлених прогалинами в законодавстві та недосконалістю законодавства у системі правосуддя, присвячені підрозділи 3.1.2.–3.1.4 Стратегії. Підрозділ 3.1.5 Стратегії висвітлює проблеми у внутрішніх управлінських процесах в органах прокуратури, а підрозділ 3.1.6 розглядає відсутність ефективної моделі призначення на посади, оплати праці, просування по службі та розгляду дисциплінарних скарг у системі Національної поліції. Підрозділ 3.1.7 Стратегії присвячений проблемі вдосконалення процесу проведення незалежного оцінювання роботи антикорупційних органів і розроблення механізмів притягнення до відповідальності.

Системним аналізом Стратегії виявлено, що питання запобігання корупційній злочинності в діяльності ДКВС України не порушувалося та не досліджувалося в документі. На нашу думку, це є серйозною прогалиною. Адже, як було зазначено, ДКВС України є правоохоронним органом, який функціонує в замкнутому середовищі, з великим обсягом дискреційних повноважень, а також із суттєвими обмеженнями щодо контролю за його діяльністю з боку суспільства.

Отже, до пріоритетних сфер Стратегії законодавець відніс:

– правоохоронні органи, які реєструють і розслідують кримінальні правопорушення, зокрема корупційні;

¹ Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20_дата_звернення:04.10.2025).

- прокуратуру, уповноважену здійснювати нагляд за досудовим розслідуванням у формі процесуального керівництва, нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, та за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, а також координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності¹;
- суди, які розглядають кримінальні провадження, зокрема про корупційні кримінальні правопорушення.

Проте виникає цілком логічне питання: чому законодавець не вбачає проблему запобігання корупції саме у ДКВС України, яка займається виконанням судових рішень, зокрема у справах про корупційні кримінальні правопорушення? Адже діяльність цього органу здійснюється у відносно замкнутому середовищі, що створює додаткові ризики для виникнення корупційних проявів та ускладнює здійснення належного громадського контролю.

Державна кримінально-виконавча служба України – це правоохоронний орган. За визначенням законодавця, правоохоронні органи – це органи публічної влади, які перманентно виконують функцію захисту законності, прав і свобод людини, інтересів держави та юридичних осіб від незаконних дій або беруть безпосередню участь у нагляді і контролі за виконанням законів, а для виконання цих функцій наділяються повноваженнями щодо застосування державного примусу та передбачених законом засобів обмежень прав і свобод фізичних і юридичних осіб [4].

Корупція у правоохоронних органах загалом і у ДКВС України зокрема є серйозною загрозою подальшого існування нашої країни як правової та демократичної.

В. Василик, досліджуючи питання причин учинення корупційних кримінальних правопорушень у ДКВС України, зазначив, що основними причинами корупції серед персоналу є: неналежне грошове забезпечення працівників, відсутність соціальних гарантій, але поряд із підвищенням заробітної плати повинно бути підвищення рівня юридичної відповідальності за подібні правопорушення, встановлення громадського контролю за діяльністю ДКВС України, прозорості процедури ухвалення рішень посадовими особами [5, с. 35].

І. Богатирьов зазначає, що важливою складовою в контексті мотивації працевлаштування до кримінально-виконавчої системи є

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 04.10.2025).

розроблення комплексних шляхів формування стійкої професійної мотивації, розвитку нових стимулів професійної кар'єри, зацікавленості в добросовісному виконанні службових обов'язків, запобігання наявним корупційним ризикам, насамперед на рівні кожної окремої установи. Не акцентуючи увагу лише на матеріальних стимулах, від самої людини, яка працює у кримінально-виконавчій службі України, також багато залежить, зокрема формування думки в суспільстві про престиж цієї професії в Україні [6, с. 87–88].

Щодо причин та умов учинення кримінальних правопорушень у кримінально-виконавчій системі, О. Джужа зазначив, що детермінанти пенітенціарної злочинності лежать у двох площинах. Перша площина детермінантів має зовнішній характер, тобто вони перебувають за межами кримінально-виконавчих установ. Друга площина детермінантів є внутрішня, оскільки перебуває в самій системі виконання покарань у вигляді позбавлення волі [7, с. 313–315].

Так, згідно з рейтингом, опублікованим Transparency International, Україна посідає 105 місце зі 180 країн, отримавши 35 балів. Якщо порівняти з попереднім роком, Україна за індексом сприйняття корупції втратила лише один бал. Transparency International як причину цього вказує наявність формального підходу до реформ або їхнє гальмування, що і стало наслідком зниження показників¹. Верховна Рада України щороку не пізніше 1 червня проводить парламентські слухання з питань реалізації Стратегії².

Стратегією визначено Концепцію формування державної антикорупційної політики у 2021–2025 роках. Метою Стратегії є досягнення суттєвого прогресу в запобіганні та протидії корупції, а також забезпечення злагодженості та системності антикорупційної діяльності всіх органів державної влади й органів місцевого самоврядування. У Стратегії корупція розглядається як ключова перешкода стабільному економічному зростанню і розбудові ефективних та інклюзивних демократичних інститутів.

Законодавець визначив основні напрями подальшого вдосконалення загальної системи запобігання та протидії корупції, а також пріоритетні сфери з точки зору подолання корупції. Суспільство ще більш активно цікавиться виявленням причин та умов корупційних проявів, можливістю суттєво вплинути на її рівень (не йдеться про

¹ Антикорупція на паузі. Україна в Індексі сприйняття корупції – 2024 // Transparency International Ukraine : сайт. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/> (дата звернення: 04.10.2025).

² Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20> (дата звернення: 04.10.2025).

викорінення), законодавчим наділенням суб'єктів запобігання реальними механізмами впливу на її стан.

Тому в Україні запобігання корупційним проявам в умовах сьогодення визначається як один із важливих напрямів запобігання злочинності. Нинішній стан корупції в нашому суспільстві свідчить про те, що вона як соціальне явище з великим розмахом використовує стан війни, безкарності та неефективної діяльності спеціально створених антикорупційних органів. Саме тому завданням науковців є розроблення дієвих механізмів запобігання корупційним проявам для їх подальшого практичного втілення в життя.

Стратегією визначені основні принципи антикорупційної політики на 2021–2025 роки, серед яких:

1) оптимізація функцій держави та місцевого самоврядування, реалізація якої передбачає передусім усунення дублювання повноважень різними органами; тимчасове припинення реалізації малоефективних повноважень, що супроводжуються високим рівнем корупції, до запровадження належних процедур, які мінімізуватимуть відповідні корупційні ризики; усунення випадків реалізації одним і тим самим органом повноважень, поєднання яких створює додаткові корупційні ризики;

2) цифрова трансформація реалізації повноважень органами державної влади й органами місцевого самоврядування, прозорість діяльності та відкриття даних як основа для мінімізації корупційних ризиків у їхній діяльності;

3) створення на противагу наявним корупційним практикам більш зручних і законних способів задоволення потреб фізичних і юридичних осіб;

4) забезпечення невідворотності юридичної відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення, що створює додатковий стримувальний ефект для всіх суб'єктів правовідносин;

5) формування суспільної нетерпимості до корупції, утвердження культури доброчесності та поваги до верховенства права¹.

Дослідимо соціально-політичну сутність корупції. Загальновідомо, що явище корупції притаманне не лише нашій державі, а також країнам із слабко розвинутою економікою або ж є характерним лише для держав, де уведений правовий режим воєнного стану.

На наше глибоке переконання, корупція як соціально-політичне явище притаманна всім (!) без винятку державам світу. Корупція

¹ Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Antykoruptsiyna-strategiya-na-2021-2025-rr.pdf> (дата звернення: 04.10.2025).

існувала, існує і, на превеликий жаль, буде існувати доти, доки існуватимуть держави як форми організації політичної влади, які покликані впорядкувати суспільні відносини на певних територіях. І це потрібно прийняти кожному. Нагальне питання не в існуванні корупції, а в її масштабах, злочинних проявах у найбільш важливих суспільних сферах держави (економічній, політичній, соціальній, правоохоронній). Жодна з політичних систем, що існують у світі, не має абсолютного імунітету до корупційних проявів. Звідси завдання кожної країни полягає в нормативно-правовому та практичному обмеженні впливу корупції.

У цьому контексті для України необхідним є створення дієвих інструментів і механізмів запобігання та протидії цьому соціально негативному явищу. Особлива увага повинна бути приділена формуванню ефективних механізмів боротьби з корупцією в межах ДКВС України, оскільки саме ця інституція має певні особливості: замкнуте середовище, великий обсяг дискреційних повноважень працівників та обмежений контроль з боку суспільства.

Як і будь-яка інша політична система, ДКВС України не має і не може мати повного імунітету від корупційних проявів. Питання полягає лише в обсягах і характері таких проявів.

З огляду на це ефективне запобігання корупції в ДКВС України вимагає глибокого наукового дослідження та розроблення комплексних правових, економічних і соціально-виховних заходів. Важливу роль у цьому процесі також відіграють інституції громадських організацій, які можуть бути активними партнерами у боротьбі з корупцією.

На нашу думку, головну роль у механізмі запобігання корупції серед працівників ДКВС України відіграють заходи соціально-економічного характеру. До них належить створення таких умов праці, за яких у працівника ДКВС України не виникатиме бажання порушити закон та отримати незаконну винагороду за протиправні дії. Звісно, належні умови праці передбачають достатній рівень заробітної плати та гарантовані соціальні пільги, встановлені державою.

Наприклад, незаконний обіг наркотичних засобів у місцях позбавлення волі є одним із найнебезпечніших проявів кримінального середовища, що становить безпосередню загрозу не лише безпеці пенітенціарних установ, але й життю та здоров'ю осіб, які там утримуються.

Поширення наркотиків серед засуджених, як правило, має системний характер і здійснюється через налагоджені канали постачання, що включають передачу наркотичних засобів через так звані передачі, поштовий зв'язок, перекидання через огорожу, а також залучення окремих працівників установ виконання покарань до протиправної діяльності.

Саме участь персоналу ДКВС України у злочинній діяльності у сфері незаконного обігу наркотичних засобів є наслідком неналежного рівня соціально-економічних заходів та низького рівня заробітної плати.

Так, працівники Державного бюро розслідувань за сприяння Служби безпеки України та керівництва ДКВС України викрили та заблокували канал наркоторгівлі у Державній установі «Казанківська виправна колонія № 93» на Миколаївщині, до якого був причетний її співробітник. Зв'язок із постачальниками ув'язнені тримали через інспектора з нагляду і безпеки виправної колонії. За попередньою домовленістю засуджені замовляли наркотики, а отримувачем відправлення вказували свого наглядача. Отримавши посылку, він проносив її на територію колонії, де замовники розраховувались із ним за послугу.

Черговому постачанню наркотиків завадили правоохоронці 3 жовтня 2025 року, виявивши посылку з наркотичними речовинами під час огляду речей внутрішнім контролем колонії. Інспектор підозрюється в незаконному зберіганні, перевезенні з метою збуту небезпечних наркотичних засобів і психотропних речовин (ч. 2 ст. 307 Кримінального кодексу України). Йому обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою¹.

Звісно, низький рівень заробітної плати не є виправданням для працівника ДКВС України, який прийняв пропозицію передати наркотичні засоби засудженому за грошові кошти. Водночас саме це можна віднести до відсутності належного механізму запобігання корупційним проявам крізь призму неналежного соціально-економічного забезпечення діяльності ДКВС України.

До механізму запобігання корупційним проявам у діяльності ДКВС України доцільно включити нормативне забезпечення прозорої системи преміювання, яка виключатиме суб'єктивний вплив керівника на об'єктивне виконання працівником своїх посадових обов'язків.

Важливу роль у цьому механізмі відіграє громадський моніторинг діяльності ДКВС України, а також нормативне визначення порядку допуску правозахисних організацій, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та журналістів до моніторингу умов утримання засуджених.

¹ На Миколаївщині ДБР викрило працівника виправної колонії, який підпрацьовував «наркокур'єром» // Державне бюро розслідувань : офіц. сайт. 08.10.2025. URL: <https://dbr.gov.ua/news/na-mikolaivshhini-dbr-vikrilo-pracivnika-vipravnoi-kolonii-yakij-pidpracovuvav-narkokurerom> (дата звернення: 15.10.2025).

Висновки

Отже, проведене дослідження надало змогу сформулювати визначення поняття «запобігання корупції в ДКВС України» як сукупність системних, взаємопов'язаних і злагоджених виховних, правових та соціально-економічних заходів, головною метою яких є усунення детермінант корупційних проявів серед службових осіб ДКВС України, а також створення такого соціального середовища, в якому прояви корупції є ризикованими та неприйнятними з моральної точки зору.

Сьогодні механізми запобігання корупційним проявам у суспільстві загалом і діяльності ДКВС України зокрема не можуть задовольнити запит суспільства щодо стану законності.

На законодавчому рівні Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки визнала корупцію основним чинником, що загрожує та ставить під сумнів існування державності і національної безпеки України. Це має вагомі підстави, оскільки майже щодня в медіа з'являються повідомлення про виявлені корупційні прояви в різних сферах суспільного життя.

Не менш загрозлива ситуація зберігається в запобіганні корупційним проявам у системі ДКВС України, яка покликана здійснювати державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Цей правоохоронний орган має відносно замкнуте середовище та великий обсяг дискреційних повноважень своїх працівників.

Нині тривають публічні громадські обговорення проекту Антикорупційної стратегії на 2026–2030 роки. Вважаємо за доцільне включити у Стратегію питання щодо запобігання корупції в діяльності ДКВС України та визначити очікувані стратегічні результати в цьому напрямі. Це дозволило б виявити чинники, що впливають на стан корупції в цьому правоохоронному органі, а також визначити ефективні механізми її запобігання.

Список бібліографічних посилань: 1. Богатирьов І. Г. Російсько-українська війна: погляд кримінолога. Київ : АДЕФ-Україна, 2023. 244 с. 2. Пузирьов М. С., Дзюба В. С. Економічна злочинність в умовах воєнного стану як загроза національній та державній безпеці України. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. Спецвип. 1. С. 184–190. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566/2024-5-28>. 3. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : монографія. Київ : Атіка, 2001. 304 с. 4. Тертишник В. Конституція України. Науково-практичний коментар. Вид. 3-тє, допов. і перероб. Київ : Алерта, 2024. 486 с. 5. Василік В. В. Сучасний стан і проблеми запобігання корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України // Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі : тези доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої Міжнар. дню боротьби з корупцією (м. Київ, 12 груд. 2019 р.) / МВС України ;

Нац. акад. внутр. справ ; Консультат. місія ЄС в Україні та ін. Київ : НАВС, 2019. С. 34–38. **6.** Богатирьов І. Г., Лісцков О. В. Стратегічні засади реформування Державної пенітенціарної служби України та їх науковий супровід. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 83–89. **7.** Курс кримінології. Особлива частина : підручник / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 480 с.

Надійшла до редколегії 22.10.2025

Прийнята до опублікування 29.11.2025

Ivashko S. V. Prevention of Corruption-Related Criminal Offences in the State Penitentiary Service of Ukraine

The article examines the problem of preventing corruption-related crime in the State Penitentiary Service of Ukraine. It is noted that corruption-related crime has its own determinants of emergence and existence. It is stated that corruption offences in the state in general and in the penitentiary system in particular are a threat to the existence of society, a danger to its state and political organisation, i.e. to the existence of statehood. The main principles of anti-corruption policy, defined by the Anti-Corruption Strategy for 2021–2025, are considered.

It is noted that today society has a fairly active demand for information on the state of corruption, the identification of the determinants of its commission, and the need to develop effective mechanisms to prevent and counteract this socially negative phenomenon in order to ensure the proper trust of citizens in the authorities and the law enforcement system. It is noted that the problem of corruption has been exacerbated by the introduction of martial law in connection with Russia's war against Ukraine. It is proved that corruption undermines trust in state institutions, hinders economic development and demoralises society. The existence of corruption in the State Penitentiary Service of Ukraine poses an increased public danger, as corruption offences violate the rights and freedoms of citizens who are isolated from society.

Based on research into the legal and social nature of corruption, the concept of “corruption prevention in the State Penitentiary Service of Ukraine” has been defined as a set of systematic, interrelated and coordinated educational, legal and socio-economic measures whose main goal is to eliminate the determinants of corruption among officials of the State Penitentiary Service of Ukraine, as well as to create a social environment in which corruption is risky and morally unacceptable.

Keywords: martial law, prevention, crime, counteraction, corruption-related criminal offence, criminal proceedings, corruption, corruption prevention, bodies and institutions of the State Criminal-Executive Service of Ukraine.

УДК 343:349.6 (477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.20>

Анастасія Андріївна Тернавська,

кандидат юридичних наук,

Інститут держави і права імені В. М. Корецького

Національної академії наук України (м. Київ),

відділ проблем кримінального права,

кримінології та судоустрою (докторант);

 <https://orcid.org/0000-0003-2624-7645>,

e-mail: ternavskaya_nastya@ukr.net

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ РАДІОЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ: ВИМІР ОРДИНАРНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАКТИК

Статтю присвячено дослідженню детермінації ординарного сегмента злочинності у сфері радіоекологічної безпеки в Україні. Надано характеристику її соціально-економічним, культурно-психологічним та організаційно-управлінським чинникам. Встановлено основні джерела попиту на незаконний обіг радіоактивних матеріалів та надано їх пояснення. Обґрунтовано зв'язок злочинності у сфері радіоекологічної безпеки з погіршенням соціально-економічного становища населення, зростанням рівня споживчих цін, зниженням рівня життя, скороченням бюджетних асигнувань на підтримку малозабезпечених сімей та фактичним безробіттям. Окреслено культурно-психологічні фактори, що проявляються у деформаціях суспільної моралі, експлуаторському ставленні до довкілля й інших людей, соціальній деконсолідації та домінуванні споживацьких установок. Досліджено організаційно-управлінські чинники, які зумовлюють ординарну злочинність у сфері радіоекологічної безпеки.

Ключові слова: радіоекологічна безпека, злочинність, радіоактивні матеріали, детермінація, фактори, економіка, культура, управління, контроль.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Злочинність у сфері радіоекологічної безпеки є кримінальним феноменом із значною варіативністю предмета діяльності. У ній поєднуються як ординарні кримінальні правопорушення, передбачені статтями 265, 265-1, 266, 267-1, 274, 327 Кримінального кодексу України (далі – КК України), так і воєнні злочини (ст. 438 КК України), пов'язані із захопленням державою-агресором українських атомних електростанцій, обстрілами об'єктів, на яких розміщуються джерела іонізуючого випромінювання. Така феноменологічна складність зумовлює потребу в диференційованих підходах до аналізу детермінційного комплексу цих кримінальних правопорушень як передумови

подальшої специфікації заходів протидії. Ця специфікація є вкрай важливою, адже російсько-українська війна, що триває, значно інтенсифікувала та загострила традиційні криміногенні фактори в економічній, культурній, соціальній і політичній сферах і наклала на них нові, неординарні чинники, пов'язані з воєнними діями. Отже, існує потреба в їх деталізованому аналізі, описі та поясненні.

Стан дослідження проблеми

Різні аспекти детермінації екологічної злочинності неодноразово опинялися у фокусі уваги М. Зубанського, В. Миронової, О. Пащенко, В. Пилипенка, М. Піддубної, Ю. Орлова, Г. Поліщука, Т. Садової, М. Торбєєва, Ю. Турлової та інших дослідників. Зауважимо, що цей науковий доробок, попри свою значущість як у теоретичному, так і прикладному вимірах, значною мірою лишається, по-перше, неадаптованим до викликів у сфері протидії злочинності в умовах війни, по-друге, неспецифічним за предметом, оскільки не спрямований на дослідження проблем поширення злочинності у сфері радіоекологічної безпеки.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – охарактеризувати детермінацію ординарних кримінальних практик у сфері радіоекологічної безпеки. Для досягнення цієї мети визначено такі *завдання*: 1) виявити й описати соціально-економічні чинники; 2) з'ясувати зміст культурно-психологічних чинників; 3) встановити і пояснити організаційно-управлінські чинники детермінації ординарних кримінальних практик у сфері радіоекологічної безпеки.

Наукова новизна дослідження

Удосконалено наукове розуміння комплексу криміногенних факторів організаційно-управлінського характеру, що сприяють поширенню злочинності у сфері радіоекологічної безпеки, зокрема її ординарного виміру. Подальшого розвитку дістало наукове уявлення про суперечності соціально-економічного та культурно-психологічного характеру, які детермінують цей різновид злочинності, у поєднанні традиційних та зумовлених війною чинників.

Виклад основного матеріалу

Проблеми детермінації злочинності традиційно посідають одне із центральних місць у структурі кримінологічних досліджень. Водночас визначення «центрального» певною мірою є умовним, адже в системі наукового знання про злочинність навряд чи можна виокремити другорядні чи малозначущі елементи. Лише в єдності та взаємодоповнюваності складових предмета кримінологічного пізнання, у їх комплексному поєднанні формуються достатні підстави для здійснення аналітичних, синтетичних та інших дослідницьких процедур – вимірювання, оцінювання, порівняння, моделювання,

зрештою креацій як наукової діяльності. У цьому контексті варто погодитися з М. Колодязним, що подальший приріст знань про проблему комплексності у кримінології можливий, зокрема, за умови розгляду злочинності як складної соціальної системи. Їй, відповідно до діалектичного закону єдності й боротьби протилежностей, протистойть інша – кримінологічна – система. Вона охоплює кілька взаємопов'язаних комплексів, які тісно взаємодіють між собою та спрямовані на досягнення єдиної системної мети: захисту прав і свобод людини та громадянина, обмеження поширення кримінальних правопорушень і зменшення їхніх негативних соціальних наслідків [1, с. 18–19].

Хоча ідентифікація злочинності із соціальною системою, на наше переконання, є певним спрощенням уявлення про її метаскладну природу, що тяжіє радше до ризомної структури, це не заперечує, а лише підкреслює важливість використання принципу системності у її пізнанні. Водночас комплексність у кримінології виключає другорядність окремих предметних складових. При цьому слід зважати на відмінності у гносеологічному функціоналі різних компонентів кримінологічної системи знання. Інтерпретація фактичних даних є осердям вчення про детермінацію. Саме від неї залежить, якою, зрештою, буде пояснювальна картина того чи іншого фрагмента злочинності. Така пояснювальна картина, у свою чергу, віддзеркалюється в засновках системи протидії злочинності. Надання криміногенного значення окремим обставинам, явищам, станам і процесам (їхнім групам, комплексам) є основною передумовою для концептуалізації, стратегування, програмування протидії злочинності, розгортання кримінально-превентивної практики. У цьому сенсі проблеми детермінації дійсно є центральними: вони опосередковують описові моделі злочинності та практичну діяльність, спрямовану на її обмеження.

У побудові такої інтерпретаційної картини ми віддаємо перевагу концепції діалектичного детермінізму. Вона поєднує діалектико-метафізичну парадигму гегельянства, критичні, звернені на суб'єкта, який споглядає, концепти кантіанства, феноменології, екзистенціалізму, що в комплексі формують інтелектуальний план еманції, який спирається на юснатуралістичну основу. Цей план реалізується через дискурсивне виділення та пояснення окремих груп криміногенних факторів як самостійно, так і у взаємозв'язках. Комплексне застосування пізнавального інструментарію згаданих парадигм, підходів, концепцій дозволяє виявити у межах ординарного виміру злочинності у сфері радіоекологічної безпеки кілька груп детермінаційних факторів.

Зазвичай у вітчизняній кримінології криміногенні чинники об'єднують за критерієм сфери соціальної діяльності, у структурах якої вони генеруються. Отже, йдеться про соціально-економічні, культурно-психологічні, правові, організаційно-управлінські, політичні чинники [2; 3].

Цілком зрозуміло, що особливості досліджуваного кримінального феномена накладають, якщо не обмеження, то принаймні зобов'язання враховувати специфіку відповідної предметної діяльності вже на стадії виокремлення груп криміногенних чинників. У зв'язку із цим варто сфокусувати увагу на кількох з них, а саме: соціально-економічних, культурно-психологічних та організаційно-управлінських.

Соціально-економічні чинники ординарного сегмента злочинності у сфері радіоекологічної безпеки є базовими. У тому розумінні, що переважна більшість систем соціальної діяльності так чи інакше ґрунтується на раціоналістичних спонуках, коли вибір типу поведінки здійснюється залежно від співвідношення витрат та очікуваної користі. У цьому контексті варто погодитись із М. Іващенко, яка вказує: «Економічні дослідження злочину й покарання виходять із того, що будь-яка людська діяльність має економічне підґрунтя. І це стосується не лише діяльності, що створює додану вартість, а й іншої, зокрема скоєння злочинів. При цьому слід взяти до уваги, що мова йде про ... корисливі злочини, де індивід діє з певною раціональністю, тобто намагається максимізувати власну корисність, виходячи з наявних ресурсів» [4, с. 106].

Не позбавлені інтересу і слушності спостереження дослідниці про те, що злочинність, принаймні корисливі види кримінальних правопорушень, можна розглядати як специфічний ринок із попитом і пропозицією. Якщо під пропозицією розуміти кількість кримінальних правопорушень, які суб'єкти цього ринку готові вчинити в певний час за певний вигоду, то попит представлений потребами осіб у продуктах кримінально протиправної діяльності. До чинників, що впливають на пропозицію, можна віднести очікувану вартість отриманих благ, суворість можливого покарання, імовірність його настання тощо. Як і на будь-яку іншу форму економічної діяльності, на злочинність впливає групова динаміка – суспільне схвалення чи засудження злочинних форм поведінки [5, р. 364; 4, с. 107].

Запропоноване М. Іващенко бачення впливу економічних чинників на злочинність поєднує класичну інституціональну теорію злочинності (В. Дрьомін) із теорією раціонального вибору (Г. Беккер, М. Вебер, В. Парето та ін.). Будь-яку діяльність можливо описати в категоріях економіки поведінки, що підкоряється критеріям раціоналізації вигід та втрат, задоволення і страждання. І в такому розумінні економічні чинники є генеральними, універсальними, такими, що впливають на всю життєдіяльність, а не лише на ті її прояви, які заборонені кримінальним законом. Водночас цей ракурс аналізу може бути корисним і для встановлення окремих детермінант злочинності у сфері радіоекологічної безпеки. Зокрема, як показав здійснений нами аналіз слідчої та судової практики, у низці випадків

учинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 265 КК України, незаконне поводження з радіоактивними матеріалами набувало форми угод купівлі-продажу. Отже, для них цілком застосовні економічні закони формування попиту і пропозиції у ризикованих умовах. Останні впливають на вартість послуг, товарів, адже мають включати націнку за ризик викриття. При цьому, очевидно, саме попит породжує пропозицію.

Постає логічне запитання: які способи подальшого використання радіоактивних матеріалів можливі після їх незаконного придбання? Або: навіщо комусь нелегальні радіоактивні матеріали? Спроби відповісти на ці запитання виводять на п'ять можливих варіантів.

1. Ядерний тероризм. Це одна з найнебезпечніших форм тероризму, пов'язана із застосуванням радіоактивних матеріалів для досягнення терористичних цілей. У наукових дослідженнях безспідставно стверджується, що терористичні організації можуть використати радіоактивні матеріали для створення радіологічних пристроїв («брудних бомб»), які можуть бути застосовані як для залякування, так і для реальних атак [6; 7, с. 144]. Приклади транскордонних інцидентів свідчать про серйозність проблеми. Так, один із резонансних випадків стався 2017 року у Словаччині, де поліція затримала злочинну групу, яка намагалася продати 1 кг урану-235. Цей матеріал міг бути використаний для створення «брудної бомби» [7, с. 145].

2. Нелегальне розроблення ядерної зброї. Власне, чинні міжнародні конвенції виключають можливості легального її розроблення, отже, будь-які спроби створення такої зброї є незаконними та становлять загрозу міжнародному миру й безпеці. Це, звісно, не означає, що такі роботи не мають місця. Найвідомішим прикладом є ядерна програма Ірану, яка призвела до збройного конфлікту з Ізраїлем та США (13–24 червня 2025 року).

Саме з подібними програмами, націленими на розроблення ядерної зброї, у наукових дослідженнях пов'язують низку ядерних інцидентів. Один із таких стався 2016 року у Грузії, коли було вилучено радіоактивний цезій-137, викрадений з наукової установи. У 2018 році на турецькому кордоні з Грузією митники виявили 18 грамів каліфорнію-252 – рідкісного матеріалу, який може бути використаний у ядерних реакторах або зброї [7, с. 145]. Існують суб'єкти, що становлять загрозу і можуть отримувати підтримку з боку держави або недержавних організацій, які публічно заявили про своє бажання розвивати подібні військові та злочинні програми з ядерними та іншими радіоактивними матеріалами¹.

¹ Настанова для працівників прокуратури щодо злочинів, пов'язаних із застосуванням радіоактивних та ядерних речовин // UNICRI : сайт. URL:

3. Нелегальне використання радіоактивних матеріалів у науково-дослідній сфері. Як відомо, радіоактивні матеріали використовують у наукових дослідженнях з фізики, медицини, біології тощо. Отже, не можна виключати зацікавленість окремих суб'єктів науково-дослідної діяльності (зокрема в ситуаціях, пов'язаних із труднощами в доступі до таких матеріалів у легальний спосіб) в отриманні нелегального радіоактивного матеріалу.

4. Корупційні зловживання під час придбання технічних приладів, що містять радіоактивні речовини. Подібні випадки характерні, зокрема, для авіації (датчики диму, датчики обледеніння тощо) та окремих галузей медицини (апарати для променевої терапії онкологічних захворювань тощо). Такі зловживання належать до корупційних злочинів та можуть бути пов'язані з фальсифікацією, коли під виглядом нових приладів здійснюється закупівля фактично застарілого обладнання.

5. Умисне вбивство з використанням радіоактивних матеріалів. Застосування такого способу злочину характеризується розтягнутістю в часі причинного зв'язку між подією та наслідком у вигляді смерті, що знижує рівень його очевидності. Найвідомішим прикладом такого вбивства є справа О. Литвиненка¹, отруєного полонієм.

Цілком зрозуміло, що жоден із наведених напрямів нелегального використання ядерних матеріалів не є суто економічним чинником злочинності: вони відображають широкий спектр детермінант – від політичних до особистісних. Проте саме ці чинники здебільшого визначають попит на нелегальні радіоактивні матеріали. Отже, враховуючи економічний закон співвідношення попиту і пропозиції, при розробленні стратегії протидії злочинності в галузі радіоекологічної безпеки слід спрямовувати зусилля насамперед на блокування попиту та його джерел, усвідомлюючи похідний характер пропозиції.

Що ж до осіб, які формують та втілюють на практиці протиправну діяльність як пропозицію, то, з огляду на кримінологічний портрет правопорушників у цій сфері, домінування корисливої мотивації, можна стверджувати про значну роль соціально-економічного погіршення у процесі відтворення злочинності. Зокрема це стосується падіння рівня життя, маргіналізації, збільшення безробіття тощо. На нашу думку, слухними є висновки В. Бесчастного, який серед соціально-економічних чинників, тісно пов'язаних із кримінальною активністю населення, виокремлює: зростання споживчих цін (на продукти харчування, комунальні послуги, предмети домашнього вжитку, побутову техніку,

<https://unicri.org/sites/default/files/2024-10/Prosecutor-Guide-Radiological-Nuclear-Crimes-UKR.pdf> (дата звернення: 27.08.2025).

¹ Розслідування BBC: Литвиненко і смертельний слід полонію // BBC News Україна : сайт. 29.07.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/07/150728_litvinenko_polonium_newsnight_im (дата звернення: 27.08.2025).

поточне утримання житла, охорону здоров'я); зниження реальних доходів населення; зростання безробіття; ослаблення системи соціального захисту малозабезпечених верств населення [8, с. 47–49].

М. Ларченко математично довів наявність сильного взаємозв'язку між кількістю безробітних та природним зменшенням населення регіону (коефіцієнт кореляції становить 0,71), між середньомісячною заробітною платою працівника та оборотом роздрібною торгівлі – 0,75, а також між кількістю кримінальних правопорушень на 10 тис. населення та оборотом роздрібною торгівлі – 0,7 [9, с. 52]. Макроекономічний показник державних витрат на душу населення має від'ємну кореляцію з рівнем корисливих злочинів: зменшення бюджетних витрат на соціальні програми, освіту, медицину тощо супроводжується зростанням кількості таких злочинів. Цей висновок справедливий для країн із будь-яким рівнем розвитку економіки [9, с. 55].

Ще у 2017 році, спираючись на аналіз суперечностей, що розвивалися всередині системи економічних відносин, О. Бондар дійшов висновку, що економіка України належить до типу соціально дезорієнтованої економіки, що саме по собі формує в ній величезний криміногенний потенціал, насамперед у формі системної злочинної діяльності [10, с. 162]. Соціальна структура суспільства продовжує залишатися істотно деформованою в бік переважання найбідніших верств населення [10, с. 162].

Із початком повномасштабної агресії ці тенденції лише посилилися. Саме на цьому наголошує Ю. Орлов, аналізуючи негативні макроекономічні ефекти війни: 1) зростання внутрішнього та зовнішнього державного боргу через зростання видатків на сектор оборони; 2) руйнація або істотна обструкція окремих галузей економіки (металургійної, хімічної промисловості тощо); 3) деурбанізація східного, центрального та південного регіонів України, що проявляється в окупації, системному знищенні або пошкодженні об'єктів інфраструктури, житлового фонду, закладів освіти, медичних і соціальних закладів у таких обласних центрах, як Харків, Запоріжжя, Херсон, Миколаїв, а також у низці інших міст (Севєродонецьк, Бахмут, Маріуполь, Енергодар, Нова Каховка, Олешки та ін.); впливі населення із цих територій; завмиранні економічної активності; припиненні інвестування. Ці ефекти утворюють метасистемний фактор комплексної криміногенної дії [11, с. 98].

Отже, наявність цілком нормальних матеріальних потреб і розрив у легальних способах їх задоволення зумовлюють звернення до нелегальних, зокрема кримінально протиправних, шляхів. Учинення кримінальних правопорушень проти радіоекологічної безпеки не є винятком. Очевидно, що вкрай погане матеріальне становище штовхає людей до ризикованих форм заробітку – збирання ягід і грибів,

заготівля металобрухту і дров у зоні відчуження тощо, які становлять питому вагу у структурі злочинності цієї категорії.

Наступною групою чинників детермінації злочинності у сфері радіоекологічної безпеки є *культурно-психологічні*. На відміну від недоліків законодавства (нормативно-правових факторів злочинності) чи економічних прорахунків, культурний і колективно-психологічний вимір, як зазначає Ю. Орлов, принципово не може бути оцінений у простих дихотоміях «прорахунки / здобутки», «вади / переваги» тощо. Культура й ментальність є історико-генетичною даністю, параметри якої вже можуть залежати від тих самих прорахунків і вад (управлінських, політичних тощо), але не зводиться до них. Саме тому культурно-психологічні чинники будь-якої злочинності, зокрема й екологічної, слід сприймати радше від зворотного: екологічна злочинність як прояв особливої конфігурації суспільної свідомості [12, с. 141].

Отже, зміст культурно-психологічних чинників злочинності у сфері радіоекологічної злочинності полягає в деформації суспільної моралі, насамперед у порушенні принципів партнерства у взаєминах «людина – природа»; експлуататорському ставленні до довкілля й інших людей; аномії, що спричиняє соціальну деконсолідацію та утвердження примату приватного інтересу над суспільним; домінуванні споживацьких і корисливих установок над цінністю загального блага і природи. Ці тенденції підсилюються руйнацією критичного мислення та витісненням екологічних проблем із суспільного порядку денного. У результаті в Україні набуває сили те, що Е. Фромм називав «ринковим типом характеру».

Ба більше, не можна не погодитися з оцінкою С. Дацюка, Т. Бебешка, В. Нікітіна та Ю. Чудновського щодо сучасних проблем осмислення дійсності, викладеною у праці *«Ультиматум мислення»*. Наведемо цитату: «У нашому суспільстві вже немає місця для мислення. У потоці новин миготять застереження про можливі, а насправді – вже неминучі, катастрофи і загрози для Землі і Людства. Але вони губляться серед шуму безглузвих виборів та рейтингів, обіцянок і прогнозів, поверхневих суперечок і скороминучих скандалів. Актуальне витіснило важливе. І на це працюють не тільки медіа, експертне співтовариство і політики, а й соціальні мережі і навіть школа. Дуже живучий міф, що нові люди у владі або технології врятують суспільство від занепаду – без принципових змін суспільного ладу, без уявлень про зміст нашого спільного життя в світі швидких змін»¹.

¹ Дацюк С., Бебешко Т., Нікітін В., Чудновський Ю. Ультиматум мислення // Політика+ : сайт. URL: <https://politika.org.ua/ultimatum-mislennja> (дата звернення: 27.08.2025).

Ці слова були виголошені філософами ще у 2019 році, до повномасштабної збройної агресії, але їхній зміст не втратив актуальності. Навпаки: війна закономірно загострила актуально-життєві потреби й завдання поточного моменту щодо збереження життя і здоров'я людей. Захист життя насамперед означає протидію військово-політичним загрозам і безпосереднім збройним атакам держави-агресора, а також запобігання окупації та можливому знищенню української державності. На тлі триваючих геноцидальних практик з боку російської федерації проти представників української політичної нації це окреслює реальну перспективу фізичного та ментального винищення.

Тож не дивно, що виключно або переважно формат екологічного катастрофізму поточних і прогностичних подій, які апелюють до загрози масштабного радіоактивного забруднення, відгукується резонансом у психологічних станах як окремих індивідів, так і соціуму загалом. Такі події зачіпають компоненти диспозицій та установок, досвіду, які корелюють із волею до стримування розгортання загрозливих процесів у сфері поводження з радіоактивними матеріалами. В умовах війни ці загрози зазвичай асоціюються з агресивними діями ворога щодо ядерних об'єктів на території України або з погрозами застосування ядерної зброї. Натомість поодинокі, епізодичні ординарні кримінальні практики у сфері радіоекологічної безпеки часто толеруються як такі, що нібито мають помірний, прийнятний ступінь ризику, а отже – допустимі. Це, однак, становить фундаментальне викривлення екологічної свідомості.

У цьому контексті варто погодитися з Ю. Турловою, яка зазначає, що саме деформації та нерозвиненість екологічної культури у взаємодії з іншими чинниками створюють підґрунтя для екологічної злочинності. Серед таких деформацій вона виокремлює: поширеність переконань щодо невичерпності природних ресурсів; переоцінку здатності довкілля до самовідновлення; байдуже ставлення до природи; правовий нігілізм і неповагу до екологічного законодавства тощо [3, с. 148]. Водночас очевидно, що ці недоліки екологічної свідомості та культури властиві не лише українському суспільству. Подібні ментальні деформації, що є своєрідним атавізмом ХХ століття, притаманні людству загалом, хоч і проявляються з різною інтенсивністю залежно від рівня розвитку соціальної культури (юснатуралістична соціокультурна концепція академіка О. Костенка). Яскравим прикладом низького рівня культури, зокрема екологічної, можна вважати дії російських окупантів у зоні відчуження, на території захопленої ЧАЕС. Їхня поведінка засвідчила не лише відсутність базової освіти та елементарних знань, але й украй варварське ставлення до довкілля, що призвело до грубих і злочинних порушень у сфері

радіоекологічної безпеки. Це свідчить про відмінності у рівні культурного та цивілізаційного розвитку окремих народів (воістину: є народи, які й нині переживають своє Середньовіччя). Проте проблема носить глобальний характер, а отже, і підходи до її вирішення повинні бути глобальними. Водночас саме українська наукова думка може стати ініціатором цих підходів, подолавши той феномен, який Ю. Шевельов по-мистецьки витончено означив як «українську провінційність» [13].

Питання природи в Україні, як наголошує Т. Бебешко, залишається ресурсним, а ставлення до неї – споживацьким. Це нетипово для українства і не відповідає сучасним трендам. Світ поступово відходить від ресурсного ставлення до природи. Намагається вибудувати партнерські стосунки. Але для більшості людей природа досі лишається ресурсом, який треба поділити, приватизувати і спожити¹. Подібне споживацьке ставлення є передумовою до зневажання неутилітарної цінності Природи, детермінує низку екологічних кримінальних практик, зокрема тих, в основі яких лежить корисливість, зокрема й у сфері радіоекологічної безпеки.

Сприятливе підґрунтя для реалізації економічних і культурних чинників попиту на кримінальну експлуатацію довкілля створюють *організаційно-управлінські чинники*. Під цією групою слід розуміти недоліки в організації та адмініструванні діяльності спеціалізованих суб'єктів протидії злочинності загалом, а також у здійсненні радіоекологічного та санітарного контролю зокрема. До чинників, які, на нашу думку, мають найбільш виражений вплив на детермінацію відповідних кримінальних практик, належать:

- недоліки в організації зберігання, використання, транспортування та обліку радіоактивних матеріалів;
- недоліки в організації зберігання, використання, транспортування та обліку окремих категорій військового майна і товарів подвійного призначення – технічних приладів, що містять радіоактивні матеріали. Йдеться, зокрема, про недостатньо розроблені механізми обліку компонентів військового майна, яке перебуває у законсервованому стані тривалого зберігання або підлягає списанню. Саме через зловживання в поводженні із цієї категорією майна на нелегальний ринок потрапляють такі прилади, як радіоізотопні сповіщувачі диму («РИД-1», «РИД-6М», «КИ-1»), радіоіонізуючі сигналізатори обledenіння («РІО-3» тощо), гамма-дефектоскопи «Гаммарид», які застосовуються

¹ Тарас Бебешко, філософ: Україна може стати лідером нового Балто-Чорноморського союзу // Інтерв'ю з України : сайт. 27.03.2019. URL: <https://rozmova.wordpress.com/2019/03/27/taras-bebeshko/> (дата звернення: 27.08.2025).

в авіації та у виробництві металоконструкцій великої щільності. Більшість із цих технічних засобів була виготовлена ще в радянський період, що додатково ускладнює їх належний облік та контроль;

– недоліки в організації адміністративної діяльності правоохоронних органів щодо:

а) контролю за цілісністю периметру та запобігання неконтрольованому проникненню до зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення. Як засвідчив аналіз слідчої та судової практики, більшість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за ст. 267-1 КК України, фактично затримувалися поліцейськими при спробі залишити заборонену територію з предметами (ягоди, гриби, металобрухт, дрова тощо). Водночас ефективне здійснення контролю на вході та недопущення проникнення могло б стати найдієвішим запобіжним чинником, що істотно знизив би ступінь криміналізації місцевого населення із прилеглих до зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення населених пунктів;

б) фітосанітарного та радіологічного контролю продуктів харчування на споживчих ринках, зокрема ягід, грибів, риби і дичини;

в) радіологічного контролю металобрухту у пунктах прийому та перевалки. Як засвідчили результати опрацювання отриманих нами експертних оцінок від 48 керівників оперативних підрозділів територіальних органів Національної поліції у Харківській, Херсонській, Миколаївській, Одеській та Запорізькій областях, оперативний супровід функціонування відповідних об'єктів здійснюється переважно за пріоритетом виявлення майна, що стало предметом викрадення. Вважаємо, що в організації діяльності оперативних працівників, дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад необхідно передбачити додаткову пріоритизацію виявлення радіоактивних матеріалів у пунктах прийому та перевалки металобрухту. З огляду на високий рівень службової завантаженості органів і підрозділів Служби безпеки України в умовах війни, саме Національна поліція має відігравати активнішу роль у цьому напрямі кримінально-превентивної діяльності;

г) протидії незаконній торгівлі продовольчими товарами (зокрема, ягодами та грибами) з рук уздовж автошляхів Київської, Житомирської та Чернігівської областей. Проведене нами опитування працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції Київщини засвідчило, що цей напрямок сприймається як непершочерговий. Ба більше, у значній частини працівників поліції наявне викривлене уявлення про характер суспільної шкідливості вказаного адміністративного правопорушення, зокрема нерозуміння його безпосереднього зв'язку з ризиками у сфері радіоекологічної безпеки.

Висновки

Проведене дослідження дало змогу встановити й охарактеризувати в межах ординарного виміру детермінації злочинності у сфері

радіоекологічної безпеки її соціально-економічні, культурно-психологічні та організаційно-управлінські чинники. Описано та пояснено основні джерела попиту на незаконний обіг радіоактивних матеріалів, серед яких: 1) ядерний тероризм; 2) нелегальне розроблення ядерної зброї; 3) нелегальне використання радіоактивних матеріалів у науково-дослідній сфері; 4) корупційні зловживання у сфері придбання технічних приладів, що містять радіоактивні речовини; 5) умисні вбивства із застосуванням радіоактивних матеріалів. Обґрунтовано наявність прямого зв'язку між злочинністю у сфері радіоекологічної безпеки і тенденціями до погіршення соціально-економічного становища населення, зростання рівня споживчих цін, падіння рівня життя, скороченням бюджетних асигнувань на підтримку малозабезпечених сімей, поширенням фактичного безробіття.

Доведено, що культурно-психологічні чинники злочинності у сфері радіоекологічної безпеки виявляються у деформаціях суспільної моралі, що стосуються побудови взаємин у системі «людина – природа» на партнерських засадах, в експлуататорському ставленні до довкілля та інших людей, а також у стані аномії, який зумовлює соціальну деконсолідацію та домінування установок на приватність перед загальнозначущим. Унаслідок цього формується примат споживацтва й корисливості над загальним благом у межах цінності Природи. Охарактеризовано організаційно-управлінські чинники, що детермінують ординарну злочинність у сфері радіоекологічної безпеки.

Перспективи подальших наукових розвідок убачаються у виявленні, описі та поясненні детермінант воєнних злочинів у сфері радіоекологічної безпеки, а також у дослідженні явищ ядерно-мілітарного тероризму.

Список бібліографічних посилань: 1. Колодяжний М. Г. Проблема комплексності у кримінології: аналіз минулого, оцінка теперішнього, погляд у майбутнє. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 2 (35), ч. 1. С. 5–24. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.1>. 2. Кримінологія (Загальна частина) : навч. посіб. / І. О. Бандурка, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Орлова. Харків : ХНУВС, 2025. 616 с. 3. Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії : монографія. Київ : Знання України, 2018. 459 с. 4. Іващенко М. В. Економічне підґрунтя злочинності та суспільні витрати на покарання злочинців. *Економічна теорія та право*. 2022. № 3 (50). С. 106–123. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2022-50-3-106>. 5. Іващенко М. В. Ефект соціальної фасилітації в управлінні та поведінковій економіці // Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects : proceedings of the 11th International scientific and practical conference

(Berlin, Germany, 24–26 April 2022). Berlin, Germany : MDPC Publishing, 2022. Рр. 364–367. **6.** Кузнєцов П. І. Історія та сучасний стан боротьби з ядерним тероризмом. Дніпро : Ліра, 2022. 276 с. **7.** Крицький П. М., Клевцов С. В. Сучасні проблеми незаконного обігу радіоактивних матеріалів. *Енергетика: економіка, технології, екологія*. 2025. № 1. С. 143–148. DOI: <https://doi.org/10.20535/1813-5420.1.2025.324274>. **8.** Бесчастний В. М. Теорія та практика кримінологічного забезпечення протидії злочинності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 396 с. **9.** Ларченко М. О. Соціально-економічні фактори в прогностичній оцінці стану злочинності в Україні. *Форум права*. 2019. № 4 (57). С. 47–58. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3403554>. **10.** Бондасті в Україні. *Економіка та управління АПК*. 2017. № 2. С. 160–1р О. С. Соціально-економічні фактори та їх вплив на зростання злочинності. **11.** Орлов Ю. В. Прогнозовані ризики загострення кримінологічної обстановки: вплив воєнних та антивоєнних факторів // Вивчення криміногенної ситуації в Україні та прогнозування її подальшої динаміки (вплив воєнних факторів) : зб. матеріалів наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 7 верес. 2022 р.) / редкол.: М. Г. Вербенський, І. В. Опришко, О. Г. Кулик та ін. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків : Мачулін, 2022. С. 96–100. **12.** Орлов Ю. В. Культурно-психологічні фактори екологічної злочинності. *Форум права*. 2017. № 3. С. 140–145. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_26.pdf (дата звернення: 27.08.2025). **13.** Шевельов Ю. Триптих про призначення України / упоряд.: В. Склярова, Т. Данько ; передм. А. Пороховнік. 3-тє вид., стер. Харків : Вид. Олександр Савчук, 2023. 96 с.

Надійшла до редколегії 09.09.2025

Прийнята до опублікування 01.11.2025

Ternavska A. A. Determination of Crime in the Field of Radioecological Safety in Ukraine: Measurement of Ordinary Criminal Practices

The article is devoted to the study of the determination of the ordinary segment of crime in the field of radioecological safety in Ukraine. Its socio-economic, cultural-psychological and organisational-managerial factors have been described. It provides a description and explanation of the main sources of demand for the illegal trafficking of radioactive materials: 1) nuclear terrorism; 2) illegal development of nuclear weapons; 3) illegal use of radioactive materials in scientific research; 4) corruption in the procurement of technical devices containing radioactive substances; 5) intentional killings using radioactive materials. A direct link has been established between crime in the field of radioecological safety and trends towards the deterioration of the socio-economic situation of the population, rising consumer prices, falling living standards, cuts in budget allocations to support low-income families, and the spread of de facto unemployment.

It has been proven that the cultural and psychological factors of crime in the field of radioecological safety are manifested in distortions of public morality concerning the establishment of relations in the "human-nature" system on a partnership basis, an exploitative

attitude towards the environment and other people, as well as a state of anomie, which leads to social disintegration and the dominance of attitudes towards privacy over the common good. As a result, consumerism and selfishness take precedence over the common good within the value of Nature.

The organisational and managerial factors of ordinary crime in the field of radioecological safety have been characterised, including: 1) shortcomings in the organisation of storage, use, transportation and accounting of radioactive materials; 2) shortcomings in the organisation of storage, use, transportation and accounting of certain categories of military property and dual-use goods – technical devices containing radioactive materials; 3) shortcomings in the organisation of administrative activities of law enforcement agencies regarding: a) control over the integrity of the perimeter and prevention of uncontrolled entry into the exclusion zone and the zone of unconditional (mandatory) resettlement; b) phytosanitary and radiological control of food products on consumer markets, in particular berries, mushrooms, fish and game; c) radiological control of scrap metal at collection and transshipment points; d) combating illegal trade in food products (in particular, berries and mushrooms) along the motorways of the Kyiv, Zhytomyr and Chernihiv regions.

Keywords: radioecological safety, crime, radioactive materials, determination, factors, economy, culture, management, control.

УДК 343.9:355.1(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.21>

Юлія Вікторівна Швець,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ (докторант);

 <https://orcid.org/0009-0004-6949-8465>,

e-mail: ShvetsY@krok.edu.ua

МАТЕРІАЛЬНО-РЕСУРСНА КОЛАБОРАЦІЯ ТА ПОСОБНИЦТВО ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРУ ЯК ФОРМИ ЗЛОЧИННОГО ОБІГУ АКТИВІВ: ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ І ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ

Статтю присвячено дослідженню проблеми розмежування складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 Кримінального кодексу України. Запропоновано змінити правозастосовну концепцію: здійснювати кваліфікацію діянь як колабораційної діяльності (зокрема матеріально-ресурсної) лише в разі їх учинення громадянином України в умовах окупації або на території держави-агресора. Доведено, що пособництво державі-агресору є особливим проявом співучасті у злочині агресії. Надання допомоги у веденні агресивної війни завдає шкоди передусім не національній безпеці, а миру і безпеці людства, міжнародному правопорядку. Обґрунтовано думку про доцільність виключення ст. 111-2 з розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України та доповнення розділу XX Особливої частини ст. 437-1 «Фінансування злочину агресії».

Ключові слова: агресія, збройний конфлікт, окупація, колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору, передача матеріальних ресурсів, кримінальна відповідальність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Злочинний обіг активів є важливою складовою будь-якої соціальної діяльності, а надто тієї, яка пов'язана з розгортанням агресивних, експансіоністських її моделей, що закономірно спричиняє інтенсифікацію руху фінансових і матеріальних ресурсів. Останні, у зв'язку із цим, є однією з ланок вразливості в системі забезпечення зазначеної діяльності, контрвплив на яку потенційно здатен послабити, знизити ефективність, а іноді підірвати економічну привабливість чи загалом можливість самої експансії. Не є винятком у цьому розумінні і збройна агресія російської федерації проти України, реалізація якої спирається на розгалужену ресурсну мережу. У структурах останньої певну роль відіграють джерела матеріальної підтримки, що локалізуються як на окупованих територіях, так і на підконтрольній Україні території, а також за її межами, проте вони діють переважно через

мережі колаборантів та інших пособників ворога. Інструменти протидії функціонуванню цих джерел і каналів обігу таких активів є дуже різноманітними, але *ultima ratio* традиційно становлять саме кримінально-правові засоби. Утім, можливості вдосконалення їхніх чинних законодавчих конструкцій і підходів, що використовуються на правозастосовному рівні, залишаються відкритими.

Стан дослідження проблеми

Проблеми кримінально-правової кваліфікації колабораційної діяльності та пособництва державі-агресору неодноразово висвітлювались у наукових працях Н. Антонюк, О. Букреева, З. Загинеї-Заболотенко, О. Зайцева, О. Маріна, Р. Мовчана, С. Наумюка, Д. Олсєнікова, Ю. Орлова, Є. Письменського, М. Рубашенка, Є. Русінова, С. Харитонова, О. Червякова, І. Яковюк, А. Яценка та низки інших дослідників. Проте й досі бракує чітких, науково обґрунтованих критеріїв розмежування кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 Кримінального кодексу України (далі – КК України), за ознакою передачі матеріальних ресурсів представникам держави-агресора.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виявлення проблем формування правозастосовних і законодавчих пропозиції щодо розмежування кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України, за ознакою передачі матеріальних ресурсів представникам держави-агресора. Завданнями дослідження є: встановити й охарактеризувати відносини конкуренції складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України; описати та пояснити правозастосовні і доктринальні підходи до розмежування вказаних складів злочинів, виявити їхні недоліки; сформулювати пропозиції щодо вдосконалення практики кваліфікації під час розмежування складів матеріально-ресурсної колаборації та пособництва державі-агресору, а також законодавства про кримінальну відповідальність.

Наукова новизна дослідження

Уперше у вітчизняній науці запропоновано криміналізувати фінансування злочину агресії, розроблено теоретико-правову модель складу цього злочину. Удосконалено правозастосовні критерії розмежування матеріально-ресурсної колаборації та пособництва державі-агресору за ознакою контексту окупації. Подальшого розвитку дістало наукове положення про матеріально-ресурсну колаборацію та пособництво державі-агресору як форм воєнно-контекстуального злочинного обігу активів.

Виклад основного матеріалу

У назві цієї роботи використано таку категорію, як «матеріально-ресурсна колаборація». Вона не є ані законодавчо закріпленою, ані усталеною в науковому обігу. Утім, вважаємо, що це поняття має право на існування, оскільки відображає самостійний функціональний вимір колабораційної діяльності, спрямованої на задоволення потреб держави-агресора, її збройних сил, включно із проксі-структурами та окупаційною адміністрацією, у матеріально-ресурсному забезпеченні їхньої діяльності в контексті збройної агресії. Цей вимір, власне, й зумовлює зв'язок злочинного обігу активів із підривом складових національної безпеки через посилення матеріальних спроможностей російської федерації здійснювати подальші агресивні дії проти України та утримувати контроль над анексованими й окупованими територіями нашої держави. У цьому розумінні матеріально-ресурсна колаборація є формою злочинного обігу активів, інтегрованою у його воєнно-контекстуальний сегмент.

Формально-юридичні ознаки складу цього виду колабораційної діяльності закріплено в ч. 4 ст. 111-1 КК України, відповідно до якої кримінально протиправною визнається, серед іншого, «передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора...»¹. Криміналізація цих діянь переслідувала, вочевидь, мету створення функціонально-правових бар'єрів на шляху до швидкого розширення зони окупації територій України російською федерацією під час її збройної агресії, а також до зміцнення позицій на вже окупованих територіях, шляхом унеможливлення або мінімізації отримання ресурсної підтримки від громадян України, які перебувають під фактичною владою держави-агресора.

Ця ж мета, найімовірніше, визначалася законодавцем як одна із ключових і під час криміналізації пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК України). Серед альтернативних діянь, що охоплюються диспозицією цієї норми та безпосередньо доповнюють феномен воєнно-контекстуального злочинного обігу активів, виокремлено: «умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору (пособництво), збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора ... з метою завдання шкоди Україні *шляхом добровільного збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших*

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.09.2025).

активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора» (курсив наш. – Ю. III.)¹. Неважко помітити, що в частині передачі матеріальних ресурсів чи інших активів склади кримінальних правопорушень, передбачені ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України, перебувають у стані конкуренції, при цьому відсутні очевидні ознаки для їх чіткого розмежування. Виявлення таких ознак і формулювання рекомендацій щодо їх коректної кваліфікації становить одне з актуальних завдань сучасної як кримінально-правової науки, так і практики застосування закону про кримінальну відповідальність.

У наукових публікаціях висловлюється думка, що вирішення питання про розмежування колабораційної діяльності та пособництва державі-агресору ускладнене тим, що ці кримінальні правопорушення мають спільний об'єкт – основи національної безпеки України [1]. Утім, навряд чи саме спільний об'єкт є тим чинником, який зумовлює найбільшу складність у кваліфікації. Якби це відповідало дійсності, то аналогічні правозастосовні проблеми виникали б щодо розмежування абсолютно всіх однорідних складів кримінальних правопорушень. На щастя, це не так. Натомість семантична схожість і одноманітність законодавчого опису ознак об'єктивної сторони, передусім суспільно небезпечного діяння, є тією обставиною, що насправді формує ситуацію суміжності зазначених складів. Саме вона вимагає розроблення чітких критеріїв розмежування та/або внесення законодавчих змін до Кримінального кодексу України, спрямованих на уточнення змісту відповідних кримінально-правових норм.

О. Яновська пропонує доволі цікавий критерій розмежування досліджуваних складів кримінальних правопорушень. Вона, зокрема, зазначає, що в ч. 4 ст. 111-1 КК України йдеться про передачу таких матеріальних ресурсів, якими особа може володіти або користуватися. Натомість ст. 111-2 КК України охоплює передачу ресурсів, які не перебувають у безпосередньому володінні особи. Ідеться передусім про активні дії, спрямовані на збір матеріальних ресурсів та їх передачу незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, а також збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора [1]. Цілком слушним видається твердження, що юридичний склад матеріально-ресурсного пособництва державі-агресору охоплює ширше коло альтернативних суспільно небезпечних діянь, ніж ч. 4 ст. 111-1 КК України,

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.09.2025).

адже включає не лише безпосередню передачу, а й добровільний збір чи підготовку до передачі матеріальних ресурсів або інших активів. Це справді ті ознаки, які дають змогу відмежовувати норми ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України. Однак головна проблема їх розмежування полягає не у варіативності діянь (щодо цього в наукових і практичних колах існує обґрунтований консенсус), а у спільній для обох норм формі поведінки – передачі матеріальних ресурсів. Саме щодо цієї форми (чи, точніше, виду діяння) виникає найбільше непорозумінь, різночитань і навіть розгубленості, зумовленої відсутністю переконливих критеріїв, які б чітко відмежовували колабораційну передачу від пособницької передачі.

При цьому, на нашу думку, недостатньо аргументованою залишається позиція, згідно з якою «пропонується розмежовувати колабораційну діяльність у формі передачі матеріальних ресурсів та пособництво державі-агресору (добровільний збір, підготовка та/або передача матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора) з огляду на те, перебувають матеріальні ресурси у володінні особи чи ні» [1]. Безпосередньо з тексту закону не випливають жодні вимоги або приписи, які б визначали правовий статус (повноваження) кримінального правопорушника щодо майна, що ним передається державі-агресору, її збройним силам чи підконтрольним їм проксі-структурам. Викладена позиція, таким чином, є прикладом поширювального та довільного тлумачення закону, послуговування яким потенційно може призвести до неправильного застосування норм кримінального законодавства. До того ж повноваження суб'єкта щодо майна, яке передається ворогові, жодним чином не впливають ані на характер, ані на ступінь суспільної небезпечності діяння як такого.

Це підтверджується і слідчою, і судовою практикою. Так, наприклад, за ч. 4 ст. 111-1 КК України були кваліфіковані дії виконувача обов'язків керівника філії одного з державних підприємств Луганщини, який у період з 24 лютого по 4 травня 2022 року вступив у змову з окупаційними військами рф та представниками так званої ЛНР і, перебуваючи на території Старобільського району, добровільно передав представникам збройних формувань держави-агресора та незаконним збройним формуванням «ЛНР» матеріальні ресурси, що перебували у віданні філії¹. В іншому, аналогічному за

¹ За колабораційну діяльність судитимуть керівника держпідприємства з Луганщини // Луганська обласна прокуратура : офіц. сайт. 03.11.2022. URL: https://lug.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=322364 (дата звернення: 10.09.2025).

змістом випадку, але вже за ст. 111-2 КК України, було кваліфіковано дії депутата Куп'янської районної ради Харківської області, який на момент учинення злочину обіймав посаду генерального директора молококонсервного заводу в м. Куп'янськ. Під час окупації міста він налагодив стійкі зв'язки із представниками РФ та надавав вказівки своїм підлеглим передавати окупантам молочну продукцію, щоб забезпечити їх продовольством¹.

Ба більше, судова практика визнає наявність колабораційної діяльності у зазначеній формі й у тих випадках, коли здійснюється передача в користування суб'єктам, афілійованим із державою-агресором, матеріальних ресурсів, щодо яких винні особи не мають жодних повноважень. Наприклад, за ч. 4 ст. 111-1 КК України було засуджено колишнього вчителя Юр'ївського навчально-виховного комплексу – загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів – дошкільного навчального закладу Новослобідської сільської ради (далі – Юр'ївський НВК). Достовірно володіючи відомостями про керівництво, матеріально відповідальних осіб і посадові обов'язки працівників навчального закладу, 31 березня 2022 року він добровільно та з власної ініціативи, користуючись статусом депутата Новослобідської сільської ради, зателефонував директору Юр'ївського НВК і, використовуючи своє службове становище й авторитет, наказав йому негайно прибути до школи, відкрити приміщення та передати їх представникам незаконних збройних формувань, створених на тимчасово окупованій території с. Юр'єве, для розміщення та забезпечення їх діяльності. Отримавши категоричну відмову від директора школи, засуджений, продовжуючи реалізовувати свій злочинний умисел, зателефонував старості третього Старостинського округу Новослобідської сільської ради та наказав їй, використовуючи надані владні повноваження, дати відповідну вказівку сторожу-кочегару Юр'ївського НВК. 1 квітня 2022 року, на виконання цієї вказівки, сторож-кочегар прибув до будівлі школи та відчинив входні двері. Таким чином, колишній учитель передав приміщення Юр'ївського НВК представникам незаконних збройних формувань держави-агресора, які в період з 1 по 3 квітня 2022 року використовували його для розміщення військово-адміністративного штабу, зберігання зброї, розташування військової техніки та зведення тимчасових оборонних споруд².

¹ Депутата з Куп'янська, який постачав молочну продукцію власного заводу окупантам та на територію так званої «ДНР», взято під варту // Харківська обласна прокуратура : офіц. сайт. 27.10.2022. URL: https://khar.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=321990&fp=30 (дата звернення: 10.09.2025).

² Вирок Путивльського районного суду Сумської області від 29.06.2022 : справа № 584/368/22, провадження № 1-кп/584/125/22 // Єдиний державний

І хоча дискусія щодо кваліфікації наведених дій у контексті розмежування складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України, може бути продовжена, беззаперечним, на нашу думку, залишається те, що ні для кваліфікації як колабораційної діяльності, ні для кваліфікації як пособництва державі-агресору не має жодного значення наявність чи відсутність у винної особи повноважень щодо майна, інших ресурсів або активів, які вона передає збройним формуванням держави-агресора чи іншим афілійованим із нею суб'єктам. Достатньою умовою є фактичне володіння такими ресурсами або наявність реальних можливостей впливати на інших осіб із метою примушування їх до вчинення дій, спрямованих на передачу відповідних матеріальних цінностей зазначеним суб'єктам.

Непереконливими й уразливими до критики видаються пропозиції авторів науково-практичного коментаря до розділу I Особливої частини КК України, які наполягають на розмежуванні матеріальних ресурсів за критерієм їх походження. Тобто між запасами, накопиченими громадянином України на тимчасово окупованій території (як до, так і під час окупації) для власних потреб, та запасами, створеними виключно з метою передачі їх представникам держави-агресора, її збройним формуванням чи окупаційній адміністрації. У першому випадку має йтися про колабораційну діяльність (ч. 4 ст. 111-1 КК України), у другому – про пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України) [2, с. 246]. Однак, на наш погляд, такий підхід не впливає на характер і ступінь суспільної небезпечності самого діяння щодо передачі матеріальних ресурсів, адже його вражаюча здатність, тобто потенціал завдання шкоди суспільним відносинам у сфері забезпечення національної безпеки, залишається незмінною. Так само не зазнає змін і оцінка ступеня суспільної небезпечності особи злочинця, відображена у запропонованому вище варіанті їх тлумачення.

У зв'язку із цим запропоноване розрізнення слід uważати юридично несуттєвим: способи предикатного здобуття особою матеріальних ресурсів (зокрема цілеспрямоване накопичення на користь ворога чи накопичення для власних потреб) не впливають на суспільну небезпечність самого факту їх передачі. Водночас варто усвідомлювати, що, на відміну від складу матеріально-ресурсної колаборації, склад пособництва державі-агресору охоплює такі діяння, як добровільний збір і підготовка до передачі матеріальних ресурсів, які закон визнає закінченим злочином. У той самий час аналогічні за змістом дії

(збір, підготовка) мають усі ознаки готування до вчинення колабораційної діяльності у формі передачі матеріальних ресурсів (тобто «інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення» – ч. 1 ст. 14 КК України¹). Для подібних випадків кримінально-правова доктрина виробила загальне правило: «Якщо діяння, вчинені суб'єктом при готуванні до певного злочину, містять у собі одночасно ознаки елементів складу іншого закінченого злочину, все скоєне слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, один з яких є незакінченим, а інший – закінченим» [3, с. 169].

Однак очевидно, що наведене правило не може бути застосоване до аналізованої нами нетипової ситуації розмежування, оскільки вона радше репрезентує конкуренцію складів закінченого (ст. 111-2 КК України) та незакінченого (ч. 1 ст. 14 і ч. 4 ст. 111-1 КК України) кримінальних правопорушень. Така конкуренція не усувається шляхом кваліфікації за правилами сукупності, адже обидва склади посягають на тотожний об'єкт суспільної небезпеки. Отже, цю конкуренцію слід вирішувати на користь застосування норми, що містить повніший опис складу злочину, зокрема всі ознаки закінченого кримінального правопорушення, тобто ст. 111-2 КК України. Звідси випливає, що чіткі якісні розмежувальні критерії між матеріально-ресурсною колаборацією та пособництвом державі-агресору досі залишаються недостатньо визначеними, що спонукає до подальших наукових пошуків.

Принагідно звернімо увагу на позицію авторів практичного порадника «Злочинна колаборація в умовах збройної агресії», які з метою розмежування між колабораційною діяльністю та пособництвом державі-агресорові пропонують орієнтуватися на ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. На їхню думку, якщо під час передачі матеріальних ресурсів або активів суб'єкт мав на меті завдання шкоди Україні (що може підтверджуватися обставинами вчиненого або матеріалами досудового розслідування), його дії слід кваліфікувати за ст. 111-2 КК України. У разі ж відсутності такої мети вчинене, на думку зазначених дослідників, має кваліфікуватися за ч. 4 ст. 111-1 КК України [4, с. 160–161]. Ця позиція дійсно вирізняється оригінальністю, проте вона не узгоджується з конструкцією складів злочинів, закріплених у законі про кримінальну відповідальність. Відповідно до ст. 111-2 КК України мета кримінального правопорушення не належить до обов'язкових ознак суб'єктивної сторони складу пособництва державі-агресору. Навіть якщо припустити, що вживане у диспозиції цієї статті формулювання «умисні

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.09.2025).

дії, спрямовані на допомогу державі-агресору (пособництво), збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора...»¹ (курсив наш. – Ю. III.) виражає мету (а це є спірним, оскільки спрямованість – це об'єктивна характеристика діяння, мета ж – внутрішній зміст, якій залежить від усвідомлення і волі особи), то й у цьому випадку її слід розуміти буквально як прагнення допомогти державі-агресору, а не як прагнення завдати шкоди Україні. Так, у результаті ці явища можуть здаватися тотожними, однак між ними існує суттєва відмінність: завдання шкоди Україні є віддаленим наслідком, тоді як допомога державі-агресору – безпосереднім проявом умислу, який і відображено в диспозиції ст. 111-2 КК України. Водночас очевидно, що колабораційна діяльність, принаймні у формі передачі матеріальних ресурсів, так само об'єктивно спрямована на допомогу державі-агресору. У зв'язку із цим запропоноване вище розмежування не можна визнати коректним.

Слабким розмежувальним критерієм варто вважати й семантичну відмінність у конструюванні складів злочинів, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України, яка полягає в наявності ознаки добровільності діянь щодо пособництва державі-агресору та відсутності цієї ознаки в разі матеріально-ресурсної колаборації. У цьому аспекті слід погодитися з Н. Антонюк, яка слушно наголошує, що за відсутності добровільності в діях колаборанта застосуванню підлягають положення кримінального закону про фізичний або психічний примус [5, с. 62]. Відсутність добровільної згоди змінює правову природу діяння, переводячи його оцінку із площини інкримінування у площину кримінально-правового захисту, адже передача матеріальних ресурсів під впливом фізичного чи психічного примусу свідчить про вчинення кримінального правопорушення щодо особи, яка в такому разі набуває статусу потерпілої, а не кримінального правопорушника.

Узагальнення наявних спроб сформулювати критерії розмежування матеріально-ресурсної колаборації та пособництва державі-агресору засвідчує майже повну відсутність доктринально переконливих і аргументованих підходів, що, зокрема, проявляється у практичній плутанині на рівні слідчих і судових органів. Це, своєю чергою, дало підстави окремим дослідникам (З. Загинею-Заболотенко та Б. Допіряку) дійти висновку про те, що всі виявлені форми пособництва державі-агресору (ст. 111-2 КК України) фактично охоплюються якоюсь із форм колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України). У найбільш узагальненому вигляді ці діяння можуть

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.09.2025).

розглядатися як форма державної зради, що виражається в наданні іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України. Тому і включення у КК України ст. 111-2 в чинний на сьогодні редакції, на погляд зазначених дослідників, була помилкою законодавця, яка лише заплує судову практику, створюючи паралельні варіанти кваліфікації та не сприяє її єдності та стабільності [6, с. 309]. О. Дудоров та Р. Мовчан, підтримуючи загальну логіку такого підходу, звертають увагу на те, що в цьому випадку йдеться про помилку, яку М. Хавронюк оригінально називає різновидом «порушення принципу пропорційності»: ігноруючи існування в КК України норми, яка вже передбачає відповідальність за певне діяння, законодавець повторно криміналізує його, використовуючи аналогічні або близькі за змістом формулювання, не надаючи при цьому чітких критеріїв для розмежування складів злочинів, зокрема за правилами конкуренції статей про спеціальний і загальний склади правопорушення [7; 8, с. 101]. У зв'язку із цим на рівні законодавчих ініціатив пропонуються радикальні способи вирішення проблеми, зокрема виключення ст. 111-2 КК України, «оскільки вона передбачає колабораційну діяльність в її окремих формах, які вже визначені у статті 111-1 КК України, а окремі її положення включити до тексту цієї статті 111-1»¹.

Утім, як видається, як пособництво державі-агресору, так і матеріально-ресурсна колаборація мають існувати як відносно самостійні кримінальні феномени. Завдання полягає лише в тому, щоб виробити чіткі критерії їх розмежування, зокрема шляхом створення відповідних доктринальних та законодавчих передумов, трансформації концепції злочинної колаборації та зміни оптики аналізу пособництва державі-агресору – із категорії злочину проти основ національної безпеки на злочин проти миру і безпеки людства. З огляду на викладене та враховуючи описані вище доктринальні позиції, аргументи й контраргументи щодо розмежування цих кримінальних правопорушень, пропонуємо власне бачення засад такого розмежування.

¹ Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення : від 20.07.2022 № 7570 / ініціатори Я. Р. Юрчишин, Р. М. Лозинський, Н. Р. Піпа // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/40023> (дата звернення: 10.09.2025); Пояснювальна записка до проекту Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення : від 20.07.2022 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/pubFile/1404639> (дата звернення: 10.09.2025).

По-перше, слід виходити з концептуальних засад розуміння соціально-правової природи злочинної колаборації. Вона, по суті, є привілейованим складом державної зради, підстава якого полягає в перебуванні суб'єкта під фактичною владою супротивної сторони (щодо його громадянства), тобто в умовах окупації або на території цієї сторони. У кримінально-правовій науці обґрунтовано вважається, що така обставина є пом'якшувальною, оскільки повинна враховуватись у складі криміноутворюючих ознак. Отже, йдеться про особливий контекст. У категоріях міжнародного кримінального права – це контекстуальний елемент, тобто інтегрована ознака обстановки, місця та інтелектуального моменту умислу, що полягає в перебуванні особи під владою супротивної сторони в умовах окупації чи на її території.

У зв'язку із цим нам імпонує позиція М. Рубашенка та О. Зайцева, які зазначають, що сам факт місця вчинення економічного колаборування не має вирішального значення для кваліфікації, однак це твердження має суттєву засторогу. Оскільки відповідальність за діяння, передбачені ч. 4 ст. 111-1 КК України, є м'якшою порівняно з державною зрадою, мають існувати матеріально-правові підстави для такого пом'якшення. У центрі застосування привілейованої спеціальної норми про колабораційну діяльність лежить саме контекстуальний елемент – умови окупації. З огляду на це, можливість учинення форм колабораційної діяльності, передбачених ч. 4 ст. 111-1 КК України, на неокупованій території України є практично виключеною, за винятком ситуацій, коли суб'єкт під час учинення діяння перебував під ефективним контролем окупанта або агресора (наприклад, під впливом диверсійної групи на території України, без наявності стану крайньої необхідності чи за умови перевищення її меж) [9, с. 306]. Ідентична позиція висловлюється й у інших наукових джерелах [10, с. 143–144; 11, с. 27]. Отже, необхідно змінити правозастосовну парадигму: переорієнтувати кваліфікацію діянь на віднесення їх до колабораційної діяльності (зокрема матеріально-ресурсної) лише в разі їх учинення громадянином України в умовах окупації або на території держави-агресора.

По-друге, із цього закономірно випливає, що пособництво-державі агресору (зокрема у вигляді передачі матеріальних ресурсів та інших активів) вчиняється поза умовами (контекстом) окупації. Таку позицію поділяють М. Рубашенко й О. Зайцев [9, с. 307], Ю. Орлов [10, с. 143–144; 11, с. 27] та низка інших дослідників. Водночас такий доктринальний підхід природно пов'язується зі сприйняттям пособництва державі-агресору як злочину проти основ національної безпеки: частково – як спеціального складу державної зради (у разі вчинення громадянином України), частково – як інший прояв підривної діяльності проти України, не тотожний державній зраді.

Із нашої точки зору, хоча цей підхід і полегшує розмежування відповідних складів, він не повною мірою відповідає потребі в концептуальній узгодженості між системою кримінально-правової охорони національної безпеки та захистом миру, безпеки людства й міжнародного правопорядку. Пособництво державі-агресору фактично є формою співучасті у злочині агресії; наголосимо, що лише в цьому сенсі виправдана окрема криміналізація цієї поведінки. Надання тієї чи іншої, відмінної від колабораційної діяльності та державної зради, допомоги у веденні агресивної війни завдає шкоди не лише національній безпеці окремої держави, а й глобальним інтересам миру та безпеки людства. У сучасну епоху, зокрема з огляду на ризики ядерного конфлікту, така співучасть несе екзистенційну загрозу. Отже, підходи до протидії пособництву агресору мають відповідати масштабам відповідної загрози і не зводитися винятково до захисту національних інтересів.

На цій підставі видається доречним розглянути виключення ст. 111-2 з розділу I Особливої частини КК України та включити до розділу XX Особливої частини нову статтю – статтю 437-1 «Фінансування злочину агресії». Пропозиція щодо основного складу такого злочину може мати таку редакцію: *збір, зберігання або надання будь-яких активів прямо чи опосередковано з метою їх використання або за усвідомленням можливості їх використання повністю або частково для планування, підготовки, розв'язування та/або ведення агресивної війни*. Кваліфіковані склади доцільно пов'язати з учиненням цих самих діянь у великих або особливо великих розмірах. Конкретні межі таких розмірів мають бути предметом подальшої професійної дискусії.

Висновки

Задля підвищення ефективності у сфері застосування кримінального закону існує потреба в чіткому розмежуванні складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України. Із цією метою запропоновано змінити правозастосовну концепцію: кваліфікувати діяння як колабораційну діяльність (зокрема матеріально-ресурсну) лише в разі їх учинення громадянином України в умовах окупації або на території держави-агресора. Доведено, що пособництво державі-агресору становить особливий прояв співучасті у злочині агресії, а надання допомоги у веденні агресивної війни завдає шкоди насамперед не національній безпеці, а миру, безпеці людства та міжнародному правопорядку. Аргументовано доцільність виключення ст. 111-2 з розділу I Особливої частини КК України та доповнення розділу XX Особливої частини новою статтею – статтею 437-1 «Фінансування злочину агресії».

Список бібліографічних посилань: 1. Яновська О. Колабораційна діяльність та пособництво державі-агресору: розмежування кримінальних правопорушень і доказова база // Судова влада України : офіц. сайт. 21.07.2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/president/news/1298517/> (дата звернення: 10.09.2025). 2. Букреєв О. І., Олейніков Д. О., Русінов Є. О., Червякова О. В. Злочини проти основ національної безпеки України: кримінально-правова кваліфікація в умовах війни (науково-практичний коментар) / за заг. ред. С. А. Наумюка. Київ : Алерта, 2024. 378 с. 3. Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації : лекції. Харків : Право, 2018. 368 с. 4. Букреєв О. І., Олейніков Д. О., Червякова О. В., Швець А. З. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії : практ. poradnik / за заг. ред. В. В. Малюка. Київ : Алерта, 2023. 312 с. 5. Антонюк Н. О. Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 4 (37). С. 56–68. DOI: [doi.org/10.37566/2707-6849-2021-4\(37\)-5](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2021-4(37)-5). 6. Загиней-Заболотенко З. А., Допіряк Б. П. Форми умисних дій, спрямованих на допомогу державі-агресору (пособництво), в судовій практиці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 84, ч. 3. С. 301–309. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.3.46>. 7. Хавронюк М. Помилки у законах воєнного часу: щодо змін Кримінального кодексу України // UPLAN : сайт. 19.05.2022. URL: <https://uplan.org.ua/pomylyku-u-zakonakh-voiennoho-chasu-shchodo-zmin-kryminalnoho-kodeksu-ukrainy/> (дата звернення: 10.09.2025). 8. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Відповідальність за пособництво державі-агресору: проблеми кваліфікації та вдосконалення кримінального закону. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 2 (18). С. 95–117. DOI: doi.org/10.21564/2311-9640.2022.18.266927. 9. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій : монографія / М. А. Рубашенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко та ін. ; за наук. ред. М. А. Рубашенка. Харків : Право, 2024. 576 с. 10. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. / І. В. Клименко, М. С. Цуцкірідзе, Ю. В. Орлов та ін. ; за заг. ред. В. В. Сокурєнка. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : ХНУВС, 2024. 432 с. 11. Розслідування колабораційної діяльності: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : навч. посіб. / І. В. Клименко, М. С. Цуцкірідзе, Ю. В. Орлов та ін. ; за заг. ред. В. В. Сокурєнка. Харків : Право, 2024. 252 с.

Надійшла до редколегії 16.09.2025

Прийнята до опублікування 27.11.2025

Shvets Yu. V. Material and Resource Collaboration and Aiding an Aggressor State as Forms of Criminal Asset Circulation: Features of Criminal Offences and Problems of Qualification

The article is devoted to the study of the problem of distinguishing between criminal offences provided for in Part 4 of Article 111-1 and Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine. In order to improve the effectiveness of the application of criminal law, the need for a clear distinction between the elements provided for in Part 4 of Article 111-1 (regarding the transfer of material resources to illegal armed or paramilitary formations created in the temporarily occupied territory and/or to armed or paramilitary formations of the aggressor state) and Article 111-2 (in terms of the transfer of material resources or other assets to representatives of the aggressor state, its armed formations and/or the occupation administration of the aggressor state) of the Criminal Code of Ukraine. It is proposed to change the law enforcement concept: to qualify acts as collaboration (including material and resource collaboration) only if they are committed by a citizen of Ukraine under occupation or on the territory of the aggressor state.

It has been proven that aiding an aggressor state constitutes a special manifestation of complicity in the crime of aggression. Providing assistance in waging an aggressive war harms not only national security, but also peace, the security of humanity and the international legal order. The expediency of excluding Article 111-2 from Section I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine and supplementing Section XX of the Special Part with a new article – Article 437-1 “Financing of the crime of aggression” – has been substantiated. The financing of the crime of aggression is proposed to be understood as the collection, storage or provision of any assets, directly or indirectly, for the purpose of their use or with the awareness of the possibility of their use, in whole or in part, for the planning, preparation, initiation and/or waging of an aggressive war. It is advisable to link the qualified types of this crime to the amount of assets collected, stored or provided to the aggressor state.

Keywords: aggression, armed conflict, occupation, collaboration, aiding and abetting the aggressor state, transfer of material resources, criminal liability.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.985:343.983.2(477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.22>

Анастасія Геннадіївна Вуйма,

доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 1,
кафедра криміналістики та судової експертології (доцент);

<https://orcid.org/0000-0002-6215-5361>,

e-mail: avuiima@ukr.net;

Валерія Олегівна Злотник,

Харківський національний університет внутрішніх справ (курсантка);

<https://orcid.org/0009-0000-8718-927X>,

e-mail: lerazlotnik@gmail.com

**ВИКОРИСТАННЯ В ДОКАЗУВАННІ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕНЬ,
ПРОВЕДЕНИХ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ПОЛІГРАФА**

Статтю присвячено аналізу теоретичних і практичних аспектів використання поліграфа як актуального техніко-криміналістичного засобу в системі доказування. Розкрито правові та методологічні умови допустимості результатів висновку експерта, отриманого на підставі проведення психологічної експертизи із застосуванням комп'ютерного поліграфа. Встановлено, що, попри збільшення застосування поліграфа у процесі отримання доказів, його результати мають імовірнісний характер і потребують критичної оцінки. Серед проблем – відсутність єдиних стандартів інтерпретації результатів, інструментальні похибки, висока залежність висновків від кваліфікації експерта, а також можливість свідомої чи несвідомої протидії дослідженню з боку підекспертного. Наголошено на необхідності уніфікації методик, правового регулювання процедури та дотримання процесуальних гарантій при використанні поліграфа в доказуванні.

Ключові слова: доказ, техніко-криміналістичний засіб, поліграф, психологічна експертиза, показання, перевірка доказу, достатність доказів, оцінювання доказу.

Постановка проблеми

Розвиток техніко-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів зазвичай зумовлений упровадженням інноваційних технічних засобів у сферу кримінального судочинства. Законодавець здійснює цей процес через перегляд і запровадження нових правових засад, а криміналісти розробляють тактико-організаційні рекомендації щодо застосування цих засобів під час проведення процесуальних дій. Водночас перед цим процесом часто відбувається непроцесуальне використання таких засобів. Така практика сформувалася і щодо використання поліграфа – багатоканальної контрольно-вимірювальної системи, призначеної для фіксації динаміки змін фізіологічних показників організму людини під час дослідження її психоемоційного стану у відповідь на спеціально підібрані стимули. Результати тестування відображаються на екрані монітора й архівуються за допомогою пристроїв обробки інформації, таких як персональний комп'ютер, планшетний комп'ютер, ноутбук тощо, що виробляються серійно¹.

Попри те, що застосування поліграфа виглядає сучасним і ефективним інструментом, окремі представники юридичної спільноти висловлюють критичні зауваження щодо його ефективності як процесуального засобу у кримінальному провадженні. Відсутність чіткої правової регламентації та ймовірнісний характер отриманих результатів не дозволяють використовувати їх як повноцінні докази.

Застосування поліграфа на етапі досудового розслідування є прикладом упровадження сучасних технологій як у протидії злочинності, так і у правосудді загалом. Однак ефективність такого застосування залежить значною мірою від кваліфікації поліграфолога та правильності тлумачення результатів. Фізіологічні показники не є абсолютними даними, а мають лише орієнтовний і ймовірнісний характер, тому інформація, отримана під час тестування, не може слугувати юридично достовірним підтвердженням фактів. Щоб результати поліграфного дослідження мали доказовий потенціал, їх отримання має відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства. З огляду на нещодавні зміни в законодавстві важливо з'ясувати, як вони вплинули на сучасні тенденції судового розгляду кримінальних справ.

¹ ДСТУ 8692:2016. Поліграфи. Технічні умови. Київ, 2016. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=67992 (дата звернення: 28.10.2025).

Стан дослідження проблеми

Застосуванню науково-технічних засобів і розробленню найкращих практик їх реалізації у кримінальному провадженні приділяють значну увагу В. В. Арешонков, В. О. Гусєва, В. А. Журавель, В. В. Кікінчук, А. В. Коваленко, В. В. Коваленко, О. В. Ковальова, Т. Р. Морозова, О. І. Мотлях, О. В. Одерій, Ю. Ю. Орлов, І. В. Пиріг, Е. Б. Сімакова-Єфремян, Р. А. Степанюк, Д. М. Цехан, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаківський, В. В. Юсупов та ін. Ці вчені є засновниками концептуальних положень застосування сучасних науково-технічних засобів у сфері кримінальної юстиції.

Проблематику застосування поліграфа в роботі правоохоронних органів розкрили у своїх роботах такі вчені, як А. Ф. Волобуєв, О. М. Дуфенюк, Т. Р. Морозова, О. І. Мотлях, Ю. Ю. Орлов, В. В. Поливода, М. Я. Сегай, В. В. Семенов, Д. Б. Сергєєва, Д. В. Туренко, Л. Д. Удалова, К. А. Шаповал, В. Ю. Шепітько, М. Є. Шумилов, В. В. Юсупов, О. О. Юхно та багато інших [1–5]. Питання використання даних, отриманих за допомогою поліграфа, також розроблені в роботах українських науковців. Вони охоплюють такі аспекти, як аналіз судової практики, умови правомірного використання комп'ютерного поліграфа під час розслідування, доказовість отриманих матеріалів тощо. Водночас досі не проведено інших самостійних ґрунтовних досліджень, що стосуються оцінки таких матеріалів, що підтверджує актуальність цієї проблематики.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування можливості використання висновків психологічної експертизи, проведеної із застосуванням поліграфа, у доказуванні у кримінальних провадженнях.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- 1) з'ясувати сутність і характеристики поліграфа, а також актуальні методики його застосування в судочинстві;
- 2) на підставі аналізу положень чинного законодавства визначати правові підстави застосування поліграфа у кримінальному провадженні;
- 3) окреслити типові завдання, вирішенню яких сприяє застосування поліграфа під час проведення психологічної експертизи;
- 4) проаналізувати судову практику з метою з'ясування ролі та місця висновку експерта в системі засобів доказування.

Наукова новизна дослідження

На основі критичного огляду національного та міжнародного досвіду застосування поліграфа, а також вивчення ризиків, пов'язаних із технічними похибками, суб'єктивними чинниками при інтерпретації

результатів і можливістю протидії з боку підекспертної особи, узагальнено критерії для перевірки й оцінювання отриманих результатів.

Аналіз сучасної судової практики та змін у науково-методичних документах дозволив зробити висновок, що подальша легітимація поліграфа у кримінальному процесі можлива лише за умов його процесуальної формалізації, методологічного обґрунтування інтерпретації результатів і дотримання принципу змагальності. Визначено, що поліграф може бути корисним допоміжним засобом у психологічній експертизі, але потребує критичної оцінки й урахування всіх чинників, які можуть вплинути на отримані дані.

Виклад основного матеріалу

Із початком повномасштабного вторгнення кримінальне процесуальне законодавство зазнало значних змін. Виклики, зумовлені військовою агресією, насамперед актуалізували потребу усунення правових колізій і прогалин. Однією з таких проблем є невирішене питання надання матеріалам, отриманим за допомогою поліграфа, статусу доказів у кримінальному судочинстві.

Протягом останнього десятиліття різні відомства, зокрема Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України, Служба безпеки України, Національна гвардія України, Офіс Генерального прокурора та ін., затверджували інструкції щодо використання поліграфа. У цих підзаконних нормативно-правових актах використовувалася різна термінологія. Згідно з Інструкцією про порядок використання поліграфів у Національній поліції України, затвердженою наказом МВС України від 13 листопада 2017 року № 920, поліграф – це спеціальна система для фіксації динаміки змін фізіологічних показників організму людини під час визначення її психоемоційного стану¹.

Інструкцією про порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в органах прокуратури України поліграф визначається як багатоканальний технічний реєстратор психофізіологічних реакцій особи (включаючи протидію), що дозволяє виявляти та фіксувати реакції особи на певні стимули (подразники) завдяки перетворенню інформації про психофізіологічні показники активності з аналогових на цифрові сигнали, відображені у вигляді кривих на поліграмах².

¹ Інструкція про порядок використання поліграфів у Національній поліції України : затв. наказом МВС України від 13.11.2017 № 920 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1472-17> (дата звернення: 28.10.2025).

² Інструкція про порядок проведення психофізіологічного дослідження із застосуванням поліграфа в органах прокуратури України : затв. наказом Ген.

Законодавчими ініціативами було запропоновано кілька варіантів щодо впровадження поліграфа у слідчу діяльність. Зокрема, у Верховній Раді України розглядали Проект Закону про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні) (№ 3611). Однак цей законопроект так і не було розглянуто по суті.

Водночас важливим кроком на шляху унормування практики застосування поліграфа в судочинстві стало внесення змін до Науково-методичних рекомендацій з підготовки та призначення судових експертів, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5. Із липня 2015 року була запроваджена можливість проведення опитування з використанням комп'ютерного поліграфа в межах психологічної експертизи².

Саме ці зміни, на нашу думку, спричинили зростання попиту на психофізіологічні експертизи, але слідча та судова практика так і не змогла виробити уніфікованих підходів до збирання й оцінки доказів із застосуванням поліграфа. Хоча чинний Кримінальний процесуальний кодекс України прямо не передбачав використання поліграфа, він і не містив чіткої заборони на його застосування. Ця законодавча невизначеність призвела до широкого використання поліграфа у внутрішніх кадрових процедурах правоохоронних органів, але його доказова цінність у кримінальних провадженнях тривалий час залишалася обмеженою. Більшість судів заперечували можливість визнання висновків поліграфа доказами³.

прокурора України від 17.09.2021 № 293 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0293905-21> (дата звернення: 28.10.2025). Втратила чинність.

¹ Проект Закону про доповнення Кримінального процесуального кодексу України положеннями щодо використання поліграфа (детектора брехні) : від 10.12.2015 № 3611 / ініціатори О. С. Барна, Т. З. Юрик, М. В. Люшняк, О. В. Ревега // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57349 (дата звернення: 28.10.2025).

² Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 28.10.2025).

³ Вирок Оболонського районного суду м. Києва від 02.04.2020 : справа № 756/5026/19, провадження № 1-кп/756/510/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88591400> (дата звернення: 28.10.2025); Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 17.01.2020 : справа № 750/12003/19, провадження № 1-кп/750/85/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86979014> (дата звернення: 28.10.2025); Вирок

Важливим зрушенням на шляху нормативного визначення правових засад застосування поліграфа стало представлення у 2023 році Національною асоціацією поліграфологів України Методики проведення судових психологічних експертиз із використанням комп'ютерного поліграфа, яка була зареєстрована Міністерством юстиції України в лютому 2025 року. Таким чином, доводи, на які посилалися національні суди для спростування доказового потенціалу висновків експертів-психологів, відтепер втрачають свою силу.

Із 2022 року поліграфологи Національної асоціації поліграфологів України активно залучаються Збройними Силами України, Національною гвардією України, Службою безпеки України, Державним бюро розслідувань та іншими правоохоронними органами для проведення досліджень із застосуванням поліграфа. Ці дослідження проводяться з метою виявлення членів диверсійно-розвідувальних груп, так званих сплячих агентів російської федерації та її спецслужб, а також перевірки службовців установ, служб і підприємств критичної інфраструктури. Поліграф також використовується для перевірки добровольців, що вступають до територіальної оборони, та для встановлення осіб, причетних до воєнних злочинів на території України.

У міжнародній практиці використання поліграфа здійснюється здебільшого у двох випадках: перевірка на предмет приховування інформації, важливої для досудового розслідування, та проведення скринінгових перевірок при відборі персоналу для виявлення неояльності співробітників.

В Україні використання поліграфа регулюється нормами Конституції, законодавства про працю та іншими нормативно-правовими актами. Аналіз чинних нормативно-правових положень дозволяє визначити такі умови застосування поліграфа у кримінальному провадженні:

- 1) наявність письмової згоди опитуваної особи на застосування поліграфа;
- 2) використання тільки сертифікованих пристроїв;

Жовтневого районного суду Миколаївської області від 16.11.2020 : справа № 470/913/19, провадження № 1-кп/477/110/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92876120> (дата звернення: 28.10.2025); Вирок Чернігівського районного суду Чернігівської області від 25.01.2021 : справа № 748/937/20, провадження № 1-кп/748/47/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94376839> (дата звернення: 28.10.2025); Вирок Крюківського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 27.04.2020 : справа № 537/1890/19, провадження № 1-кп/537/29/2020 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88939144> (дата звернення: 28.10.2025).

3) проведення інтерв'ю та інтерпретація результатів тільки працівником, який пройшов навчання й отримав допуск до роботи, а у кримінальному провадженні – тільки суб'єктом, що має статус судового експерта за спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження» [6, с. 468].

Поліграф використовується для вирішення типових завдань у кримінальних провадженнях (реєстрація фізіологічних реакцій людини з метою перевірки ступеня ймовірності повідомленої опитуваним особою інформації; з'ясування повноти чи приховування повідомленої особою інформації; з'ясування на підставі аналізу одержаних фізіологічних реакцій відповідності чи невідповідності інформації, що заявлена людиною, її особистому досвіду в межах ситуації, що розслідується; установлення джерел отриманої від особи інформації тощо) [7, с. 196–197]. Таким чином, комп'ютерний поліграф сприяє фіксації й аналізу фізіологічних реакцій людини на подразники у вигляді повідомленої експертом інформації, пред'явлених об'єктів тощо.

Нормативне врегулювання порядку застосування поліграфа у судочинстві має на меті уніфікацію підходів до використання спеціальних знань у психології та техніці. Зростання популярності професії поліграфолога знову підкреслює необхідність критичної перевірки отриманих матеріалів та їх оцінювання як органом досудового розслідування, так і судом.

Кримінальне процесуальне законодавство визначає, що жоден доказ не має наперед встановленої сили¹. Верховний Суд у постанові від 25 вересня 2023 року у справі № 165/93/22 зазначив, що чинний Кримінальний процесуальний кодекс України не містить заборони щодо встановлення тих чи інших обставин або елементів складу злочину на основі сукупності непрямих доказів (щодо цього елемента доказування), які, хоч і не вказують безпосередньо на відповідну обставину чи елемент складу злочину, але підтверджують її поза розумним сумнівом через логічний аналіз їх сукупності та взаємозв'язку². Процес доказування не обмежується лише прямими доказами, а передбачає аналіз усіх наявних доказів для встановлення характеру дій обвинуваченого, способу вчинення злочину, обстановки, в якій перебувала особа, тощо. На основі такого аналізу формулюється висновок про доведеність або недоведеність винуватості особи поза розумним

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 28.10.2025).

² Постанова Верховного Суду колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 25.09.2023 : справа № 165/93/22, провадження № 51-3601км23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113927796> (дата звернення: 28.10.2025).

сумнівом згідно з установленим стандартом доказування¹. Отже, висновки експертів, складені на основі психологічної експертизи з використанням поліграфа, мають підлягати перевірці та оцінюванню не лише щодо дотримання правових засад експертами, але й у контексті оцінки їхніх висновків.

Складність оцінювання таких висновків полягає в тому, що при інтерпретації показників наявний людський фактор, а деякі реакції можуть бути зумовлені не лише ідеальними слідами в пам'яті підекспертного, а і його обізнаністю про факти, викладені в матеріалах кримінального провадження.

Під час обробки показників поліграфа виникають ризики, зумовлені як технічними, так і епістемологічними чинниками. Передусім це невизначеність, яка супроводжує кожен етап експертного дослідження – від збирання первинних матеріалів до їх інтерпретації. Результати поліграфа, що відображають психофізіологічні реакції особи, залежать від багатьох змінних, зокрема матеріалів, у яких може бути викривлена інформація, психологічного стану підекспертного, досвіду судового експерта, зовнішніх умов тестування тощо. Через це залишається висока ймовірність хибнопозитивних або хибнонегативних відповідей. Отже, значною є суб'єктивна складова: висновки експерта можуть істотно варіюватися залежно від його кваліфікації, досвіду та обраної методики інтерпретації.

Не менш проблемним є ризик помилок, що виникають через інструментальні похибки обладнання, а також через неправильну або неповну інтерпретацію отриманих даних. Навіть за умови формального дотримання всіх процедур результати можуть бути спотвореними, що ставить під сумнів їхню достовірність і може істотно вплинути на перебіг і результат судового розгляду.

Ще одним важливим ризиком є ймовірність того, що суд або інші учасники процесу неправильно оцінять висновок експерта, поданий у ймовірній формі. Як слушно вказують М. Г. Щербаковський та А. М. Проценко, «найбільш актуальною та дискусійною у юридичній літературі та практиці є проблема оцінки допустимості й доказового значення ймовірних висновків, спричинена не тільки суб'єктивною

¹ Постанова Верховного Суду колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 07.12.2020 : справа № 728/578/19, провадження № 51-3411км20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93595821> (дата звернення: 28.10.2025); Постанова Верховного Суду колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 20.10.2021 : справа № 759/14119/17, провадження № 51-2274км21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/100614114> (дата звернення: 28.10.2025).

невпевненістю експерта, а й результатами статистичного оброблення даних, отриманих інструментальними методами та з використанням інформаційних технологій» [8, с. 65]. У разі відсутності відповідного рівня наукової грамотності або роз'яснень такі висновки можуть бути сприйняті як припущення, а не як результат статистично обґрунтованого аналізу. Це створює небезпеку ухвалення рішень на основі хибно інтерпретованих доказів.

Окрему складність становить ризик умисної або неусвідомленої протидії з боку підекспертного. У процесі тестування на поліграфі досліджувана особа може цілеспрямовано порушувати інструкції судового експерта, симулювати психофізіологічні реакції або маніпулювати диханням, пульсом тощо. Такі дії здатні істотно знизити достовірність отриманих результатів і поставити під сумнів об'єктивність висновку експерта або взагалі унеможливити вирішення завдання, покладеного на нього.

Висновки

Підвищення ефективності діяльності сектору оборони та безпеки зумовлене впровадженням інноваційних технічних засобів у діяльність відповідних органів. Одним із таких засобів є комп'ютерний поліграф, який відіграє дедалі важливішу роль не лише в кадрових відборах і перевірках, а й у досудовому розслідуванні та доказуванні. Водночас висновки експерта-психолога, підготовлений із використанням поліграфа, як і будь-який інший доказ, не може мати наперед встановленої сили і підлягає всебічному, повному й об'єктивному оцінюванню. На сучасному етапі правозастосування поліграф здебільшого зберігає допоміжну функцію, а результати його використання часто мають імовірнісний характер, що зумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Аналіз нормативно-правових актів, судової практики та наукових джерел свідчить про поступову легітимацію використання поліграфа в межах судово-психологічної експертизи. Однак ця практика все ще триває і супроводжується низкою складнощів, серед яких відсутність єдиних стандартів інтерпретації результатів, інструментальні похибки, висока залежність висновків від кваліфікації експерта, а також можливість свідомої чи несвідомої протидії дослідженню з боку підекспертного.

В умовах оновлення методичних підходів і розробки єдиної Методики проведення судових психологічних експертиз із використанням комп'ютерного поліграфа, зареєстрованої Міністерством юстиції України у 2025 році, спостерігається позитивна динаміка у сфері правового врегулювання застосування цього науково-технічного засобу. Водночас на практиці залишається потреба в розробленні чітких процедурних гарантій щодо допустимості та достовірності отриманих

результатів, а також у методологічному забезпеченні їх оцінки за допомогою логіко-імовірнісних підходів.

З огляду на вищевикладене, використання результатів застосування поліграфа в доказуванні доцільне лише за умови дотримання встановлених процесуальних вимог, участі сертифікованих експертів і забезпечення прав особи, яка проходить дослідження. Лише на підставі перевірки та сукупної оцінки доказів, зокрема з'ясування їхньої достовірності, результати поліграфа можуть сприяти формуванню обґрунтованої позиції сторони обвинувачення або захисту, а також ухваленню справедливого судового рішення.

Список бібліографічних посилань: 1. Мотлях О. І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування : монографія. Київ : Освіта України, 2012. 394 с. 2. Макарова О. П., Матюшенко О. С. Поліграф у криміналістиці: теоретичні, правові та практичні аспекти. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 34 (1). С. 327–344. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.1.23>. 3. Сергєєва Д. Б. Доказове значення результатів інструментальної діагностики достовірності вербальної інформації у кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 91–100. 4. Yukhno O., Turenko D. Problematic issues of using a polygraph in the detection, disclosure and pre-trial investigation of criminal offenses. *Archives of Criminology and Forensic Sciences*. 2025. No. 1 (11). Pp. 82–99. DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.11.2025.05>. 5. Шаповал К. А. Використання поліграфа під час розслідування вбивств, вчинених із застосуванням домашнього насильства. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Т. 21, № 1. С. 66–78. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020_04. 6. Туренко Д. В., Вуйма А. Г. Проведення психологічної експертизи із використанням комп'ютерного поліграфу: особливості набуття судовим експертом відповідної спеціальності // Судова експертиза: перспективи розвитку та окремі вектори змін : матеріали V Всеукр. форуму судових експертів (м. Львів, 6 черв. 2025 р.) / М-во юстиції України ; Одес. наук.-дослід. ін-т судових експертиз М-ва юстиції України. Львів : Юридика, 2025. С. 467–471. 7. Вуйма А. Г. Можливості спеціальних знань у доказуванні вини особи у вчиненні кримінального правопорушення. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 2 (35). С. 192–200. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.13>. 8. Щербаковський М., Проценко А. Оцінка результатів експертного дослідження на підставі ймовірнісного підходу (за матеріалами закордонних публікацій). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. Вип. 1 (30). С. 50–69. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2023.04>.

Надійшла до редколегії 06.11.2025

Прийнята до опублікування 13.12.2025

Vuima A. H., Zlotnyk V. O. The Application of Polygraph Test Results in the Evidence Process

This article analyses the theoretical and practical aspects of using computerised polygraphs as a technical forensic tool in the evidence process in criminal proceedings. Based on an analysis of scientific sources and materials from judicial practice, the relevance of the study is justified in view of the updating of regulatory and legal acts, the need to unify the practice of conducting forensic psychological examinations using a polygraph, and the growing demand for the use of this tool in the activities of law enforcement agencies. It is noted that, despite the scientific and technological potential of the polygraph, its results are probabilistic in nature and cannot be considered conclusive evidence without strict procedural conditions being met.

A study of regulatory sources has shown that there is currently a positive trend in the legal regulation of the use of computer polygraphs. At the same time, in practice, there is still a need to develop clear procedural guarantees regarding the admissibility and reliability of the results obtained, as well as methodological support for their evaluation using logical-probabilistic approaches.

Based on a review of national and international experience in the use of polygraphs, as well as a study of the risks associated with technical errors, the influence of subjective factors on the interpretation of results, and the possibility of counteracting the examination by the examinee, criteria have been summarised that should be taken into account when verifying and evaluating the materials obtained.

Based on an analysis of current judicial practice and changes to scientific and methodological documents, it has been concluded that further legitimisation of the polygraph in criminal proceedings is only possible if the procedure for its use is formalised, the assessment of results is methodologically justified, and the principles of adversarial proceedings are observed. It has been determined that the polygraph can be a useful auxiliary tool in psychological examination, but it requires critical evaluation and consideration of all factors that may affect its results.

Keywords: evidence, technical and forensic means, polygraph, psychological examination, testimony, verification of evidence, sufficiency of evidence, evaluation of evidence.

УДК 343.13:342.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.23>

Сергій Михайлович Данило,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ (докторант);

 <https://orcid.org/0000-0001-5135-8633>,

e-mail: d.and.p@ukr.net

СУТНІСТЬ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ, СВОБОД І ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Здійснено аналіз сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування. Обґрунтовано доцільність розширення традиційних підходів до розуміння цього механізму шляхом поєднання формальних (процедурних) гарантій із реальними інструментами їх практичного забезпечення, що дозволяє досягти високого рівня захисту прав людини. Встановлено, що ефективність механізму забезпечення прав і свобод особи на досудовому розслідуванні визначається дієвістю контролюючих і наглядових органів, здатністю системи реагувати на нові виклики та забезпечувати баланс між інтересами держави, суспільства й особи.

Ключові слова: забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи, механізм забезпечення прав, процесуальні гарантії, захист прав особи, досудове розслідування, кримінальне провадження, воєнний стан.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сутність механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування є однією з основних категорій кримінальної юстиції, що відображає рівень демократизації суспільства та ступінь його цивілізованості. В умовах, коли права людини проголошуються найвищою соціальною цінністю¹, держава покликана створювати ефективні гарантії їх реалізації на всіх стадіях кримінального провадження, особливо на стадії досудового розслідування. Стадія досудового розслідування традиційно розглядається як період, коли особа перебуває в найбільш уразливому становищі через можливість застосування обмежувальних заходів і втручання

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 30.10.2025).

в її приватне життя, а також через інші процесуальні дії. Це зумовлено тим, що саме на цій стадії кримінального провадження органи досудового розслідування отримують широкі повноваження щодо застосування заходів процесуального примусу. Крім того, в межах досудового розслідування можливе втручання у приватне та сімейне життя особи, доступ до її особистої інформації, зокрема прослуховування телефонних розмов, контроль за кореспонденцією тощо. Подібні процесуальні дії, хоча й мають на меті забезпечення ефективного розслідування кримінальних правопорушень, можуть істотно впливати на обсяг і зміст прав, свобод та законних інтересів особи, створюючи певні ризики. Саме тому такі втручання повинні здійснюватися виключно на підставі закону, пропорційно та під належним судовим контролем і прокурорським наглядом, щоб не допустити зловживань і забезпечити захист фундаментальних прав людини згідно з міжнародними стандартами.

Зважаючи на вищевказане, особливого значення набуває формування ефективного механізму імплементації міжнародних стандартів у національне кримінальне процесуальне законодавство. Необхідно забезпечити, щоб кожна норма, запозичена з міжнародних джерел, не лише формально відображалась у правових актах, а й отримувала реальне втілення в роботі правоохоронних органів та судів. Для цього важливо не лише гармонізувати законодавство, а й упроваджувати дієві механізми контролю за дотриманням прав, свобод і законних інтересів особи на всіх етапах досудового розслідування.

Механізм забезпечення прав і свобод на цій стадії охоплює комплекс взаємопов'язаних правових, організаційних і процесуальних інструментів, що спрямовані на попередження порушень, своєчасне їх виявлення й ефективне відновлення прав особи, а також установа балансу між інтересами правосуддя, держави й індивіда. Цей механізм ґрунтується на поєднанні норм національного права з міжнародно-правовими стандартами, які визначають мінімальні гарантії захисту особи на всіх стадіях кримінального процесу. Упровадження таких стандартів у національну правову систему є невід'ємною складовою інтеграції України до європейського та світового правового простору. Важливим аспектом є також те, що механізм забезпечення прав і свобод особи під час досудового розслідування охоплює не лише формальні юридичні, зокрема процесуальні, гарантії, а й реальну можливість їх практичної реалізації, що вимагає належної професійної підготовки суб'єктів досудового розслідування, ефективного контролю за їхньою діяльністю, а також створення сприятливого середовища для захисту інтересів кожної людини, залученої до кримінального процесу.

Відповідно, сутність механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування полягає у

формуванні цілісної системи гарантій, що забезпечують непорушність людської гідності, захист від свавільного втручання у приватне життя, право на справедливий розгляд справи та доступ до ефективних засобів захисту. Реалізація цього механізму є не лише обов'язком держави, а й важливою умовою побудови правової системи, де панує верховенство права та забезпечується гармонія між інтересами суспільства й особи. У цьому контексті вбачається актуальним ґрунтовне дослідження сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування.

Стан дослідження проблеми

Питання забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи у кримінальному провадженні загалом і під час досудового розслідування зокрема досліджували С. Є. Абламський, В. В. Андрух, Ю. П. Драчук, В. Г. Дрозд, А. А. Жук, Д. Г. Ілляшук, Д. Ю. Кавун, О. Ю. Маринич, Н. В. Марущак, А. В. Пономаренко, В. М. Ребезюк, Д. В. Сидоренко, Я. В. Ступник, С. М. Тарасюк, В. І. Теремецький, І. І. Цилюрик, Т. О. Часова, В. М. Юрчишин та ін. Попри значний науковий інтерес до питання забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування, залишається низка аспектів, які потребують подальшого ґрунтовного вивчення. Зокрема, необхідно додатково дослідити питання ефективності, повноти і своєчасності судового контролю та прокурорського нагляду за дотриманням прав людини на стадії досудового розслідування, а також особливості захисту прав окремих категорій учасників кримінального провадження. Крім того, виклики цифровізації та використання новітніх технологій зумовлюють необхідність ретельного дослідження забезпечення інформаційної безпеки, захисту персональних даних, а також прав учасників кримінального провадження у цифровому середовищі. Також з урахуванням нинішніх реалій варто дослідити вплив надзвичайних правових режимів на обсяг та зміст гарантій прав і свобод. Так, залишається відкритим питання щодо меж допустимості обмеження прав та механізмів їх відновлення після скасування правового режиму воєнного стану. З огляду на це подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на створення комплексного, гнучкого та ефективного механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи під час досудового розслідування.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є всебічне розкриття сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань: по-перше, проаналізувати сформовані наукові підходи до визначення сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних

інтересів особи на стадії досудового розслідування; по-друге, визначити поняття, ознаки й основні елементи цього механізму на стадії досудового розслідування.

Наукова новизна дослідження

Здійснено аналіз сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування, виокремлено та охарактеризовано його основні ознаки. Обґрунтовано доцільність розширення традиційних підходів до його розуміння через поєднання формальних (процедурних) гарантій із реальними інструментами їх практичного забезпечення, що сприяє досягненню високого рівня захисту прав людини. Запропоновано авторське тлумачення механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу

Зважаючи на те, що Україна є правовою державою, цілком очевидним є зростання значення правових інститутів, покликаних захищати права людини, оскільки «декларування прав та встановлення системи гарантій не забезпечує їх автоматичної реалізації. У зв'язку з цим існує певний механізм захисту прав людини і громадянина як система засобів та факторів, які створюють необхідні умови поваги прав і свобод людини» [1, с. 45]. Варто наголосити, що забезпечення прав людини має охоплювати всі сфери суспільного життя – від соціальної й економічної до політичної та культурної. Особливої ваги це набуває у сфері кримінальної юстиції, де ризик порушення прав особи є найбільшим. Як зазначає Я. В. Ступник, «кримінальне провадження, серед усіх інших форм проваджень, передбачає найвищий ступінь втручання держави в права і свободи людини і громадянина. Необхідність дотримання пропорційності під час цих обмежень є не лише вимогою закону, а й одним із міжнародних зобов'язань України» [2, р. 342]. Це висловлювання є цілком слушним і вказує на відповідальність держави в забезпеченні охорони прав, свобод і законних інтересів особи у сфері кримінального провадження. Дійсно, ця сфера характеризується найбільш глибоким втручанням в особисті права та свободи. Саме тому важливу роль у діяльності органів досудового розслідування та суду відіграє дотримання правила пропорційності. Це, своєю чергою, надасть можливість гарантувати, що будь-яке обмеження прав людини буде виправданим, необхідним у демократичному суспільстві та не перевищуватиме меж, установлених законом і міжнародними стандартами. Це набуває особливої актуальності в умовах сьогодення, коли держава стикається з новими викликами, серед яких правовий режим воєнного стану. Так, «військова агресія росії проти України, що призвела до запровадження

правового режиму воєнного стану, актуалізувала питання щодо можливості та меж обмеження прав людини під час досудового розслідування в таких умовах. Особливої гостроти це питання набуває з огляду на необхідність дотримання балансу між забезпеченням національної безпеки та збереженням демократичних цінностей, серед яких ключове місце посідає повага до прав і свобод людини» [3, с. 1325].

Вищезазначене повністю відображає складність і багатогранність проблеми забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи під час досудового розслідування. У сучасних умовах, особливо в період дії воєнного стану, держава опиняється на межі між необхідністю гарантувати національну безпеку та зобов'язанням дотримуватися основоположних демократичних цінностей, серед яких непорушність прав людини. Втручання органів влади у приватне життя особи, навіть із найкращими намірами, завжди повинно бути виправданим і пропорційним. У цьому контексті функціонування належного механізму забезпечення прав і свобод особи під час досудового розслідування має ґрунтуватися не лише на формальному врахуванні міжнародних стандартів, а й на створенні дієвої системи контролю та реагування. Важливо, щоб кожне обмеження було не лише законним, а й обґрунтованим, необхідним і мінімально достатнім для досягнення мети кримінального провадження. З огляду на це під час здійснення досудового розслідування верховенство права й суворе дотримання процедурних гарантій мають бути головними орієнтирами для прокурора, органів досудового розслідування та слідчого судді.

Зосередимося на визначенні поняття механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи під час досудового розслідування, адже чітке розуміння цього поняття є важливим для формування ефективної системи гарантій, здатної не лише декларувати, а й реально захищати права людини у кримінальному провадженні. Саме тому доцільно розглянути основні підходи до визначення змісту і структури відповідного механізму.

Зокрема, М. Д. Савенко стверджує, що «основу механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина становлять і умови, і вимоги діяльності органів влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадян, які в сукупності забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав і свобод громадян. Ефективність такого механізму залежить і від наявності незалежних органів державної влади, які здійснюють захист прав і свобод і контроль за дотриманням і виконанням норм, що встановлюють права і свободи» [4, с. 74]. Схожої думки дотримується також Ю. А. Голодник, акцентуючи, що «під правовим механізмом забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян державними органами, розуміємо визначену та гарантовану державою систему гарантій за

допомогою яких забезпечуються і реалізується у визначених формах і процедурах охорона та захист прав, свобод і законних інтересів громадян» [5, с. 36].

З наведеного видно, що науковці наголошують на ролі держави й незалежних органів у функціонуванні механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи. Із таким твердженням можна погодитися, оскільки ефективний захист прав і свобод можливий лише за умови взаємодії органів влади, місцевого самоврядування, посадових осіб і громадян. Крім того, механізм забезпечення прав, свобод і законних інтересів має бути визначеним та гарантованим державою, а гарантії повинні реалізовуватися в чітко встановлених формах і процедурах. Це сприяє прозорості та передбачуваності захисту прав. Однак вважаємо, що обидва науковці акцентують увагу на формальних умовах і гарантіях, але не розкривають питання щодо реальних механізмів упровадження прав і свобод у життя, особливо в разі їх порушення. Для правової системи важливо не лише декларувати гарантії, а й забезпечити їхню реальну дієвість та адаптацію до нових викликів і суспільних потреб.

Ю. М. Сидорчук оперує терміном «механізм захисту прав людини та громадянина» та пропонує його трактувати як правове явище, а саме систему з певними складовими, такими як право на захист; форма та спосіб захисту прав; процес і порядок звернення до відповідних органів, установ та організацій. При цьому, на думку науковця, ця система «характеризується діалектичною взаємозалежністю цілого й частини, кожний елемент якого займає певне місце і здійснює певні функції у ньому. Безперечно, механізм захисту прав повинен бути органічно цілісним та логічно послідовним процесом. Сутність будь-якого механізму захисту прав полягає в послідовності дій людини й досягненню певного результату. Діяльність людини при цьому полягає у відновленні становища, що існувало до порушення конкретного права особи» [6, с. 33–34]. У запропонованому визначенні механізму захисту прав людини та громадянина можна виокремити низку як позитивних, так і дискусійних аспектів. Дослідник пропонує системний, комплексний підхід, який охоплює право на захист, способи й форми його реалізації, а також процедури звернення до відповідних органів. Такий підхід сприяє структурованості та логічній послідовності механізму, що відповідає сучасним вимогам до гарантії у сфері кримінального процесу. Проте в контексті дослідження сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування варто звернути увагу на те, що в роботі Ю. М. Сидорчука акцент зроблено переважно на захисті прав після їх порушення, тобто на відновленні попереднього становища. Натомість механізм забезпечення прав, свобод

і законних інтересів особи під час досудового розслідування має передбачати не лише реактивний (відновлювальний) аспект, а й превентивний – системне впровадження гарантій, які насамперед унеможливають порушення прав. Крім того, науковець недостатньо враховує динаміку сучасних викликів, зокрема цифровізації, впливу надзвичайних правових режимів та необхідності миттєвого реагування на порушення у сфері досудового розслідування. Переконані, що механізм забезпечення прав, свобод і законних інтересів на стадії досудового розслідування має бути достатньо гнучким, щоб адаптуватися до новітніх тенденцій, забезпечувати не лише формальну, а й реальну дієвість гарантій. В умовах воєнного стану або інших надзвичайних ситуацій особливо актуальним постає питання меж допустимості обмеження прав та механізмів їх швидкого відновлення. Тому, не заперечуючи цінність запропонованої Ю. М. Сидорчуком концепції для розуміння структури механізму захисту прав людини, вважаємо, що для повноти сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування необхідно розширити її у напрямі превентивних гарантій, адаптації до сучасних викликів та забезпечення дієвого, а не лише формального захисту.

Окремо варто зауважити, що механізм забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування є комплексною категорією. На думку І. І. Сенчука, «дослідження механізму захисту прав людини мають комплексно поєднувати у собі три складові: процесуальну діяльність, міжнародні механізми забезпечення і захисту прав людини, національні механізми забезпечення і захисту прав людини» [7, с. 191]. На системність досліджуваної категорії також указує Ю. М. Сидорчук, зазначаючи, що «реалізація людиною права на захист може здійснюватися через різні механізми захисту прав. У першу чергу їх поділяють на дві великі групи – національні та міжнародні механізми захисту прав» [6, с. 33].

Із вищенаведеного можна побачити, що комплексність механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи як загалом, так і на стадії досудового розслідування зумовлюється багатошаровістю правовідносин, які виникають у цій сфері. На нашу думку, справжня ефективність такого механізму досягається лише за умови гармонійної взаємодії кількох складових: нормативно-правової бази, організаційних структур, процедурних гарантій, а також наявності дієвих способів реагування на порушення прав. Не можна недооцінювати і роль міжнародних стандартів, які, інтегруючись у національне законодавство, підсилюють захист особи. Отже, комплексність механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи – це не лише формальна багатоскладовість, а насамперед здатність системи

працювати як єдине ціле, забезпечуючи як превентивний, так і відновлювальний захист, адаптацію до нових викликів та, найголовніше, реальну ефективність гарантій на практиці.

Для більш всебічного та ґрунтовного розкриття сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів на стадії досудового розслідування слід здійснити аналіз наукових підходів до визначення досліджуваної категорії.

У кримінальній процесуальній науці сформувалися кілька наукових підходів до визначення сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування, які різняться акцентами на структурних елементах, меті та функціональній ролі цього механізму. Найбільш поширеними з них є такі:

1) системно-структурний підхід – визначає механізм як цілісну, структуровану систему взаємопов'язаних елементів, кожен з яких виконує свою функцію у процесі гарантування прав. Основними елементами механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи, зокрема на стадії досудового розслідування, є нормативна основа, процесуальні гарантії, суб'єкти забезпечення прав, юридичні засоби (інструменти) захисту [8–11]. Крім того, цей підхід відображено в чіткій, логічній структурі Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та нормативній фіксації всіх елементів механізму;

2) функціональний підхід – зосереджується на діяльності та функціях, які виконують суб'єкти забезпечення прав, свобод і законних інтересів для досягнення правозахисної мети. Тобто механізм розглядається не стільки як статична сукупність норм, скільки як динамічний процес взаємодії суб'єктів, спрямований на охорону, реалізацію та відновлення прав. При цьому основними функціями, які реалізують суб'єкти забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи, є правотворча, організаційна, правозастосовна, контрольно-наглядова, захисна (відновлювальна) тощо [12–15]. Цей підхід утілений через закріплення в КПК України змагальності, диспозитивності й активної ролі сторін у процесі;

3) ціннісний підхід – ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини як найвищої соціальної цінності, що віддзеркалює положення ст. 3 Конституції України¹. Механізм розглядається як інструмент, що забезпечує цінність і гідність особи у кримінальному процесі. Наголошується на тому, що права людини є центральним елементом системи, а весь механізм спрямований на запобігання перетворенню

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 30.10.2025).

процесу на репресивний інструмент. Представники цього підходу зосереджують увагу на людському вимірі кримінального провадження, вимозі пропорційності обмеження прав і гуманізації процедур [16]. Найбільше КПК України пронизаний ідеєю пріоритету прав людини;

4) інтегративний підхід – синтез попередніх підходів, визнає необхідність урахування всіх аспектів (структурованості, функціональності та ціннісної основи). Згідно з ним механізм забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи під час досудового розслідування є органічним поєднанням норм, інститутів, принципів і реальної правозастосовної діяльності уповноважених органів та осіб, що забезпечує гарантоване державою досягнення правозахисної мети на стадії досудового розслідування. При цьому визначення сутності механізму має бути плюралістичним і відображати його багатогранність [17; 18].

Окремо варто зауважити, що після ухвалення КПК України у 2012 році на сторінках фахової наукової літератури часто розглядають концепцію, де судовий контроль, який здійснює слідчий суддя, є стрижнем механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів на стадії досудового розслідування [17; 19; 20]. На думку науковців, фактичне забезпечення прав можливе лише за умови, що рішення слідчого / прокурора, які обмежують права (арешт, обшук, тимчасовий доступ до речей тощо), підлягають обов'язковій санкції з боку незалежного судового органу. Судовий контроль також забезпечує ефективне оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів досудового розслідування.

Вважаємо, що інтегративний підхід до визначення сутності механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування є найбільш доцільним. Його перевага полягає у здатності поєднувати структурні, функціональні та ціннісні аспекти, що дозволяє комплексно охоплювати всі ключові елементи механізму: від нормативної основи й процедурних гарантій до реальної діяльності уповноважених органів та врахування пріоритету прав людини. На відміну від ізольованих підходів, інтегративний підхід забезпечує гнучкість і адаптивність механізму до нових викликів, таких як цифровізація, воєнний стан, виникнення нових форм порушень прав, а також сприяє гармонійному балансу між інтересами держави й особи. Обґрунтовуючи доцільність інтегративного підходу, насамперед слід наголосити, що лише синтез різних складових механізму дає змогу гарантувати реальну, а не декларативну дієвість захисту прав людини. Окремо варто звернути увагу на те, що інтегративний підхід дозволяє врахувати як превентивні, так і відновлювальні механізми, що особливо актуально в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуацій, коли ризик порушення прав значно зростає.

З урахуванням зазначеного пропонуємо таке визначення механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування: це комплексна багаторівнева система взаємопов'язаних нормативних, організаційних, процедурних, контрольних і ціннісних елементів, що інтегруються для забезпечення реального гарантування, охорони та захисту прав і свобод особи, а також для оперативного реагування на порушення в умовах кримінального провадження. Ця система функціонує на основі засад верховенства права, пріоритету прав людини, інтеграції міжнародних стандартів та ефективної діяльності органів досудового розслідування і судового контролю.

При цьому основними сутнісними ознаками механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування є:

- комплексність – охоплення всіх аспектів (нормативних, процедурних, організаційних та ціннісних) захисту прав, свобод і законних інтересів особи;

- системність – узгоджена взаємодія всіх елементів механізму на різних рівнях правовідносин;

- гнучкість та адаптивність – здатність реагувати на сучасні виклики, зміни законодавства, нові суспільні потреби;

- превентивність і відновлюваність – забезпечення не лише захисту після порушення, а й попередження порушень насамперед;

- дієвість – реальна, а не формальна ефективність гарантій, що підтверджується практикою застосування;

- пріоритет прав людини – орієнтація на цінність особи, недопущення репресивності процесу, дотримання пропорційності;

- здійснення судового контролю – обов'язкова участь незалежного й неупередженого судового органу в санкціонуванні обмежень прав та розгляді скарг на дії, бездіяльність, рішення органів досудового розслідування;

- інтеграція міжнародних стандартів шляхом упровадження міжнародно-правових норм і практики в національне законодавство та правозастосування.

Таким чином, ефективний механізм забезпечення прав у кримінальному провадженні – це не лише формальне закріплення норм, а й їх реальне виконання органами досудового розслідування та судом. Він має передбачати належний судовий контроль, прокурорський нагляд, прозорі процедури й дієві способи реагування на порушення. Саме така система дозволяє уникати свавілля й забезпечує баланс між інтересами держави та особи. Тільки за таких умов можна говорити про справжню демократичність суспільства, у якому права людини є фундаментальною цінністю, що визначає якість життя кожного громадянина.

Висновки

Отже, механізм забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування є складною багаторівневою системою, що вимагає комплексного підходу до захисту прав людини. Його ефективність забезпечується через поєднання нормативних, процедурних, організаційних і ціннісних елементів, що взаємодіють у межах правових відносин між державою та особою. Важливою складовою цього механізму є гнучкість, здатність до адаптації до сучасних викликів і інтеграція міжнародних стандартів у національне законодавство. Реалізація такого механізму неможлива без дієвого судового контролю, прокурорського нагляду, прозорості процедур та ефективного реагування на порушення. Превентивність, орієнтація на пріоритет прав людини та впровадження інноваційних технологій для фіксації процесуальних дій сприяють зміцненню гарантій правового статусу особи.

Під механізмом забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування запропоновано розуміти комплексну багаторівневу систему взаємопов'язаних нормативних, організаційних, процедурних, контрольних і ціннісних елементів, що інтегруються для забезпечення реального гарантування, охорони та захисту прав і свобод особи, а також для оперативного реагування на порушення в умовах кримінального провадження.

Подальше вдосконалення механізму забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування повинно ґрунтуватися на взаємодії правових, інституційних і технологічних інновацій, формуванні культури поваги до прав людини та посиленні відповідальності державних органів за дотримання цих стандартів.

Список бібліографічних посилань: 1. Пайда Ю. Особливості структури механізму захисту прав та свобод людини в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2019. № 4 (111). С. 45–48. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2019/4.111-9>. 2. Ступник Я. В. Проблеми забезпечення прав і свобод людини під час досудового розслідування в умовах правового режиму воєнного стану // Activities of law enforcement agencies to ensure public safety and order during the legal regime of martial law : monograph / O. S. Bondar, M. V. Burak, D. D. Bolistoska et al. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. Pp. 342–356. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-442-9-19>. 3. Ступник Я. В. Концептуальні засади захисту прав людини при здійсненні досудового розслідування в умовах екстраординарних правових режимів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 1324–1331. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.201>. 4. Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 68–83. 5. Голодник Ю. А. Механізм забезпечення

захисту прав і свобод громадян в діяльності органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 78, ч. 2. С. 32–37. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.4>. **6.** Сидорчук Ю. М. Механізми захисту прав людини та громадянина: сутність і перспективи розвитку в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 682. С. 33–35. **7.** Сенчук І. І. Механізм захисту прав людини: актуальні проблеми дослідження // *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 189–191.* **8.** Коваленко Є. Г., Маляренко В. Т. Кримінальний процес України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 688 с. **9.** Коваленко Є. Г., Маляренко В. Т. Кримінальний процес України : підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 712 с. **10.** Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків : Право, 2008. 296 с. **11.** Фоміна Т. Г. Забезпечення слідчим процесуальних прав підозрюваного : монографія. Харків : НікаНова, 2014. 234 с. **12.** Кримінальне процесуальне право України : навч. посіб. / за ред.: В. Г. Гончаренка, В. А. Колесника. Київ : Юстиніан, 2014. 573 с. **13.** Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник. Київ : Алерта, 2014. 440 с. **14.** Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2015. 602 с. **15.** Кавун Д. Владні суб'єкти досудового розслідування в механізмі забезпечення прав і законних інтересів потерпілого (фізичної особи). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2016. № 19. С. 148–151. **16.** Яновська О. Г. Концептуальні засади функціонування і розвитку змагального кримінального судочинства : монографія. Київ : Прецедент, 2011. 303 с. **17.** Драчук Ю. П. Забезпечення охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження на стадії досудового розслідування. *Юридична наука*. 2020. Т. 2, № 3. С. 214–222. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-105-3-2.28>. **18.** Дрозд В. Г., Пономаренко А. В., Абламський С. Є. Забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи на стадії досудового розслідування : монографія. Одеса : Гельветика, 2019. 498 с. **19.** Теремецький В. І. Судовий контроль під час досудового розслідування в Україні: правова природа та особливості в умовах воєнного стану. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 2 (29). С. 451–468. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2023.2.39>. **20.** Шаренко С. А. Теоретико-прикладні основи діяльності слідчого судді в кримінальному провадженні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 40 с.

Надійшла до редколегії 20.11.2025

Прийнята до опублікування 14.12.2025

Danylo S. M. The Essence of the Mechanism for Ensuring the Rights, Freedoms, and Legitimate Interests of Individuals at the Pre-trial Investigation Stage

An analysis of the essence of the mechanism for ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals at the stage of pre-trial investigation has been carried out, taking into account contemporary challenges, in particular the digitalisation of legal relations, the impact of extraordinary legal regimes (martial law) and the integration of international legal standards into national legislation. The author's vision of the structure of the mechanism for ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals, which includes both preventive and restorative guarantees, is proposed. Emphasis is placed on the need for their flexible adaptation to the latest social and legal realities. The expediency of expanding traditional approaches to understanding this mechanism by combining formal (procedural) guarantees with real instruments for their practical implementation is substantiated, which allows for a high level of human rights protection to be achieved. It has been proven that the mechanism for ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals at the pre-trial investigation stage is a complex, multi-level system that requires a comprehensive approach to the protection of human rights. It has been established that the effectiveness of the mechanism for ensuring rights and freedoms at the stage of pre-trial investigation is determined not only by the existence of relevant norms, but also by the effectiveness of controlling and supervisory institutions, the ability of the system to respond to new challenges and ensure a balance between the interests of the state, society and the individual. The mechanism for ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals at the pre-trial investigation stage has been defined as a comprehensive, multi-level system of interrelated regulatory, organisational, procedural, control and value elements that are integrated to ensure the effective guarantee, protection and defence of individual rights and freedoms, as well as to respond promptly to violations in criminal proceedings. It has been established that further improvement of the mechanism for ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals at the pre-trial investigation stage should be based on the interaction of legal, institutional and technological innovations, the formation of a culture of respect for human rights and the strengthening of the responsibility of state bodies for compliance with these standards.

Keywords: ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of individuals, mechanism for ensuring rights, procedural guarantees, protection of individual rights, pre-trial investigation, criminal proceedings, martial law.

УДК 343.95:343.143

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.24>

Юлія Костянтинівна Дорошенко,

доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра кримінального процесу,
криміналістики та експертології (викладач);

<https://orcid.org/0000-001-7622-2636>,

e-mail: jdoroshenko86@gmail.com

ОБОВ'ЯЗКОВА УЧАСТЬ ПСИХОЛОГА ПІД ЧАС ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОЇ ОСОБИ

Статтю присвячено вивченню особливостей проведення допиту неповнолітніх, зокрема визначенню переліку спеціалістів, які повинні бути присутні під час допиту в обов'язковому порядку. Здійснено аналіз чинного кримінального процесуального законодавства, а також наукових праць вітчизняних дослідників, які займалися вивченням цієї проблематики. Висвітлено авторське бачення щодо конкретизації окремих норм кримінального процесуального законодавства та запропоновано можливі шляхи його вдосконалення, зокрема в частині, що регулює участь спеціаліста під час допиту неповнолітніх.

Ключові слова: допит, неповнолітні, психолог, кримінальне провадження, психоемоційний стан.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Стан злочинності серед неповнолітніх осіб є важливим індикатором соціального розвитку та ефективності системи профілактики злочинності серед цієї категорії населення. На особливу увагу заслуговує процедура забезпечення прав неповнолітніх осіб, які стали учасниками кримінального провадження, зокрема під час проведення допиту.

Допит неповнолітніх осіб має суттєві відмінності від допиту дорослих, оскільки діти характеризуються специфічним психоемоційним станом, що суттєво впливає на їхню здатність правильно сприймати, відтворювати й інтерпретувати інформацію. Слід зазначити, що під час допиту неповнолітній може знову переживати негативні спогади, подумки повертаючись до події злочину, що може негативно вплинути на його психічний стан. Крім того, діти мають схильність до фантазування, перебільшення чи, навпаки, ігнорування важливих фактів та обставин, які можуть бути істотними для кримінального провадження.

У зв'язку із цим особливо важливою є участь спеціалістів під час проведення допиту неповнолітніх, які допоможуть створити сприятливі умови для отримання достовірної інформації, мінімізуючи при цьому ризики психологічного травмування дитини, що, своєю чергою, сприятиме ефективному проведенню слідства та забезпеченню прав неповнолітнього.

Стан дослідження проблеми

Особливості допиту неповнолітніх осіб детально аналізувались у працях таких вітчизняних науковців, як І. В. Басиста, Л. М. Корнеєва, І. Г. Лубенець, Т. І. Мальована, Т. П. Матюшкова та Н. Р. Осіпова. Дослідження зазначених науковців мають значну змістовну цінність і вносять вагомий вклад у розвиток теоретичних аспектів кримінального процесу, однак існує низка питань, які залишаються недостатньо висвітленими і потребують додаткового врегулювання на законодавчому рівні.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вивчення особливостей проведення допиту неповнолітніх осіб у кримінальних провадженнях за участі психолога, а також визначення відмінностей у ролі психолога та педагога під час такого допиту. Завданням дослідження є: аналіз особливостей роботи психолога і педагога з неповнолітніми особами, які є учасниками кримінального провадження; визначення необхідності обрання психолога як спеціаліста, присутність якого при проведенні вказаних слідчих дій є обов'язковою.

Наукова новизна дослідження

Сформульовано пропозиції щодо визначення психолога як спеціаліста, чия обов'язкова присутність під час допиту неповнолітнього є необхідною. Особливо наголошено, що психолог здатний створити сприятливі умови для проведення цієї слідчої дії, а також забезпечити запобігання негативним наслідкам для психоемоційного стану неповнолітнього, який є учасником кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу

Допит є однією з основних процесуальних слідчих дій, яка здійснюється у формі спілкування з метою отримання інформації (доказів) або перевірки вже наявних доказів. Результативність допиту значною мірою залежить від особи, яка його проводить, зокрема від кваліфікації слідчого або дізнавача. Важливу роль у результаті допиту відіграють професійні якості особи, що здійснює допит. Однією з ключових якостей є здатність викликати довіру в допитуваного та спонукати його до надання правдивої інформації.

Методика проведення допиту суттєво впливає на його ефективність, особливо коли йдеться про допит неповнолітніх осіб. У таких

випадках важливо ретельно обирати метод допиту та враховувати особливості поведінки особи, яка проводить допит. Створення сприятливих умов для допиту неповнолітніх є необхідною умовою для того, щоб дитина була готова до діалогу, почувалася в безпеці та мала бажання співпрацювати. Важливо створити атмосферу доброзичливості та взаємної поваги, що дозволить уникнути психологічного тиску на неповнолітнього.

Згідно з чинним законодавством кримінальне провадження щодо неповнолітніх осіб здійснюється за спеціальними правилами. Так, ч. 2 ст. 484 Кримінального процесуального кодексу України гарантує проведення досудового розслідування щодо неповнолітніх за участі слідчого або дізнавача, які мають відповідну кваліфікацію та уповноважені керівником органу досудового розслідування на роботу з неповнолітніми¹.

Правило 12 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосується відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), вказує на необхідність спеціальної підготовки поліцейських, які працюють із неповнолітніми. Цей документ акцентує увагу на важливості забезпечення відповідної підготовки всіх посадових осіб, які беруть участь у здійсненні правосуддя щодо неповнолітніх².

Важливо зазначити, що слідчі та дізнавачі є посадовими особами, яких неповнолітній може сприймати з підозрою або недовірою, що може ускладнити взаємодію з ними. Це особливо актуально у випадках, коли неповнолітній є підозрюваним, оскільки психологічна дистанція між дитиною та правоохоронцем може призвести до відмови від контактів або надання неповних чи неправдивих показань.

Відповідно до статей 226, 227, 354 та 491 Кримінального процесуального кодексу України участь педагога або психолога у кримінальному провадженні за участю неповнолітніх є необхідною. Вибір того, хто саме має бути залучений до проведення допиту, залишено на розсуд слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду. Однак постає питання: чи можна повноцінно замінити психолога педагогом? Це

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 23.08.2025).

² United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules) : Adopted 29 November 1985 by General Assembly A/RES/40/33 // United Nations Human Rights Office of the High Commissioner : офіц. сайт. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-standard-minimum-rules-administration-juvenile> (дата звернення: 23.08.2025).

питання залишається предметом дискусій серед науковців. Деякі дослідники вважають, що вибір між педагогом і психологом залежить від специфіки справи. Зокрема, Н. В. Павлова висловлює думку, що у випадках, коли дитина є потерпілою від насильства і допит передбачає використання анатомічних ляльок або інших візуальних засобів для демонстрації подій, участь психолога є обов'язковою [1, с. 215].

Т. П. Матющкова вважає, що допит неповнолітнього повинен проводити слідчий, який «має бути добре обізнаним про вікові та психологічні особливості неповнолітніх, зокрема тих, які мають ментальні та фізичні особливості розвитку» [2, с. 193]. Проте деякі науковці мають іншу думку та вважають, що значно більш доцільним є залучення не слідчого, а спеціаліста. Зокрема, Т. І. Мальована акцентує увагу на тому, що допит повинен «проводити психолог, який володіє спеціальними знаннями та знає психологію дитини відповідного віку» [3, с. 182]. Ще більш детальну пропозицію із цього питання висловлює І. Г. Лубенець, яка вважає, що «проведення опитувань дитини повинно здійснюватися психологом, спеціально підготовленим для роботи з дітьми. Інші учасники процесу (слідчий, експерт, слідчий суддя та ін.) повинні бути присутніми під час допиту (опитування) дитини і мати змогу ставити дитині запитання через психолога дистанційно» [4, с. 166].

Деякі науковці вважають, що доцільніше все ж таки залучати педагога до процесу допиту. Аналізуючи матеріали кримінальних справ, у яких педагоги брали участь у слідчих діях, але фактично не надавали допомоги слідчому, можна зробити висновок, що такі допити часто виявляються не результативними. З огляду на це кожен слідчий має чітко усвідомлювати важливість і специфіку залучення педагога як спеціаліста під час допиту неповнолітніх. Педагог має допомогти слідчому, враховуючи вікові особливості допитуваної особи й умови, в яких виховується дитина. Підлітки у критичних ситуаціях часто можуть мати труднощі у встановленні контакту, бути замкнутими. У такому випадку педагог має створити сприятливі умови для того, щоб дитина стала більш відкритою і довірливою. Однак не кожен педагог володіє необхідними знаннями та навичками для роботи з дітьми, що має суттєве значення для ефективності процесу допиту.

Невирішеним залишається питання, якого саме педагога слід залучати до допиту неповнолітнього: знайомого чи стороннього. Наприклад, це може бути педагог із навчального закладу, де навчається допитувана особа. Однак наявність знайомства між педагогом та дитиною може мати як позитивний, так і негативний вплив на перебіг та результати допиту. У деяких випадках факт знайомства може ускладнити процес комунікації, оскільки неповнолітній може відчувати сором або невпевненість у присутності знайомої особи, що, своєю чергою, може вплинути на його готовність відкрито відповідати на

питання слідчого або розповідати про певні факти. Тому іноді знайомство з педагогом може мати негативні наслідки для результативності допиту.

Крім того, при вирішенні питання про доцільність залучення педагогів чи психологів важливо врахувати низку чинників, що безпосередньо впливають на ефективність проведення допиту. Серед них особливе значення мають вік та психологічні характеристики неповнолітнього. Якщо дитина має психоемоційні відхилення, схильність до замкнутого стану або переживає значні зміни настрою після певних подій, це є вагомою підставою для залучення психолога, який має спеціалізовані знання та досвід роботи з дітьми з подібними особливостями розвитку.

Аналіз кримінальних проваджень свідчить, що участь психолога під час допиту неповнолітнього є значно більш ефективною та позитивно впливає на результати слідчої дії. Переважна більшість опитаних слідчих зазначають, що саме психолог відіграє ключову роль у визначенні поведінкових особливостей дитини, її характеру. Психолог може допомогти слідчому виявити мотивацію неповнолітнього при скоєнні правопорушення, а також надати важливу інформацію щодо психічного стану допитуваного. Окрім виконання основних функцій, психолог здатен здійснити діагностику психічного стану неповнолітнього, проаналізувати мотиви злочинної поведінки, встановити факт психологічного тиску з боку третіх осіб, а також ідентифікувати інших учасників злочину чи осіб, які могли схилити дитину до вчинення правопорушення. Під час допиту психолог здатний оперативно й адекватно оцінити індивідуальні вікові особливості неповнолітньої особи. Психологічна експертиза інформації, що надходить від допитуваного, включає не лише усні висловлювання, а й невербальну комунікацію, яка дозволяє оцінити емоційний стан і внутрішні переживання співрозмовника, звертаючи увагу на його міміку, жести й інші фізіологічні реакції. У процесі аналізу зібраної інформації психолог формує уявлення про рівень інтелектуального розвитку неповнолітнього, а також виявляє його сильні та слабкі сторони. Важливою метою діяльності психолога є запобігання розвитку будь-яких конфліктних ситуацій і створення сприятливої, доброзичливої атмосфери під час допиту. Психолог також має допомогти слідчому у визначенні позитивних і негативних рис характеру допитуваної особи та запропонувати найбільш ефективні способи спілкування з дитиною, які дозволяють мінімізувати психологічне навантаження. Для налагодження емоційного зв'язку між слідчим і допитуваним важливо застосовувати методи, що дають позитивні результати та сприяють довірі з боку неповнолітнього. Однак слід також зазначити, що психолог є дещо обмеженим у своїх діях під час проведення

слідчих дій. Всі його кроки, методи та маніпуляції повинні бути узгоджені зі слідчим, адже саме слідчий проводить допит і керує самим процесом, визначаючи напрям розслідування.

Ще однією важливою функцією психолога під час проведення слідчої дії є сприяння слідчому в досягненні мети допиту. Психолог повинен стежити за тим, щоб його вплив не мав негативних наслідків для неповнолітнього, забезпечуючи коректність і педагогічну доцільність застосовуваних методів. Важливо уникнути загострення ситуації, зокрема суперечок, підвищення голосу, застосування психологічного тиску чи залякування. Така ситуація може виникнути за наявності розбіжностей у показаннях неповнолітнього, і в цьому контексті роль психолога полягає в тому, щоб не допустити нав'язування конкретних запитань слідчому, одночасно сприяючи встановленню істини, заохочуючи неповнолітнього до правдивих свідчень, активної участі у процесі та перегляду неправильної поведінки. Ці дії вимагають від психолога надзвичайно тонкого і делікатного підходу, що поєднує в собі професійні знання та інтуїцію.

Після здійснення допиту неповнолітній не повинен залишатися наодинці із власними переживаннями або почуттями вини. Зазвичай після допиту підліток починає критично осмислювати свою поведінку, і в цей період йому необхідно відчувати підтримку та розуміння з боку дорослих. Під час допиту між слідчим та допитуваним можуть виникати розбіжності, і психолог має докласти зусиль, щоб процес спілкування залишався в доброзичливому та конструктивному руслі. Розмова повинна завершуватись на ноті порозуміння та довіри, що стане основою для вирішення спірних питань у майбутньому.

Лише психолог здатний підготувати неповнолітнього до участі в різних слідчих діях. Психолог зазвичай має більші можливості для того, щоб переконати підлітка бути чесним, адже його присутність створює більш сприятливі умови для встановлення істини. Участь психолога також допомагає слідчому виявляти та фіксувати додаткові докази, а також надавати роз'яснення щодо питань, пов'язаних із віковими та психологічними особливостями неповнолітніх. Вивчення особи неповнолітнього є критично важливим і не обмежується лише встановленням факту, чи притягався він до відповідальності, або як він поводить себе серед однолітків. Також необхідно проникнути в його психологічну сферу, виявити життєві обставини та соціальні чинники, які могли сприяти вчиненню ним правопорушення.

Важливо зазначити, що для налагодження належного психологічного контакту та створення доброзичливої атмосфери під час допитів осіб, які вчинили суспільно небезпечні дії до досягнення віку кримінальної відповідальності, а також тих, кого можна обґрунтовано вважати особами з інтелектуальними розладами, більш ефективним є залучення психолога, а не педагога.

Участь психолога у процесі допиту неповнолітнього є ключовою умовою для врахування його індивідуальних психологічних особливостей. Залучення психолога на підготовчому етапі допиту неповнолітнього підозрюваного сприяє отриманню повних і достовірних свідчень. Використання спеціальних психологічних знань під час проведення допиту не лише забезпечує максимальне отримання доказової інформації у кримінальній справі, а й значно скорочує витрати часу, ресурсів і зусиль. Це, своєю чергою, позитивно впливає на якість слідчих дій і підвищує ефективність розслідування загалом.

Висновки

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України чітко не визначає, який саме спеціаліст має бути присутнім під час допиту неповнолітніх. Законодавство надає слідчому право самостійно обирати, хто з фахівців має брати участь у цій процесуальній дії – педагог чи психолог. Ураховуючи результати проведеного дослідження, вважаємо, що участь психолога є доцільнішою, оскільки вона сприятиме більш ефективному проведенню слідчої дії та позитивно впливатиме на психоемоційний стан неповнолітнього. Психолог може допомогти слідчому створити умови, які дозволять отримати від неповнолітньої особи важливу для слідства інформацію, при цьому мінімізуючи негативний вплив на емоційний стан дитини.

Список бібліографічних посилань: 1. Павлова Н. В. Використання демонстраційних засобів (анатомічних ляльок) під час допиту малолітньої особи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1 (104). С. 215–220. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2020-1-215-220>. 2. Матюшкова Т. П. Особливості тактики допиту неповнолітніх у надзвичайно-вразливому стані // Проблеми забезпечення прав і свобод людини : зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 13 груд. 2019 р.) / уклад. Л. М. Джурак. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. С. 192–194. 3. Мальована Т. І. Місце проведення допиту дитини, яка потерпіла від злочину у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 174–184. 4. Лубенець І. Г. Актуальні проблеми забезпечення прав дітей, постраждалих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості // Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 черв. 2020 р.) / МВС України ; Управління моніторингу дотримання прав людини ; Нац. акад. внутр. справ та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 164–167.

Надійшла до редколегії 29.08.2025

Прийнята до опублікування 06.10.2025

Doroshenko Yu. K. Mandatory Participation of a Psychologist During the Interrogation of a Minor

The article is written in order to study the features of the interrogation of minors, namely the definition of specific specialists who must be present during the interrogation. The norms of the current criminal procedure legislation and the work of domestic scientists who considered the outlined issue are analyzed. The article highlights the author's vision of specifying some norms of procedural legislation. Ways of improving the legislation regulating the participation of a specialist during the interrogation of minors are proposed.

Based on the analysis, it is determined that in most cases it is advisable to involve a psychologist during the interrogation of a minor. A psychologist is a specialist who understands the psycho-emotional processes of children. The teacher, unlike the psychologist, should teach children, give them knowledge. During interrogation, the psychologist helps the investigator formulate questions that should be asked to the minor. Such a specialist can help create a trusting environment during interrogation and prevent pressure on the child or intimidation.

The current Criminal Procedure Code of Ukraine does not contain a specific definition of which specialist should be chosen to conduct investigative actions with the participation of a minor. The legislator left this choice to the investigator. The investigator determines who to invite - a psychologist or teacher. That is why sometimes the presence of a teacher who does not understand child psychology becomes a simple formality. The lack of the necessary specialist negatively affects the results of the interrogation. According to the author, special attention should be paid to the choice of a psychodog if the child is a victim in a criminal case. Incorrectly asked questions or conducted investigative actions can harm the child, force him to mentally return to the crime. Such testimony and evidence may be false or have no evidentiary value to the case. Also, incorrect actions on the part of the investigator can harm the psychological state of the child. It should be noted that in order to establish the necessary psychological contact, to ensure a benevolent atmosphere when interrogating persons who committed a socially dangerous act before they reach the age of criminal responsibility, as well as those who have reason to consider mentally retarded, it is more expedient to involve a psychologist rather than a teacher.

Keywords: interrogation, minors, psychologist, criminal proceedings, psycho-emotional state.

УДК 343.148.65

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.25>

Світлана Олександрівна Дячук,

*Харківський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
відділ товарознавчих та гемологічних досліджень
(головний судовий експерт);*

 <https://orcid.org/0000-0002-9832-0517>,
e-mail: etekh@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ВРАХУВАННЯ РЕТРОСПЕКТИВНОСТІ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

З'ясовано особливості врахування ретроспективності під час проведення судової товарознавчої експертизи. Розглянуто основні труднощі, що виникають у практичній діяльності експертів під час виконання цього виду досліджень. Визначено базові умови, обмеження та припущення, які необхідно враховувати при здійсненні ретроспективної оцінки майна. Обґрунтовано доцільність застосування як прямих, так і непрямих методів дослідження у процесі проведення ретроспективної оцінки. Запропоновано низку практичних і дієвих інструментів для вирішення завдань, що постають перед судовою товарознавчою експертизою.

Ключові слова: дата оцінки, ретроспективна оцінка, судово-товарознавча експертиза, економіко-статистичний (індексний) метод дослідження, архівний метод дослідження, метод з урахуванням курсів різниці валют.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

До науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС України доволі часто надходять звернення щодо визначення вартості майна на дату оцінки, яка є значно віддаленою в часі. У деяких випадках різниця між датою оцінки та датою проведення експертного дослідження може сягати кількох десятків років. На перший погляд, алгоритм проведення ретроспективної оцінки видається стандартним і включає такі етапи: отримання завдання, вивчення наданих експертів матеріалів, визначення мети та розроблення програми дослідження, безпосереднє проведення дослідження із застосуванням відповідних методичних підходів, узагальнення й аналіз отриманих результатів, формулювання висновку та оформлення результатів експертизи. Однак на практиці виникає низка труднощів, які необхідно враховувати у процесі проведення судової товарознавчої експертизи з урахуванням ретроспективності. Такий вид дослідження є надзвичайно трудомістким і потребує глибокого знання загальних закономірностей та

категорій оцінювання, а також високого рівня вузькопрофесійних знань і практичних навичок експерта-товарознавця.

Стан дослідження проблеми

Методологію визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки під час проведення судово-товарознавчих експертиз розглянуто в роботі О. Ю. Холодової, В. М. Губаревої та Г. А. Сич [1]. Особливості та проблеми ретроспективної оцінки в судовій товарознавчій експертизі висвітлено у праці М. С. Беднарчука, С. М. Долинського й О. Д. Ярового [2]. Створення цифрових баз даних цінової інформації як перспективний напрям розвитку судової товарознавчої експертизи запропоновано в роботі Л. В. Берлінової та Н. В. Лисенко [3]. Методичні засади застосування реіндексації вартості майна при виконанні ретроспективної оцінки досліджено Ю. В. Поздняковим, М. А. Лапішко й А. А. Комаровським [4]. Названі науковці провели ґрунтовні теоретичні дослідження та здійснили аналіз чинного законодавства. Водночас особливості проведення ретроспективної оцінки саме в межах судової товарознавчої експертизи залишаються недостатньо дослідженими.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування особливостей ретроспективної оцінки в межах судової товарознавчої експертизи.

Завдання статті:

- виокремити проблемні аспекти, що виникають на практиці під час проведення ретроспективної оцінки;
- надати рекомендації щодо доцільності використання окремих методів (прямих і непрямих) при здійсненні ретроспективної оцінки.

Наукова новизна дослідження

Надано практичні рекомендації щодо вирішення окремих проблемних питань, що постають під час проведення судової товарознавчої експертизи з урахуванням ретроспективності. Обґрунтовано доцільність застосування прямих і непрямих методів дослідження при здійсненні ретроспективної оцінки.

Виклад основного матеріалу

У наукових і публіцистичних статтях, присвячених проблемним питанням незалежної оцінки, а також труднощам визначення вартості певного майна під час проведення судової експертизи, вживають термін «ретроспективна оцінка» [1, с. 514].

Ретроспектива (від лат. *retrospectare* – погляд назад) означає огляд минулого, звернення до подій, що вже відбулися. Відповідно, ретроспективний – це такий, що передбачає розгляд минулих подій, тобто звернений у минуле. Отже, під так званою ретроспективною оцінкою слід розуміти оцінку, яку здійснюють на певну дату в минулому, тобто на ретроспективну дату оцінки [1, с. 514].

Згідно з Національним стандартом № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» ринкова вартість визначається як «вартість, за яку можливе відчуження об'єкта оцінки на ринку подібного майна на дату оцінки за угодою, укладеною між покупцем та продавцем, після проведення відповідного маркетингу за умови, що кожна із сторін діяла із знанням справи розсудливо і без примусу»¹.

Для розуміння сутності ретроспективної оцінки необхідно чітко усвідомлювати значення категорії «дата оцінки». Відповідно до методичних положень поняття «на дату оцінки» означає, що вартість є дійсною лише на конкретну дату [5, с. 9]. Оскільки ринки та ринкові умови змінюються, очікувана вартість може втратити актуальність в інший період.

Аналіз досліджень свідчить про відсутність у чинній нормативній базі поняття «ретроспективна оцінка», що є цілком виправданим. Адже сутність оцінки полягає у визначенні вартості об'єкта на певну дату на основі нормативно затверджених методів та загальноприйнятих оціночних підходів із використанням релевантної на цю дату інформації. Під час проведення оцінки об'єкта на пізнішу дату складання звіту показник його вартості на ретроспективну дату може залежати від інформації, отриманої пізніше – як щодо самого об'єкта, так і щодо ринку подібних об'єктів [4, с. 84].

Експертна діяльність із визначення вартості товарів у минулому часі (ретроспективна оцінка) поєднує наукові та практичні аспекти знань. Перебіг експертного дослідження має ключове значення для правильного вирішення поставленого перед експертом завдання. Цей процес ґрунтується на знанні загальних закономірностей і категорій, а також специфічних властивостей матеріального світу, що відображаються у вузькопрофесійних знаннях та практичних навичках експерта-товарознавця, які він застосовує у процесі дослідження [1, с. 516].

Тому суть ретроспективної товарознавчої оцінки можна визначити як дослідження, проведене на основі спеціальних знань у галузі товарознавства, що стосується певної номенклатури товарознавчих характеристик об'єкта дослідження, достатніх для встановлення його ринкової вартості на конкретну дату в минулому [2, с. 62].

Алгоритм виконання ретроспективної товарознавчої оцінки складається з низки послідовних етапів: отримання завдання; вивчення наданих експертові матеріалів, встановлення мети і розроблення програми дослідження; проведення дослідження із застосуванням відповідних методичних підходів (витратного, дохідного, порівняльного);

¹ Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.09.2003 № 1440 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п> (дата звернення: 18.09.2025).

узагальнення й аналіз результатів дослідження; формулювання висновків експерта і оформлення результатів експертизи [2, с. 63].

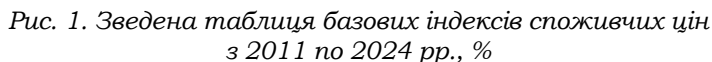
Під час проведення експертиз і досліджень щодо визначення вартості майна на дату, відмінну від дати складання експертизи (тобто в межах ретроспективної оцінки), розрахунок вартості майна може здійснюватися прямими та непрямими методами. Якщо експерт-товарознавець не має можливості скористатися архівною вартістю майна, застосовуються непрямі методи дослідження. До таких належать індексний метод коригування вартості та метод коригування за курсом валют.

Відповідно до методики ретроспективна оцінка за допомогою економіко-статистичного (індексного) методу полягає у приведенні базової (відомої) вартості досліджуваного об'єкта до рівня цін на дату оцінки за допомогою індексу зміни цін за групою товарів у досліджуваний період [5, с. 159]. За індексами зміни споживчих цін на конкретну групу товарів у відповідному регіоні, опублікованими на офіційному сайті Державної служби статистики України, розраховується поправочний коефіцієнт для приведення цін за період від дати складання експертизи до дати оцінки.

Метод індексації ґрунтується на зіставленні середніх (середньозважених) цін на різні дати. Як відомо, ціни на ринку складаються під впливом попиту та пропозиції. При цьому рівень цін, що склався на конкретну дату, з одного боку, відображає узагальнені суб'єктивні очікування учасників ринку, а з іншого – є об'єктивною реальністю, яку можна фіксувати й аналізувати, абстрагуючись від причин її сформування. І в цьому сенсі зафіксовані ціни відображають реальний баланс між попитом та пропозицією. Водночас інформація про те, в якому стані ринок перебуває в цей момент (наприклад, рівноважному, перегрітому, стагнаційному), міститься в цих даних лише опосередковано. Зафіксований на певну дату рівень цін демонструє лише наслідки поточного стану ринку, але не передає всієї повноти його характеристик у динаміці [4, с. 88].

Використання індексного методу при проведенні ретроспективної оцінки є доцільним за таких умов: якщо товар є вітчизняного походження; якщо часовий інтервал між датою проведення дослідження та датою оцінки невеликий (до трьох років); якщо об'єкт оцінки належить до товарів широкого вжитку, тобто ринок подібного майна є достатньо розвиненим.

Наприклад, об'єктом товарознавчої експертизи є сталеві листи товщиною 2 мм, розміром 1000x2000 мм, холодного катання, марка сталі – 08кп, категорія сталі – 1, з обробленою кромкою. Дата оцінки – 24 лютого 2022 р., дата проведення дослідження – 3 травня 2024 р. Ретроспективна оцінка проводилася експертом за допомогою економіко-

320

продукцію істотно зріс порівняно з попередніми періодами. Саме тому застосування ретроспективної оцінки з використанням валютних курсів під час судової товарознавчої експертизи здійснюється рідко та потребує особливої обережності. При цьому важливо враховувати, що коригування за валютним курсом є доцільним лише в разі, коли товар перебуває в новому стані, тобто не був у використанні. Для товарів, що були у вжитку, застосування цього підходу є недоцільним.

У відділі товарознавчих досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України (далі – Харківський НДЕКЦ МВС України) функціонує архів відділу за 2021–2025 рр., а для окремих груп товарів – з 2017 р. Архів містить систематизовані матеріали попередніх експертиз, зокрема скриншоти ринкових пропозицій і цінових досліджень, згруповані за категоріями товарів (мобільні телефони, планшети, електроінструменти, брукхт кольорових і чорних металів, зернові культури – ячмінь, кукурудза, пшениця, соняшник тощо). За наявності призначень експертиз із подібними об'єктами та незначною різницею в датах оцінки (у межах від одного до шести місяців) зазначений архів може бути ефективно використаний як додаткове джерело довідкової інформації. Реалізація такого проєкту дозволить уніфікувати підхід до визначення ринкової вартості об'єктів на віддалену дату, а також забезпечити накопичення, систематизацію та збереження цінової інформації [3, с. 258].

Однак на практиці під час проведення судових товарознавчих експертиз виникають певні труднощі. Зокрема, це стосується випадків, коли об'єктом дослідження є товар, знятий з виробництва, і на дату оцінки відсутні пропозиції щодо його вартості у відкритих джерелах. Ситуація ускладнюється ще більше, якщо інтервал між датою оцінки та датою проведення дослідження становить декілька років, що робить неможливим пряме використання сучасних ринкових цін. Практичне вирішення зазначеної проблеми полягає в поетапному підході: по-перше, можна скористатися даними архіву відділу Харківського НДЕКЦ МВС України. По-друге, звернутися до даних інтернет-агрегатора Wayback Machine. Для цього експерт здійснює пошук вебресурсів, на яких раніше розміщувались оголошення або каталоги з характеристиками та цінами, переходить за відповідним посиланням у Wayback Machine і, за наявності збережених сторінок, фіксує цінову інформацію. Варто зазначити, що можливості ресурсу Wayback Machine обмежені: у низці випадків архівна копія містить лише статичне зображення сторінки без функціональної навігації, що унеможливає перегляд цін або додаткових характеристик товару.

Розглянемо приклад із практики. Дата призначення експертизи – 30 вересня 2024 р., дата оцінки, зазначена в питанні на вирішення судової товарознавчої експертизи, – 15 лютого 2018 р. У процесі виконання експертизи експерт-товарознавець використовував дані

інтернет-агрегатора Wayback Machine (див. рис. 2) у поєднанні з архівними даними відділу Харківського НДЕКЦ МВС України (див. рис. 3).

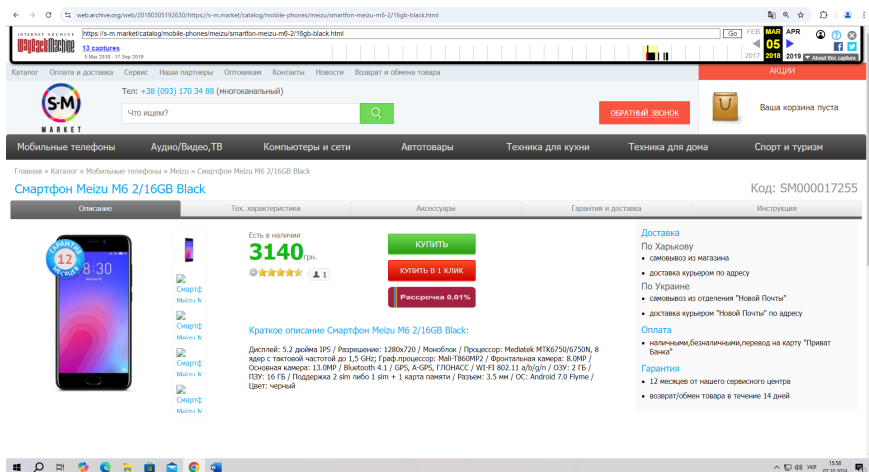

Рис. 2. Дані інтернет-агрегатора Wayback Machine

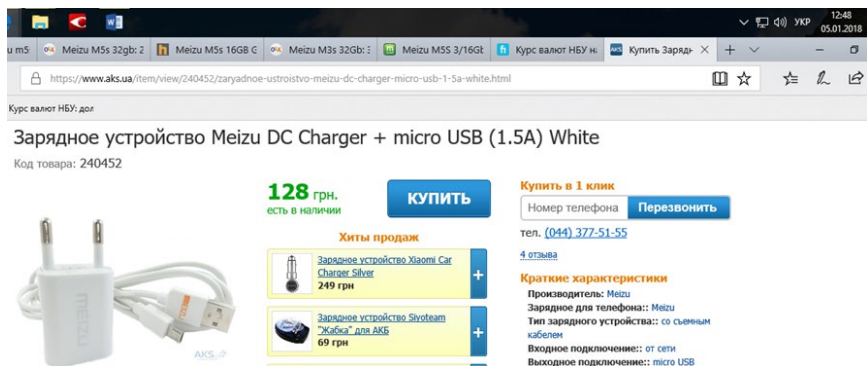

Рис. 3. Архівні дані відділу Харківського НДЕКЦ МВС України

Для проведення ретроспективної оцінки вартості товарів доцільним є використання динаміки цін, розміщеної на спеціалізованих інтернет-агрегаторах, зокрема Ekatalog (рисунки 4, 5). Цей ресурс містить динаміку цін за групами товарів – від моменту їх появи на ринку до поточної дати. На прикладі спліт-системи (кондиціонера) агрегатор Ekatalog дозволяє отримати інформацію про початкову ціну при виході товару на ринок, подальшу динаміку її зміни, а також середню вартість на обрану дату оцінки. Це особливо важливо, коли об'єкт оцінки вже не представлений у відкритому продажу,

проте дані про його цінову історію залишилися в базі агрегатора. Якщо в постанові про призначення судової товарознавчої експертизи міститься достатній обсяг вихідних даних щодо об'єкта (зокрема, модель, технічні характеристики, дата введення в експлуатацію в новому стані), експерт має можливість коректно співвіднести дані агрегатора з датою оцінки, визначеною судом або слідчим.

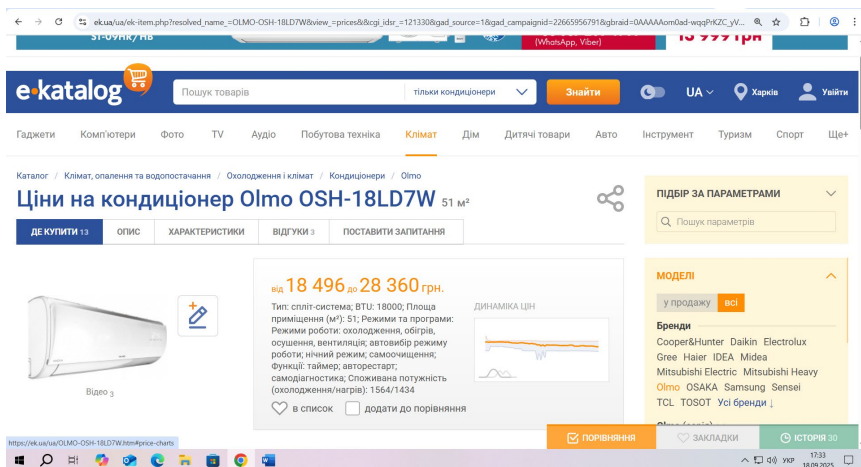

Рис. 4. Дані інтернет-агрегатора Ekatalog

Рис. 5. Середня ціна спліт-системи Olmo OSH-18 LD7W з моменту появи у продажу у 2023р. по теперішній час за даними інтернет-агрегатора Ekatalog

Ключовим питанням у процесі проведення ретроспективної оцінки є встановлення дати введення об'єкта дослідження в експлуатацію в новому стані. Якщо така інформація міститься в постанові про призначення судової товарознавчої експертизи, експерт отримує можливість коректно співвіднести її з динамікою цін, наведеною на інтернет-агрегаторах, або, за потреби, звернутися до служби підтримки відповідного ресурсу з метою уточнення архівних даних. Однак на практиці виникає низка технічних і методичних труднощів. Зокрема, навіть якщо на сайті зазначено, що товарна картка знаходиться в архіві (рис. 6), здебільшого доступ до її змісту обмежений або повністю відсутній.

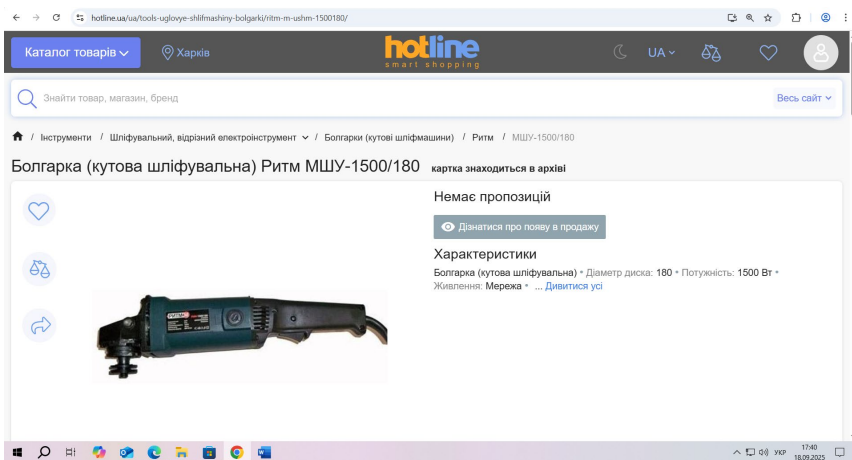

Рис. 6. Дані інтернет-агрегатора Hotline

У практиці судових товарознавчих експертиз трапляються випадки, коли об'єкт оцінювання є товаром, що раніше перебував у використанні. При цьому на момент проведення дослідження ринок подібного майна є розвиненим, однак на дату оцінки відсутні актуальні пропозиції вартості. У такій ситуації практично доцільним рішенням є використання архівних даних відділу судових товарознавчих досліджень (за їх наявності). У разі відсутності релевантної архівної інформації або неможливості достовірно підтвердити вихідні дані для розрахунку вартості, експерт зобов'язаний скласти повідомлення про неможливість проведення судової товарознавчої експертизи.

Останнім часом спостерігається зростання кількості кримінальних проваджень, пов'язаних із перевіркою законності здійснених ринкових операцій та процедур публічних закупівель. Працівники правоохоронних органів усе частіше ставлять під сумнів достовірність

результатів минулих операцій, що, своєю чергою, зумовлює збільшення кількості призначень судових товарознавчих експертиз у сфері тендерних закупівель. Із метою забезпечення незалежності та достовірності ретроспективної оцінки експерт може ініціювати направлення запитів до підприємств або фізичних осіб – підприємців (далі – ФОП), які здійснюють реалізацію об'єктів дослідження (зокрема, котелень, медичного обладнання, товарів, виготовлених за індивідуальним замовленням). Для цього можна проаналізувати тендерні закупівлі та встановити, які підприємства брали в них участь. Однак використання тендерних цін безпосередньо при проведенні товарознавчої експертизи є недоцільним, оскільки ціни, сформовані в межах тендерних процедур, зазвичай є заниженими порівняно з ринковими. Крім того, дати укладення договорів між різними підприємствами часто не збігаються, що зумовлює хронологічну нерівномірність отриманих даних, а отже, спотворення результатів оцінки, адже вартість товарів може змінюватися щоденно.

Після аналізу ринку та відбору релевантних підприємств чи ФОП експерт формує офіційні запити, які надсилаються на адресу суб'єктів господарювання. При цьому кожен адресат повинен відповідати певним критеріям:

- наявність чинного коду Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (для ФОП – реєстраційного номеру облікової картки платника податків), що перевіряється на офіційному сайті Міністерства фінансів України або за допомогою сервісів YouControl, Clarity-project тощо;
- відсутність статусу припинення діяльності, а також заборгованості;
- відповідність основного виду діяльності за Класифікацією видів економічної діяльності сфері, у якій здійснюється реалізація товару, що досліджується.

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про судову експертизу» підприємства, установи, організації незалежно від форми власності зобов'язані надавати безоплатно інформацію, необхідну для проведення судових експертиз, державним спеціалізованим установам, а також, за згодою, натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи¹.

Із практичного досвіду й аналізу результатів направлених запитів до підприємств і ФОП щодо надання цінової інформації (із зазначенням вартості з урахуванням та без урахування ПДВ) на дату оцінки

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 18.09.2025).

або на найближчу доступну дату встановлено низку проблем, що суттєво ускладнюють процес збирання вихідних даних для проведення судової товарознавчої експертизи. Здебільшого суб'єкти господарювання не надають відповіді на офіційні запити експерта. Основними причинами цього є: 1) ігнорування офіційного запиту; 2) відмова від надання інформації з посиланням на небажання фігурувати в матеріалах кримінального провадження, навіть за наявності відповідних даних; 3) відмова з технічних причин, коли підприємства зазначають, що можуть надати цінову інформацію лише на поточну дату (момент проведення дослідження), а не на минулу (дату оцінки) у зв'язку з постійним оновленням баз даних та відсутністю архівів із збереженням попередніх цін.

Часто підприємства надають відповіді із суттєвим запізненням (після закінчення 30-денного строку, передбаченого законодавством для розгляду запитів) або лише частково, наприклад з десяти направлених запитів відповіді надходять від одного чи двох підприємств. У таких випадках, якщо відповідь отримано від офіційного виробника, надана ним цінова інформація може бути використана для подальшого проведення експертного дослідження. Водночас, якщо відповідь надійшла лише від одного підприємства, тоді як відомо, що аналогічний товар реалізовувався й іншими суб'єктами, експерт не має достатніх підстав для проведення повноцінного порівняльного аналізу, а отже, і для обґрунтованої оцінки вартості об'єкта. Варто також наголосити, що експерт не здійснює перевірку достовірності або законності отриманої у відповідь на запит цінової інформації, оскільки в разі проведення ретроспективної оцінки (на віддалену в часі дату) фактична перевірка таких відомостей є технічно неможливою через відсутність відкритих архівів ринкових цін на минулі періоди.

Висновки

Під час проведення судової товарознавчої експертизи з урахуванням ретроспективного характеру дослідження надзвичайно важливо дотримуватися наведених практичних рекомендацій та застосовувати комплекс методів, адекватних поставленим експертним завданням. Необхідно усвідомлювати, що результат ретроспективної оцінки завжди має ймовірнісний характер, особливо у випадках використання індексного методу коригування вартості чи методу коригування за курсом валют. Ключовим чинником забезпечення достовірності та об'єктивності результатів є відповідальна взаємодія підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, з експертними установами, зокрема своєчасне та повне надання необхідної інформації. Таке співробітництво не лише відповідає вимогам законодавства, але і є запорукою якісного та неупередженого проведення експертного дослідження. Окремої уваги потребує питання

повноти вихідних даних і своєчасності призначення судових експертиз відповідними органами, адже тривала затримка між датою оцінки та моментом проведення експертизи ускладнює збір релевантної інформації та знижує точність результатів. Із метою підвищення ефективності та достовірності судових товарознавчих досліджень доцільним є створення єдиної електронної бази архівних даних із відкритим доступом для судових експертів підрозділів експертної служби МВС України. Така база має забезпечувати накопичення, зберігання, структурування та аналітичну обробку цінової інформації, що дозволить значно оптимізувати процес ретроспективної оцінки, зменшити залежність від зовнішніх джерел і підвищити доказову силу експертних висновків.

Список бібліографічних посилань: 1. Холодова О. Ю., Губарева В. М., Сич Г. А. Методологія визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки під час проведення судово-товарознавчих експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Т. 22, № 2. С. 513–526. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.41>. 2. Беднарчук М. С., Долинський С. М., Яровий О. Д. Особливості та проблеми ретроспективної оцінки у судовій товарознавчій експертизі // Сучасні напрямки розвитку судової експертизи та криміналістики : зб. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 5 верес. 2024 р.) / Одеський НДІ судових експертиз М-ва юстиції України. Одеса : Юридика, 2024. С. 60–64. 3. Берлінова Л. В., Лисенко Н. В. Створення цифрових баз даних цінової інформації як перспектива розвитку судової товарознавчої експертизи // Сучасна товарознавча експертиза: теоретичні розробки, практичний досвід, проблеми і перспективи : тези доп. І Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 верес. 2021 р.) / Львів. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр МВС України ; Львів. торговельно-економ. ун-т ; Львів. торгово-промислова палата та ін. Львів : Растр-7, 2021. С. 257–259. 4. Поздняков Ю. В., Лапішко М. Л., Комаровський А. А. Методичні засади застосування реіндексації вартості майна при виконанні ретроспективної оцінки. *Грааль науки*. 2023. № 27. С. 81–96. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.12.05.2023.008>. 5. Павленко О. В., Сорокіна В. О. Методика визначення ринкових та неринкових видів вартості при проведенні судово-товарознавчих експертиз. Київ, 2021. 180 с.

Надійшла до редакції 29.09.2025

Прийнята до опублікування 10.12.2025

Diachuk S. O. Consideration of Retrospectivity in Judicial Commodity Expertise

Retrospective assessment is a study conducted on the basis of specialised knowledge in the field of commodity science, which involves determining a specific set of characteristics of an object sufficient to establish its market value on a specific date in the past. This is a labour-intensive process based on knowledge of general economic patterns, theoretical principles of commodity science and the practical skills of a commodity expert. Avoiding mistakes when conducting a forensic commodity expertise with a view to retrospectivity will help improve the quality of expert work, ensure proper interaction between experts and enterprises, institutions and organisations regardless of their form of ownership, and reduce the number of reports on the impossibility of conducting an expertise. This, in turn, will contribute to establishing the objective truth in court cases and increasing the effectiveness of independent assessment.

The article clarifies the peculiarities of taking into account retrospectivity when conducting a judicial commodity expertise, analyses the main difficulties that arise in practice when evaluating objects on a date other than the date of the study. A number of practical and effective tools for solving typical expert tasks are proposed, and the basic conditions, limitations and assumptions for performing retrospective property valuation are defined. The feasibility of using both direct and indirect research methods is justified. Practical recommendations are provided for forensic institutions on improving the effectiveness of retrospective studies, improving organisational procedures and the correctness of the expert's conclusion, which ensures its evidential value in court proceedings.

Keywords: valuation date, retrospective valuation, forensic commodity expertise, economic and statistical (index) research method, archival research method, method taking into account currency exchange rates.

УДК 343.1-043.5(477):343.52 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.26>

Владислав Костянтинів Жердєв,

доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 1,
науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування (старший науковий співробітник);

 <https://orcid.org/0009-0009-4262-2004>,
e-mail: zherdiev.science@proton.me;

Максим Юрійович Романов,

доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія превентивної діяльності
та соціологічних досліджень (старший науковий співробітник);

 <https://orcid.org/0000-0003-2443-7744>,
e-mail: police_14@ukr.net

**ВЗАЄМОДІЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, УЧИНЕНИХ У СФЕРІ
ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ВИКОРИСТАННЯМ
ПІДРОБЛЕНИХ ДОКУМЕНТІВ**

У статті проаналізовано особливості взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів. Висвітлено основні форми співпраці між слідчими, оперативними, експертними та контролюючими органами, окреслено проблеми нормативного забезпечення такої взаємодії. Розглянуто питання використання результатів експертиз і оперативних матеріалів у доказуванні підробки документів, а також вплив цифровізації та воєнного стану на організацію розслідування. Доведено, що підвищення ефективності взаємодії можливе через удосконалення нормативної бази, розвиток інформаційних технологій і зміцнення міжвідомчої координації.

Ключові слова: взаємодія, досудове розслідування, економічні злочини, підроблені документи, координація, обмін інформацією, експертиза, оперативне забезпечення..

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Сучасна практика розслідування кримінальних правопорушень, учинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів, свідчить про необхідність ефективної взаємодії між

різними суб'єктами кримінального провадження. Складність таких злочинів, їхній міжгалузевий характер, використання сучасних технологій для підробки документів і приховування слідів злочинної діяльності вимагають координованих зусиль слідчих органів, оперативних підрозділів, експертних установ, а також контролюючих органів.

Актуальність дослідження взаємодії під час розслідування економічних злочинів із використанням підроблених документів зумовлена кількома чинниками. По-перше, зростанням складності таких злочинів та їх транснаціональним характером, що потребує координації зусиль різних правоохоронних органів як на національному, так і на міжнародному рівнях. По-друге, розвитком інформаційних технологій, які створюють нові можливості для взаємодії, але водночас вимагають удосконалення традиційних форм співпраці. По-третє, необхідністю підвищення ефективності розслідування в умовах обмежених ресурсів і жорстких процесуальних строків.

Теоретичною основою дослідження взаємодії є сучасні наукові концепції криміналістичних методик, які розглядають розслідування злочинів як складну систему взаємопов'язаних елементів [1, с. 4]. Важливе значення має також розуміння доказування як методу пізнання у процесі розслідування злочинів, що передбачає активну взаємодію всіх учасників процесу [2, с. 14]. Пізнавальна діяльність слідчого, яка становить основу розслідування, неможлива без ефективної взаємодії з іншими суб'єктами кримінального провадження [3, с. 25]. Особливо це стосується початкового етапу кримінального провадження, коли формується стратегія розслідування та визначаються основні напрями збирання доказів [4, с. 31].

Стан дослідження проблеми

Проблематика взаємодії під час досудового розслідування злочинів у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів посідає чільне місце у вітчизняній криміналістиці, однак комплексних міжвідомчих досліджень у цій площині небагато. Теоретичні засади взаємодії суб'єктів кримінального провадження розробляли у своїх працях В. Глібко, В. Коваль, І. Вознюк та О. Шепітько, які визначали її як системну форму спільної діяльності слідчих і оперативних підрозділів. Окремі аспекти координації дій між правоохоронними та контролюючими органами розглядали О. Дудоров, В. Зеленецький і А. Мельник. Значну увагу приділено також проблемам використання експертних знань у доказуванні підробки документів (О. Рувін, М. Салтєвський). У сучасних умовах цифровізації питання інформаційного забезпечення та кіберзахисту у процесі взаємодії висвітлювали С. Чернявський, О. Тагієв і М. Хавронюк. Водночас недостатньо опрацьованими залишаються питання узгодження процесуальних і організаційних механізмів взаємодії, а також застосування

сучасних інформаційних технологій у спільній діяльності слідчих, оперативних і експертних підрозділів, що й визначає наукову новизну цього дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є комплексний аналіз особливостей взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів, виявлення проблемних аспектів і розроблення рекомендацій щодо підвищення ефективності такої взаємодії.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати теоретичні основи взаємодії під час розслідування економічних злочинів; дослідити форми та методи взаємодії слідчих органів з оперативними підрозділами; охарактеризувати особливості співпраці з експертними установами; вивчити специфіку взаємодії з контролюючими органами; розглянути роль міжнародної співпраці у розслідуванні транснаціональних економічних злочинів.

Виклад основного матеріалу

Теоретичні основи взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень ґрунтуються на фундаментальних принципах криміналістичної науки та кримінального процесу. Сучасні наукові концепції криміналістичних методик розглядають взаємодію як необхідну умову ефективного розслідування складних злочинів [5, с. 18].

Взаємодія у кримінальному провадженні являє собою систему узгоджених дій різних суб'єктів, які спрямовані на досягнення спільної мети – встановлення істини у кримінальній справі. Така система характеризується наявністю єдиних цілей, розподілом функцій між учасниками, координацією дій у часі та просторі, обміном інформацією і ресурсами.

Особливості взаємодії під час розслідування економічних злочинів із використанням підроблених документів зумовлені специфікою цих правопорушень. По-перше, такі злочини часто мають міжгалузевий характер, що потребує залучення фахівців із різних сфер діяльності. По-друге, доказування підробки документів вимагає проведення складних експертних досліджень, що передбачає необхідність тісної співпраці з експертними установами. По-третє, латентний характер багатьох економічних злочинів робить особливо важливою роль оперативних підрозділів у їх виявленні та розслідуванні.

Теорія професійного спілкування, розроблена у криміналістичній науці, має особливе значення для розуміння взаємодії під час розслідування злочинів [6, с. 3]. Ефективне спілкування є основою успішної взаємодії між різними суб'єктами кримінального провадження і передбачає не лише обмін інформацією, а й координацію дій, узгодження позицій, подолання конфліктних ситуацій.

Моделювання у криміналістиці та пізнавальній діяльності слідчого дозволяє створювати оптимальні схеми взаємодії для розслідування різних категорій злочинів [5, с. 11]. Застосування методів моделювання особливо важливе при розслідуванні складних економічних злочинів, коли необхідно координувати дії великої кількості учасників та оптимально розподілити ресурси.

Пізнавальна діяльність слідчого, яка є основою розслідування, має колективний характер і передбачає активну участь різних суб'єктів у процесі збирання, перевірки й оцінювання доказів [3, с. 18]. Ця теза набуває особливого значення при розслідуванні економічних злочинів, де складність предмета дослідження вимагає залучення широкого кола фахівців.

Початковий етап кримінального провадження має вирішальне значення для формування ефективної системи взаємодії [4, с. 9]. Саме на цьому етапі визначаються основні учасники розслідування, встановлюються форми та методи їхньої співпраці, розподіляються функції і відповідальність. Помилки в організації взаємодії на початковому етапі можуть негативно вплинути на весь процес розслідування.

Взаємодія слідчих органів з оперативними підрозділами є одним із ключових елементів ефективного розслідування економічних злочинів із використанням підроблених документів. Особливості такої взаємодії зумовлені специфікою завдань, що вирішуються оперативними підрозділами, та характером інформації, яку вони можуть надати для потреб досудового розслідування.

Оперативні підрозділи відіграють важливу роль у виявленні економічних злочинів, оскільки такі правопорушення часто мають латентний характер і не завжди стають відомими правоохоронним органам через заяви потерпілих. Використання оперативно-розшукових заходів дозволяє виявити ознаки злочинної діяльності на ранній стадії та забезпечити збирання первинної інформації про можливі правопорушення [7, с. 47]. При розслідуванні злочинів із використанням підроблених документів оперативні підрозділи можуть надавати слідчим цінну інформацію про джерела походження підроблених документів, осіб, причетних до їх виготовлення та використання, наявні злочинні схеми і способи їх реалізації. Така інформація часто стає основою для планування слідчих дій та визначення напрямів розслідування.

Важливим аспектом взаємодії є координація проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Неузгоджені дії можуть призвести до втрати важливих доказів, демаскування оперативної роботи, ускладнення розслідування. Тому необхідне чітке планування та координація всіх заходів з урахуванням специфіки конкретної справи.

Криміналістичне забезпечення діяльності спеціалізованих підрозділів, які займаються розслідуванням економічних злочинів, передбачає розроблення спеціальних методик взаємодії з оперативними підрозділами [8, с. 102]. Такі методики мають ураховувати особливості різних видів економічних злочинів та специфіку оперативної роботи в цій сфері [2, с. 174]. Обмін інформацією між слідчими органами та оперативними підрозділами має здійснюватися у формах, передбачених законом, із дотриманням вимог конфіденційності та збереження державної таємниці. Водночас необхідно забезпечити оперативність передачі інформації та її повноту для ефективного використання у кримінальному провадженні.

Особливої уваги потребує питання використання результатів оперативно-розшукової діяльності як доказів у кримінальному провадженні. Не вся інформація, отримана оперативним шляхом, може бути безпосередньо використана як доказ. Необхідне її процесуальне закріплення шляхом проведення відповідних слідчих дій.

Експертні дослідження відіграють ключову роль у доказуванні фактів підробки документів при розслідуванні економічних злочинів. Ефективність такої співпраці значною мірою залежить від правильно організації взаємодії між слідчими органами й експертними установами на всіх етапах кримінального провадження [5, с. 117]. Початковий етап співпраці з експертними установами передбачає визначення необхідних видів експертиз, вибір відповідних експертних установ та експертів, підготовку матеріалів для експертного дослідження. При цьому слідчий має враховувати специфіку конкретної справи, складність експертних завдань, наявність необхідного обладнання та кваліфікованих фахівців.

Збирання, обробка та використання початкової інформації про злочин має особливе значення для організації експертних досліджень [7]. Якість первинної інформації, правильність її систематизації та аналізу впливають на формулювання питань для експерта і вибір методів дослідження.

При розслідуванні злочинів із використанням підроблених документів найчастіше призначаються такі види експертиз: почеркознавча експертиза – для встановлення автора підпису або рукописного тексту; технічна експертиза документів – для виявлення способу виготовлення й ознак підробки; експертиза матеріалів документів – для дослідження паперу, чорнила, тонеру; комплексна експертиза – для вирішення складних багатоаспектних завдань.

Формулювання питань для експертизи є одним із найбільш відповідальних етапів взаємодії з експертними установами. Питання мають бути чіткими, конкретними, не виходити за межі компетенції експерта, не містити правових оцінок. Неправильно сформульовані

питання можуть призвести до отримання неповної або неточної інформації, необхідності проведення додаткових експертиз [3, с. 30].

Підготовка матеріалів для експертного дослідження потребує особливої уваги до забезпечення їх повноти і якості. Експерт має отримати всі необхідні об'єкти дослідження, порівняльні матеріали, довідкові дані. Неповнота або неякісність наданих матеріалів може негативно вплинути на результати експертизи.

Контролюючі органи відіграють важливу роль у виявленні та розслідуванні економічних злочинів із використанням підроблених документів. Такі органи у процесі здійснення своїх контрольних функцій часто виявляють ознаки кримінальних правопорушень і можуть надати слідчим органам цінну інформацію для розслідування [9]. Основними контролюючими органами, з якими здійснюється взаємодія при розслідуванні економічних злочинів, є органи Державної податкової служби України, Державної митної служби України, Державної аудиторської служби України, Національного банку України, інші спеціалізовані контролюючі органи. Кожен із цих органів має свою специфіку діяльності та може надати різні види інформації.

Органи Державної податкової служби України володіють інформацією про фінансово-господарську діяльність суб'єктів господарювання, їхні податкові зобов'язання, факти порушення податкового законодавства. При розслідуванні злочинів із використанням підроблених документів така інформація може мати вирішальне значення для встановлення обставин справи.

Теоретичні та практичні проблеми методики розслідування злочинів включають питання ефективної взаємодії з контролюючими органами. Розроблення спеціальних методик такої взаємодії дозволяє підвищити якість розслідування та скоротити його строки. Особливої уваги потребує питання використання результатів контрольних заходів як доказів у кримінальному провадженні. Не всі матеріали контрольних органів можуть бути безпосередньо використані як докази. Необхідне їх процесуальне оформлення та перевірка у встановленому законом порядку [10, с. 116].

Координація дій слідчих органів і контролюючих органів особливо важлива при проведенні одночасних заходів у межах кримінального провадження та контрольних процедур.

Глобалізація економічних процесів і розвиток інформаційних технологій сприяють зростанню кількості транснаціональних економічних злочинів, зокрема тих, що вчиняються з використанням підроблених документів. Такі злочини часто мають складну структуру, коли окремі епізоди злочинної діяльності відбуваються в різних країнах, що потребує координованих зусиль правоохоронних органів різних держав.

Міжнародна співпраця в розслідуванні економічних злочинів здійснюється на основі міжнародних договорів про правову допомогу у кримінальних справах, конвенцій про боротьбу з організованою злочинністю, двосторонніх угод між правоохоронними органами різних країн. Основними формами такої співпраці є взаємна правова допомога, екстрадиція, спільні розслідування, обмін інформацією.

Особливості міжнародної співпраці при розслідуванні злочинів із використанням підроблених документів зумовлені необхідністю перевірки автентичності документів, виданих в інших країнах, установлення фактів їх підробки, виявлення джерел походження підроблених документів. Це потребує тісної співпраці з відповідними органами іноземних держав та обміну спеціальною інформацією.

Процедури міжнародної правової допомоги часто є доволі тривалими, що може негативно вплинути на ефективність розслідування. Тому важливе значення має розвиток прямих контактів між правоохоронними органами різних країн, створення спрощених процедур обміну інформацією в невідкладних випадках [1, с. 217].

Використання сучасних інформаційних технологій відкриває нові можливості для міжнародної співпраці в розслідуванні економічних злочинів. Створення міжнародних баз даних, систем автоматизованого обміну інформацією, технологій дистанційної ідентифікації дозволяє значно підвищити ефективність співпраці та скоротити її строки.

Проблеми методології криміналістики охоплюють питання адаптації національних методик розслідування до міжнародних стандартів і вимог [11, с. 117]. Розроблення уніфікованих підходів до розслідування транснаціональних злочинів дозволяє підвищити ефективність міжнародної співпраці.

Ефективна взаємодія під час розслідування економічних злочинів неможлива без налагодженої системи інформаційного забезпечення. Сучасні вимоги до швидкості та якості розслідування потребують використання автоматизованих інформаційних систем, баз даних, засобів телекомунікацій для забезпечення оперативного обміну інформацією між учасниками взаємодії [8, с. 88]. При розслідуванні злочинів із використанням підроблених документів особливе значення мають спеціалізовані бази даних, що містять зразки автентичних документів, інформацію про виявлені підробки, дані про осіб, причетних до виготовлення підроблених документів. Створення і ведення таких баз даних потребує координованих зусиль різних відомств та організацій.

Розкриття злочинів як пізнавальна діяльність значною мірою залежить від якості інформаційного забезпечення [9]. Сучасні методи аналізу великих масивів даних дозволяють виявляти приховані

зв'язки між різними фактами, встановлювати закономірності злочинної діяльності, прогнозувати можливі напрями розвитку ситуації.

Слід зазначити, що правове регулювання взаємодії здійснюється на кількох рівнях: конституційному, законодавчому та підзаконному. Конституційні принципи визначають загальні засади діяльності правоохоронних органів та їхньої взаємодії. Законодавчий рівень установлює конкретні процедури та механізми взаємодії. Підзаконні акти деталізують порядок практичної реалізації взаємодії [10, с. 111]. Основними принципами правового регулювання взаємодії є: принцип законності – вимагає здійснення всіх дій у межах, установлених законом; принцип координації – передбачає узгодження дій різних суб'єктів; принцип відповідальності за результати спільної діяльності; принцип конфіденційності при обміні службовою інформацією.

Однією з основних проблем у взаємодії між різними правоохоронними органами є недосконалість нормативно-правової бази, що регулює таку взаємодію. Чинні нормативні акти часто містять прогалини або суперечливі положення, що ускладнюють її практичну реалізацію. Особливо це стосується регулювання обміну інформацією між органами різної відомчої підпорядкованості [4, с. 147]. Організаційні проблеми охоплюють недостатню координацію дій різних органів, дублювання функцій, неефективний розподіл ресурсів. Відсутність єдиної системи управління процесом взаємодії призводить до розпорошення зусиль і зниження загальної ефективності розслідування.

Зміни у структурі злочинності в умовах воєнного стану зумовили появу нових видів економічних злочинів, пов'язаних із використанням підроблених документів для незаконного отримання гуманітарної допомоги, державних субсидій, соціальних виплат. Це потребує адаптації наявних методик взаємодії до нових умов [5, с. 127]. Мобілізація частини кваліфікованих кадрів та їх переорієнтація на вирішення завдань оборони країни призвела до скорочення кількості фахівців, здатних ефективно розслідувати складні економічні злочини. Це потребує більш раціонального використання наявних ресурсів та підвищення ефективності взаємодії. Активізація міжнародної співпраці у сфері надання правової допомоги Україні створила нові можливості для співробітництва з іноземними правоохоронними органами, але водночас потребує адаптації національних процедур до міжнародних стандартів.

Кібербезпека також набула критичного значення в умовах воєнного стану, що потребує посилення заходів захисту інформації при здійсненні взаємодії між різними органами. Використання захищених каналів зв'язку, шифрування інформації, верифікація учасників комунікації стали обов'язковими елементами такої взаємодії [3, с. 12].

Висновки

Аналіз особливостей взаємодії під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених у сфері господарської діяльності з використанням підроблених документів, дає змогу зробити кілька важливих висновків щодо стану та перспектив розвитку цього напрямку криміналістичної діяльності.

Взаємодія між різними суб'єктами кримінального провадження є необхідною умовою ефективного розслідування економічних злочинів із використанням підроблених документів. Складність таких злочинів, їхній міжгалузевий характер, необхідність використання спеціальних знань із різних сфер діяльності роблять неможливим успішне розслідування силами лише одного органу. Теоретичні основи взаємодії ґрунтуються на фундаментальних принципах криміналістичної науки та кримінального процесу, що розглядають розслідування як складну систему взаємопов'язаних елементів. Сучасні концепції пізнавальної діяльності слідчого підкреслюють колективний характер процесу встановлення істини у кримінальній справі.

Основними формами взаємодії є співпраця слідчих органів з оперативними підрозділами, експертними установами, контролюючими органами, іноземними правоохоронними органами. Кожна форма має свою специфіку та потребує особливих підходів до організації та здійснення.

Ефективність взаємодії значною мірою залежить від якості інформаційного забезпечення, яке включає системи збирання, обробки, передачі та захисту інформації. Сучасні вимоги до швидкості та якості розслідування потребують активного використання автоматизованих інформаційних систем і цифрових технологій. Організаційно-правові аспекти взаємодії вимагають подальшого покращення через низку системних проблем, включаючи недосконалість нормативно-правової бази, організаційні і технічні недоліки, кадрові питання. Вирішення цих питань потребує комплексного підходу на державному рівні.

Список бібліографічних посилань: 1. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Апостиль, 2012. 302 с. 2. Кірмач Л. А. Доказування як метод пізнання в процесі розслідування злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2003. 198 с. 3. Стратонов В. М. Теоретичні основи та практика пізнавальної діяльності слідчого : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 34 с. 4. Юшко В. О. Сутність пізнання на початковому етапі кримінального провадження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2014. 200 с. 5. Лукашевич В. Г., Юнацький О. В. Моделювання у криміналістиці та пізнавальній діяльності слідчого : монографія. Київ : КНТ, 2008. 184 с. 6. Лукашевич В. Г. Основи теорії професійного спілкування :

автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1993. 38 с. **7.** Каліуха К. В. Збирання, обробка та використання початкової інформації про злочин і особу злочинця : навч.-метод. посіб. Запоріжжя : КПУ, 2014. 210 с. **8.** Лисенко В. В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції (теорія та практика) : монографія. Київ : Логос, 2004. 323 с. **9.** Тищенко В. В. Розкриття злочинів як пізнавальна діяльність і основне завдання розслідування // Вибрані праці / В. В. Тищенко. Одеса : Гельветика, 2017. С. 386–391. **10.** Тищенко В. В., Барцицька А. А., Ващук О. П., Гресь Ю. О. Теоретичні та практичні проблеми методики і тактики розслідування злочинів : навч.-метод. посіб. Одеса : Юрид. літ., 2016. 310 с. **11.** Когутич І. І. Проблеми методології криміналістики та інших її складових частин : навч. посіб. Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. 234 с.

Надійшла до редколегії 07.10.2025

Прийнята до опублікування 21.11.2025

Zherdev V. K., Romanov M. Yu. Interaction in the course of Pre-trial Investigation of Criminal Offences Committed in the Sphere of Economic Activity Using Forged Documents

The study is devoted to a comprehensive analysis of the peculiarities of interaction in the course of pre-trial investigation of criminal offences committed in the sphere of economic activity using forged documents. The relevance of the topic is due to the increase in the number of such crimes, their transnational nature, the use of the latest technologies, and the need to ensure effective coordination between investigative, operational, expert, and supervisory bodies. The aim of the study is to identify the theoretical, legal and organisational aspects of interaction between participants in criminal proceedings and to develop practical recommendations for its improvement.

The methodological basis consists of general scientific and special methods – systemic-structural, comparative-legal, formal-dogmatic, modelling, analysis and synthesis. The scientific basis of the study is formed on the basis of the works of Ukrainian and foreign scientists in the field of criminology, criminal procedure and the organisation of law enforcement agencies.

The article substantiates the theoretical foundations of interaction between subjects of pre-trial investigation, reveals the essence of communication and coordination mechanisms, and characterises the forms of cooperation between investigative bodies and operational units, expert institutions, regulatory authorities and international law enforcement structures. Particular attention is paid to the role of expert research in proving document forgery, problems of procedural use of materials from operational and investigative activities, and issues of regulatory support for interaction.

Current trends in the development of interaction are identified, including the digitisation of investigative activities, the introduction of information systems for data exchange, the strengthening of cybersecurity requirements, and the adaptation of investigation methods to

the conditions of martial law. It is concluded that improving the effectiveness of cooperation is possible provided that the regulatory framework is improved, the organisational structure is optimised, international cooperation is developed, and the qualifications of participants in criminal proceedings are improved.

Keywords: cooperation, pre-trial investigation, economic crimes, forged documents, coordination, information exchange, expertise, operational support.

УДК 676.1:343.983+620.1:343.98 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.27>

Павло Павлович Канівець,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт);

 <https://orcid.org/0000-0003-2202-7119>,

e-mail: pasha3092@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПАПЕРУ, КАРТОНУ ТА ВИРОБІВ ІЗ НИХ

У статті комплексно досліджено методологічні та практичні аспекти проведення судової товарознавчої експертизи паперу, картону та виробів із них. Проаналізовано специфіку об'єкта дослідження, зумовлену широким асортиментом продукції, різноманітністю марок, композицій і технологій виробництва, що безпосередньо впливає на формування експертної методики. Систематизовано ключові завдання експертизи, спрямовані на ідентифікацію товарної позиції, встановлення відповідності якості нормативним вимогам, ідентифікацію дефектів та з'ясування причин їх виникнення. Окремлено основні етапи експертного дослідження, зокрема візуальний огляд, вимірювальні та лабораторні методи аналізу, метою яких є вивчення фізико-механічних (щільність, гладкість, вологість, міцність на розрив і зминання) та оптичних властивостей, а також хімічного складу. Особливу увагу приділено виявленню таких характерних дефектів, як розшарування, деформація, порушення цілісності поверхні, зміна кольору, що може свідчити про порушення технології виробництва, умов зберігання або транспортування. Запропоновано науково обґрунтовані рекомендації щодо вибору оптимального комплексу дослідницьких методів для вирішення конкретних експертних завдань, що сприятиме підвищенню об'єктивності, достовірності та доказовості висновків судової товарознавчої експертизи.

Ключові слова: судова товарознавча експертиза, папір, картон, ідентифікація, фізико-механічні властивості, дефекти, якість, стандартизація, експертна методика.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Із погляду судової товарознавчої експертизи особливий інтерес становлять папір, картон і вироби з них, що зумовлено їх універсальним та масовим застосуванням у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Ці матеріали виступають не лише як носії інформації в документах, елементах маркування та пакування товарів, але й як самостійні об'єкти цивільного обороту. Висока економічна значущість і функціональна роль

паперу та картону зумовляють їх часту участь у правопорушеннях, пов'язаних із виготовленням, обігом і використанням неякісної, фальсифікованої або контрафактної продукції [1].

Папір і картон є складними поліграфічними та полімерними композиціями, фізико-хімічні властивості яких визначаються якістю вихідної сировини (целюлози, деревинної маси, наповнювачів, покриттів), технологією виробництва та умовами подальшої експлуатації. Саме ця багатокомпонентність зумовлює широкий спектр потенційних дефектів, таких як розшарування, деформація, несанкціонована зміна барвистості або оптичних властивостей, що може свідчити як про відхилення від технологічного регламенту та порушення умов зберігання, так і про навмисну модифікацію продукції з метою обману споживачів [2].

З огляду на зазначене постає актуальне завдання розроблення чіткої, науково обґрунтованої методики проведення судової товарознавчої експертизи, здатної достовірно ідентифікувати вид, марку й сорт матеріалу, встановити відповідність його якості заявленим характеристикам або нормативним вимогам, а також виявити наявність і причини виникнення дефектів. Необхідність удосконалення таких методик особливо посилюється у справах, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності (виявлення контрафактної продукції), визначенням збитків від неналежної якості товару, а також у кримінальних провадженнях, де папір є матеріальним носієм інформації (наприклад, підробка документів, цінних паперів). Отже, вдосконалення експертних підходів до дослідження паперу, картону та виробів із них є вкрай актуальним і потребує комплексного наукового осмислення.

Стан дослідження проблеми

Аналіз сучасних наукових досліджень щодо паперу, картону та виробів із них засвідчує значний інтерес до технологічних аспектів їх виробництва, модифікації та вдосконалення [3–13]. Водночас із позицій судової товарознавчої експертизи ці роботи мають суттєвий прикладний потенціал для розв'язання ключових експертних завдань – ідентифікації матеріалу, виявлення дефектів та встановлення відповідності нормативним вимогам.

Дослідження у сфері створення нових покриттів, зокрема застосування сумішей катіонного крохмалю, гліцерину та полівінілового спирту для формування бар'єрних властивостей крафт-лайнера [3], а також використання леукоаврину для отримання гідрофобного паперу [4], надають експертам важливі орієнтири щодо хімічних маркерів і фізико-механічних характеристик матеріалу. Ці дані можуть бути використані для диференціації марок і видів паперу, виявлення несанкціонованих модифікацій або невідповідності заявленому

складу. Аналогічно, роботи з вивчення органомінеральних композитів для офісних паперів та огляди композитних матеріалів типу папір – полімер формують наукову основу для експертного встановлення функціонального призначення матеріалу та діагностики порушень технології виробництва.

Для експертної практики особливо значущими є результати, що стосуються розвитку аналітичних методів. Зокрема, методика кількісного визначення залишків гелану на папері [5] може бути використана як модель для виявлення несанкціонованих добавок або технологічних слідів, які впливають на якість і безпечність продукції. Дослідження з екстракції нановолокон целюлози з макулатури [6; 7] відкривають перспективи для ідентифікації сировинного складу та встановлення факту використання вторинної сировини, що може мати істотне значення у справах про фальсифікацію.

Оглядові праці, присвячені типології, властивостям і технологічним особливостям паперу [8; 9] та його інженерії [10], забезпечують теоретичну базу для класифікації об'єктів дослідження відповідно до міжнародних стандартів і технічних регламентів. Водночас аналіз робіт, присвячених детермінантам утворення відходів пакувальних матеріалів [11–13], дозволяє виявити потенційні слабкі ланки в логістичних процесах, що можуть зумовлювати виникнення дефектів продукції.

Попри наявність значного теоретичного фундаменту, аналіз літератури свідчить, що питання, безпосередньо пов'язані із судово-експертною методологією, залишаються на периферії наукового інтересу. Жодна з розглянутих робіт не ставить за мету розроблення алгоритмів чи критеріальних баз, адаптованих до потреб судової експертизи. Зокрема, недостатньо дослідженими залишаються такі аспекти, як:

- систематизація дефектів паперу та картону з урахуванням їхнього генезису (виробничі, транспортні, зберігання);
- розроблення експрес-методів попереднього аналізу;
- формування комплексу діагностичних ознак для встановлення контрафакту;
- визначення оптимальних методів відбору проб і підготовки зразків для різних видів лабораторного дослідження.

Таким чином, існує нагальна потреба в адаптації сучасних наукових досягнень паперової промисловості для створення цілісної, науково обґрунтованої методики судової товарознавчої експертизи, що базується на синтезі знань із хімії, матеріалознавства, технології та криміналістики й орієнтована на ефективне вирішення завдань правосуддя.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є теоретичне обґрунтування та розроблення науково-методичних підходів до проведення судової товарознавчої експертизи паперу, картону та виробів із них, спрямованих на підвищення об'єктивності, достовірності та доказовості експертних висновків.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі *завдання*:

- систематизувати та класифікувати об'єкти дослідження (папір, картон, вироби з них) з урахуванням їхнього функціонального призначення, сировинного складу, технології виробництва та вимог нормативно-технічної документації, що регламентує їхню якість;
- встановити перелік найпоширеніших дефектів цієї групи товарів, виявити їхні характерні ознаки та розробити алгоритм установлення причин їх виникнення (виробничі, транспортні, пов'язані з умовами зберігання або експлуатації);
- визначити комплекс сучасних інструментальних та лабораторних методів дослідження (фізико-механічних, оптичних, хімічних), оптимальних для вирішення конкретних експертних завдань, таких як ідентифікація матеріалу, виявлення слідів модифікації чи фальсифікації;
- розробити практичні рекомендації щодо послідовності дій експерта на всіх етапах дослідження – від зовнішнього огляду та відбору зразків до проведення аналізу та формування висновків, з акцентом на вирішення питань, що найчастіше ставляться перед експертом.

Особливу увагу в дослідженні приділено аналізу ознак, що можуть свідчити про несанкціоноване втручання у склад або властивості матеріалу (наприклад, наявність нехарактерних покриттів, домішок, слідів хімічної або фізичної обробки), а також розробленню критеріїв оцінювання відповідності якості зразка заявленим характеристикам і вимогам стандартів.

Наукова новизна дослідження

Застосовано комплексний підхід до розроблення методичного забезпечення судової товарознавчої експертизи паперу, картону та виробів із них, який до сьогодні не отримав належного висвітлення в науковій літературі. Запропоновано систематизовану класифікацію дефектів паперової продукції, побудовану як за їх зовнішніми проявами, так і за генезисом виникнення (виробничі, технологічні, експлуатаційні, пов'язані з умовами зберігання). Такий підхід дає змогу експерту не лише констатувати факт наявності дефекту, а й з більшою впевненістю встановлювати причинно-наслідковий зв'язок між порушенням технологічного процесу чи умов експлуатації та його наслідками. Сформовано й обґрунтовано комплекс діагностичних ознак для ідентифікації основних видів паперу та картону, а також для

виявлення фактів їх модифікації (наприклад, нанесення захисних покриттів, плазмова обробка, імпрегнація). Ці ознаки мають ключове значення для вирішення експертних завдань у справах, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності та встановленням фактів фальсифікації продукції. Адаптовано до потреб судової експертизи сучасні інструментальні методи аналізу (наприклад, спектроскопічні, хроматографічні, тести на бар'єрні властивості), які традиційно застосовуються в технологічних дослідженнях. Запропоновано алгоритм їх послідовного використання для ефективного вирішення конкретних експертних завдань, що істотно підвищує точність і об'єктивність результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу

Систематизація об'єктів судової товарознавчої експертизи – паперу, картону та виробів із них – є одним із першочергових завдань, що ґрунтується на комплексному аналізі їхнього функціонального призначення, сировинного складу, технології виробництва та вимог нормативно-технічної документації. Застосування класифікаційного підходу дає змогу впорядкувати об'єкти дослідження та забезпечити науково обґрунтований вибір адекватних методів аналізу і критеріїв оцінювання.

Згідно з чинними стандартами, зокрема ДСТУ 2098-92 «Виробництво паперу та картону. Терміни та визначення», папір класифікують на 10 основних категорій за призначенням: для друку, для письма, для малювання та живопису, електроізоляційний, папір-основа для скручування сигарет, абсорбуючий, технічний, світлочутливий, пакувальний та промисловий. Картон, який характеризується більшою поверхневою щільністю (понад 250 г/м²) та товщиною, поділяють за аналогічними ознаками, однак із домінуванням пакувальних, будівельних та конструкційних функцій [5; 11].

Ключовим аспектом класифікації є сировинний склад, що безпосередньо впливає на властивості матеріалу та його подальше застосування. За цим параметром розрізняють матеріали із цільних целюлозних волокон (наприклад, крафт-папір), із деревної маси, із вторинної сировини (макулатурні) та комбіновані [8; 9]. Сучасні тенденції свідчать про активне впровадження модифікованих волокон та полімерних покриттів для надання матеріалам спеціальних бар'єрних чи функціональних властивостей [5; 7; 10], що суттєво ускладнює їх подальшу ідентифікацію.

У контексті судової експертизи особливої уваги потребують нормативні вимоги до якості, які регламентують низку ключових показників. Структурно-механічні властивості, такі як маса 1 м², товщина, міцність на розрив і зминання, є визначальними для встановлення відповідності матеріалу заявленому сорту та марці [5]. Наприклад,

для офсетного паперу критично важливою є міцність у мокрому стані, що запобігає розриву полотна у друкарській машині. Оптичні властивості (білизна, непрозорість, гладкість) мають пріоритетне значення для паперу письмового та друкарського призначення, тоді як для пакувальних матеріалів пріоритетними є хімічні властивості – вологість, зольність, рН середовища, що впливають на бар'єрні функції та старіння матеріалу [5].

Експертна оцінка передбачає порівняння фактичних показників якості досліджуваного зразка з вимогами нормативного документа, на відповідність якому він заявлений. Відхилення від норм, наприклад підвищена ламкість, несанкціонована зміна відтінку або наявність нехарактерних домішок, можуть свідчити про використання неякісної сировини, порушення технології виробництва або умов зберігання [3; 12].

Таким чином, системний підхід до класифікації на основі комплексного аналізу призначення, складу, технології та вимог нормативів є фундаментом для формування об'єктивного і доказового висновку судової товарознавчої експертизи.

Важливим етапом судової товарознавчої експертизи є виявлення, фіксація та класифікація дефектів паперу, картону і виробів із них з метою встановлення причин їх виникнення та відповідальних сторін. Усі дефекти можна систематизувати за генезисом на чотири основні категорії: виробничі, транспортні, пов'язані з умовами зберігання та експлуатаційні.

Виробничі дефекти зумовлені порушенням технологічного регламенту на етапах приготування волокнистої маси, відливання, пресування, просушування або подальшої обробки. До них належать:

- неоднорідність структури (смути, хмаристий фон) – виникає внаслідок недостатньої коагуляції волокнистої маси або неправильно підбраного режиму відливання, що легко ідентифікується при огляді на просвіт;

- порушення лінійних розмірів або формату – спричинене несправністю або нерівномірною роботою різальних механізмів, встановлюється за допомогою вимірювальних інструментів;

- нестандартна зольність або вологість – результат порушення рецептури паперової маси чи режимів сушіння; підтверджується лабораторними методами, зокрема гравіметричним аналізом або випробуваннями у сушильних шафах [5; 12];

- забруднення (включення, плями) – можуть бути спричинені потраплянням сторонніх частинок із сировини, зносом деталей обладнання, виявляється під час мікроскопування [8];

- недостатня міцність на розрив або зминання – свідчить про порушення режиму механічного подрібнення волокон (зокрема макулатурної

сировини) або про недостатній вміст зв'язувальних речовин, визнається шляхом випробувань на розривних машинах [5].

Транспортні дефекти виникають під час перевезення та перевантаження продукції внаслідок механічних пошкоджень або недотримання правил пакування:

- деформація (зминання кутів, вигини, гофрування) – характерна для палітур без достатнього жорсткого захисту країв;

- розшарування шаруватого картону – виникає під час різких ударів або падіння палет;

- змочування або поява плям від вологи – свідчить про транспортування в неміщній або негерметичній тарі під час опадів.

Діагностика таких дефектів ґрунтується на зовнішньому огляді та аналізі характеру пошкоджень, які зазвичай мають локальний характер і переважно уражають верхні шари пачки.

Дефекти, пов'язані з умовами зберігання, мають довготривалий, часто масовий характер і зумовлені недотриманням температурно-вологісного режиму або тривалим впливом світла:

- пожовтіння, вигорання – результат фотохімічного старіння целюлози під дією ультрафіолетового випромінювання при зберіганні на світлі [3];

- поява плісняви, цвілі, плям мікробіологічного походження – спостерігається при зберіганні у приміщеннях із підвищеною відносною вологістю повітря (>75 %) [12];

- збільшена крихкість, втрата міцності – результат гідролітичного деградування целюлозних волокон в умовах високої температури та вологості.

Для встановлення причин таких дефектів застосовують методи мікроскопії для виявлення гіфів грибів, а також спектрофотометрію для оцінювання ступеня пожовтіння.

Експлуатаційні дефекти виникають уже на етапі використання продукції споживачем через невідповідність умов експлуатації призначенню матеріалу:

- розтріскування фарби на згинах – з'являється під час друку на папері з недостатньою еластичністю;

- розшарування картону при вирубці або бигуванні – результат використання матеріалу з недостатньою зв'язністю шарів для таких механічних навантажень;

- розмокання та деформація пакувального матеріалу – спричинені контактом з вологою під час використання матеріалу без належного гідрофобного покриття або просочення [5; 7].

Алгоритм встановлення причини дефекту включає такі етапи:

- 1) зовнішній огляд та фіксація – опис морфології, локалізації, поширення дефекту;

2) візуалізація на просвіт та у відбитому світлі – для виявлення внутрішньої неоднорідності, смуг, включень;

3) ідентифікація матеріалу – визначення типу, складу, наявності покриттів для оцінювання його нормативних властивостей [9];

4) вимірювальні та лабораторні тести – визначення фізико-механічних (міцність, вологість) та оптико-хімічних (білизна, pH) показників для порівняння з нормою;

5) синтез даних – співставлення характеру виявленого дефекту з результатами ідентифікації та лабораторних випробувань. Наприклад, локальне зминання краю аркуша з високою ймовірністю є транспортним пошкодженням, тоді як масове пожовтіння всієї пачки по всій товщі, поєднане зі зростанням крихкості, однозначно вказує на порушення умов зберігання.

Такий системний підхід дозволяє експерту не лише констатувати наявність дефекту, а й об'єктивно встановити його першопричину, що є ключовим для ухвалення судового рішення.

Вирішення експертних завдань ідентифікації, виявлення модифікацій та фальсифікації потребує застосування комплексного підходу, що ґрунтується на послідовному використанні методів – від неруйнівних до складних лабораторних аналізів. Такий підхід дозволяє отримати максимально повну інформацію про об'єкт дослідження.

1. Неруйнівні та мікроскопічні методи. Первинний етап передбачає органолептичне дослідження (візуальний огляд, тактильне вивчення) з метою оцінювання кольору, гладкості, однорідності поверхні, а також виявлення видимих дефектів. Для деталізації структури волокна, ідентифікації типу сировини (целюлоза, деревинна маса, макулатура) та визначення наявності домішок застосовується оптична мікроскопія у прохідному та відбитому світлі [8]. Скануюча електронна мікроскопія (СЕМ) з енергодисперсійним мікроаналізом (EDX) дозволяє отримати зображення високої роздільної здатності поверхні волокон і здійснити елементний аналіз мінеральних наповнювачів (каолін, тальк) або слідів покриттів, що є ключовим для диференціації марок паперу [9].

2. Фізико-механічні методи. Для оцінювання якості та відповідності нормативним вимогам застосовуються стандартні випробування на розривну довжину, опір зминанню, твердість за Шоппером – Ріглером, ступінь проклеювання, гладкість і вологозміцненість. Ці методи дозволяють виявити відхилення, спричинені порушенням технології виробництва або старінням матеріалу. Наприклад, аномально низька міцність на розрив може свідчити про надмірну кількість наповнювача або використання неякісної макулатури.

3. Оптичні методи. Спектрофотометрія в ультрафіолетовій та видимій областях (далі – UV-Vis) використовується для кількісного

визначення ступеня білизни та пожовтіння, що є індикатором фотохімічного старіння або наявності певних типів лігніну [3]. Інфрачервона спектроскопія з Фур'є-перетворенням (FTIR спектроскопія) є одним із найпотужніших інструментів для ідентифікації хімічного складу, оскільки дозволяє виявляти функціональні групи основних компонентів (целюлоза, лігнін), а також ідентифікувати види синтетичних полімерів, що застосовується в покриттях (полівінільний спирт, поліетилен), просоченнях або клеях [5; 7; 10].

4. Хімічні та хроматографічні методи. Гравіметричний аналіз є основним для визначення зольності (вмісту мінеральних наповнювачів) та вологості. Для виявлення специфічних модифікацій, таких як гідрофобні покриття (наприклад, на основі фторорганічних сполук) або сліди оптичних відбілювачів, що не виявляються візуально, застосовують високоефективну рідинну хроматографію (HPLC) та газову хроматографію-мас-спектрометрію (ГХ-МС) [12]. Ці методи дозволяють ідентифікувати та кількісно визначити навіть слідові концентрації речовин, що є беззаперечним доказом фальсифікації або несанкціонованого втручання.

Алгоритм вибору методів експертизи паперу, картону та виробів із них ґрунтується на характері поставленого експертного питання. Залежно від цілей дослідження застосовуються такі комбінації методів:

- для ідентифікації типу сировини оптимальним є послідовне використання мікроскопії (визначення форми волокон) та інфрачервоної спектроскопії (ідентифікація хімічного складу);

- для виявлення покриттів і просочень застосовують комплекс, що включає інфрачервону спектроскопію (ідентифікація природи полімеру), скануючу електронну мікроскопію або енергодисперсійний мікроаналіз (аналіз морфології поверхні та елементний склад), а також хроматографічні методи (аналіз органічних компонентів);

- для встановлення факту старіння чи деградації застосовують випробування на міцність, вимірювання ступеня білизни (UV-Vis) та рН-метрію водних витягів.

Таким чином, комплексне та послідовне застосування сучасних інструментальних методів забезпечує отримання об'єктивних, достовірних і доказових результатів, необхідних для формування науково обґрунтованого висновку судової товарознавчої експертизи.

Ефективність судової товарознавчої експертизи паперу, картону та виробів із них значною мірою залежить від дотримання чіткого алгоритму дій, який забезпечує об'єктивність, відтворюваність результатів та їхню доказову силу. На основі аналізу специфіки об'єктів дослідження і типових експертних завдань сформульовано уніфіковані практичні рекомендації щодо послідовності проведення експертного дослідження.

1. Підготовчий етап і зовнішній огляд. На початковому етапі експерт вивчає матеріали справи та постанову про призначення експертизи, визначає коло питань, що підлягають вирішенню. Після цього проводиться первинний зовнішній огляд усієї партії продукції або документа без вилучення зразків. Фіксуються загальні видимі ознаки – цілісність упаковки, наявність механічних пошкоджень, стан маркування, колір, однорідність поверхні. Цей етап дає змогу сформувати загальне уявлення про стан об'єкта та запланувати подальші дії з відбору проб.

2. Відбір зразків. Відбір проб здійснюється відповідно до вимог чинних стандартів (наприклад, ДСТУ EN ISO 186:2008 «Папір і картон. Метод відбирання проб для визначення середньої якості») з обов'язковим складанням акта відбору зразків, який має юридичну силу. Для однорідних партій застосовують метод випадкового відбору, для неоднорідних (наприклад, з видимими дефектами) – вибіркового з обов'язковим включенням дефектних ділянок. Відбираються як середні зразки для оцінювання загальних властивостей, так і мічені зразки безпосередньо з місць пошкоджень або з підозрою на фальсифікацію. Кожен зразок має бути ретельно маркований та забезпечений від перемішування.

3. Послідовність лабораторних досліджень. Аналіз слід проводити за принципом поступового ускладнення методів – від простих і неруйнівних до високоточних інструментальних. Такий підхід мінімізує ризик втрати інформації та контамінації зразка.

На первинному етапі (неруйнівні та малоруйнівні методи) здійснюється вимірювання геометричних параметрів (товщина, розміри), визначається маса 1 м², проводиться органолептичне оцінювання за допомогою лупи або мікроскопа на просвіт для виявлення смуг, включень та неоднорідності. Визначаються основні фізико-механічні показники – міцність на розрив, зминання, ступінь проклеювання.

На поглибленому етапі (лабораторні методи) на основі попередніх результатів формується програма поглибленого аналізу. Для ідентифікації сировинного складу та наповнювачів застосовують мікроскопію та інфрачервону спектроскопію. Виявлення покриттів, просочень або слідів хімічної модифікації здійснюється за допомогою інфрачервоної спектроскопії, хроматографічних методів (високоєфективної рідинної хроматографії, газової хроматографії-мас-спектрометрії) та елементного аналізу [5; 7; 10]. Для оцінювання ступеня старіння або порушень умов зберігання вимірюють рН водних витягів, ступінь пожовтіння (спектрофотометрія), вологість і зольність [12].

4. Аналіз отриманих даних і формування висновків. Отримані результати порівнюються з вимогами нормативно-технічної документації (заявленими в маркуванні або передбаченими для цього виду

продукції). Висновок має містити чіткі відповіді на всі поставлені питання, які ґрунтуються на об'єктивних даних. Для кожного твердження у висновку обов'язково наводиться його аргументація із зазначенням використаних методів дослідження та отриманих результатів.

Таким чином, запропонований алгоритм дій забезпечує системність і об'єктивність, зменшує вплив суб'єктивних факторів та підвищує доказову цінність експертного висновку, що має вирішальне значення для судового процесу.

Висновки

На підставі проведеного дослідження особливостей судової товарознавчої експертизи паперу, картону та виробів із них сформульовано такі основні висновки.

1. Запропоновано системний підхід до класифікації об'єктів дослідження, який ґрунтується на комплексному аналізі функціонального призначення, сировинного складу, технології виробництва та вимог нормативно-технічної документації. Такий підхід забезпечує структурованість експертної роботи й обґрунтований вибір оптимальних методів аналізу.

2. Встановлено перелік і характерні ознаки найпоширеніших дефектів паперової продукції з їх розподілом за генезисом виникнення (виробничі, транспортні, пов'язані з умовами зберігання та експлуатаційні) і розроблено алгоритм їх діагностики, що дозволяє експерту не лише констатувати факт дефекту, а й об'єктивно встановити причинно-наслідковий зв'язок.

3. Визначено й обґрунтовано комплекс оптимальних сучасних інструментальних і лабораторних методів дослідження (мікроскопія, спектроскопія, хроматографія, випробування на міцність), послідовне застосування яких забезпечує ефективне вирішення основних експертних завдань з ідентифікації матеріалу, виявлення слідів модифікації та фальсифікації.

4. Розроблено практичні рекомендації щодо уніфікованої послідовності дій експерта на всіх етапах дослідження – від відбору зразків до формування висновку, що сприяє підвищенню об'єктивності, достовірності та доказовості експертних висновків у судовому процесі.

Список бібліографічних посилань: 1. Методи визначення фальсифікації товарів / А. А. Дубініна, І. Ф. Овчиннікова, С. О. Дубініна та ін. Київ : Професіонал, 2010. 272 с. 2. Faria D. L., Mesquita Junior L., Do Lago R. C., Soriano J., Guimarães Júnior M., Pires N. J., Bezerra A. C. da S., Ramos T. S., Da Silva L. C. P., Mendes L. M., Sanadi A. R., Protásio T. de P., Tonoli G. H. D. Multilayer paper composites interconnected by oblong cuts and sodium silicate adhesive reinforced with cellulose nanofibrils derived from cardboard waste. *Cellulose*. 2025. Vol. 32. Pp. 4525–4552. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10570-025-06538-3>. 3. Dos Santos A. de A.,

Matos L. C., Durães A. F. S., Mendonça M. C., Muguet M. C. dos S., Damásio R. A. P., Sanadi A. R., Tonoli G. H. D. Kraftliner paper coated with cationic starch/glycerol and poly (vinyl alcohol) blends to generate water vapor and O₂ barriers. *Food Packaging and Shelf Life*. 2025. Vol. 47. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fpsl.2025.101435>. **4.** Srinivasan H., Arumugam H., Abdul Aleem M. I., Alagar M. A novel leucoaurin based trifunctional polybenzoxazines coated hydrophobic cellulose paper for packaging application. *Cellulose*. 2024. Vol. 31. Pp. 7713–7725. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10570-024-06049-7>. **5.** Henniges U., Brückle I., Khaliliyan H., Böhmendorfer S. Gellan residues on paper: quantification and implication for paper conservation. *Heritage Science*. 2024. Vol. 12. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40494-024-01160-1>. **6.** Najafabadipoor M., Abbaslou H., Bakhtiari S. Structural, morphological, and thermal properties of cellulose nanofibers extracted from waste paper. *Chemical Papers*. 2025. Vol. 79. Pp. 519–532. DOI: <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2026708/v1>. **7.** Kacou E. M., Xiao T., Wu L., Jia W., Huang L., Shi H. Mechanisms of action of plasma treatment in achieving hydrophobicity and antimicrobial properties in cardboard: a review. *Cellulose*. 2025. Vol. 32. Pp. 5841–5868. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10570-025-06613-9>. **8.** Ehman N., Vallejos M. E., Area M. C. Conventional Paper: Types and Properties // *The Handbook of Paper-Based Sensors and Devices* / ed. by G. Korotchenkov. Cham : Springer, 2025. Pp. 127–152. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-91080-7_6. **9.** Najibzadeh Z., Maleki H. R., Niroomand S. An extended goal programming approach with piecewise penalty functions for uncertain supplier-material selection problem in cardboard box manufacturing systems. *Scientific Reports*. 2024. Vol. 14. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-024-71527-8>. **10.** Ehman N., Vallejos M. E., Area M. C. Paper Engineering: General Considerations // *The Handbook of Paper-Based Sensors and Devices* / ed. by G. Korotcenkov. Cham : Springer, 2025. Pp. 189–204. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-91080-7_5. **11.** Nikou V., Sardianou E. Determinants of paper packaging waste: evidence across 28 EU countries. *Journal of Material Cycles and Waste Management*. 2025. Vol. 27. Pp. 1541–1556. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10163-025-02195-7>. **12.** Ahuja A., Samyn P., Rastogi V. K. Paper bottles: potential to replace conventional packaging for liquid products. *Biomass Conversion and Biorefinery*. 2024. Vol. 14. Pp. 13779–13805. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13399-022-03642-3>. **13.** Pirsá S. Cellulose-based cartons: production methods, modification, and smart/active packaging. *Cellulose*. 2024. Vol. 31. Pp. 3421–3445. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10570-024-05826-8>.

Надійшла до редакції 02.09.2025

Прийнята до публікування 13.11.2025

Kanivec P. P. Features of Forensic Commodity Examination of Paper, Cardboard and Products Made Therefrom

The paper examines the scientific and methodological foundations of forensic commodity examination of paper, cardboard and products made from them as objects of particular importance in the areas of document management, packaging and consumer protection. The relevance of the study is due to the high economic importance of these materials and, at the same time, their vulnerability to falsification, counterfeiting and damage during production, transportation and use. It has been established that modern scientific research in the field of paper production is focused mainly on improving technologies and modifying materials, but the problems of forming forensic expert methodology remain insufficiently studied. The scientific novelty of the work lies in the creation of a comprehensive approach to the systematisation of defects and the development of diagnostic features that take into account not only external manifestations, but also the genesis of their occurrence (during production, transport, storage or use). An algorithm for selecting analysis methods depending on the expert tasks set is proposed, covering non-destructive, physical-mechanical, optical, chemical and chromatographic research methods.

Particular attention is paid to the use of modern instrumental methods (optical and electron microscopy, infrared spectroscopy and spectrophotometry in the ultraviolet and visible regions, chromatographic analyses), which allow identifying the raw material composition, determining the coating, detecting traces of modifications and establishing the material's compliance with regulatory requirements. The practical value of the study lies in the formation of unified recommendations for expert actions at all stages of the examination – from external inspection and sample selection to the synthesis of results and the preparation of conclusions. The findings will help to increase the reliability and evidential value of expert conclusions in court proceedings related to document forgery, counterfeit products and the assessment of damages from poor-quality goods. Thus, the study lays the methodological foundation for the further integration of achievements in chemistry, materials science and forensics into the practice of forensic commodity expertise.

Keywords: forensic commodity examination, paper, cardboard, identification, physical and mechanical properties, defects, quality, standardisation, expert methodology.

УДК 343.983.3

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.28>

Олексій Андрійович Кожевніков,

Харківський науково-дослідний

експертно-криміналістичний центр МВС України,

відділ досліджень у сфері інформаційних технологій (завідувач);

<https://orcid.org/0000-0001-8976-0863>,

e-mail: 87alex@ukr.net

КРИМІНАЛІСТИЧНА РОЗВІДКА НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ФОТОЗОБРАЖЕНЬ

Дослідження присвячено визначенню змісту й особливостей криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень. Розкрито теоретичні та практичні аспекти використання спеціальних знань у сфері портретної та фототехнічної експертизи під час кримінального аналізу. Проаналізовано національний та зарубіжний досвід, а також чинну законодавчу базу України, що регламентує використання фотозображень у криміналістиці. Висвітлено етапи аналітичної діяльності, що потребують залучення експертів для забезпечення точності й надійності результатів аналізу. Окрему увагу приділено методам автоматичного розпізнавання об'єктів і прикладам інтеграції криміналістичних та аналітичних методів. На основі проведеного дослідження уточнено поняття «криміналістична розвідка на основі аналізу фотозображень» та обґрунтовано потребу у фаховій експертній участі.

Ключові слова: криміналістична розвідка, кримінальний аналіз, портретна експертиза, фототехнічна експертиза, спеціальні знання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасних умовах протидії злочинності перед правоохоронними органами постає складне завдання ефективного опрацювання великих масивів інформації та вчасного виявлення криміналістично значущих фактів. Одним із важливих інструментів у цьому процесі є аналіз фотозображень, які є потужним джерелом доказової та орієнтуючої інформації для розслідування злочинів. Попри впровадження новітніх технологій у діяльність правоохоронних органів України, методологічне забезпечення криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень залишається недостатньо розробленим. Особливо актуальними є питання взаємодії аналітиків і спеціалістів у галузі портретної та фототехнічної експертизи під час кримінального аналізу, впровадження автоматизованих систем розпізнавання об'єктів, а також оцінювання достовірності цифрових зображень в умовах поширення технологій фотомонтажу. Наявні в Україні підходи

до кримінального аналізу здебільшого спираються на традиційні методи оперативно-розшукової діяльності та не повною мірою враховують сучасні досягнення цифрової криміналістики та міжнародний досвід використання спеціалізованих аналітичних систем. Водночас у зарубіжній практиці накопичено значний досвід проактивного використання криміналістичної розвідки (*forensic intelligence*) на основі аналізу фотозображень [1], що потребує детального вивчення й адаптації до умов вітчизняної правоохоронної системи. Проблема також полягає у відсутності науково обґрунтованого визначення поняття «криміналістична розвідка на основі аналізу фотозображень», що ускладнює розроблення єдиного методологічного підходу до цього напрямку діяльності. Крім того, недостатньо дослідженими залишаються питання залучення спеціалістів у галузі портретної та фототехнічної експертизи до процесу кримінального аналізу, що негативно впливає на якість і достовірність його результатів.

Вирішення зазначених проблем потребує комплексного наукового дослідження теоретичних і практичних аспектів криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень, розроблення її концептуальних засад та методологічного інструментарію.

Стан дослідження проблеми

Різноманітні проблеми отримання та використання криміналістичної інформації з відкритих джерел стали темою досліджень багатьох учених, серед яких: О. В. Одерій [2], Р. А. Степанюк [3], О. О. Торбас [4], І. А. Федчак [5], М. Г. Шербаковський [6] та ін. Проте аспекти аналітичного використання фото- та відеозображень у системі кримінального аналізу залишаються недостатньо висвітленими. Окрему увагу в українських дослідженнях приділено розвитку цифрової криміналістики та впровадженню автоматизованих систем аналізу зображень, однак їх інтеграція у практику кримінального аналізу ще не має системного характеру. Вітчизняні правоохоронні органи лише починають впроваджувати методи розвідки на основі відкритих джерел (*Open Source Intelligence*, далі – OSINT), включаючи розпізнавання облич, геолокацію та верифікацію цифрових матеріалів, про що свідчать окремі аналітичні розробки Національної поліції України. У міжнародній практиці значний внесок у розвиток OSINT на основі фото- та відеоаналізу зробили дослідники та аналітичні центри, зокрема Eliot Higgins, Johanna Wild, Aric Toler (Bellingcat)¹, які розробили методики геолокації, верифікації та ідентифікації осіб за

¹ Advanced Guide on Verifying Video Content // Bellingcat : сайт. 30.06.2017. URL: <https://www.bellingcat.com/resources/how-tos/2017/06/30/advanced-guide-verifying-video-content/comment-page-1> (дата звернення: 11.10.2025).

відкритими джерелами. Проте в науковій літературі поки що відсутня єдина концепція криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень, яка б інтегрувала результати судових експертиз, аналітичних технологій і засобів OSINT у єдину методологічну систему. Також не розроблено чіткої класифікації етапів кримінального аналізу, що охоплюють розпізнавання облич, геолокацію, перевірку достовірності цифрових матеріалів і синтез інформації з відкритих джерел. Таким чином, сучасний стан наукової розробки проблеми характеризується значним теоретичним і практичним потенціалом, однак потребує подальшого систематизування, уніфікації методів та створення цілісної концепції криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень з урахуванням світового досвіду практики OSINT.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є обґрунтування криміналістичної розвідки фотозображень як окремого виду кримінального аналізу, що здійснюється із залученням спеціаліста в галузі портретної та фототехнічної експертизи для підвищення ефективності розслідування злочинів.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких *завдань*: проаналізувати теоретичні засади криміналістичної розвідки як виду кримінального аналізу; дослідити вітчизняну та зарубіжну практику залучення спеціалістів до кримінального аналізу фотозображень; визначити особливості застосування спеціальних знань у галузі портретної та фототехнічної експертизи під час криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень; запропонувати науково обґрунтоване визначення поняття «криміналістична розвідка на основі аналізу фотозображень» та визначити її місце в системі криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів.

Наукова новизна дослідження

Доповнено теоретичні засади криміналістичної розвідки фотозображень як виду кримінального аналізу із залученням спеціаліста в галузі портретної та фототехнічної експертизи. Розроблено рекомендації щодо проведення такого аналізу, що дозволяє підвищити ефективність розслідування злочинів.

Виклад основного матеріалу

У вітчизняній науковій літературі кримінальний аналіз визначається як «сукупність дій, спрямованих на ідентифікацію та встановлення зв'язків між інформацією, що стосується злочину, особами, пов'язаними з ним, та даними з різних джерел, а також подальше використання проаналізованих даних правоохоронними органами» [7]. Так, у навчальному посібнику «Основи кримінального аналізу» зазначено, що основним завданням кримінального аналізу є формування аналітичних продуктів для ухвалення рішень у діяльності правоохоронних

органів [5, с. 32]. Криміналістична розвідка є відносно новим напрямом у криміналістиці, який поєднує аналітичні методи збору й обробки інформації з методами судової експертизи [3]. У зарубіжній науковій літературі цей напрям отримав назву «*forensic intelligence*» і визначається як процес систематичного збору, оцінювання й аналізу криміналістично значущої інформації з метою підтримки оперативної та стратегічної діяльності правоохоронних органів [1]. Основною метою криміналістичної розвідки є виявлення, систематизація та аналіз криміналістично значущих даних, які можуть бути використані у процесі розслідування і розкриття злочинів. Однією з ключових особливостей криміналістичної розвідки є її інтеграційний характер, який поєднує традиційні методи криміналістики із сучасними технологіями аналізу даних. Використовуючи методи збору інформації з різних джерел, таких як цифрові носії, відеоспостереження, соціальні мережі та бази даних, криміналістична розвідка дозволяє отримати комплексні результати для встановлення обставин злочину. Важливим аспектом криміналістичної розвідки є використання фотозображень як джерела інформації. Завдяки аналітичному підходу можна отримати не лише загальні відомості про подію, а й деталізовану інформацію про осіб, предмети та механізми злочинної діяльності. Зокрема, аналіз фотозображень дозволяє встановлювати хронологію подій, ідентифікувати об'єкти, визначати можливі маршрути пересування підозрюваних і відтворювати загальну картину злочину. На основі вищезазначеного можна навести таке визначення терміна «криміналістична розвідка на основі аналізу фотозображень» – це вид кримінального аналізу, що здійснюється спеціалістами, які володіють спеціальними знаннями в галузі судової експертизи, або із залученням таких спеціалістів, та полягає в систематичному зборі, оцінюванні, обробці й аналізі криміналістично значущої інформації з різних джерел із застосуванням експертних методів дослідження з метою виявлення закономірностей злочинної діяльності, встановлення зв'язків між подіями та особами, формування аналітичних продуктів для підтримки оперативної, тактичної і стратегічної діяльності правоохоронних органів у розслідуванні та розкритті злочинів.

Сучасний кримінальний аналіз включає три основні напрями: стратегічний, операційний (оперативний) і тактичний аналіз [5, с. 29]. *Стратегічний* аналіз спрямований на виявлення довгострокових тенденцій злочинності та розроблення загальних стратегій протидії. *Операційний* (оперативний) аналіз забезпечує підтримку конкретних розслідувань шляхом обробки поточної інформації. *Тактичний* аналіз сфокусований на аналізі конкретних випадків для виявлення закономірностей та встановлення зв'язків між злочинами.

Важливим аспектом криміналістичної розвідки є використання фотозображень як інформаційного джерела. Фотозображення можуть

бути отримані з різних джерел: камер відеоспостереження, мобільних пристроїв, соціальних мереж, супутникових знімків, дронів та інших технічних засобів фіксації. Завдяки аналітичному підходу до обробки таких зображень можна отримати не лише загальні відомості про подію, а й деталізовану інформацію про осіб, предмети і механізми злочинної діяльності.

Аналіз фотозображень дозволяє встановлювати хронологію подій, ідентифікувати об'єкти, визначати можливі маршрути пересування підозрюваних та відтворювати загальну картину злочину. Крім того, систематичний аналіз великих масивів фотозображень дає змогу виявляти серійні злочини, встановлювати факти перебування осіб у певних місцях і часових проміжках, виявляти спільників злочинної діяльності.

Витчизняний досвід використання криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень

В Україні правові основи діяльності, що може бути віднесена до криміналістичної розвідки, закладені в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність», який регулює процес отримання та використання інформації для попередження, виявлення і розслідування злочинів¹. Однак цей законодавчий акт не містить конкретних положень щодо використання фотозображень у межах криміналістичної розвідки, що створює певну прогалину у правовому регулюванні цієї сфери.

Відповідно до ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України у кримінальному провадженні передбачено можливість проведення різних експертиз, до яких, зокрема, належать портретна і фототехнічна як окремі видів судових експертиз². Портретна експертиза призначається для ідентифікації особи за ознаками зовнішності, зафіксованими на фото- або відеозображеннях. Фототехнічна експертиза досліджує умови й обставини виготовлення фотознімків, технічні характеристики фотоапаратури, факти монтажу та ретушування зображень.

Національна поліція України почала активно впроваджувати у свою діяльність інтегровані камери з функцією розпізнання обличч,

¹ Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 11.10.2025).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 11.10.2025).

що значно підвищило можливості пошуку та ідентифікації особи. Крім того, створено інтегровані інформаційні системи, які дозволяють здійснювати пошук і порівняння фотозображень за різними параметрами. Також у структурі Експертної служби МВС України функціонують підрозділи портретної та фототехнічної експертизи, які надають методичну і практичну допомогу у проведенні досліджень фотозображень. Однак взаємодія між аналітичними підрозділами й експертними установами все ще потребує вдосконалення та формалізації.

Важливим кроком у розвитку криміналістичної розвідки стало впровадження у діяльність правоохоронних органів України методів OSINT. Національна академія внутрішніх справ активно розробляє спеціалізований навчальний модуль «OSINT у кримінальному провадженні», який включає методики роботи з фотозображеннями з відкритих джерел. Це свідчить про усвідомлення необхідності підготовки фахівців у цій галузі, що є важливим етапом для розвитку системи криміналістичної розвідки в Україні².

Практика застосування криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень в Україні демонструє позитивні результати у розслідуванні різних категорій злочинів. Зокрема, спеціалісти в галузі судової портретної експертизи Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України в період з жовтня 2019 року по лютий 2020 року включно ідентифікували 22 особи серед з понад 95 досліджених матеріалів. Серед ідентифікованих осіб були ті, хто вчинив кримінальні правопорушення як проти життя і здоров'я (вбивства, нанесення тілесних ушкоджень тощо), так і майнового характеру (крадіжки, грабежі, розбої). Крім того, були ідентифіковані особи, які брали участь у незаконних збройних формуваннях на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим [2].

Однак сьогодні існують певні проблеми вітчизняної практики, які потребують вирішення для підвищення ефективності криміналістичної розвідки на основі фотозображень. По-перше, відсутність єдиної

¹ Поліція Київщини продемонструвала роботу інтегрованих камер відеонагляду з функцією розпізнавання обличчя // Національна поліція України : офіц. сайт. 23.05.2023. URL: <https://npu.gov.ua/news/politsiia-kyivshchyny-prodemonstruvava-robotu-intehrovanykh-kamer-videonahliadu-z-funktsiieiu-rozpiznavannia-oblych> (дата звернення: 11.10.2025).

² Міжкафедральна взаємодія: у НАВС розробляють навчальний модуль «OSINT у кримінальному провадженні» // Національна академія внутрішніх справ : сайт. URL: <https://www.navs.edu.ua/news/mizhkafedralna-vzayemodiya-u-navs-rozroblyayut-navchalnij-modul-osint-u-kriminalnomu-provadhenni.html> (дата звернення: 11.10.2025).

методології проведення криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень, що призводить до різноманітних підходів у різних підрозділах правоохоронних органів. По-друге, недостатнє технічне оснащення та відсутність спеціалізованого програмного забезпечення, що обмежує можливості автоматизованого аналізу великих масивів зображень. По-третє, потребує вдосконалення взаємодія між оперативними підрозділами, аналітиками й експертами.

Міжнародна практика використання криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень

Країни Європейського Союзу, США, Канада й інші розвинені держави демонструють значний досвід використання криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень. Зокрема, у цих країнах створено спеціалізовані підрозділи та центри, що займаються аналізом візуальної інформації в контексті протидії злочинності. Так, у США функціонує розгалужена система баз даних фотозображень, що інтегрована із системами розпізнавання облич. Федеральне бюро розслідувань використовує систему «Ідентифікація наступного покоління» (*Next Generation Identification*, NGI), яка містить понад 30 мільйонів фотографій та дозволяє здійснювати автоматичний пошук за біометричними параметрами обличчя. Ця система інтегрована з базами даних правоохоронних органів штатів і забезпечує швидку ідентифікацію осіб.

Важливим елементом міжнародного досвіду в аналізі фотозображень є діяльність незалежних дослідницьких організацій, таких як Bellingcat, яка спеціалізується на OSINT-розвідці. Bellingcat розробила передові методики верифікації, геолокації та аналізу фотозображень з відкритих джерел. Їхні методики включають перехресну перевірку даних, аналіз метаданих фотографій, використання супутникових знімків для визначення місця зйомки, часової верифікації за тінями та погодними умовами². Методи, розроблені Bellingcat, ґрунтуються на принципі комплексного підходу до верифікації інформації. Зокрема, для визначення автентичності фотозображення використовується декілька незалежних методів: аналіз метаданих EXIF, зворотний пошук зображень, геолокація за архітектурними особливостями, перевірка погодних умов на момент зйомки, аналіз тіней для визначення часу доби.

¹ Intellectual Property: Patent Office Should Define Quality, Reassess Incentives, and Improve Clarity // GAO : сайт. 30.06.2016. URL: <https://www.gao.gov/products/gao-16-490> (дата звернення: 11.10.2025).

² Advanced Guide on Verifying Video Content // Bellingcat : сайт. 30.06.2017. URL: <https://www.bellingcat.com/resources/how-tos/2017/06/30/advanced-guide-verifying-video-content/comment-page-1> (дата звернення: 11.10.2025).

Ще одним важливим елементом зарубіжного досвіду є впровадження штучного інтелекту та машинного навчання для автоматизації процесів аналізу великих масивів фотозображень. Зокрема, алгоритми глибокого навчання дозволяють автоматично виявляти об'єкти на зображеннях, класифікувати їх, установлювати закономірності й аномалії в зображеннях. При цьому критично важливим залишається людський контроль за результатами автоматизованого аналізу.

Особливості застосування спеціальних знань у галузі портретної та фототехнічної експертизи

Портретна експертиза є одним із ключових напрямів використання спеціальних знань під час здійснення криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень. Предметом портретної експертизи є встановлення тотожності особи за ознаками зовнішності, зображення якої зафіксовано на фото або кадрах відеозапису. Експерт у процесі дослідження використовує науково обґрунтовані методики та методичні рекомендації з метою надання об'єктивного висновку. Під час аналізу зображень експерт урахує фактори, що можуть впливати на відображення ознак зовнішності: кут зйомки, освітлення, якість зображення, часовий інтервал між зйомками, можливі зміни зовнішності особи, особливі прикмети. Сучасна портретна експертиза активно використовує комп'ютерні технології. Спеціалізоване програмне забезпечення дозволяє здійснювати геометричне суміщення зображень, автоматичне визначення антропометричних точок, статистичний аналіз співвідношень елементів обличчя. Однак остаточний висновок про тотожність завжди формується експертом на основі комплексного аналізу всіх виявлених ознак.

На особливу увагу заслуговує питання використання систем автоматичного розпізнавання облич у контексті криміналістичної розвідки. Такі системи базуються на алгоритмах машинного навчання та здатні обробляти великі масиви зображень, виявляючи подібності між особами. Однак результати автоматичного розпізнавання не можуть розглядатися як категоричний висновок про тотожність і потребують обов'язкової перевірки експертом-портретистом. Системи автоматичного розпізнавання облич мають певні обмеження, пов'язані з якістю вихідних зображень, кутом зйомки, освітленням, частковими перекриттями обличчя. Крім того, такі системи можуть давати помилкові спрацювання, особливо при роботі з великими базами даних. Тому результати автоматичного розпізнавання повинні розглядатися як орієнтуюча інформація, що потребує експертної верифікації.

Фототехнічна експертиза досліджує технічні аспекти виготовлення фотозображень та їхньої модифікації. Предметом такої експертизи є встановлення технічних параметрів фотозйомки, виду застосованої

апаратури, умов освітлення, факту внесення змін до зображення. У контексті криміналістичної розвідки фототехнічна експертиза відіграє важливу роль у верифікації автентичності фотозображень. Сучасні технології цифрової обробки дозволяють вносити складні модифікації до зображень, що можуть бути практично непомітними при візуальному огляді. Методи фототехнічної експертизи дозволяють виявляти ознаки фотомонтажу, ретушування, зміни розмірів об'єктів, додавання або видалення елементів. Для цього використовуються спеціалізовані програмні засоби¹, що аналізують структуру файлу, метадані, характеристики шумів зображення, особливості компресії. Метадані фотозображень (EXIF-дані) містять цінну інформацію про умови зйомки: модель фотоапарата, параметри експозиції, дату і час створення файлу, GPS-координати місця зйомки. Однак слід ураховувати, що метадані можуть бути легко змінені або видалені, тому їх аналіз повинен проводитися у комплексі з дослідженням інших параметрів зображення. Крім того, фототехнічна експертиза дозволяє поліпшити якість зображень, підвищити контрастність, виокремити певні деталі, що є критично важливим для подальшого аналізу.

Методи автоматичного розпізнавання об'єктів у криміналістичній розвідці

Використання технологій автоматичного розпізнавання об'єктів на фотозображеннях є однією з ключових передумов ефективного здійснення криміналістичної розвідки. Сучасні технології комп'ютерного зору та машинного навчання дозволяють автоматизувати процес аналізу великих масивів візуальної інформації, що значно підвищує ефективність роботи аналітиків. Розпізнавання облич базується на виявленні біометричних характеристик обличчя та їх порівнянні з еталонними зразками. Сучасні алгоритми використовують згорткові нейронні мережі, які навчаються на великих датасетах зображень облич. Після навчання система здатна виокремлювати унікальні характеристики обличчя та формувати числовий вектор ознак, який може використовуватися для пошуку схожих облич у базі даних. Системи розпізнавання облич можуть працювати у двох режимах: верифікації (підтвердження тотожності конкретної особи) та ідентифікації (пошук особи серед множини кандидатів). У контексті криміналістичної розвідки найчастіше використовують режим ідентифікації, коли невідоме обличчя з фотозображення порівнюється з базою даних осіб, що перебувають у розшуку або становлять оперативний інтерес [8]. Важливими параметрами систем розпізнавання

¹ Authenticate: Photo, Video, and Deepfake Forensics // Amped Software : сайт. URL: <https://ampedsoftware.com/authenticate> (дата звернення: 11.10.2025).

облич є точність розпізнавання та швидкість обробки. Сучасні системи демонструють точність понад 99 % при ідеальних умовах зйомки. Однак у реальних умовах точність може значно знижуватися через погану якість зображень, незвичайні ракурси, часткові перекриття обличчя, зміни зовнішності особи.

Розпізнавання транспортних засобів є важливим напрямом криміналістичної розвідки, особливо при розслідуванні злочинів проти власності, дорожньо-транспортних пригод, викрадень людей. Системи автоматичного розпізнавання можуть ідентифікувати номерні знаки, марку та модель автомобіля, колір, характерні особливості. Такі системи широко використовують у системах відеоспостереження на дорогах та при в'їздах до міст. Розпізнавання об'єктів загального призначення дозволяє автоматично виявляти на зображеннях різноманітні предмети: зброю, наркотичні засоби, викрадене майно, специфічні предмети, що можуть свідчити про належність до певних злочинних груп. Для цього використовують алгоритми машинного навчання, навчені на спеціалізованих датасетах.

Геолокація за зображеннями є важливим методом криміналістичної розвідки, що дозволяє встановити місце зйомки фотографії навіть за відсутності GPS-даних. Цей метод базується на аналізі архітектурних особливостей, ландшафту, характерних об'єктів, вивісок, дорожніх знаків. Для геолокації використовують як автоматизовані методи (пошук подібних зображень, аналіз супутникових знімків), так і експертний аналіз.

Аналіз тіней на фотозображеннях дозволяє визначити час доби й орієнтацію об'єктів. Цей метод базується на астрономічних розрахунках положення сонця в конкретний час і географічному місці.

Етапи кримінального аналізу з використанням фотозображень

Процес криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень можна структурувати в кілька послідовних етапів, адаптуючи загальні підходи кримінального аналізу (за І. А. Федчаком) [5, с. 178] до специфіки роботи з візуальною інформацією.

Перший етап – збір і первинна обробка фотозображень. На цьому етапі здійснюється виявлення та отримання фотозображень із різних джерел: місць події, систем відеоспостереження, баз даних правоохоронних органів, соціальних мереж, а також фотозображень, наданих свідками і потерпілими. Важливо забезпечити цілісність зібраної інформації, задокументувати джерела отримання зображень, створити резервні копії.

Первинна обробка включає каталогізацію зображень, вилучення метаданих, оцінювання якості та придатності для подальшого аналізу. На цьому етапі може виникнути потреба в поліпшенні якості зображень, корекції освітлення, підвищенні чіткості. Такі операції

повинні проводитися з дотриманням вимог щодо збереження оригінальних файлів.

Другий етап – категоризація та систематизація інформації. Зібрані фотозображення класифікуються за різними критеріями: час створення, місце зйомки, зображені об'єкти, джерело отримання. Формується база даних зображень із можливістю пошуку за різними параметрами. Систематизація інформації дозволяє виявити закономірності, встановити хронологічну послідовність подій, виявити прогалини в зібраних даних. На цьому етапі аналітик формує загальну картину наявної візуальної інформації та визначає напрями подальшого дослідження.

Третій етап – аналітична обробка й ідентифікація об'єктів. На цьому етапі здійснюється детальний аналіз зображень із використанням як автоматизованих систем розпізнавання, так і експертної оцінки. Проводиться ідентифікація осіб за допомогою портретної експертизи та систем розпізнавання облич, розпізнавання транспортних засобів, виявлення предметів, що можуть мати криміналістичне значення.

Важливим елементом цього етапу є встановлення зв'язків між різними зображеннями. Аналітик виявляє однакові обличчя, транспортні засоби або об'єкти на різних фотографіях, що дозволяє відтворити маршрути пересування, встановити контакти між особами, визначити послідовність подій. Для візуалізації таких зв'язків використовують спеціалізовані програмні засоби, що дозволяють створювати мережеві граfi та часові лінії.

Четвертий етап – верифікація та перехресна перевірка інформації. Отримані результати аналізу підлягають обов'язковій верифікації з використанням незалежних джерел інформації. Застосовуються методи OSINT для підтвердження автентичності зображень, часової та географічної прив'язки. Проводиться порівняння з іншими доказами у кримінальному провадженні: показаннями свідків, матеріалами слідчих дій, результатами інших експертиз. Верифікація включає перевірку технічної автентичності зображень засобами фототехнічної експертизи, підтвердження особи свідків або потерпілих за необхідності, перевірку відповідності погодних умов та часу доби. Якщо виявляються невідповідності або ознаки маніпуляції зображеннями, проводиться додаткове дослідження для з'ясування їх причин.

П'ятий етап – синтез інформації та формування аналітичного продукту. На завершальному етапі здійснюється узагальнення всіх отриманих результатів та формування аналітичного документа. Аналітичний продукт повинен містити систематизовану інформацію про виявлені факти, встановлені зв'язки, висновки щодо обставин події, рекомендації для подальшого розслідування.

Аналітичний документ супроводжується ілюстративним матеріалом: схемами зв'язків між особами, картами маршрутів пересування, часовими лініями подій, порівняльними таблицями зображень. Важливо, щоб аналітичний продукт був структурованим, зрозумілим для користувачів без спеціальних знань у галузі аналізу зображень, містив чіткі посилання на джерела інформації.

Висновки

Криміналістична розвідка на основі аналізу фотозображень є сучасним та перспективним напрямом розвитку криміналістики, що поєднує традиційні методи судової експертизи з новітніми технологіями аналізу даних. Систематичне використання візуальної інформації дає змогу значно підвищити ефективність розслідування злочинів, установлювати зв'язки між подіями й особами, а також виявляти закономірності злочинної діяльності. Вітчизняний досвід свідчить про поступове впровадження елементів криміналістичної розвідки в діяльність правоохоронних органів України. Створюються спеціалізовані бази даних, упроваджуються методи OSINT, розвиваються компетенції фахівців. Водночас є значний потенціал для вдосконалення цієї галузі, зокрема в аспектах систематизації методологічної бази, покращення технічного оснащення та вдосконалення правового регулювання.

Зарубіжний досвід свідчить про високу ефективність комплексного підходу до аналізу фотозображень, що поєднує автоматизовані системи розпізнавання з експертною верифікацією результатів. Команди аналітиків, експертів та спеціалістів з інформаційних технологій забезпечують максимальну точність і достовірність у криміналістичній розвідці. Спеціальні знання в галузі портретної та фототехнічної експертизи залишаються критично важливими для забезпечення надійності і точності результатів аналізу. Результати автоматичного розпізнавання слід розглядати як орієнтуючу інформацію, яка підлягає обов'язковій експертній верифікації.

Правові й етичні аспекти використання фотозображень потребують особливої уваги. Важливо забезпечити баланс між потребами правоохоронної діяльності та захистом прав і свобод громадян, дотримуючись принципів законності, пропорційності та недискримінації. Перспективи розвитку криміналістичної розвідки на основі аналізу фотозображень пов'язані з подальшим удосконаленням технологій штучного інтелекту, розробленням нових методів виявлення маніпуляцій із зображеннями, створенням інтегрованих аналітичних платформ і розвитком міжнародного співробітництва. Упровадження рекомендацій щодо створення єдиної методології, технічної інфраструктури, системи підготовки фахівців і вдосконалення правового регулювання дозволить значно підвищити ефективність

криміналістичної розвідки в Україні та забезпечити її відповідність міжнародним стандартам.

Список бібліографічних посилань: 1. Milne R. Forensic intelligence. Boca Raton : CRC Press, 2012. 288 p. DOI: <https://doi.org/10.1201/b10137>. 2. Одерій О. В., Кожевніков О. А. Отримання криміналістично значущої інформації шляхом аналізу відкритих інтернет-джерел. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 4 (73). С. 144–155. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-73-4-144-155>. 3. Степанюк Р. А. Розвідка у криміналістиці й оперативно-розшуковій діяльності. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка*. 2024. Вип. 2 (1). С. 191–203. DOI: <https://doi.org/10.33766/2786-9156.106.1.191-203>. 4. Торбас О. О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень : підручник. Одеса : Юридика, 2024. 180 с. 5. Федчак І. А. Основи кримінального аналізу : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 288 с. 6. Щербаковський М. Відкриті джерела кіберпростору як об'єкти судово-експертного дослідження. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2024. Вип. 2. С. 10–27. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2024.02>. 7. Пиріг І., Прокопов С. Використання сучасних техніко-криміналістичних засобів розпізнання та ототожнення особи за ознаками зовнішності під час розслідування кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 4 (131). С. 129–136. DOI: <https://doi.org/10.32782/2078-3566-2024-4-19>. 8. Kumar A., Singh P., Bhoi A. K. Face Recognition System Based on Convolutional Neural Network (CNN) for Criminal Identification // *Proceedings of International Conference on Communication and Artificial Intelligence*. Singapore : Springer, 2022. Pp. 11–18.

Надійшла до редколегії 15.10.2025

Прийнята до публікування 03.12.2025

Kozhevnikov O. A. Forensic Intelligence Based on Photo Image Analysis

The article continues the study of theoretical and practical aspects of such an information and analytical process as forensic intelligence. It is considered as a separate type of criminal analysis carried out by a person (subject) who has special knowledge in the field of forensic examination or with the involvement of such a person. Forensic intelligence based on photo image analysis combines elements of analytical, expert and operational-investigative activities, ensuring the systematisation and evaluation of criminally significant information to improve the effectiveness of investigations. The concept of “forensic intelligence based on the analysis of photographic images” is defined as a type of criminal analysis that involves the systematic collection, processing, evaluation and interpretation of visual data using specialised knowledge in the field of portrait and photographic expertise. It is emphasised that the involvement of an expert ensures the objectivity and evidential value of the results obtained.

At the same time, automated recognition systems should be considered only as an auxiliary tool that requires mandatory expert verification. Domestic and foreign experience has been analysed, in particular the use of OSINT methods, artificial intelligence technologies and face recognition systems in forensic practice. The main stages of forensic investigation using photographic images have been identified, from the collection of materials and initial processing to their verification and the formation of analytical conclusions.

It is concluded that the further development of this area requires the creation of a unified methodological base, improvement of interaction between analytical and expert units, expansion of technical capabilities and a system for training specialists. This will contribute to the formation of an effective national model of forensic intelligence that is compatible with international standards.

Keywords: forensic intelligence, criminal analysis, portrait examination, photographic examination, special knowledge.

УДК 343.983.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.29>

Олексій Андрійович Лозовий,

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
(м. Харків),*

кафедра криміналістики (аспірант);

<https://orcid.org/0009-0009-5355-7842>,

e-mail: lozovoy2805@gmail.com

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ЩОДО ДНК-ОБЛІКІВ ТА НАПРЯМИ ЇХ УПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто європейські стандарти щодо ДНК-обліків та окреслено напрями їх впровадження в Україні. Проаналізовано історію підписання Прюмського договору 2005 року та розкрито його основні положення, які забезпечують державам – членам Європейського Союзу можливість автоматичного взаємного доступу до національних генетичних баз даних. З'ясовано окремі правові, організаційні і технічні стандарти функціонування ДНК-обліків, викладені в рекомендаціях Європейської мережі криміналістичних наукових установ – офіційного консультативно-дорадчого органу Європейського Союзу з питань судово-експертної діяльності.

Ключові слова: європейські стандарти, ДНК-обліки, Прюмський договір, Європол, ENFSI, експертна служба.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Рівень злочинності в Україні, як і в більшості країн світу, має тенденцію до зростання. Для забезпечення ефективної протидії злочинності правоохоронні органи різних держав мають бути здатними оперативно обмінюватися інформацією. Одним із ключових інструментів, що сприяють ідентифікації осіб, причетних до злочинів, є генетичні бази даних. Вони містять унікальну інформацію про індивідуальні генетичні профілі та дозволяють встановлювати зв'язок між біологічними слідами, вилученими з місця події, і конкретною особою.

Стан дослідження проблеми

Питання використання ДНК у криміналістичній практиці висвітлювали у своїх наукових працях Н. М. Дяченко [1], Р. А. Степанюк [2], А. С. Повх та С. М. Романчук [3]. Законодавчі аспекти забезпечення генетичної ідентифікації в Україні досліджувалися В. В. Білосусом [4], а питання впровадження зарубіжного досвіду використання ДНК-обліків у практику вітчизняних правоохоронних органів – В. О. Гусевою [5]. Проблеми ДНК-ідентифікації особи в судово-медичній практиці стали об'єктом дослідження Р. Г. Кривди [6]. Попри

значний науковий інтерес до зазначеної тематики, низка питань, пов'язаних з імплементацією європейських стандартів щодо формування та використання ДНК-обліків в Україні, досі залишається недостатньо дослідженою.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз європейських стандартів ДНК-обліків на основі рекомендацій Європейської мережі криміналістичних наукових установ (*European Network of Forensic Science Institutes*, далі – ENFSI) та визначення можливостей їх використання в Україні. Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *завдання*: здійснити аналіз європейських стандартів щодо ДНК-обліків; дослідити нормативно-правову базу Європейського Союзу, що регламентує впровадження правових, технічних і організаційних стандартів у цій сфері; оцінити доцільність і можливість закріплення відповідних положень та стандартів у національному законодавстві України.

Наукова новизна дослідження

Проаналізовано окремі нормативні акти Європейського Союзу, що встановлюють правові, технічні й організаційні стандарти ДНК-обліків у країнах – членах ЄС (на основі рекомендацій ENFSI). На підставі проведеного аналізу обґрунтовано висновок, що створення, підтримання та регулярне оновлення національної генетичної бази даних є обов'язковою умовою для держав – членів Європейського Союзу, а також необхідним кроком для країн, які прагнуть інтегруватися до європейського простору криміналістичного співробітництва, зокрема України.

Виклад основного матеріалу

Ще у 1997 році Рада Європейського Союзу запропонувала державам-членам розглянути можливість створення національних баз даних ДНК. Наступним кроком стало формування у 2001 році Європейського стандартного набору (*European Standard Set*) локусів, який забезпечив можливість порівняння ДНК-профілів, отриманих у різних країнах. У 2009 році цей набір було розширено п'ятьма додатковими локусами¹. Реальне ж надання автоматизованого доступу до національних генетичних баз даних країн-партнерів було реалізовано лише після підписання Прюмського договору.

Прюмський договір, відомий також як Прюмська конвенція або «Шенгенська угода III», був укладений 27 травня 2005 року у місті

¹ Guideline for DNA database management review and recommendations. 05.10.2023 // European Network of Forensic Sciences Institutes : сайт. URL: <https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2023/10/ENFSI-GUIDELINE-FOR-DNA-DATABASE-MANAGEMENT-REVIEW-AND-RECOMMENDATIONS.pdf> (дата звернення: 09.09.2025).

Прюм (Німеччина) сімома державами – Німеччиною, Іспанією, Францією, Люксембургом, Нідерландами, Австрією та Бельгією. Сьогодні автоматичний обмін даними здійснюється також між Португалією, Чехією, Угорщиною, Румунією, Швецією, Кіпром, Естонією, Литвою, Латвією, Мальтою, Польщею, Словаччиною, Фінляндією, Хорватією та Словенією. Положення Прюмського договору створили правову основу для обміну даними між державами – членами ЄС, зокрема щодо ДНК-профілів, відбитків пальців і відомостей, пов'язаних із тяжкими злочинами, у тому числі торгівлею наркотиками. Водночас навіть у межах дії Прюмського договору національні правові обмеження залишаються чинними. Так, у Португалії дозволено пошук лише серед ДНК-профілів осіб, засуджених до трьох років позбавлення волі і більше, а також серед профілів, отриманих із речових доказів або зразків осіб, які перебувають під слідством [5, с. 122].

У червні 2008 року Рада Європейського Союзу трансформувала положення Прюмського договору в законодавство ЄС, ухваливши Рішення Ради ЄС про поглиблення транскордонного співробітництва, зокрема у сфері боротьби з тероризмом і транснаціональною злочинністю (*The EU Prüm Decision*). Нове законодавство встановило зобов'язання для кожної держави –члена ЄС створити національну базу даних ДНК та забезпечити її доступність для автоматизованого пошуку іншими державами-членами. Оскільки ДНК-профілі кваліфікуються як персональні дані, їх збирання, оброблення та обмін регулюються нормами європейського права про захист персональних даних. Спочатку ці питання регулювалися Директивою 95/46/ЄС про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних, а з травня 2018 року – Регламентом (ЄС) 2016/679 (*General Data Protection Regulation*)¹. Для установ, діяльність яких безпосередньо пов'язана із забезпеченням правопорядку, застосовується також Директива (ЄС) 2016/680, відома як Директива правоохоронних органів². Вимоги цих актів поширюються і на судово-медичні та криміналістичні бази даних ДНК.

¹ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) // EUR-Lex : офіц. сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679> (дата звернення: 09.09.2025).

² Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council

Відповідно до ст. 8 Регламенту (ЄС) 2024/982 (далі – Prüm II) держави-члени зобов'язані вживати належних організаційних і технічних заходів для забезпечення конфіденційності, цілісності та захищеності довідкових ДНК-даних, які передаються іншим державам-членам або Європолу. Зокрема, встановлено вимогу щодо шифрування інформації під час передачі та зберігання. Європол так само зобов'язаний дотримуватися аналогічних стандартів захисту конфіденційності та цілісності інформації, отриманої від держав-членів.

Кожна держава – член ЄС та Європол мають гарантувати, що передані профілі ДНК відповідають установленим критеріям якості, достатнім для здійснення автоматизованого порівняння. Європейська комісія ухвалює імплементаційні акти, якими визначає мінімальні стандарти якості профілів ДНК, а також встановлює перелік європейських та міжнародних технічних стандартів, обов'язкових для застосування державами-членами та Європолом під час обміну еталонними даними ДНК¹.

Крім того, п. 18 Prüm II передбачено, що участь держав-членів у системі автоматизованого пошуку та обміну поліцейськими даними залишається добровільною. Якщо держава-член ухвалює рішення долучитися до системи, вона отримує право робити запити до баз даних інших держав лише на засадах взаємності, тобто за умови надання доступу до власних національних баз даних для запитів з боку партнерів. Держави-члени зобов'язані створити національні індекси поліцейських дос'є, а також повинні самі вирішувати, які національні бази даних, створені для запобігання, виявлення та розслідування кримінальних злочинів, використовувати для створення своїх національних індексів поліцейських обліків. Ці індекси включають дані з національних баз даних, які поліція зазвичай перевіряє при отриманні запитів на інформацію від інших правоохоронних органів. Крім того, Prüm II засновано Європейську систему індексів поліцейських даних (*European Police Record Index System, EPRIS*), яка функціонує за принципом «конфіденційності за задумом». Для забезпечення захисту персональних даних у системі застосовується псевдонімізація – індекси та запити не містять відкритих ідентифікаційних відомостей,

Framework Decision 2008/977/JHA // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj/eng> (дата звернення: 09.09.2025).

¹ Regulation (EU) 2024/982 of the European Parliament and of the Council of 13 March 2024 on the automated search and exchange of data for police cooperation, and amending Council Decisions 2008/615/JHA and 2008/616/JHA and Regulations (EU) 2018/1726, (EU) No 2019/817 and (EU) 2019/818 of the European Parliament and of the Council (the Prüm II Regulation) // EUR-Lex : сайт. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202400982 (дата звернення: 09.09.2025).

а представлені у вигляді алфавітно-цифрових рядків. Важливим положенням Prüm II є заборона для держав-членів або Європолу скасовувати псевдонімізацію та розкривати ідентифікаційні дані, які призвели до збігу. Водночас наголошено, що обмін індексами національних поліцейських реєстрів стосується виключно осіб, засуджених або підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, а автоматизований пошук у національних базах даних дозволяється лише з метою запобігання, виявлення та розслідування тяжких злочинів, за які в запитуючій державі-члені передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше одного року¹.

В останні роки Європол отримав значну кількість біометричних даних підозрюваних та засуджених за тероризм і тяжкі кримінальні злочини від компетентних органів третіх країн відповідно до Регламенту (ЄС) 2016/794, зокрема дані, зібрані безпосередньо із зон бойових дій. Утім, у багатьох випадках такі дані не могли бути повною мірою використані, оскільки вони не завжди були доступними для компетентних органів держав – членів ЄС. З огляду на це Prüm II передбачає інтеграцію даних, отриманих від органів влади третіх країн і збережених Європолом, у загальноєвропейську систему обміну біометричною інформацією. Такий підхід покликаний забезпечити державам-членам доступ до інформації, отриманої ззовні, що суттєво підвищує потенціал для запобігання, виявлення та розслідування серйозних кримінальних правопорушень, у тому числі злочинів транснаціонального характеру.

Відповідно до положень Prüm II Європол повинен мати можливість здійснювати пошук у базах даних держав-членів за даними, отриманими від органів влади третіх країн, із повним дотриманням правил і умов, передбачених Регламентом (ЄС) 2016/794, з метою встановлення транскордонних зв'язків між кримінальними справами, що перебувають у компетенції Європолу. Можливість використовувати дані на додаток до інших баз даних, доступних Європолу, дозволить проводити більш повний і обґрунтований аналіз, що дасть змогу Європолу надавати кращу підтримку компетентним органам держав-членів у запобіганні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень.

¹ Regulation (EU) 2024/982 of the European Parliament and of the Council of 13 March 2024 on the automated search and exchange of data for police cooperation, and amending Council Decisions 2008/615/JHA and 2008/616/JHA and Regulations (EU) 2018/1726, (EU) No 2019/817 and (EU) 2019/818 of the European Parliament and of the Council (the Prüm II Regulation) // EUR-Lex : сайт. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202400982 (дата звернення: 09.09.2025).

Для кращого розуміння європейських стандартів щодо ДНК-обліків розглянемо окремі правові, організаційні і технічні стандарти, викладені в рекомендаціях ENFSI – офіційному консультативно-дорадчому органі Європейського Союзу з питань судової експертизи. Зазначимо, що Експертна служба МВС України у 2002 році здобула повноправне членство в ENFSI¹. Це підтверджує відповідність діяльності Служби високим міжнародним стандартам у сфері судово-експертної діяльності, а також означає, що висновки, видані її фахівцями, мають міжнародне визнання і можуть бути використані в судових процесах у різних країнах.

Робоча група з ДНК ENFSI наголошує, що кожна європейська країна повинна мати власну базу даних криміналістичної ДНК, оскільки це сприяє: підвищенню ефективності розкриття злочинів; збільшенню кількості розкритих кримінальних правопорушень; прискоренню процесу їх розслідування; оптимізації використання робочого часу поліції; можливості об'єднання нерозкритих злочинів між собою; ідентифікації осіб, які приховують свою особистість.

ENFSI визначає окремі джерела ДНК-профілів, що можуть бути включені до національних баз даних ДНК. У більшості європейських країн, які вже мають такі бази, спеціальне законодавство регулює, які саме профілі ДНК можуть або повинні бути внесені. У деяких державах для цього додатково потрібен дозвіл суду. Оскільки головною метою функціонування бази даних ДНК є пошук збігів між слідами, вилученими з місць подій (*crime-related stains*), та зразками осіб (*persons*), то ці два типи профілів ДНК майже завжди є основними складовими таких баз даних.

Сліди з місця події. Це біологічний матеріал, який містить профілі ДНК, що, як передбачається, належать особам, котрі скоїли злочин. Збір предметів, пов'язаних із кримінальним правопорушенням, здійснюється поліцією. Якщо походження сліду є невизначеним, необхідно відібрати контрольні зразки (наприклад, у потерпілих або свідків) і порівняти їхні профілі ДНК із профілями, отриманими зі зразків, пов'язаних із місцем події. Це дає змогу запобігти включенню до бази даних ДНК профілів невинних осіб. У випадках масових злочинів, зокрема крадіжок, ДНК-тестування зазвичай є високостандартизованим і автоматизованим, що дозволяє збільшити кількість проаналізованих слідів і скоротити час між їх вилученням на місці події та внесенням до бази даних ДНК. Зразки повинні відбиратися таким

¹ Історія розвитку Експертної служби МВС // Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України : офіц. сайт. URL: <https://dnedec.mvs.gov.ua/історія-розвитку-експертної-служби/> (дата звернення: 09.09.2025).

чином, щоб імовірність їх походження від злочинця була максимальною. Прикладами таких «безпечних» слідів є плями крові (наприклад, на уламках вікон), сліди слини (на консервних банках, чашках, пляшках), недопалки або жувальна гумка, що не належать мешканцям пограбованого приміщення.

ENFSI рекомендує не обмежувати типи ДНК-профілів слідів, пов'язаних із місцем злочину, які можуть бути включені до бази даних.

Окрім цього, у рекомендаціях ENFSI пропонується вносити до бази даних ДНК кілька категорій профілів, отриманих із біологічних зразків осіб (*reference profiles*), а саме:

- засуджені особи – особи, визнані судом винними у вчиненні злочину, незалежно від виду покарання (позбавлення волі, штраф, громадські роботи, госпіталізація тощо). У деяких країнах дозволяється включати до національної бази даних ДНК також осіб, засуджених у минулому, які вже відбули покарання (так звані ретроспективні вибірки);

- підозрювані – особи, щодо яких ведеться офіційне розслідування або здійснюється кримінальне переслідування, але вина яких ще не доведена судом;

- заарештовані – особи, взяті під варту поліцією, але які ще не набули статусу підозрюваних у процесуальному розумінні;

- особи, які не належать до вищезазначених категорій, але добровільно надали свій біологічний матеріал для цілей розслідування. У деяких країнах профілі таких осіб можуть бути включені до національної бази даних ДНК лише за їхньою письмовою згодою.

Слід зауважити, що юридичними критеріями для внесення до національної бази даних ДНК профілів засуджених, підозрюваних або заарештованих зазвичай виступають категорії злочинів або максимальна міра покарання, передбачена законом за відповідне кримінальне правопорушення.

Потерпілі (victims). У деяких країнах дозволяється включати до національних баз даних ДНК профілі осіб, які стали жертвами злочинів, зокрема загиблих у нерозкритих кримінальних справах. Метою такого включення є можливість встановлення збігів, що можуть сприяти розкриттю злочину. Наприклад, якщо профіль ДНК померлої жертви, яку згодом було вбито, збігається з ДНК, вилученою із плями крові на ножі, це може вказувати на причетність власника ножа до вбивства чи ненавмисного позбавлення життя.

Розрізняють два типи жертв: ідентифіковані та неідентифіковані. Неідентифіковані особи, які не є очевидними жертвами злочину, зазвичай вносяться до окремих баз даних ДНК зниклих безвісти, однак їхні профілі можуть бути порівняні з базою даних злочинців для встановлення особи або з'ясування обставин смерті. Водночас включення

профілів жертв до криміналістичних баз даних ДНК містить певні ризики. Існує ймовірність отримання збігів із профілями, пов'язаними з іншими нерозкритими злочинами, що потенційно може призвести до ситуації, коли жертва розглядатиметься як підозрювана особа. Саме тому потерпілі, які залишилися живими, так само як і інші добровольці, повинні бути належним чином поінформовані про мету та наслідки проведення дослідження і надати письмову згоду на включення їхнього ДНК-профілю до бази даних.

Особи, які зникли безвісти (missing persons). У низці країн передбачено можливість включення до національних баз даних ДНК профілів осіб, зниклих безвісти, якщо існують підстави вважати, що їхнє зникнення може бути пов'язане зі злочином. Мета такого включення є аналогічною до мети внесення профілів жертв – встановлення збігів, які можуть допомогти в розкритті злочину або ідентифікації особи.

Профілі елімінації (elimination profiles). Окрему категорію становлять профілі ДНК, призначені для виявлення можливого перехресного забруднення (контамінації) зразків. Будь-яка база даних ДНК має супроводжуватися пов'язаною елімінаційною базою, що містить профілі осіб, які потенційно могли внести сторонню ДНК до зразків, що досліджуються. До таких осіб відносять: працівників ДНК-лабораторій, а також персонал, відповідальний за прибирання чи технічне обслуговування приміщень лабораторії. Крім того, слід включити тих, хто був задіяний на більш ранніх етапах ланцюга забезпечення безпеки, наприклад, слідчих, експертів і техніків, а також інших осіб, присутніх на місці злочину. Також до елімінаційних баз даних вносять неідентифіковані профілі ДНК, виявлені в негативних контрольних зразках, якщо є підстави вважати, що вони можуть належати особам, дотичним до виробництва лабораторних матеріалів або хімічних реагентів. Такі профілі передаються для обміну між державами – членами ENFSI. В Україні також рекомендовано, щоб усі учасники слідчо-оперативної групи та інші особи, які перебувають на місці події, за добровільною письмовою згодою надавали зразки генетичного матеріалу для встановлення та перевірки ДНК-профілю в базах генетичних ознак людини Експертної служби МВС України. Це дозволяє виключити можливість хибних позитивних збігів під час молекулярно-генетичних досліджень [7, с. 398].

У рекомендаціях ENFSI визначено узагальнену процедуру отримання біологічних зразків для подальшого формування ДНК-профілів засуджених, підозрюваних і заарештованих осіб. Така процедура може включати кілька етапів:

- на першому етапі особі пропонується добровільно надати зразок ДНК;

- у разі відмови видається офіційний поліцейський або судовий наказ про обов'язкове надання біологічного зразка, який може бути

вручений безпосередньо або після відмови від добровільного співробітництва.

У різних країнах застосовуються різні механізми реагування на відмову від добровільного надання зразка. Це може бути: притягнення особи до юридичної відповідальності, застосування примусових заходів (фізичного впливу) для отримання зразка або взяття зразка з об'єкта із клітинним матеріалом особи (сурогатний зразок). Зауважимо, що притягнення до відповідальності за відмову не вирішує головного завдання – отримання ДНК-профілю для криміналістичної ідентифікації, і тому такий захід не є ефективним у межах регулювання діяльності баз даних ДНК.

В Україні в разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, що розглядається в порядку, передбаченому статтями 160–166 Кримінального процесуального кодексу України¹, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово. Водночас чітка процесуальна регламентація примусового відбору біологічних зразків у національному законодавстві поки що відсутня, що породжує значну кількість спірних практичних і правових питань.

Крім того, ENFSI рекомендує, щоб національні бази даних ДНК могли містити не лише профілі, отримані на території держави, а й профілі, одержані за міжнародними правовими запитами. Це забезпечує можливість повторних автоматизованих порівнянь із новими ДНК-профілями, які надходять до бази даних у майбутньому.

Висновки

Враховуючи викладене вище, слід зауважити, що автоматичний доступ країн ЄС до генетичних баз даних став можливим завдяки Прюмському договору 2005 року, у якому сформульовано основні принципи обміну профілями ДНК. У червні 2008 року Рада Європейського Союзу перетворила Прюмський договір на законодавство ЄС (*The EU Prüm Decision*), закріпивши вимогу створення національних баз даних ДНК у кожній державі-члені та забезпечення можливості їх автоматизованого пошуку іншими країнами. Надалі положення Прюмського договору були розширені та конкретизовані у відповідних регламентах і директивах ЄС. У межах Prüm II Європолу, членом якого є Україна, надано можливість здійснювати пошук у базах

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17_\(дата_звернення:_09.09.2025\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17_(дата_звернення:_09.09.2025)).

даних держав – членів ЄС за біометричними даними, отриманими від органів влади третіх країн. Застосування Rgum II дозволяє Європолу використовувати ці дані разом з іншими інформаційними системами, що забезпечує більш комплексний аналіз та підвищує ефективність міжнародного співробітництва у сфері запобігання, виявлення та розслідування кримінальних правопорушень. Правові, організаційні і технічні стандарти щодо формування та використання баз даних ДНК детально викладені в рекомендаціях Європейської мережі криміналістичних наукових установ – офіційному консультативно-дорадчому органі Європейського Союзу з питань судової експертизи. Згідно із цими рекомендаціями до бази даних ДНК має бути включено якомога ширше коло осіб, що підвищує ймовірність ідентифікації донорів біологічних зразків. Основними джерелами ДНК-профілів є: сліди з місць події, референтні профілі відомих осіб (засуджених, підозрюваних, арештованих, добровольців), потерпілих, осіб, які зникли безвісти, а також профілі елімінації. У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки передбачається їх примусове вилучення. Слід зауважити, що юридичними критеріями для включення засуджених, підозрюваних і заарештованих осіб до національної бази даних ДНК зазвичай є характер кримінального правопорушення або максимальна міра покарання, передбачена законом за його вчинення.

Отже, створення та підтримання (оновлення) національної генетичної бази даних є обов'язковою вимогою для держав – членів Європейського Союзу, визначеною Прюмським договором. Для України впровадження та розвиток Електронного реєстру геномної інформації має подвійне значення – з одного боку, як інструмент підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів у протидії злочинності, а з іншого – як важливий крок у процесі європейської інтеграції та наближення національної судово-експертної системи до стандартів ЄС.

Список бібліографічних посилань: 1. Дяченко Н. М. Основні етапи розвитку молекулярно-генетичної експертизи в Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 1 (15). С. 165–169. 2. Степанюк Р. Експрес-аналіз ДНК у розслідуванні кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2 (129). С. 247–254. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-2-247-254>. 3. Повх А. С., Романчук С. М. Контамінація під час молекулярно-генетичного дослідження. Причини її виникнення та наслідки. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2 (30). С. 106–115. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2018-30-2-106>. 4. Білоус В. В. Про впровадження геномної реєстрації в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 4, т. 3. С. 89–95. 5. Гусєва В. О. Перспективи впровадження зарубіжного досвіду використання ДНК-обліків у практику України. *Науковий вісник*

Національної академії внутрішніх справ. 2021. № 2 (119). С. 121–131. DOI: <https://doi.org/10.33270/01211192.121>. 6. Кривда Р. Г. Ідентифікація особи в судовій медицині на основі ПАР-аналізу геномної ДНК кісткової тканини : дис. ... канд. мед. наук : 14.01.25. Київ, 2009. 171 с. 7. Сініцина Я. О. Шляхи запобігання контамінації об'єктів біологічного походження працівниками слідчо-оперативної групи при огляді місця події. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 396–398. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/95>.

Надійшла до редколегії 01.10.2025

Прийнята до опублікування 19.11.2025

Lozovyi O. A. European standards for DNA databases and directions for their implementation in Ukraine

The article discusses European standards for DNA records and directions for their implementation in Ukraine. It has been established that automatic access by European Union countries to national genetic databases became possible thanks to the 2005 Prüm Treaty, which formulates the basic principles for the exchange of DNA profiles. In June 2008, the Council of the European Union transformed the Prüm Treaty into EU legislation (The EU Prüm Decision). Further details on the procedures for exchanging genetic information are provided in the relevant EU regulations and directives. Regulation (EU) 2024/982 (Prüm II) stipulates that Europol, of which Ukraine is a member, has the right to search the databases of Member States on the basis of information received from the authorities of third countries. Legal, organisational and technical standards for the creation, operation and use of DNA records are set out in the recommendations of the European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI), the official advisory body of the European Union on forensic science. According to ENFSI recommendations, as many individuals as possible should be included in the DNA database to increase the likelihood of identifying donors of biological samples. The main sources for the creation of DNA profiles are traces from crime scenes, reference profiles of known individuals (convicts, suspects, arrested persons, volunteers), victims, missing persons, and exclusion profiles. If a person refuses to voluntarily provide biological samples, there is a possibility of their compulsory collection. The legal criteria for including convicted persons, suspects or arrested persons in the national DNA database are usually either specific types of crimes or the maximum punishment provided by law for their commission.

The existence and continuous updating of a genetic database is a mandatory requirement for European Union member states, as defined by the Prüm Treaty. For Ukraine, the creation and operation of an electronic register of genomic information is important not only for improving the effectiveness of law enforcement agencies in combating crime, but also in the context of our country's further integration into the European legal and security community.

Keywords: European standards, DNA records, Prüm Treaty, Europol, ENFSI, expert service.

Володимир Сергійович Макаров,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних досліджень (головний судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0006-1300-3616>,
e-mail: makarov1900@ukr.net

**ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
МОБІЛЬНИХ ПРИСТРОЇВ НА ОПЕРАЦІЙНІЙ СИСТЕМІ ANDROID**

Метою цієї статті є комплексний аналіз особливостей криміналістичного дослідження мобільних пристроїв на операційній системі Android, систематизація наявних методів вилучення даних та оцінка перспективних напрямів подолання ключових викликів, що перешкоджають процесу дослідження. Проведено огляд інструментів для аналізу й окреслено перспективи галузі, зокрема застосування штучного інтелекту. Наголошено на необхідності комплексного підходу для ефективного використання цифрових доказів.

Ключові слова: цифрова криміналістика, мобільна криміналістика, ОС Android, електронні докази, вилучення даних, шифрування, криміналістичний аналіз.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Стрімка глобальна експансія смартфонів перетворила їх на невід'ємну частину життя сучасної людини. Серед ринків мобільних операційних систем домінує Android, частка якої становить понад 70 %. Ця панівна присутність робить пристрої на її базі критично важливим джерелом цифрових доказів у кримінальних, корупційних, терористичних та інших розслідуваннях. Мобільний пристрій сьогодні – це концентрований архів особистого, професійного та соціального життя користувача, що містить листування, місцезнаходження, фінансові операції, історію переглядів і соціальні зв'язки. Однак ефективне вилучення та аналіз цих даних у криміналістичних цілях стикаються з низкою складних викликів. Таким чином, актуальність цього дослідження зумовлена гострою потребою в систематизації знань і методів, спрямованих на подолання цих перешкод.

Стан дослідження проблеми

Проблематика вилучення та дослідження інформації з електронних носіїв, зокрема безпосередньо з мобільних пристроїв, а також використання цієї інформації у криміналістичному контексті, привертає

значну увагу науковців. Зокрема, цій тематиці присвятили свої наукові праці Р. Ейерс, С. Бразерс, В. Янсен [1], О. В. Курман [2], К. В. Латиш [3], В. Г. Хахановський, М. В. Гуцалюк [4]. Однак слід урахувувати, що науково-технічний прогрес, вдосконалення програмного забезпечення та зміни в законодавстві постійно змінюють актуальність цієї проблеми, що, своєю чергою, вимагає систематичного оновлення досліджень та наукових знань.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження проблем, що виникають під час криміналістичного вилучення та аналізу інформації, збереженої на мобільних пристроях, які працюють на операційній системі (далі – ОС) Android.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань: проаналізувати особливості файлових систем і засобів захисту інформації на пристроях з ОС Android; розглянути їхній вплив на можливість вилучення даних із пристроїв; визначити методи подолання перешкод для вилучення захищених даних; порівняти інструменти для вилучення даних та оцінити їхню ефективність; виявити проблемні аспекти з юридичної точки зору; висвітлити перспективні напрями розвитку галузі цифрової криміналістики.

Наукова новизна дослідження

Доповнено теоретичні засади системного підходу до криміналістичного аналізу пристроїв на ОС Android, який поєднує архітектурні особливості платформи з конкретними методами подолання захисту.

Виклад основного матеріалу

Відкрита архітектура ОС Android, яка сприяє її популярності, водночас призводить до значної фрагментації як програмного, так і апаратного забезпечення, що її підтримує. Постійне вдосконалення механізмів захисту даних, таких як шифрування та біометрична аутентифікація, створює серйозні перешкоди для криміналістичного дослідження. Операційна система Android має унікальну багаторівневу структуру, що безпосередньо впливає на розташування та захист цифрових слідів.

Історично ОС Android використовувала файлову систему YAFFS2, розроблену для NAND-пам'яті. Однак з версії 4.4 система перейшла на ext4, а з версії 7.0 і вище переважно використовується F2FS (Flash-Friendly File System), оптимізована для флешпам'яті. Ця еволюція впливає на методи фізичного вилучення та відновлення даних після їх видалення.

Ключовим аспектом є механізм ізоляції застосунків (Application Sandbox). Кожен застосунок працює у власному ізольованому середовищі з унікальним ідентифікатором користувача (UID). Дані зберігаються в

каталозі /data/data/[package_name]/, до якого за замовчуванням має доступ лише сам застосунок та система. Це забезпечує безпеку, але ускладнює доступ до даних застосунків без відповідних привілеїв.

Архітектура безпеки ОС Android реалізована на кількох рівнях:

- рівень застосунку – використання дозволів, наданих користувачем;
- рівень ОС – захист на рівні ядра Linux, мандатний контроль доступу (SEAndroid), ізоляція застосунків;
- апаратний рівень – захищені області, такі як TrustZone, які забезпечують ізольоване виконання критичних операцій (обробка біометричних даних, шифрувальних ключів)¹.

Ця багаторівнева система безпеки безпосередньо визначає, які методи вилучення даних можуть бути застосовані.

У криміналістичній практиці сформувався спектр методів вилучення даних, ефективність яких залежить від версії ОС Android, апаратного забезпечення та стану пристрою. До них належать логічне, фізичне та гібридне вилучення.

Логічне вилучення передбачає отримання даних через програмні інтерфейси (API) операційної системи. Найпоширеніші способи – використання режиму налагодження по USB (USB Debugging) та протоколу ADB (Android Debug Bridge). Цей метод дозволяє отримати файли, бази даних, списки контактів, SMS-повідомлення та іншу користувацьку інформацію. Його перевагами є простота і швидкість, однак основний недолік – обмеженість, а саме неможливість отримати видалені дані, інформацію із захищених областей або повну копію пам'яті.

Фізичне вилучення (дамп) – це створення біт-в-біт копії флеш-пам'яті пристрою. Цей метод є найбільш повним, оскільки дозволяє відновити видалені файли й отримати доступ до всіх секторів пам'яті. Для його реалізації часто використовують апаратні вразливості, вбудовані інженерні режими, наприклад режим завантажувача (Bootloader Mode), або спеціалізоване обладнання для прямого зчитування мікросхем пам'яті (ChipOFF). Водночас фізичне вилучення є технічно складним, витратним за часом і коштами, а також неможливим при увімкненому шифруванні всього диска (FDE) або файлової системи (FBE) без доступу до ключів дешифрування [1].

Сучасні підходи часто поєднують логічні та фізичні методи. *Гібридне вилучення* може передбачати:

- використання привілейованих оболонок (*root*-доступ) для отримання прав суперкористувача, що дає змогу обійти програмні обмеження та отримати доступ до системних даних;

¹ Android Security Bulletins // Source : сайт. URL: <https://source.android.com/docs/security/bulletin> (дата звернення: 15.10.2025).

- застосування власних режимів діагностики, передбачених виробниками пристроїв (наприклад, Qualcomm EDL Mode);
- використання експлоїтів для підвищення привілеїв та доступу до захищених розділів.

Еволюція засобів захисту в ОС Android постійно підвищує планку для фахівців із цифрової криміналістики, які стикаються з перепонами у вигляді:

1) шифрування даних:

- повне шифрування диска (FDE):** – було основним механізмом в ОС Android 5.0–9.0. Ключ шифрування прив'язаний до графічного ключа або ПІН-коду, що робить дані недоступними без його знання навіть при фізичному вилученні;

- шифрування на рівні файлів (FBE):** – запроваджене в ОС Android 10, шифрує кожен файл окремо. Це дозволяє пристрою працювати і надавати доступ до деяких даних навіть без розблокування, але закриті дані залишаються недоступними. Ключі дешифрування захищені апаратним модулем безпеки;

2) біометричної аутентифікації – сканери відбитків пальців, розпізнавання обличчя та райдужки ока забезпечують зручний, але складний для обходу захист. Біометричні шаблони зазвичай зберігаються в захищеній області (TrustZone) і не експортуються. Юридично і технічно примус до розблокування за допомогою біометрії є складнішим, ніж вимагання пароля;

3) апаратного захисту за допомогою технології TrustZone – створює ізольоване апаратне середовище (Secure World), відокремлене від основної ОС (Normal World). У ньому виконуються операції з обробки біометрії, зберігання криптографічних ключів і перевірки цілісності системи. Прямий доступ до захищеної області (TrustZone) з основної ОС неможливий, що робить її «чорною скринькою» для експертів у галузі цифрової криміналістики.

Розбираючи спектр цифрових слідів на пристроях з ОС Android, слід зазначити, що вони містять великий обсяг потенційних доказів, зокрема [2]:

- системні артефакти – журнали системи та застосунків (*logcat*), файли кешу, інформація про підключення до Wi-Fi та Bluetooth, історія GPS-локацій;

- користувацькі дані – SMS, MMS, журнали дзвінків, контакти, фотографії, відео- та аудіозаписи;

- дані застосунків третьої сторони – листування в месенджерах (Telegram, WhatsApp, Viber, Signal), історія браузера, файли кешу соціальних мереж, дані фінансових застосунків;

- мережеві докази – інформація про IP-адреси, MAC-адреси, дані використаних VPN-сервісів [3].

Для аналізу вилучених цифрових даних використовуються спеціалізовані програмні засоби, які можна поділити на комерційні рішення та відкриті платформи (Open Source).

Комерційні рішення, такі як програмні продукти Cellebrite UFED (Physical Analyzer) та Oxygen Forensic Detective, є одними з найбільш ефективних інструментів у сфері цифрової криміналістики. Вони забезпечують автоматизоване вилучення даних, зокрема за допомогою фізичних методів, парсинг інформації та зручну візуалізацію різноманітних форматів даних із численних мобільних застосунків¹.

Відкриті платформи включають інструменти, такі як AFLogical (OSSM), Mobilyze, Santoku Linux (спеціалізований дистрибутив), а також інші спеціалізовані рішення, зокрема Android SDK (для низькорівневого аналізу), SQLite Forensic Tools (для роботи з базами даних), Volatility Framework (для аналізу пам'яті) та Wireshark (для мережевого аналізу). Ці інструменти пропонують альтернативу комерційним продуктам, даючи можливість адаптувати процес розслідування відповідно до конкретних завдань. Однак вони часто вимагають більш глибоких технічних знань і значно більше часу для проведення аналізу.

Вибір інструменту для цифрової криміналістики безпосередньо залежить від бюджету організації, складності справи і технічної кваліфікації експерта.

Криміналістичне дослідження мобільних пристроїв здійснюється суворо в межах правового поля. Недостатньо лише технічної можливості для вилучення даних – необхідно забезпечити дотримання принципів цілісності інформації та незмінності доказів після їх вилучення. Експерт зобов'язаний зберігати конфіденційність, не розголошувати інформацію, що стала відома у процесі дослідження, і діяти виключно в межах наданих йому повноважень [4].

Висновки

Для протидії сучасним викликам у сфері цифрової криміналістики необхідний системний підхід до організації досліджень, що поєднує технічну експертизу, правову обізнаність і здатність адаптуватися до стрімкого технологічного розвитку. Відкрита архітектура ОС Android, з одного боку, сприяє поширенню методів отримання прав суперкористувача, а з іншого – призводить до фрагментації, яка ускладнює стандартизацію процесів.

¹ The Industry Standard for Lawfully Accessing and Collecting Digital Data // Cellebrite : сайт. URL: <https://www.cellebrite.com/en/ufed> (дата звернення: 15.10.2025); Bringing insight and truth to data // Oxygen Forensic : сайт. URL: <https://www.oxygen-forensic.com/en/solutions/features/extraction-methods> (дата звернення: 15.10.2025).

Сьогодні не існує універсального методу, який би гарантував повне вилучення даних із будь-якого пристрою на ОС Android. Це зумовлює необхідність гнучкого поєднання логічного та фізичного вилучення, спроб отримання *root*-доступу й використання комерційних інструментів, що містять спеціалізовані експлойти. Перспективні напрями подальших досліджень пов'язані з розробленням методів аналізу даних з екосистеми «розумного» дому (IoT), інтегрованих із пристроями на ОС Android, а також з упровадженням технологій штучного інтелекту для автоматизації оброблення великих обсягів мобільних даних.

Отже, криміналістичне дослідження пристроїв на ОС Android є динамічною та складною галуззю, що перебуває на перетині комп'ютерних наук, юриспруденції та криміналістики. Сучасний експерт стикається з потужними архітектурними бар'єрами, вдосконаленими механізмами шифрування й апаратного захисту. Ефективне подолання цих викликів неможливе без глибокого розуміння архітектури ОС Android, володіння широким спектром методів вилучення даних (від логічного до фізичного) та постійного оновлення інструментарію.

Майбутнє криміналістичного аналізу пристроїв на ОС Android пов'язане з інтеграцією штучного інтелекту, розширенням на суміжні технологічні сегменти (IoT, хмарні сервіси) та поглибленням міжнародної співпраці у сфері стандартизації та підготовки фахівців. Лише системний і проактивний підхід дасть змогу правоохоронним органам відповідати темпам технологічного розвитку й ефективно використовувати цифрові докази для розкриття злочинів у цифрову добу.

Список бібліографічних посилань: 1. Ayers R., Brothers S., Jansen W. NIST Special Publication 800-101 Rev. 1. Guidelines on Mobile Device Forensics. USA, 2014. DOI: <https://doi.org/10.6028/NIST.SP.800-101r1>. 2. Курман О. В. Мобільні телекомунікаційні засоби як носії важливої доказової інформації: перспективність та проблеми дослідження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 532–536. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.95>. 3. Латиш К. В. Судова комп'ютерно-технічна експертиза мобільних телефонів: аспекти призначення // Інновації в криміналістиці та судовій експертизі : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 листоп. 2021 р.) / МВС України ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. С. 206–209. 4. Хахановський В. Г., Гуцалюк М. В. Особливості використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях. *Криміналістичний вісник*. 2019. № 1 (31). С. 13–18. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2019-31-1-13>.

Надійшла до редколегії 17.10.2025

Прийнята до опублікування 20.11.2025

Makarov V. S. Features of Forensic Examination of Mobile Devices Running on the Android Operating System

This article is devoted to a comprehensive analysis of modern methods, challenges, and prospects for forensic examination of mobile devices running on the Android operating system. The architecture of the Android operating system is studied in detail as a fundamental factor determining the examination methodology. The evolution of file systems (from YAFFS2 to F2FS) and the application isolation mechanism (Application Sandbox) are considered. Particular attention is paid to the multi-level security system of the Android operating system, which combines protection at the application level, the operating system level (using SEAndroid mandatory control) and the hardware level through TrustZone technologies.

Particular attention is paid to the analysis of the main challenges facing digital forensics specialists. One of them is data encryption at both the disk level (FDE) and the file level (FBE), which makes data virtually inaccessible without the appropriate decryption keys. In addition, the spread of biometric authentication, whose templates are stored in the isolated TrustZone environment, is a significant obstacle, as it also complicates access to data. An important technical problem is the TrustZone technology itself, which acts as a kind of “black box” for forensic experts. A classification of digital traces that may be available on mobile devices is provided, ranging from system artefacts and user data to information from messengers and network evidence.

A comparative analysis of the tools used by experts in the field of digital forensics has been carried out. It is concluded that the choice of tool depends on the specific conditions of the investigation, as there is no universal method that would be effective in all cases. Attention is drawn to the need for clear regulation of the process of investigating digital evidence within the framework of current legislation, as well as the importance of ensuring appropriate standards for data storage and processing.

Promising areas for development in the field are outlined, including the integration of artificial intelligence technologies for analysing large amounts of data, expanding research to new segments (in particular, the IoT), and the need for international cooperation to standardise forensic investigation methods and train qualified specialists. It is concluded that forensic examination of devices running on the Android operating system is a dynamic interdisciplinary field, the success of which requires in-depth technical knowledge, constant updating of methods, and a clearly structured systematic approach.

Keywords: digital forensics, mobile forensics, Android OS, electronic evidence, data extraction, encryption, forensic analysis.

УДК 343.9:341.321.54:343.346) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.31>

Олена Павлівна Макарова,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 1,
кафедра криміналістики та судової експертології (доцент);*

<https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>,

e-mail: faynalena@ukr.net;

Діана Володимирівна Кіріка,

*кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра адміністративної діяльності (доцент);*

<https://orcid.org/0000-0002-3633-0103>,

e-mail: dkirika7@gmail.com

**КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДОКУМЕНТУВАННЯ
ЗЛОЧИНУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ ЯК ФОРМИ
ГЕНОЦИДУ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ
ФЕДЕРАЦІЇ**

У статті здійснено комплексний аналіз криміналістичних, правових і міжнародно-правових аспектів документування злочину депортації українських дітей, учиненого збройними силами та органами влади російської федерації під час війни проти України. На основі узагальнення звітів міжнародних організацій, офіційних даних українських правоохоронних органів та досліджень сучасних науковців визначено характерні ознаки насильницької депортації дітей як форми геноциду. Обґрунтовано, що такі дії мають системний і спланований характер, а їх кваліфікація за нормами Кримінального кодексу України потребує вдосконалення. Розглянуто специфіку криміналістичного документування цих злочинів, включно з фіксацією доказів, допитом свідків, участю міжнародних експертів та цифровою верифікацією інформації.

Ключові слова: депортація дітей, геноцид, криміналістика, воєнні злочини, міжнародне право, докази, слідча діяльність, Міжнародний кримінальний суд, права дитини, кримінальне провадження

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Із початку збройної агресії російської федерації проти України у 2014 році, а також у контексті повномасштабного вторгнення, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, міжнародна спільнота спостерігає

масове та систематичне вчинення актів насильницького переміщення, примусової депортації та подальшої асиміляції українських неповнолітніх осіб. Аналіз цих дій дозволяє ідентифікувати їх як складові частини цілеспрямованої державної політики, що свідчить про організований характер та пряму координацію з боку держави-агресора.

За своєю сутністю ці дії спрямовані не лише на фізичне переміщення населення, а й на здійснення глибоких демографічних і культурних змін. Вони мають на меті методичне руйнування української національної, культурної та мовної ідентичності, культурної пам'яті і ліквідацію основ національної свідомості в наступних поколіннях. Комплекс зазначених заходів прямо відповідає ознакам злочину геноциду, визначеного як у міжнародному праві (Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року), так і в національному законодавстві (ст. 442 Кримінального кодексу України). Зокрема, йдеться про п. «е» ст. II Конвенції, що визначає як геноцид «насильницьку передачу дітей з однієї людської групи до іншої»¹.

Водночас, попри чітку кваліфікацію цих дій на рівні міжнародного права, у кримінальному законодавстві України існує суттєва законодавча прогалина. Відсутня окрема кримінально-правова норма, яка б спеціально регулювала і деталізувала склад злочину у вигляді депортації або насильницького переміщення дітей. Ця правова невизначеність створює значні ускладнення у процесі кримінально-правової кваліфікації вчинених правопорушень.

Відсутність спеціальної статті у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) призводить до неможливості чіткої фіксації та документування всіх об'єктивних і суб'єктивних ознак такого злочину з точки зору криміналістики, що, своєю чергою, ускладнює формування якісної доказової бази як для національних судів, так і для міжнародних юрисдикційних органів. Наявна правова лакуна вимагає негайного усунення шляхом імплементації до КК України окремої норми, що відповідатиме стандартам міжнародного кримінального права і забезпечить ефективне правосуддя щодо злочинів, учинених проти українських дітей.

Стан дослідження проблеми

Проблематику примусової депортації дітей у контексті міжнародного гуманітарного права розглядали такі вчені, як Ф. Бенвеністі,

¹ Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : від 09.12.1948 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155 (дата звернення: 14.10.2025).

А. Міллер, М. Хенкін, О. Буткевич, М. Баймуратов, Г. Костюченко, Ю. Чурилов та ін. Питання документування злочинів проти людяності, включно з депортацією, розробляли у своїх працях В. Гринюк, О. Копан, В. Лемешко, С. Гречанюк. Однак, попри значний науковий доробок, у вітчизняній криміналістиці все ще бракує узагальненого підходу до аналізу депортації дітей як форми геноциду, її кримінально-правової кваліфікації, а також методики збору доказів і міжнародного співробітництва в цьому процесі.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є здійснення криміналістичного і правового аналізу фактів насильницької депортації українських дітей як форми геноциду, визначення проблеми кваліфікації таких злочинів та розроблення пропозицій щодо вдосконалення механізмів їх документування і розслідування. Задля досягнення мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати міжнародно-правові стандарти захисту дітей під час збройних конфліктів; визначити ознаки злочину депортації як складової геноциду; розкрити особливості криміналістичного забезпечення розслідування таких злочинів; проаналізувати діяльність міжнародних інституцій, зокрема Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) та Спільної слідчої групи (*Joint Investigation Team*); оцінити ефективність національної правової бази України у сфері протидії цьому злочину.

Наукова новизна дослідження

Проведено комплексний кримінально-правовий і криміналістичний аналіз злочинних дій, пов'язаних із масовою депортацією та насильницьким переміщенням українських дітей з боку російської влади, з обґрунтуванням їх кваліфікації як складової системного геноциду українського народу. На основі системного дослідження фактичних даних, міжнародно-правових норм і внутрішнього законодавства доведено наявність специфічного прямого наміру (*dolus specialis*), спрямованого не лише на фізичне переміщення, а й на асиміляцію та знищення української національної ідентичності. Це відповідає ознакам, визначеним Римським статутом МКС та Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року. Сформовано науково-практичне обґрунтування необхідності криміналізації окремого складу злочину – депортації та насильницького переміщення дітей під час збройного конфлікту, із пропозицією введення відповідної статті до КК України.

Виклад основного матеріалу

В умовах збройної агресії російської федерації проти України особливої гостроти набуває проблема захисту прав дітей. Держава-агресор, систематично порушуючи норми міжнародного гуманітарного

права, створює загрози для життя та здоров'я неповнолітніх. Це проявляється, зокрема, через ускладнення діяльності гуманітарних коридорів, що призводить до голоду, хвороб і неможливості евакуації цивільного населення [1, с. 112]. Водночас зафіксовано численні випадки викрадення, незаконного утримання та катування дітей із метою отримання військової переваги чи тиску на українське суспільство.

На тимчасово окупованих територіях України, де ігноруються фундаментальні принципи міжнародного права, поширюються найгірші форми експлуатації дітей: торгівля людьми, боргова залежність, примусова праця, залучення до збройних формувань і використання у воєнних операціях [2, р. 75]. Особливу небезпеку становить втягнення дітей у виробництво порнографічної продукції, сексуальна експлуатація та інші форми кримінальної діяльності, що завдають непоправної шкоди їхньому фізичному, психічному й моральному здоров'ю [3, с. 88]. Як наголошують дослідники, у надзвичайних умовах війни експлуатація може відбуватися як умисно з боку сторонніх осіб, так і неумисно з боку батьків, які через психологічні травми або втрату засобів існування не здатні адекватно оцінювати ризики, особливо коли йдеться про дітей, що втратили домівку чи родину¹.

За даними звіту місії Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ), уряд російської федерації проводить цілеспрямовану політику з асиміляції депортованих українських дітей та їх інтеграції в російське суспільство². Цей процес супроводжується комплексом заходів, націлених на викорінення української ідентичності та формування нової національної належності. Дітям забороняють спілкуватися рідною мовою, нав'язують російські освітні програми, змінюють імена, прізвища та місце народження, а також примушують брати участь у так званих військово-патріотичних заходах³.

Місія ОБСЄ зафіксувала факти системного залучення українських дітей до програм військової освіти в межах шкільного та позашкільного навчання. Такі заняття передбачають вступ до мілітарних молодіжних організацій і військово-патріотичних клубів, зокрема Козацького кадетського корпусу, де дітей навчають поведженню зі зброєю, формують лояльність до окупаційної влади та культивують

¹ Кримінальний кодекс України. Розділ XX. Стаття 442 «Геноцид» // Юристы.ua : сайт. URL: <https://uristy.ua/laws/kriminalnij-kodeks-ukraini/rozdil-xx-statta-442> (дата звернення: 14.10.2025).

² Там само.

³ ОБСЄ оприлюднила звіт про депортованих до Росії українських дітей // LB.ua : сайт. 04.05.2023. URL: https://lb.ua/society/2023/05/04/554053_obsie_oprilyudnila_zvit_pro.html (дата звернення: 14.10.2025).

образ ворога у ставленні до власної Батьківщини¹. Для реалізації цієї політики створено розгалужену інфраструктуру – понад 5 500 військово-патріотичних клубів та 98 таборів перевиховання на території рф і тимчасово окупованих регіонів України².

Незважаючи на офіційні заяви російської федерації про евакуацію дітей із зон бойових дій, задокументовані факти свідчать про примусовий характер цих переміщень. Згода на вивезення часто здобувалася шляхом обману, маніпуляцій, шантажу або використання скрутного економічного становища родин [4, с. 137]. У низці випадків дітей насильно розлучали з батьками під час так званих фільтраційних заходів, після чого їх переправляли на територію рф.

На законодавчому рівні росія спростила процедуру набуття громадянства для українських дітей і створила механізми їх подальшого усиновлення російськими громадянами, що є грубим порушенням ст. 21 Конвенції ООН про права дитини [5, с. 315]. Процедура усиновлення дозволяє змінювати персональні дані дитини, що унеможливає встановлення її українського походження та повернення. Такі дії часто прикриваються поняттями «тимчасова опіка» або «форма піклування», які фактично є легалізованим викраденням. За даними українських правоохоронних органів, лише з дитячих центрів у містах Шахтарськ і Харцизьк було незаконно вивезено 31 дитину до підмосковного пансіонату «Поляни»³.

Дії російської федерації викликали різку реакцію міжнародної спільноти: 49 держав – членів ООН оприлюднили спільну заяву, у якій засудили масові викрадення українських дітей і звинуватили рф у системній дезінформації⁴. Прецедентним рішенням стало видання 17 березня 2023 року ордерів на арешт президента росії та уповноваженої з прав дитини рішенням Палати досудового провадження ІІ МКС [6, р. 170]. Цей крок засвідчив визнання світовим співтовариством системного характеру злочинів проти українських дітей.

¹ Рада ООН засудила РФ за насильницьке переміщення та депортацію українських дітей // Права людини в Україні : сайт. 05.04.2023. URL: <https://khp.org/1608812090> (дата звернення: 14.10.2025).

² ООН вимагає від Росії припинити депортацію українських дітей // РЕК-Україна : сайт. 08.02.2024. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/oon-vimagae-vid-rosiyi-pripiniti-deportatsiyu-1707409066.html> (дата звернення: 14.10.2025).

³ Депортація 31 української дитини до росії – голові так званої «днр» і двом окупаційним посадовцям повідомлено про підозру // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. 01.10.2024. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/deportaciya-31-ukrayinskoyi-ditini-do-rosiyi-golovi-tak-zvanoyi-dnr-i-dvom-okupaciinim-posadovicyam-povidomleno-pro-pidozru> (дата звернення: 06.11.2025).

⁴ ОБСЄ оприлюднила звіт про депортованих до Росії українських дітей // LB.ua : сайт. 04.05.2023. URL: https://lb.ua/society/2023/05/04/554053_obsie_oprilyudnila_zvit_pro.html (дата звернення: 14.10.2025).

Україна у відповідь вживає комплексних заходів для документування фактів депортації та повернення дітей. Створено платформу «Діти війни» та Єдиний реєстр депортованих осіб [2]. Станом на вересень 2024 року з 19 546 ідентифікованих депортованих дітей вдалося повернути лише 388. Як зазначає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець, реальна кількість вивезених дітей може бути значно більшою через закритість інформації з боку рф¹. Для допомоги постраждалим родинам створено мережу консультаційних центрів, які надають правову, психологічну та інформаційну підтримку [7, р. 108].

Розслідування злочинів, пов'язаних із насильницькою депортацією дітей, має свою криміналістичну специфіку, зумовлену їхнім транснаціональним характером, вразливістю потерпілих і масштабною протидією з боку держави-агресора [8, с. 290]. Основними напрямками криміналістичної діяльності є:

- збір і аналіз цифрових доказів (OSINT) – опрацювання відкритих джерел, включно з пропагандистськими матеріалами російських медіа, супутниковими знімками таборів перевиховання, метаданими фотографій і відео, що дозволяє встановити маршрути переміщення дітей [9, с. 907];

- допит потерпілих і свідків – здійснюється з урахуванням особливої вразливості дітей. Використовуються протоколи дружнього до дитини правосуддя (*child-friendly justice*) та спеціалізовані методики, наприклад протокол NICHD. Метою є отримання достовірних показань без ретравматизації;

- встановлення ланцюга командування – ідентифікація вертикалі відповідальності від місцевих колаборантів і виконавців до керівництва рф, що ухвалювало політичні рішення. Важливу роль у цьому процесі відіграє аналіз документів окупаційних адміністрацій, баз даних дітей, а також списків органів опіки та опікунів, залучених до незаконних процедур переміщення або усиновлення дітей;

- фіксація слідів злочину – здійснюється шляхом опрацювання документів, які підтверджують незаконну зміну персональних даних дітей, аналізу медичних карток, актів усиновлення та свідоцтв про народження, виданих у рф.

Основні труднощі розслідування полягають у фізичній недоступності місць злочинів і свідків, які перебувають на окупованих територіях, а також у потребі значних ресурсів для обробки великих обсягів цифрової інформації [4, с. 138].

¹ Kucova M. A Unique Research on Deported Ukrainian Children Was Presented in Kyiv // Voices of Children : сайт. 17.09.2024. URL: <https://voices.org.ua/en/news/a-unique-research-on-deported-ukrainian-children-was-presented-in-kyiv> (дата звернення: 06.11.2025).

Описані дії російської федерації мають усі ознаки воєнних злочинів і злочину геноциду відповідно до норм міжнародного права. Насильницька передача дітей з однієї національної групи до іншої прямо визначена у ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948) як одна з форм геноциду¹. Аналогічне положення закріплено й у ст. 442 КК України, що встановлює кримінальну відповідальність за геноцид². Водночас національне законодавство має певні прогалини. Відсутність у КК України окремої статті, яка передбачала б відповідальність за депортацію як воєнний злочин, змушує слідчі органи застосовувати інші статті Кодексу: ст. 146 «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини», ст. 149 «Торгівля людьми» або ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» [3]. Аналіз даних Офісу Генерального прокурора свідчить про незначну кількість проваджень, відкритих за ст. 442 КК України «Геноцид», що зумовлено складністю доведення спеціального умислу [9, с. 909].

Висновки

Насильницька депортація українських дітей із тимчасово окупованих територій є одним із найтяжчих злочинів, що має ознаки геноциду, передбаченого Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року. Ця практика не є спонтанною або хаотичною. Вона має системний характер, спрямований на руйнування української національної ідентичності, позбавлення дітей культурних і мовних зв'язків, а також формування в них проросійських цінностей через ідеологічний вплив. Таким чином, політика російської федерації щодо незаконного вивезення та перевиховання українських дітей відповідає ключовим ознакам злочину геноциду та воєнного злочину, визначеним міжнародним гуманітарним правом.

Комплексний аналіз міжнародно-правових актів, національного законодавства України та практики міжнародних судових інституцій свідчить про необхідність удосконалення правового механізму документування та розслідування таких злочинів. Зокрема, важливо забезпечити гармонізацію положень КК України з нормами міжнародного кримінального права. Враховуючи особливу суспільну небезпеку насильницького переміщення дітей, доцільним є закріплення в окремій статті КК України кримінальної відповідальності за депортацію

¹ Заява Комітету з питань правової політики щодо фактів геноциду українського народу // Верховна Рада України : офіц. сайт. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221294.html> (дата звернення: 14.10.2025).

² Кримінальний кодекс України. Розділ XX. Стаття 442 «Геноцид» // Юристы.ua : сайт. URL: <https://uristy.ua/laws/kriminalnij-kodeks-ukraini/rozdil-xx-statta-442> (дата звернення: 14.10.2025).

або примусове переміщення цивільного населення в умовах збройного конфлікту, зокрема із виокремленням кваліфікуючої ознаки – вчинення таких дій щодо неповнолітніх. Така норма дозволить більш ефективно кваліфікувати відповідні дії та сприятиме узгодженості національної правової системи з положеннями Римського статуту МКС.

У криміналістичному аспекті актуальним є розроблення уніфікованих методик і процедур документування злочинів депортації дітей. Першочерговим завданням є створення єдиного державного протоколу допиту дітей – жертв воєнних злочинів, який би враховував як процесуальні, так і психологічні особливості таких осіб. Це забезпечить допустимість і достовірність отриманих свідчень, а також мінімізує ризик повторної травматизації неповнолітніх. Крім того, доцільно створити уніфіковану систему фіксації цифрових доказів, інтегровану з перевіреними OSINT-ресурсами, які формуються фахівцями з розслідувань, зокрема міжнародними правозахисними організаціями, журналістськими спільнотами розслідувачів (Bellingcat, InformNapalm, Centre for Information Resilience), а також державними органами України, що здійснюють документування воєнних злочинів. Така інтеграція має забезпечувати збирання, зберігання та перевірку доказів відповідно до міжнародних стандартів автентичності й верифікації даних.

На міжнародному рівні Україна має посилити дипломатичні та правові зусилля, спрямовані на повернення депортованих дітей. Зокрема, слід ініціювати міжнародне визнання актів усиновлення українських дітей громадянами російської федерації після 2014 року юридично нікчемними, адже такі дії суперечать Конвенції ООН про права дитини. Важливим напрямом також є розширення мандату Спільної слідчої групи, утвореної під егідою Євроюсту, шляхом створення в її структурі спеціалізованого підрозділу з пошуку, ідентифікації та репатріації українських дітей, незаконно переміщених до РФ або третіх країн.

Окремої уваги потребує питання міжнародної відповідальності осіб, причетних до організації депортації. Відповідно до принципу універсальної юрисдикції держави – члени міжнародної спільноти мають право та обов'язок переслідувати таких осіб незалежно від їх громадянства чи місця вчинення злочину. Таким чином, ефективне документування та міжнародна координація дій можуть стати основою для майбутнього притягнення до відповідальності як безпосередніх виконавців, так і вищих посадових осіб російської федерації.

Реалізація цих заходів сприятиме зміцненню правової позиції України на міжнародній арені, вдосконаленню механізмів захисту прав дитини та забезпеченню невідворотності покарання за злочини проти людяності. У комплексі вони мають стати складовою довгострокової

стратегії державної політики у сфері перехідного правосуддя, спрямованої на відновлення справедливості і повернення дітей до їхніх сімей.

Подальші наукові дослідження мають бути спрямовані на розроблення комплексних методологій оцінки соціально-психологічних наслідків депортації для дітей та формування ефективних програм реабілітації. Особливу увагу слід приділити вивченню механізмів ідентифікації та повернення депортованих дітей, інтеграції національних і міжнародних цифрових баз даних, а також аналізу доказової інформації для кримінальних проваджень. Крім того, перспективним є дослідження питань міжнародного правового забезпечення відповідальності за воєнні злочини проти дітей і розроблення стратегій превентивного захисту дітей у зонах збройних конфліктів.

Список бібліографічних посилань: 1. Бенвеністі Ф. *Міжнародне гуманітарне право та захист цивільного населення під час збройних конфліктів*. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 312 с. 2. Miller L. *The Protection of Children in Armed Conflicts under International Law*. Oxford : Oxford University Press, 2019. 285 p. 3. Костюченко Г. І. *Права людини в умовах міжнародних конфліктів: правові аспекти захисту дітей*. Харків : Право, 2020. 298 с. 4. Пашковська Ю. Правовий аналіз депортації українських дітей до Росії. *Право і суспільство*. 2024. № 1. С. 134–140. 5. Шелест Н. Депортація українських дітей російською федерацією як міжнародно-правовий делікт. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2024. № 2 (19). С. 307–321. DOI: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2024-02-307-321>. 6. Henkin M. *Human Rights and State Sovereignty: The Evolving Relationship*. New York : Columbia University Press, 2018. 240 p. 7. Moroz O., Bondar V., Khatniuk Yu. *Protection of children's rights as a component of Ukraine's national security. Social and Legal Studies*. 2023. Vol. 6, No. 3. Pp. 104–110. DOI: <https://doi.org/10.32518/sals3.2023.104>. 8. Саух А. С. Незаконна депортація (переміщення) дітей як різновид воєнного злочину та злочину проти людяності. *Київський часопис права*. 2024. № 2. С. 285–293 DOI: <https://doi.org/10.32782/kcj/2024.2.41>. 9. Тома М. Г., Василюва О. В. Інструменти OSINT: фіксація воєнних злочинів в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 905–909. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.134>.

Надійшла до редколегії 21.10.2025

Прийнята до опублікування 10.12.2025

Makarova O. P., Kirika D. V. Criminalistic and Legal Aspects of Documenting the Crime of Deportation of Ukrainian Children as a Form of Genocide in the Context of Armed Aggression by the Russian Federation

The article provides a comprehensive study of the criminalistic, legal, and international legal aspects of documenting the crime of forced deportation of Ukrainian children committed during the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. It is noted that the forcible transfer of children from the temporarily occupied territories of Ukraine to the Russian Federation and their subsequent detention in specialised institutions or foster families is systematic, organised and planned in nature, which corresponds to the characteristics of the crime of genocide as defined by the 1948 UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

The current regulatory framework governing the prevention of crimes related to the illegal removal and detention of children is analysed, and problematic aspects of the legal classification of such acts under the Criminal Code of Ukraine are outlined. The provisions of international humanitarian law, in particular the Rome Statute of the International Criminal Court, are considered in the context of international recognition of forced deportation as a war crime and a crime against humanity.

Particular attention is paid to the criminalistic aspects of documenting this crime. Methods of collecting, recording and verifying evidence are considered, including the use of digital technologies, geolocation data, photo and video materials that allow the identification of the routes of movement and whereabouts of children. The peculiarities of interrogating victims, witnesses and persons involved in organising the deportation are analysed, taking into account the age and psychological characteristics of children as a vulnerable category of persons.

The role and importance of international cooperation in documenting the facts of forced deportation is considered, in particular the activities of the Joint Investigation Team, the Office of the Prosecutor of the International Criminal Court, as well as special mechanisms of the UN and the Organisation for Security and Cooperation in Europe. It is emphasised that cooperation between national and international institutions ensures an adequate level of evidence collection and increases the effectiveness of the process of bringing those responsible to justice at the national and international levels.

It was concluded that the documentation of the crime of forced deportation of Ukrainian children should be based on a comprehensive combination of forensic and legal approaches that take into account international standards of evidence, children's rights and humanitarian principles. The need to improve national legislation regarding the classification of genocide as a crime is justified, as is the development of a unified methodology for the forensic documentation of such crimes in order to ensure the inevitability of punishment for the perpetrators and the restoration of justice for the child victims.

Keywords: deportation of children, genocide, criminalistics, war crimes, international law, evidence, investigative activities, International Criminal Court, children's rights, criminal proceedings.

УДК 664.142.6:343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.32>

Тетяна Миколаївна Меньших,

Харківський науково-дослідний

експертно-криміналістичний центр МВС України,

відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (судовий експерт);

<https://orcid.org/0009-0007-6697-5600>,

e-mail: tanjamenshih@ukr.net

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ ЗГУЩЕНОГО МОЛОКА ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджено сучасні підходи до проведення судово-експертного аналізу згущеного молока, зокрема методи оцінювання його якості та виявлення фальсифікації. Розглянуто теоретичні та практичні аспекти застосування інструментальних методів дослідження, включаючи хроматографічні та спектроскопічні технології. Виокремлено характерні дефекти продукту, що виникають унаслідок порушення технології виробництва або умов зберігання. Запропоновано комплексну методику проведення експертизи, яка поєднує органолептичні, фізико-хімічні та мікробіологічні методи дослідження. Особливу увагу приділено визначенню критеріїв розмежування технологічних відхилень і навмисних фальсифікацій. Розроблено рекомендації щодо стандартизації експертних висновків з урахуванням вимог судової практики.

Ключові слова: згущене молоко, судова експертиза, якість молочних продуктів, хроматографічні методи, фальсифікація, мікробіологічна безпека.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Згущене молоко є одним із найпоширеніших молочних продуктів, що використовується як у промисловості, так і в домашньому господарстві. Воно має високу поживну цінність, містить значну кількість білків, вуглеводів, мінеральних речовин і вітамінів, що робить його важливим компонентом раціону [1]. Однак у зв'язку зі зростанням обсягів виробництва та різноманітням технологій виготовлення підвищується ризик фальсифікації, порушення технологічних норм і невідповідності встановленим стандартам якості.

У судово-експертній практиці особливу увагу приділяють критеріям оцінювання якості згущеного молока, оскільки його склад і властивості можуть суттєво різнитися залежно від умов виробництва, якості сировини та використання додаткових компонентів. До складу продукту можуть входити цукор, стабілізатори, емульгатори, а також такі потенційно небезпечні домішки, як антибіотики, токсичні метали (свинець, кадмій) або залишки ветеринарних препаратів,

що потрапляють у сировину через корми або вплив довкілля. Крім того, частим порушенням є заміна молочного жиру рослинними аналогами або використання дешевих наповнювачів, що суперечить технологічним стандартам. Судова товарознавча експертиза згущеного молока спрямована на виявлення таких порушень, а також на встановлення відповідності продукції нормативним вимогам щодо фізико-хімічних, мікробіологічних та органолептичних показників. Важливим аспектом експертного аналізу є також перевірка маркування, оскільки недостовірна інформація про склад, термін придатності або умови зберігання може вводити споживачів в оману та створювати загрозу для їхнього здоров'я [2].

Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості спорів у сфері торгівлі харчовими продуктами, а також потребою в розробленні уніфікованих методик судово-експертного аналізу для виявлення фальсифікованого згущеного молока [1]. Особливого значення набуває впровадження сучасних методів лабораторної діагностики, зокрема хроматографічного, спектроскопічного та молекулярно-біологічного, які забезпечують точну ідентифікацію компонентів продукту та виявлення сторонніх домішок. Таким чином, необхідним є комплексний підхід до оцінювання якості згущеного молока в межах судово-експертних досліджень, що передбачає не лише аналіз його хімічного складу, а й оцінювання технологічних параметрів виробництва, умов зберігання та відповідності міжнародним стандартам безпеки харчових продуктів.

Стан дослідження проблеми

Сучасні наукові дослідження з оцінювання якості згущеного молока демонструють значний прогрес, проте залишають низку невирішених питань, особливо в контексті судово-експертної практики. Аналіз останніх публікацій дозволяє виявити ключові прогалини в дослідженнях і визначити об'єктивні причини їх існування.

Широкий спектр сучасних методів виявлення фальсифікації харчових продуктів, описаний у роботі Р. Шарми зі співавторами, хоча й охоплює перспективні спектроскопічні підходи, не містить уніфікованих протоколів їх застосування саме до згущеного молока. Це зумовлено як технологічною складністю аналізу висококонцентрованих молочних продуктів, так і відсутністю стандартизованих баз даних спектральних характеристик для різних видів фальсифікації [3]. Методи пробопідготовки продуктів переробки молока, запропоновані в дослідженні Х. Донга та інших науковців, хоча й ефективні для аналізу легких сполук, потребують подальшого вдосконалення для використання в судовій експертизі. Обмеження пов'язані зі специфікою матриці згущеного молока, що ускладнює екстракцію легких компонентів, а також із відсутністю стандартизованих процедур [4].

Комплексний огляд аналітичних методів аналізу молочної продукції, здійснений М. Феррейрою зі співавторами, підкреслює важливість інтеграції різних аналітичних підходів, проте не пропонує чітких алгоритмів вибору методу для конкретних видів експертизи. Така ситуація пояснюється різноманіттям можливих способів фальсифікації та відсутністю міждисциплінарних досліджень, які поєднують аналітичні методи з правовими вимогами [5].

Перспективний підхід, запропонований Х. Ченом та ін., базується на використанні інфрачервоної спектроскопії (NIRS) у поєднанні з технологіями машинного навчання. Однак, попри високу точність, його практичне застосування обмежене відсутністю стандартизованих наборів даних для навчання моделей, високою вартістю обладнання та складністю інтерпретації результатів у судовому контексті [6]. Своєю чергою, дослідження М. Джоукі та співавторів, присвячене аналізу альтернативних інгредієнтів у згущеному молоці, виявило відсутність чітких критеріїв для оцінювання якості модифікованих молочних продуктів. Це пов'язано зі швидким розвитком виробничих технологій і відставанням нормативної бази [7].

Комплексні характеристики згущеного молока, подані Т. І. Р. Ренхе зі співавторами, а також Д. Барросом, Дж. Сантос Геррейро та Р. Пінейру, не враховують усіх можливих видів фальсифікації, що обмежує їх застосування в експертній практиці. Це пояснюється динамічним характером методів фальсифікації, які часто випереджають наукові розробки [8; 9]. Систематизація сучасних методів виявлення фальсифікації, здійснена Н. Б. Джулмохаммадом та співавторами, показує, що багато з них залишаються занадто складними або дорогими для рутинного використання в експертних лабораторіях. Причини цього полягають як у технічних обмеженнях, так і у відсутності адаптованих до судових потреб протоколів [10]. Методи аналізу жирнокислотного складу та визначення токсичних домішок, попри ефективність, потребують подальшого спрощення і стандартизації для масового застосування в експертній практиці, що пов'язано зі складністю пробопідготовки та інтерпретації результатів [11; 12; 13]. Крім того, дослідження аналогів згущеного молока виявили проблему відсутності чітких критеріїв для їх розмежування із традиційним згущеним молоком, що ускладнює експертну оцінку [14].

На основі аналізу сучасних досліджень встановлено, що наявні методи оцінювання якості згущеного молока недостатньо адаптовані до потреб судово-експертної практики, оскільки не враховують специфічних вимог до доказової бази. Основна проблема полягає у відсутності уніфікованих критеріїв, які б поєднували науково обґрунтовані показники якості, стандартизовані методи аналізу та юридично значущі форми інтерпретації результатів. Основна проблема полягає

у відсутності уніфікованих критеріїв, які б поєднували науково обґрунтовані показники якості, стандартизовані методи аналізу та юридично значущі форми інтерпретації результатів.

Особливо гострою є потреба у створенні чітких алгоритмів, що дозволяли б однозначно ідентифікувати види фальсифікації, оцінювати ступінь відхилення від норм і формувати висновки, прийнятні для судової практики. Таким чином, актуальність цього дослідження полягає в заповненні виявлених прогалин шляхом розроблення комплексних критеріїв оцінювання якості згущеного молока, спеціально адаптованих для застосування в судово-експертній діяльності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в розробленні науково обґрунтованих критеріїв оцінювання якості згущеного молока для потреб судово-експертної практики з урахуванням сучасних методів аналізу та вимог доказового права.

Завдання дослідження:

1) систематизувати чинні наукові підходи до оцінювання якості згущеного молока з урахуванням міжнародних і національних стандартів;

2) дослідити особливості застосування сучасних аналітичних методів (фізико-хімічних, мікробіологічних, інструментальних) у контексті судової експертизи;

3) виявити типові види фальсифікації згущеного молока й розробити алгоритми їх ідентифікації;

4) визначити критерії розмежування технологічних відхилень і навмисних фальсифікацій;

5) розробити рекомендації щодо стандартизації експертних висновків з урахуванням вимог судового процесу.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано комплексний підхід до оцінювання якості згущеного молока в контексті судово-експертної практики, який ураховує сучасні виклики у сфері фальсифікації молочних продуктів. Розроблено методiku інтеграції традиційних органолептичних методів з інструментальними технологіями, що дозволяє виявляти різноманітні види фальсифікації, зокрема часткову заміну молочного жиру або використання дешевих білкових наповнювачів. Запропоновано систему критеріїв оцінювання якості згущеного молока, що ґрунтується на поєднанні фізико-хімічних, хімічних та мікробіологічних показників та адаптована для потреб судової експертизи.

Отримані результати відкривають нові перспективи для подальших досліджень у галузі судової експертизи згущеного молока, зокрема щодо розробки стандартизованих протоколів дослідження, узгоджених із вимогами судової практики.

Виклад основного матеріалу

Під час проведення судово-експертного дослідження згущеного молока оцінювання його якості ґрунтується на комплексі критеріїв, які дозволяють виявити відхилення від нормативних вимог і визначити можливі види фальсифікації [1; 3; 4; 6].

1. За основними фізико-хімічними показниками:

- вміст сухих речовин – ключовий параметр, що визначає консистенцію і тривалість зберігання продукту (нормативні значення становлять 72–75 % – для згущеного молока з цукром, 26–28 % – для згущеного молока без цукру);

- масова частка жиру – показник, що свідчить про наявність молочного жиру або його замінників (у традиційному згущеному молоці вона має становити не менше від 8,5 %);

- кислотність – індикатор свіжості сировини (відповідно до нормативної документації, її значення не повинно перевищувати 55°T);

- вміст цукру – важливий параметр для виявлення розбавлення або заміни цукрозамінниками (у класичному згущеному молоці цей показник становить 43–45 %).

2. За видами фальсифікації:

- розбавлення водою – знижує вміст сухих речовин і жиру, що встановлюється рефрактометриєю та хроматографією;

- заміна молочного жиру рослинними аналогами – визначається за особливостями жирнокислотного складу;

- додавання стабілізаторів та емульгаторів (наприклад, карагінану, мальтодекстрину) – встановлюється методами високоефективної рідинної хроматографії або капілярного електрофорезу;

- використання неякісної сировини (присутність антибіотиків, важких металів) – ідентифікується за допомогою мікробіологічних тестів та атомно-абсорбційної спектроскопії.

3. За технологічними відхиленнями:

- недостатня термічна обробка – призводить до мікробіологічного псування продукту, встановлюється методом бактеріологічного посіву;

- надмірна карамелізація – спричиняє потемніння та гіркуватий присмак, оцінюється за кольором і сенсорними характеристиками;

- порушення умов зберігання – призводить до розшарування, кристалізації цукру, виявляється під час контролю консистенції продукту та за допомогою мікроскопічного аналізу).

4. За класом якості:

- високоякісне згущене молоко – відповідає ДСТУ 4274:2019 «Консерви молочні. Молоко незбиране згущене з цукром. Технічні умови» та не містить сторонніх домішок;

- продукти з технологічними відхиленнями – допустимі незначні зміни в кислотності або кольорі;

– фальсифікована продукція – містить небажані або заборонені добавки та домішки, розбавляється або замінюється дешевими аналогами.

5. За методами експертного аналізу:

- органолептичний – оцінювання кольору, запаху, консистенції;
- фізико-хімічний – визначення вмісту білків, жирів, вологи;
- інструментальний (високоефективна рідинна хроматографія (HPLC), інфрачервона спектроскопія, мас-спектрометрія тощо) – для точного виявлення домішок.

Запропоновані критерії дозволяють систематизувати підходи до оцінювання якості згущеного молока в судовій експертизі, виявляти фальсифікацію й обґрунтовувати експертні висновки. Найбільш ефективними є комбіновані методи, що поєднують традиційні та сучасні інструментальні технології аналізу.

Проведення судово-експертного дослідження згущеного молока вимагає комплексного підходу, спрямованого на оцінювання його якості, автентичності та відповідності нормативним вимогам [4; 7; 11]. Основними діагностичними завданнями є:

1) визначення автентичності молочної основи, що передбачає ідентифікацію специфічних маркерів молочних білків і жирів. Це дає змогу виявити можливу заміну молочних компонентів рослинними аналогами або іншими дешевшими інгредієнтами [5; 8];

2) аналіз технологічної якості, який включає оцінку ступеня згущення (вміст сухих речовин), масової частки жиру, кислотності, вмісту цукру. Ці параметри є ключовими для визначення відповідності продукту технологічним стандартам [2; 10];

3) виявлення потенційно небезпечних домішок, таких як антибіотики, важкі метали, мікотоксини, рештки мийних засобів тощо. Цей аналіз є особливо важливим для забезпечення харчової безпеки продукту [13; 15];

4) оцінювання мікробіологічних показників, що охоплює загальну мікробну контамінованість, наявність патогенних мікроорганізмів, спори бактерій. Ці параметри характеризують санітарно-гігієнічну якість продукту [3; 6];

5) дослідження органолептичних властивостей продукту, зокрема консистенції, кольору, запаху, смаку. Ці характеристики є важливими для визначення якості продукту та виявлення ознак псування [1; 9];

6) аналіз додаткових інгредієнтів – харчових добавок (стабілізаторів, емульгаторів, консервантів, барвників тощо). Їх наявність і кількість мають відповідати нормативним вимогам [7; 13];

7) перевірка маркування на відповідність фактичному складу продукту, що є особливо важливим для захисту прав споживачів [11; 14].

Для вирішення цих завдань застосовують сучасні методи аналізу, зокрема хроматографічні (високоефективна рідкісна хроматографія, газова хроматографія), спектроскопічні (інфрачервона спектроскопія, атомно-абсорбційна спектроскопія), мікробіологічні, сенсорні. Отримані результати дають змогу об'єктивно оцінити якість згущеного молока, виявити можливі види фальсифікації та зробити висновки, що мають доказову силу в судових процесах. Комплексний підхід до дослідження забезпечує надійність експертних висновків і сприяє захисту прав споживачів і добросовісних виробників.

Судово-експертне дослідження згущеного молока передбачає послідовне вирішення низки ідентифікаційних завдань, спрямованих на всебічне оцінювання його якості й автентичності [5; 8; 12]. Основними етапами експертного аналізу є:

- 1) визначення автентичності молочної основи, що охоплює:
 - аналіз білкового профілю для підтвердження наявності молочних білків;
 - дослідження жирнокислотного складу для ідентифікації молочного жиру;
 - виявлення можливих рослинних аналогів або синтетичних замінників;
- 2) оцінювання технологічних параметрів – визначення вмісту сухих речовин; аналіз масової частки жиру; вимірювання кислотності; контроль вмісту цукру;
- 3) дослідження безпечності продукту – виявлення антибіотиків, важких металів, мікотоксинів; контроль мікробіологічних показників;
- 4) оцінювання органолептичних властивостей – вивчення консистенції; кольору, запаху та смаку; визначення наявності сторонніх включень;
- 5) виявлення харчових добавок – ідентифікація стабілізаторів, емульгаторів, барвників, консервантів тощо;
- 6) верифікація маркування – зіставлення фактичного складу із заявленим; перевірка відповідності нормативним документам; оцінювання повноти інформації для споживача;
- 7) експертиза якості, зокрема віднесення до певного сорту; визначення відхилень від встановлених стандартів; оцінювання ступеня фальсифікації.

Для реалізації цих завдань застосовують комплекс методів [3; 7; 10], зокрема: традиційні фізико-хімічні (титриметрія, рефрактометрія); інструментальні (високоефективна рідинна хроматографія, газова хромато-мас-спектрометрія, інфрачервона спектроскопія); мікробіологічні (посіви, полімеразна ланцюгова реакція); сенсорні (дегустаційні панелі).

Особливу увагу приділяють виявленню сучасних видів фальсифікації, зокрема частковій заміні молочного жиру; використанню

неякісних або заборонених добавок; додаванню неефективних стабілізаторів; застосуванню неякісної сировини тощо. Результати такого комплексного дослідження дають змогу об'єктивно оцінити якість продукту, виявити відхилення показників якості від установлених норм; установити факт фальсифікації та сформулювати висновки, що мають доказове значення. Запропонована методика є науково обґрунтованою та відповідає вимогам судової експертизи, що забезпечує її ефективне застосування під час вирішення спорів щодо якості молочних продуктів.

Проведення судово-експертного дослідження згущеного молока вимагає застосування комплексу методів, які поєднують традиційні органолептичні та фізико-хімічні підходи із сучасними інструментальними технологіями [4; 7]. Крім стандартних методів оцінювання кольору, консистенції, вмісту сухих речовин та жиру, особливу роль відіграють високочутливі аналітичні методи. До них належать:

1) газова хроматографія з мас-спектрометричним детектуванням (ГХ-МС) – ключовий інструмент для ідентифікації летких органічних сполук, виявлення сторонніх ароматизаторів, аналізу жирнокислотного складу. Метод є особливо ефективним для виявлення фальсифікації молочного жиру [5; 8];

2) високоефективна рідинна хроматографія (ВЕРХ) – застосовується для визначення амінокислотного складу білків, аналізу вуглеводного профілю, виявлення антибіотиків та інших лікарських засобів, кількісного визначення вітамінів;

3) інфрачервона спектроскопія з перетворенням Фур'є (FTIR) – забезпечує неруйнівний аналіз зразків, дозволяє швидко визначити основні компоненти та ідентифікувати основні види фальсифікації [6; 11];

4) методи ядерно-магнітного резонансу (ЯМР) – використовуються для дослідження молекулярної структури компонентів, визначення географічного походження сировини, аналізу ступеня термічної обробки продукту та рівня карамелізації цукрів;

5) сучасні хемометричні підходи (аналіз головних компонентів, частковий метод найменших квадратів, штучні нейронні мережі) – забезпечують об'єктивну інтерпретацію складних спектральних даних і дають змогу класифікувати зразки за технологією виробництва, якісними характеристиками та наявністю ознак фальсифікації [9; 15].

Мікробіологічні дослідження згущеного молока в межах судової експертизи посідають ключове місце в комплексному оцінюванні його безпечності та якості. Вони спрямовані на виявлення потенційних мікробіологічних загроз, які можуть виникати внаслідок порушення технології виробництва або умов зберігання продукту. Центральним елементом експертизи є аналіз загальної мікробної обсімененості, який дає уявлення про санітарний стан виробництва

та дозволяє встановити можливі відхилення від гігієнічних норм під час технологічного процесу.

Особливу увагу експерти приділяють виявленню патогенних мікроорганізмів, зокрема таких небезпечних для здоров'я споживачів видів, як *Salmonella spp.*, *Listeria monocytogenes* та *Staphylococcus aureus*. Їх наявність у продукті може свідчити про серйозні порушення технологічного процесу або умов зберігання. Для їх ідентифікації застосовують як класичні методи бактеріологічного посіву, так і сучасні молекулярно-біологічні, зокрема полімеразну ланцюгову реакцію, яка забезпечує високу точність і оперативність отримання результатів.

Важливим напрямом мікробіологічного аналізу є дослідження стійкості виявлених мікроорганізмів до впливу різних факторів навколишнього середовища, таких як температура, кислотність та осмотичний тиск. Це дає змогу не лише оцінити потенційну небезпеку продукту, а й установити причини появи мікроорганізмів, що має важливе значення для визначення відповідальності в судових процесах. Окремий блок досліджень присвячений аналізу мікотоксинів – токсичних продуктів життєдіяльності пліснявих грибів, які можуть утворюватися в сировині або готовому продукті за несприятливих умов зберігання. Для їх виявлення застосовують високочутливі методи, такі як імуноферментний аналіз (ELISA) та хроматографічні методи, що дозволяють виявити навіть незначні концентрації цих небезпечних речовин. Результати мікробіологічних досліджень є важливою складовою експертного висновку, оскільки безпосередньо стосуються оцінювання харчової безпеки продукту. Вони дозволяють не лише констатувати факт мікробіологічного забруднення, а й установити його причини, що має вирішальне значення для ухвалення обґрунтованих рішень у судових справах, пов'язаних із порушенням якості харчових продуктів.

Особливістю подібних судово-експертних досліджень є необхідність дотримання чітких протоколів відбору проб, застосування валидованих методик, використання сертифікованих стандартів і забезпечення прослідковуваності результатів. Не менш важливою є вимога обґрунтованості експертних висновків з урахуванням процесуальних стандартів доказування. Одним із ключових аспектів є адаптація наукових методів до потреб судової практики, що передбачає розроблення чітких і зрозумілих критеріїв оцінювання, створення стандартизованих протоколів експертизи, а також забезпечення відтворюваності результатів. Такий комплексний підхід підвищує надійність експертних досліджень і сприяє ефективному вирішенню судових спорів щодо якості молочних продуктів.

У процесі судово-експертного аналізу згущеного молока виявляються характерні дефекти, що можуть виникати на різних етапах

виробництва, транспортування або зберігання продукту. Вони значною мірою впливають на якісні характеристики та споживчі властивості молочного продукту, що має вирішальне значення для експертної оцінки.

Одним із найпоширеніших дефектів є зміна консистенції продукту, яка може проявлятися у вигляді надмірної в'язкості або, навпаки, рідкої структури. Такі відхилення зазвичай пов'язані з порушенням технологічного процесу згущення або невідповідними умовами зберігання. В експертній практиці особливу увагу приділяють випадкам кристалізації цукру, що призводить до утворення грубих частинок у продукті та суттєво погіршує його споживчі властивості. Суттєвим дефектом є окиснення молочного жиру, яке проявляється в появі специфічного прогірклого запаху та смаку. Цей процес особливо інтенсивно відбувається за тривалого або неправильного зберігання, коли продукт піддається впливу світла, кисню чи підвищених температур. Експертний аналіз у таких випадках включає визначення ступеня окисненості жирів за допомогою хроматографічних методів.

Зміна кольору продукту – від природного кремового до сіруватого або коричневого відтінку – часто свідчить про порушення технологічного процесу або тривалий термін зберігання. Такі зміни можуть бути пов'язані з реакціями Майяра або карамелізації цукрів, особливо при перегріванні продукту під час виробництва.

Мікробіологічні дефекти проявляються у вигляді бродіння, піноутворення або появи сторонніх запахів. Вони виникають унаслідок розвитку мікрофлори при недостатній термічній обробці, порушенні герметичності упаковки. У межах судової експертизи особливе значення має виявлення патогенних мікроорганізмів, таких як *Salmonella spp.*, *Listeria monocytogenes*, *Staphylococcus aureus*, які можуть становити реальну загрозу для здоров'я споживачів.

Механічні домішки у вигляді сторонніх включень свідчать про грубі порушення виробничого процесу або умов зберігання. У судовій практиці такі випадки потребують особливо ретельного дослідження, оскільки можуть бути ознакою навмисної фальсифікації продукту.

Важливо зазначити, що деякі дефекти можуть бути наслідком природних фізико-хімічних процесів, тоді як інші однозначно свідчать про порушення технології виробництва або умов зберігання. Саме тому під час судової експертизи особливе значення має не лише констатація наявності дефектів, а й точне встановлення причин їх виникнення, що має вирішальне значення для обґрунтованого висновку експерта та подальшого судового розгляду.

Проведення судово-експертного дослідження згущеного молока є комплексним процесом, спрямованим на всебічне оцінювання якості продукту та його відповідності встановленим стандартам. Експертний

аналіз розпочинається з візуального огляду зразка, під час якого експерт оцінює однорідність консистенції, кремовий відтінок кольору, відсутність кристалізації цукру, розшарування або сторонніх домішок. Одночасно проводиться органолептична оцінка, що охоплює аналіз характерного молочного аромату та характерного солодкуватого смаку, які є ключовими показниками споживчої якості продукту. Наступним етапом є лабораторний аналіз фізико-хімічних показників, де особливо увагу приділяють визначенню вмісту сухих речовин, який має становити 72–75 % для згущеного молока із цукром. Рефрактометричний аналіз забезпечує високу точність визначення цього показника та дозволяє виявити можливе розведення продукту водою. Паралельно проводиться визначення масової частки жиру, що має відповідати заявленій на маркуванні та становити не менше 8,5 % для продуктів вищої якості.

Сучасні методи інструментального аналізу, такі як високоефективна рідкісна хроматографія, застосовуються для вивчення білкового профілю продукту та виявлення можливих рослинних добавок або дешевих замінників молочних компонентів. Особливу увагу приділяють аналізу жирнокислотного складу за допомогою газової хроматографії, що дозволяє виявити навіть незначні домішки рослинних жирів, які можуть свідчити про фальсифікацію продукту.

Мікробіологічні дослідження охоплюють визначення загальної мікробної обсіменінності і тестування на наявність патогенних мікроорганізмів, таких як *Salmonella*, *Listeria monocytogenes* та *Staphylococcus aureus*. Ці аналізи проводяться згідно з вимогами ДСТУ EN ISO 4833-1:2014 «Мікробіологія харчового ланцюга. Горизонтальний метод підрахунку мікроорганізмів. Частина 1. Підрахунок колоній за температури 30° C методом розливу по чашках (EN ISO 4833-1:2013, IDT)» та інших нормативних документів, що регулюють безпеку молочних продуктів.

Завершальним етапом експертизи є порівняльний аналіз отриманих результатів із вимогами чинних стандартів, зокрема ДСТУ 4274:2019 «Консерви молочні. Молоко незбиране згущене з цукром. Технічні умови», та міжнародних норм Codex Alimentarius. Виявлені відхилення ретельно документуються й аналізуються для визначення їх можливих причин, що має вирішальне значення для формування об'єктивних висновків, які можуть бути використані в судовому провадженні.

Слід зазначити, що сучасна експертна практика передбачає застосування хеометричних методів обробки даних, таких як аналіз головних компонент або частковий метод найменших квадратів, що дозволяє підвищити точність і об'єктивність експертних висновків. Це особливо важливо у випадках, коли необхідно виявити складні

види фальсифікації або встановити зв'язок між технологічними параметрами виробництва та якісними характеристиками готового продукту.

Висновки

Встановлено, що комплексний підхід до судово-експертного аналізу згущеного молока передбачає поєднання традиційних органолептичних методів із сучасними інструментальними технологіями, зокрема високоефективною рідинною хроматографією, газовою хроматографією з мас-спектрометричним детектуванням та інфрачервоною спектроскопією. Особливе значення при цьому мають мікробіологічні дослідження, які дають змогу виявити потенційні ризики для здоров'я споживачів, зумовлені порушенням технологічних процесів або умов зберігання.

Аналіз характерних дефектів згущеного молока, зокрема кристалізації цукру, окиснення молочного жиру, зміни кольору чи консистенції, дав змогу визначити індикативні ознаки можливих технологічних порушень або фальсифікації продукту. Розроблена методика послідовного проведення експертизи – від первинного огляду до детального лабораторного аналізу та порівняння з міжнародними стандартами – забезпечує об'єктивність і достовірність експертних висновків.

Отримані результати підтверджують необхідність подальшого вдосконалення нормативно-правової бази у сфері оцінювання якості згущеного молока з урахуванням сучасних технологічних тенденцій і нових видів фальсифікації. Запропонований підхід до проведення судово-експертного дослідження може бути ефективно використаний у практиці експертних установ із метою захисту прав споживачів і добросовісних виробників молочної продукції.

Список бібліографічних посилань: **1.** Дубініна М. В. Експертиза товарів : навч. посіб. Харків : ХДУХТ, 2017. 228 с. **2.** Головки М. П., Василенко І. Г., Головки Т. М., Семко Т. В. Технологія молока та молочних продуктів з елементами HACCP : навч. посіб. Харків : Світ Книг, 2021. 290 с. **3.** Sharma R., Nath P. C., Lodh B. K., Mukherjee J., Mahata N., Gopikrishna K., Tiwari O. N., Bhunia B. Rapid and sensitive approaches for detecting food fraud: A review on prospects and challenges. *Food Chemistry*. 2024. Vol. 454. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2024.139817>. **4.** Dong H., Chen Q., Qian M., Bai W., Zeng X. Sampling techniques for the determination of volatile components in food of animal origin. *Comprehensive Sampling and Sample Preparation*. 2025. Vol. 4. Pp. 267–296. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-443-15978-7.00055-2>. **5.** Ferreira M. M., Martins-Gonçalves L., De Souza D. An integrative review of analytical techniques used in food authentication: A detailed description for milk and dairy products. *Food Chemistry*. 2024. Vol. 457. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2024>.

140206. **6.** Chen H., Tan C., Tan C., Lin Z. Qualitative and quantitative analysis of whey protein adulteration based on near-infrared spectroscopy and machine learning. *Microchemical Journal*. 2025. Vol. 209. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.microc.2025.112844>. **7.** Jouki M., Jafari S., Jouki A., Khazaei N. Characterization of functional sweetened condensed milk formulated with flavoring and sugar substitute. *Food Science & Nutrition*. 2021. Vol. 9, Iss. 9. Pp. 5119–5130. DOI: <https://doi.org/10.1002/fsn3.2477>. **8.** Renhe T. I. R., Pereira D. B. C., De Sá J. F. O., Dos Santos M. C., Teodoro V. A. M., Magalhães F. A. R., Perrone I. T., Da Silva P. H. F. Characterization of physicochemical composition, microbiology, sensory evaluation and microscopical attributes of sweetened condensed milk. *Food Science and Technology*. 2018. Vol. 38, Iss. 2. DOI: <https://doi.org/10.1590/1678-457x.34416>. **9.** Barros D., Santos Guerreiro J., Pinheiro R. Shelf-life Evaluation of Condensed Milk-based Ready-to-Eat Desserts: Physicochemical, Texture and Sensory Characteristics. *Food Science and Technology*. 2017. Vol. 5, Iss. 5. Pp. 113–124. DOI: <https://doi.org/10.13189/fst.2017.050503>. **10.** Julmohammad N. B., Tan E., Yusop M. R., Samidin S. Recent advances in detection techniques and chemometric methods for identifying adulterants in milk and dairy products. *Food Chemistry*. 2025. Vol. 483. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2025.144202>. **11.** Amorim T. L., De Oliveira M. A. L. A capillary electrophoresis approach for major unsaturated fatty acids screening in milk. *International Dairy Journal*. 2021. Vol. 112. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.idairyj.2020.104861>. **12.** Barui A. K., Sharma R., Rajput Y. S. Detection of non-dairy fat in milk based on quantitative assay of anionic detergent using azure A dye. *International Dairy Journal*. 2012. Vol. 24, Iss. 1. Pp. 44–47. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.idairyj.2011.11.007>. **13.** Rezen-de F. B. F., Cheibub A. M. S. S., Netto A. D. P., Marques F. F. C. Determination of formaldehyde in bovine milk using a high sensitivity HPLC-UV method. *Microchemical Journal*. 2017. Vol. 134. Pp. 383–389. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.microc.2017.07.003>. **14.** Oh J., Lee K.-G. Analysis of physicochemical properties of nut-based milk and sweetened condensed milk alternatives. *Food Chemistry*. 2024. Vol. 455. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2024.139991>. **15.** Fang R., Jiang H., Lin C., Xia T., Xu S., Chen Q., Xiao G. Characterization and shelf stability of sweetened condensed milk formulated with different sucrose substitutes during storage. *Food Chemistry*. 2023. Vol. 404. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2022.134402>.

Надійшла до редколегії 22.09.2025

Прийнята до опублікування 05.12.2025

Menshykh T. M. Criteria for Assessing the Quality of Condensed Milk in Forensic Expert Analysis

This article examines contemporary approaches to forensic expert analysis of condensed milk, with a particular focus on criteria for assessing its quality, authenticity, and compliance with regulatory requirements. The main focus is on a comprehensive expert examination methodology that covers a sequential analysis of the physical and chemical indicators, microbiological safety and organoleptic characteristics of the product. The possibilities of applying modern instrumental methods, in particular high-performance liquid chromatography, gas chromatography with mass spectrometric detection and Fourier transform infrared spectroscopy, which ensure the detection of even minor deviations from technological norms and quality standards, are considered in detail. Particular attention is paid to the characteristics of typical defects in condensed milk, in particular sugar crystallisation, milk fat oxidation, and changes in colour and consistency resulting from technological violations, improper storage, or deliberate falsification. A step-by-step methodology for conducting an examination is described, from initial visual inspection and organoleptic assessment to in-depth laboratory analysis using modern analytical technologies and comparison of results with the requirements of national and international standards. The results obtained are of practical importance for expert institutions, state control bodies and dairy producers, as they contribute to improving the effectiveness of the quality control system and preventing falsification. The proposed approaches form a new methodological basis for the objective assessment of the quality of condensed milk in court proceedings, which is relevant in the context of consumer protection and ensuring fair competition in the dairy products market. The materials of the article can be used to develop standardised protocols for forensic expert examinations and to improve the regulatory framework in the field of dairy product quality control.

Keywords: condensed milk, forensic examination, dairy product quality, chromatographic methods, counterfeiting, microbiological safety.

УДК 343.1(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.33>

Олена Євгеніївна Соловйова,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра кримінального процесу,
криміналістики та експертології (доцент);

<https://orcid.org/0000-0002-5625-2122>,

e-mail: solovieva_77@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБСТАВИН, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДОКАЗУВАННЮ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ВІЙСЬКОВИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Статтю присвячено особливостям встановлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях при розслідуванні військових правопорушень, та дослідженню особливостей досудового розслідування військових кримінальних правопорушень в умовах збройної агресії проти України. Акцентовано увагу на зростанні кількості таких злочинів у зв'язку зі збільшенням чисельності особового складу, високою інтенсивністю бойових дій і психологічними навантаженнями на військовослужбовців. Розкрито правову природу військових злочинів та їхню суспільну небезпеку, проаналізовано обставини, що підлягають встановленню під час розслідування військових злочинів, а також наголошено на складності з'ясування кола свідків і очевидців, мотивів та цілей протиправних дій, дослідження способу їх учинення і засобів використання. Акцентовано на необхідності використання експертних знань у сфері військової служби, кримінального процесу, криміналістики й судової експертизи, а також визначено важливість взаємодії між Національною поліцією та військовим командуванням, зокрема спільної діяльності щодо запобігання правопорушенням у військовому середовищі.

Ключові слова: кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, розслідування військових правопорушень, військові злочини, військова служба, обставини, що підлягають доказуванню, досудове розслідування.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Проблема розслідування правопорушень, учинених військовослужбовцями, набула особливого значення в умовах збройної агресії проти України та широкомасштабного залучення військових формувань до забезпечення оборони держави. Зростання чисельності військовослужбовців, інтенсивність бойових дій та неабияке психологічне і фізичне навантаження на особовий склад зумовлюють

збільшення кількості кримінальних правопорушень, учинених військовими.

Відповідно до розділу XIX Особливої частини Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» до військових кримінальних правопорушень належать діяння, передбачені статтями 401–435 Кодексу¹. Рівень їх поширення значною мірою зумовлюється військово-політичною ситуацією в державі, станом забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності, конституційного ладу, а також наявністю воєнних або терористичних загроз. Саме тому серед найбільш типових правопорушень цієї категорії фіксуються: самовільне залишення військової служби, дезертирство, незаконне заволодіння військовим майном, непокора, недбале ставлення до служби, втрата зброї чи іншого майна, порушення статутних правил, неправильне поводження зі зброєю, а також різні форми ухилення від військової служби або перевищення службових повноважень [1, с. 512].

У межах цього дослідження акцент зроблено на встановленні обставин, що підлягають доказуванню під час розслідування таких правопорушень, як самовільне залишення військової частини або місця служби та дезертирство. У провадженнях за цими статтями ключового значення набуває з'ясування виду військової служби, яку проходив підозрюваний, характеру та причин самовільного залишення частини, наявності або відсутності поважних причин нез'явлення на службу, часу початку протиправних дій, форми вини, мотиву і мети вчиненого. Для кваліфікації дезертирства важливим є встановлення спрямованості дій військовослужбовця на ухилення від служби, його наміру незаконно припинити її проходження та фактично виключити себе зі сфери військових правовідносин тощо.

Усупереч значному обсягу досліджень, залишається низка не вирішених питань, зокрема щодо чіткого визначення кола обставин, які підлягають доказуванню при розслідуванні військових правопорушень, порядку збору й оцінки доказів у військовому середовищі, застосування спеціальних знань із криміналістики та судової експертизи у кримінальному провадженні, а також ефективної взаємодії між правоохоронними органами та військовим командуванням у процесі розслідування таких злочинів тощо. Таким чином, основна проблема, яка розглядається у статті, полягає у визначенні підходів до з'ясування обставин, що підлягають встановленню і доказуванню

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.11.2025).

у кримінальних провадженнях при розслідуванні військових правопорушень.

Стан дослідження проблеми

У своїх наукових працях ґрунтовно аналізували питання, пов'язані з дослідженням та визначенням обставин, що підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях при розслідуванні військових правопорушень в Україні, такі видатні вчені в галузях кримінального процесу, криміналістики та експертології, як Ю. П. Аленін, А. О. Антошук, В. В. Бурлака, В. В. Валнярчук, В. І. Галаган, І. В. Гловюк, В. Г. Дрозд, В. Ю. Дрозд, В. А. Журавель, О. В. Капліна, В. Б. Коба, В. О. Коновалова, В. В. Крижна, С. С. Кудінов, О. В. Лазукова, А. М. Лобойко, В. О. Луговий, І. О. Луговий, О. І. Мотлях, А. А. Патик, І. В. Пиріг, М. А. Погорецький, Х. В. Подиряко, Д. Б. Сергєєва, О. Ю. Татаров, Г. К. Тетерятник, В. В. Тіщенко, А. Д. Удалова, К. О. Чаплинський, Р. П. Чича, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський та ін.

Однак складність і комплексний характер проблеми, попри значні напрацювання дослідників, зумовлюють відсутність її повного висвітлення в наукових роботах, що, своєю чергою, підкреслює актуальність нашого дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення особливостей доказування у кримінальних провадженнях щодо військових правопорушень, зокрема встановлення мотивів і мети поведінки військовослужбовця, характеру його умислу й обставин, що впливають на кваліфікацію діяння, для повного, всебічного і неупередженого розслідування кримінального провадження.

Завданнями дослідження є виявлення проблем, пов'язаних зі встановленням та дослідженням обставин, які мають доказове значення у кримінальних провадженнях щодо військових злочинів, зокрема показань свідків-співслужбовців, документів військового обліку та даних про дисциплінарні стягнення; оцінювання впливу умов несення служби на поведінку військовослужбовця та можливість їх урахування під час збору доказової інформації; аналіз наявних недоліків правозастосовної практики у відповідних провадженнях та розроблення рекомендацій щодо їх вирішення.

Наукова новизна дослідження

Обґрунтовано специфічний підхід до розслідування військових правопорушень, який зумовлений особливою природою військової служби та необхідністю забезпечення балансу між дотриманням засад законності й справедливості та потребою підтримання військової дисципліни й боєздатності Збройних Сил України (далі – ЗСУ). Уточнено роль і значення кримінального процесуального забезпечення у сфері

військової служби, а також сформульовано положення, що розкривають особливості правозастосування при розслідуванні діянь, які посягають на встановлений порядок несення служби в умовах сучасних викликів, пов'язаних з обороною суверенітету і територіальної цілісності держави.

Виклад основного матеріалу

Специфіка доказування при розслідуванні військових правопорушень полягає в необхідності детального встановлення мотивів і мети поведінки військовослужбовця, тривалості його відсутності на службі, умислу ухилення від виконання обов'язків військової служби, а також обставин, що свідчать про наявність або відсутність поважних причин залишення військової частини. Важливим є також проведення чіткого розмежування між короточасним самовільним залишенням місця служби та дезертирством, що є актом стійкого умислу на ухилення від військової служби [2, с. 346]. При цьому у процесі доказування в зазначених категоріях кримінальних проваджень особливу роль набувають показання свідків, зокрема співслужбовців, аналіз документів військового обліку, оцінка дисциплінарних стягнень і вивчення умов несення служби, що можуть впливати на поведінку підозрюваного. Розслідування таких діянь вимагає особливого підходу, оскільки, крім забезпечення засад законності та справедливості, необхідно враховувати характер військової служби, що передбачає суворе дотримання дисципліни й захист боєздатності армії. Ураховуючи, що основною функцією ЗСУ є оборона суверенітету України, захист її територіальної цілісності та недоторканності¹, важливим є збереження належного рівня дисципліни серед військовослужбовців.

Зазначимо, що забезпечення державної безпеки й охорона державного кордону здійснюються відповідними військовими формуваннями та правоохоронними органами, організація, структура та порядок діяльності яких визначаються законами та іншими нормативно-правовими актами². Рівень законності та стан військового

¹ Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України від 07.03.2002 № 3099-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14> (дата звернення: 17.11.2025); Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 № 876-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18> (дата звернення: 17.11.2025); Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 04.03.1998 № 160/98-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-вр> (дата звернення: 17.11.2025).

² Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12> (дата звернення: 17.11.2025).

правопорядку у ЗСУ і військових формуваннях безпосередньо впливають на результативність виконання завдань, покладених на ці структури. Військові статuti, спеціальні закони та підзаконні нормативно-правові акти чітко і комплексно регламентують основні напрями діяльності та внутрішній порядок функціонування ЗСУ, інших військових формувань і правоохоронних органів. Зокрема, на військовослужбовців покладається обов'язок неухильного дотримання положень Конституції України, законів, військових статутів, присяги, а також наказів командирів та начальників. Тому саме дотримання цих норм визначає рівень дисципліни, стабільність і якість суспільних відносин у сфері проходження військової служби. Водночас порушення встановлених правил і вимог службової діяльності може призвести до правопорушень, зокрема військових злочинів, які становлять підвищену суспільну небезпеку, оскільки посягають на основи обороноздатності та безпеки держави [3, с. 3–4].

Таким чином, серед викликів, спричинених збройною агресією проти України, важливе місце посідає питання забезпечення дотримання державою – учасницею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. умов для застосування положень ст. 15 Конвенції, яка передбачає можливість відступу від зобов'язань держави під час війни або іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життям нації¹.

За цих умов державні органи зобов'язані ретельно обґрунтовувати правомірність, необхідність і пропорційність будь-якого втручання у права та свободи людини, а суди – здійснювати перевірку відповідності таких заходів установленим стандартам. Це стосується й військовослужбовців, які вчинили кримінальні правопорушення. Водночас, як свідчить практика Європейського суду з прав людини, при розслідуванні кримінальних правопорушень, незалежно від категорії злочину, часу чи обставин його вчинення, зокрема під час воєнного стану, держава зобов'язана забезпечити гарантії недопущення катувань, порушення права на життя та права на справедливий суд. Ці гарантії повною мірою поширюються і на кримінальні провадження щодо військових злочинів, таких як самовільне залишення військової частини та дезертирство².

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 11.10.2025).

² Права людини та конвенційні зобов'язання в умовах війни: судді ВС долучилися до міжнародного форуму з практики ЄСПЛ // Судова влада України : офіц. сайт. 13.12.2023. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1530516/> (дата звернення: 17.11.2025).

Насамперед розслідування військових правопорушень, що посягають на встановлений порядок несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), за загальним правилом належить до компетенції Державного бюро розслідувань (далі – ДБР). Виняток становлять лише злочини, передбачені ст. 422 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Державне бюро розслідувань здійснює досудове розслідування як за поданою заявою про вчинення кримінального правопорушення, так і в разі самостійного виявлення відповідних обставин, що відповідає положенням п. 3 ч. 4 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)¹.

Водночас Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо оптимізації діяльності спеціалістів у кримінальному провадженні» від 9 жовтня 2024 р. № 4009-IX запровадив важливі уточнення до ч. 1 ст. 615 КПК України. Згідно з абз. 14 ч. 1 ст. 615 КПК України під час дії воєнного стану Генеральний прокурор або уповноважений ним прокурор з метою забезпечення ефективності досудового розслідування має право вмотивованою постановою визначити інший орган досудового розслідування, уповноваживши його здійснювати кримінальні провадження за статтями 407 «Самовільне залишення військової частини або місця служби» та 408 «Дезертирство» КК України. Така норма надає можливість передавати розслідування цих правопорушень, зокрема, слідчим Національної поліції².

Необхідно зазначити, що військові злочини традиційно становили відносно невелику частку серед загальної кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень в Україні. Однак в умовах воєнного стану цей показник значно зріс. За даними Офісу Генерального прокурора, за січень-вересень 2025 р. до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено понад 165 тис. проваджень щодо військових правопорушень, зокрема за статтями 407, 408 КК України³. Для порівняння,

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 17.11.2025).

² Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо оптимізації діяльності спеціалістів у кримінальному провадженні : Закон України від 09.10.2024 № 4009-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4009-20> (дата звернення: 17.11.2025).

³ Статистика кримінальної протиправності // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: <https://erdr-map.gp.gov.ua/csp/map/index.html#/table> (дата звернення: 17.11.2025).

за ст. 409 КК України, що передбачає відповідальність за ухилення від військової служби, зокрема через симуляцію хвороби чи самокалічення, фіксуються лише кілька сотень проваджень щороку, і це пояснюється складністю доказування таких діянь. Загалом динаміка зростання кількості військових злочинів вказує на суттєве збільшення частки кримінальних правопорушень у сфері військової дисципліни. Так, за вісім місяців 2025 р. було зареєстровано 142 711 кримінальних проваджень за статтями 407, 408 КК України, а загалом із початку повномасштабного вторгнення станом на 1 вересня 2025 р. – 265 843 випадки дезертирства. Важливо зазначити, що ці дані стосуються лише тих випадків дезертирства, за якими було розпочато досудове розслідування на підставі матеріалів службових розслідувань, що були надіслані командирами військових частин до ДБР або спеціалізованих прокуратур у сфері оборони. Реальна кількість випадків самовільного залишення місць служби значно вища, проте ми звертаємось лише до тих випадків, які класифіковані як військові злочини і зареєстровані в Єдиному реєстрі досудових розслідувань. Ці дані підтверджують зазначену тенденцію та демонструють важливість правильної кваліфікації таких злочинів, що, своєю чергою, потребує належного застосування норм КК України. За вісім місяців 2025 р. про підозру в самовільному залишенні військової частини було повідомлено лише у 6 367 випадках (4,5 % від загальної кількості кримінальних проваджень). За той самий час на військову службу повернулося лише 3 136 дезертирів (2,2 %), що відповідало кількості клопотань про звільнення від кримінальної відповідальності, направлених до суду. Крім того, 1 779 кримінальних проваджень (1,25 %) були направлені до суду з обвинувальними актами [4]. Однак висока суспільна небезпечність цих діянь та їхня специфіка вимагають особливого підходу до збирання, перевірки та оцінки доказів у таких кримінальних провадженнях.

Передусім особливості доказування в цій категорії кримінальних проваджень полягають у встановленні кола свідків і очевидців протиправних дій військовослужбовця, з'ясуванні мотивів і цілей учинення злочину, дослідженні способу його здійснення та застосуванні знарядь і засобів. У зв'язку із цим виникає необхідність залучення спеціальних знань у кримінальному провадженні як у сфері військової служби, так і в галузях кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи. Важливим є також забезпечення ефективної взаємодії між Національною поліцією та військовими командуванням, де важливою складовою є спільна діяльність правоохоронних органів і військових командирів щодо запобігання правопорушенням у військовому середовищі, таким як самовільне залишення військової частини чи місця служби, дезертирство, незаконне поводження зі

зброєю тощо. Тільки після цього можна вважати зібрану доказову базу достатньою для складання обвинувального акта та подальшого надсилання матеріалів досудового розслідування до суду. Вивчення й аналіз таких даних дозволяють скласти типовий перелік специфічних обставин, які підлягають встановленню та доказуванню при розслідуванні військових кримінальних правопорушень. Серед цих обставин особливу увагу слід приділяти причинам і умовам, які сприяли вчиненню конкретного кримінального правопорушення.

Для правильної кваліфікації діяння необхідно забезпечити всебічне дослідження всіх обставин його вчинення відповідно до правил доказування, порівнюючи ознаки складу військового злочину з конкретними умовами й обставинами події. Особливої уваги потребує подальше вдосконалення методів розслідування військових злочинів, особливо в умовах воєнного стану, коли специфіка бойових дій, організації служби та морально-психологічний стан військовослужбовців істотно впливають на процес доказування та оцінку зібраних матеріалів у кримінальному провадженні. Наприклад, психологічний стан таких осіб вимагає делікатного поводження. Крім того, на практиці виникають складнощі, пов'язані з повідомленням військовослужбовцю про підозру у вчиненні дезертирства або самовільного залишення військової частини чи місця служби, а також із забезпеченням права сторони захисту на доступ до матеріалів провадження до завершення досудового розслідування відповідно до ст. 221 КПК України. Проблемним є також виконання вимог ст. 290 КПК України щодо відкриття матеріалів іншій стороні та визначення меж допустимості проведення слідчих (розшукових) дій після початку цієї процедури¹.

На практиці допити часто проводяться в кілька етапів, із залученням психологів або із застосуванням відеофіксації, що дозволяє мінімізувати ризик повторної травматизації допитуваних. В умовах воєнного стану зазнала змін також процедура фіксації показань: відео- та аудіозапис застосовуються значно частіше, навіть у випадках, які раніше не передбачали їх використання [5, с. 48–49].

Водночас незмінною залишається вимога дотримання базових засад допустимості доказів. Воєнний стан не звільняє від обов'язку забезпечувати стандарти справедливого судочинства. Зокрема, докази, здобуті з порушенням права на захист або внаслідок жорстокого чи нелюдського поводження, не можуть бути визнані судом допустимими.

Зважаючи на позицію науковців щодо необхідності встановлення особливого порядку провадження у справах про військові злочини,

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 17.11.2025).

а також ураховуючи потребу формування в Україні ефективної системи органів військової юстиції, здатної реагувати на сучасні виклики національній безпеці, умови воєнного стану та євроінтеграційні процеси, питання стандартизації досудового розслідування військових кримінальних правопорушень набуває особливої значущості. Це зумовлено специфікою таких розслідувань, які вимагають від слідчих, прокурорів і суддів високого рівня професійної підготовки, а також підвищеної уваги до деталей, що робить їх особливо важливими в контексті забезпечення належної юстиції. Насамперед це охоплює:

- адаптацію нормативного регулювання підслідності злочинів, що стосуються порушення порядку несення військової служби, до актуальних вимог правозастосовної практики та функціонального навантаження органів досудового розслідування;
- визначення чітких критеріїв і підстав для об'єднання або виділення матеріалів досудового розслідування у справах цієї категорії;
- уточнення специфіки та обсягу обставин, які підлягають доказуванню;
- окреслення особливостей отримання (збирання) інформації про можливі випадки вчинення зазначених кримінальних правопорушень;
- формулювання чіткої стратегії дій працівників органів досудового розслідування, а також інших установ і підрозділів на кожному з етапів розслідування військових кримінальних правопорушень;
- об'єднання процесуальних рішень;
- визначення процесуальних інструментів для збирання доказів;
- з'ясування особливостей обрання заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема необхідності введення запобіжного заходу у вигляді передачі під нагляд командування військової частини, що діяло відповідно до КПК України 1960 р., але було вилучене з чинного законодавства. Також це охоплює проведення слідчих і розшукових дій у контексті досудового розслідування військових злочинів, що включає визначення повноважень слідчого та прокурора щодо витребування й отримання матеріалів. Йдеться про тимчасовий доступ до речей і документів, який дозволяє стороні кримінального провадження ознайомитись з ними, зробити копії та вилучити їх у порядку статей 159–166 КПК України, а також тимчасове вилучення майна відповідно до статей 167, 168 КПК України. Це також стосується витребування речей, документів та відомостей від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, а також службових і фізичних осіб на підставі відповідного запиту, визначення конкретного строку розгляду такого запиту під час досудового розслідування, а також

обов'язку осіб і органів, яким направлений цей запит, розглянути його в розумний строк (відповідно до ст. 28 КПК України) з моменту його отримання;

– виявлення складнощів, що виникають під час досудового розслідування військових злочинів, а також аналіз їх причин та формулювання науково обґрунтованих висновків і рекомендацій, спрямованих на подолання виявлених проблем теоретичного і прикладного характеру [6, с. 3, 7–8; 7, с. 34–35].

З огляду на викладене слід наголосити, що досудове розслідування військових злочинів тісно взаємопов'язане із процесом кримінального доказування. Для цього необхідно зібрати належні, допустимі, достовірні та достатні докази, що мають значення для конкретного кримінального провадження, з метою з'ясування змісту й обсягу обставин, які підлягають доказуванню у справах про військові правопорушення. Цей процес здійснюється з урахуванням кримінально-правових і криміналістичних характеристик відповідних правопорушень, а отже, важливою є систематизація та характеристика обставин, що підлягають доказуванню на етапі досудового розслідування військових злочинів, відповідно до ч. 1 ст. 91 КПК України. Так, згідно з ч. 2 ст. 91 КПК України доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для конкретного кримінального провадження. При цьому всі зібрані докази повинні бути належними, допустимими, достовірними і достатніми (ст. 85, ч. 1 ст. 86 КПК України) [8].

Наразі поняття достовірності доказів прямо не закріплене у КПК України. Однак у науковій літературі його пропонують трактувати як процесуальну характеристику доказу, що відображає його переконливість і безсумнівність. Така достовірність визначається суб'єктом доказування під час перевірки й оцінки доказів і визначає можливість їх використання для встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження [9, с. 276].

Таким чином, доказуванню підлягають такі обставини, як подія кримінального правопорушення, винуватість обвинуваченого, вид і розмір шкоди, а також обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання тощо. Проте зазначені обставини слід розглядати лише як орієнтовні для практичної діяльності слідчого і прокурора, оскільки вони стосуються розслідування всіх кримінальних правопорушень і не забезпечують достатньої конкретизації щодо правопорушень, учинених військовослужбовцями. Перелік таких обставин для військових кримінальних правопорушень має свою специфіку, зумовлену особливостями складу цих злочинів, військовими статутними відносинами та умовами служби. Тому дослідження обставин, що підлягають встановленню та доказуванню у кримінальних провадженнях

щодо військових злочинів, є важливою складовою при розробленні та вдосконаленні методики розслідування цієї категорії правопорушень.

У цьому контексті науковці пропонують виокремити кілька етапів для з'ясування обставин учинення військових злочинів, які можуть бути такими:

1) встановлення і доказування обставин (у межах окремого злочину слідчий «прилаштовує» типову модель таких обставин до конкретних умов слідчої ситуації, що сприяє швидкому, повному та неупередженому встановленню й доказуванню обставин за матеріалами досудового розслідування);

2) збирання доказів засобами, передбаченими кримінальним процесуальним законодавством, і виокремлення з них масиву фактичних даних, які забезпечать достатню доказову базу складу злочину;

3) вивчення, дослідження та оцінка отриманих доказів, а в разі необхідності доповнення та уточнення, формулювання нових слідчих і розшукових версій, подальше планування та проведення початкових, повторних чи додаткових слідчих і розшукових дій [7, с. 43–44].

На нашу думку, запропонована ініціатива є обґрунтованою та сприятиме значному полегшенню роботи слідчих підрозділів, а також підвищить ефективність досудового розслідування у справах про військові злочини.

Зазначимо, що під час досудового розслідування військових злочинів обов'язково підлягають встановленню обставини, які стосуються характеру злочину, особи злочинця, потерпілих, місця, часу та способу вчинення правопорушення, а також наслідків злочину. Крім того, важливою є оцінка впливу цього злочину на суспільство, його наслідків для безпеки та стабільності держави.

У процесі з'ясування наявності поважних причин несвоєчасної неявки на службу слідчий має оцінити первинні відомості щодо обставин відсутності військовослужбовця. Зокрема, доцільно встановити фактори, які могли призвести до його неможливості перебувати або повернутися до військової частини (наприклад, смерть, незаконне позбавлення волі чи викрадення, утримання як заручника, тяжке захворювання тощо). Під час ведення бойових дій, проведення навчань, антитерористичних операцій, миротворчих або гуманітарних місій, а також у разі стихійних лих можливими причинами відсутності можуть бути: загибель військовослужбовця, тяжке поранення, лікування в медичних установах, евакуація до тилу або за межі зони лиха, тимчасове перебування пораненого серед цивільного населення, потрапляння в полон, зокрема під час виконання завдань вищого командування поза місцем дислокації військової частини, про що його безпосередньому командуванню може бути невідомо, а

також інші обставини, незалежні від волі військовослужбовця, що унеможливають його перебування за місцем служби.

Вирішальне значення у процесі розслідування військових злочинів має забезпечення належної доказової бази, що передбачає збір, фіксацію, аналіз та оцінку доказів, які підтверджують вчинення злочину. Важливим елементом доказування військових злочинів є встановлення обставин, що можуть пом'якшити або обтяжити ступінь відповідальності військовослужбовця. Це завдання є ключовим для слідчого у процесі розслідування таких злочинів, оскільки належне визначення цих обставин має безпосереднє значення для вирішення питання про кримінальну відповідальність особи відповідно до статей 66 і 67 КК України¹.

Для ефективного розслідування військових злочинів необхідно забезпечити всебічність, об'єктивність та неупередженість процесу. Крім того, розслідування повинно відповідати міжнародним стандартам прав людини та принципам, закріпленим міжнародним гуманітарним правом, відповідно до практики рішень Міжнародного кримінального суду. Сучасні виклики, зумовлені війною, висувають нові вимоги перед державними інституціями, що вимагають їхніх консолідованих зусиль для гарантування дотримання прав людини в умовах надзвичайної складності. У цьому контексті важливу роль відіграє підтримка міжнародних партнерів України, яка зміцнює здатність держави діяти ефективно.

Ураховуючи специфіку кримінальних проваджень щодо військових злочинів, особливої значущості набувають цифрові інструменти для фіксації доказів, належний захист свідків та уніфікація процедур досудового розслідування. Хоча наукові дослідження в цій галузі поки що обмежені, наявна теоретична та практична база дає можливість обґрунтовано визначити необхідність модернізації кримінального процесуального законодавства України з урахуванням обставин, що вимагають ефективного реагування на виклики міжнародного збройного конфлікту та сучасні стандарти гуманного правосуддя.

Висновки

Проведене дослідження обставин, які підлягають з'ясуванню під час розслідування військових злочинів, дозволяє зробити висновок, що таке розслідування має низку суттєвих особливостей, які визначають специфіку кола обставин, що повинні бути обов'язково встановлені. Ці обставини включають не лише загальні елементи складу злочину, а й низку специфічних військовослужбових, організаційних,

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.11.2025).

психологічних і міжнародно-правових чинників. Їх усебічне встановлення є необхідним для забезпечення правильної кримінально-правової кваліфікації діяння, об'єктивної оцінки ступеня вини та мотивів військовослужбовця, а також для забезпечення повноти, об'єктивності і всебічності досудового розслідування.

Крім того, правильне з'ясування цих обставин має велике значення для забезпечення законності ухвалених процесуальних рішень, справедливого покарання, яке відповідатиме характеру й умовам вчиненого правопорушення, а також для зміцнення військової дисципліни, законності та правопорядку у ЗСУ. Оскільки військові злочини часто пов'язані з порушенням встановленого порядку несення військової служби, їх належне розслідування має велике значення для забезпечення стабільності в армії та суспільстві загалом.

Таким чином, успішне здійснення досудового розслідування щодо військових злочинців безперечно залежить від якості встановлення всієї сукупності вказаних обставин, належного документування отриманих доказів та ефективної взаємодії слідчих органів із військовими підрозділами, експертними установами і правоохоронними органами. Це забезпечить реальну можливість не лише покарання винних осіб, а й запобігання вчиненню нових правопорушень військовослужбовцями, що є надзвичайно важливим завданням для держави, особливо в умовах збройної агресії проти України, що триває.

Список бібліографічних посилань: 1. Орловська Н. А., Стефанова Ю. П. Самовільне залишення військової частини або місця несення служби: кримінально-правові ознаки і проблеми кваліфікації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 511–515. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/122>. 2. Комісарчук Р. В. Особливості розслідування самовільного залишення військової частини або місця служби // Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 черв. 2018 р.) / Держ. бюро розслідувань ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Юрид. літ., 2018. С. 345–350. 3. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін. ; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2011. 184 с. 4. Федірко В. Дезертирство, СЗЧ, ухилення від військової служби: статистика, розмежування // Національна асоціація адвокатів України : офіц. сайт. 04.09.2025. URL: <https://unba.org.ua/publications/10700-dezertirstvo-szch-uhilennya-vid-vijs-kovoi-sluzhbi-statistika-rozmezhuвання.html> (дата звернення: 17.11.2025). 5. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України (станом на 30 грудня 2022 р.) / І. Глобюк, О. Дроздов, Г. Тетерятник та ін. Видання 4. Електронне видання. Дніпро ; Львів ; Одеса ; Харків, 2023. 82 с. URL: <https://dspace>.

univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/141e9323-8f98-4f61-bad9-bd88bb627707/content (дата звернення: 17.11.2025). **6.** Луців М. З. Особливості досудового розслідування злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (статті 407–409 Кримінального кодексу України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2020. 20 с. **7.** Досудове розслідування військових кримінальних правопорушень слідчими Національної поліції : навч.-практ. посіб. / А. О. Антошук, В. В. Бурлака, В. Г. Дрозд та ін. Київ, 2025. 183 с. **8.** Гловюк І. Недопустимість, неналежність чи недостовірність доказів? // Higher School of Advocacy : сайт. 26.09.2025. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/glovyuk-iryna/articles/nedopustimist-nenaleznist-ci-nedostovirnist-dokaziv> (дата звернення: 17.11.2025). **9.** Тепак С. Я. Сутність достовірності доказів як їх процесуальної властивості у кримінальному провадженні: доктринальні підходи і судова практика. *Право і суспільство*. 2022. № 5. С. 270–278. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.5.40>.

Надійшла до редколегії 20.11.2025

Прийнята до опублікування 15.12.2025

Soloviova O. Ye. Features of Establishing Circumstances Subject to Proof in Criminal Proceedings When Investigating Military Offences

The article is devoted to the peculiarities of establishing circumstances subject to proof in criminal proceedings when investigating military offences and examining the peculiarities of pre-trial investigation of military criminal offences in the context of armed aggression against Ukraine, in particular, unauthorised absence from a military unit or place of service and desertion. Attention is focused on the increase in the number of such offences in connection with the increase in personnel, the high intensity of combat operations and the psychological stress on military personnel. The legal nature of military crimes and their social danger, which manifests itself in an encroachment on the state's defence capability and military order, is revealed.

The key circumstances to be established during the investigation of war crimes are analysed: type of service, unauthorised nature of leaving the unit, presence or absence of valid reasons for not reporting for duty, motive and purpose of the act, duration of absence, intent to evade service. Particular attention is paid to the distinction between short-term absence from duty and desertion as a crime with persistent intent. The importance of the testimony of fellow servicemen, analysis of military records and disciplinary materials is emphasised.

The competence of the State Bureau of Investigations and new wartime legislation regarding the determination of jurisdiction are disclosed. The requirements of the European Court of Human Rights regarding the protection of the rights of military personnel even in wartime, in particular the prohibition of torture, violation of the right to life and the right to a fair trial, are highlighted. The need for specialised knowledge and coordinated cooperation between law enforcement agencies and military structures is outlined, and the key features of evidence in criminal proceedings concerning military offences are revealed.

The complexity of establishing the circle of witnesses and eyewitnesses, clarifying the motives and objectives of unlawful actions, as well as investigating the manner of their commission and the means of their use, and the need to use expert knowledge in the fields of military service, criminal procedure, criminalistics and forensic examination are emphasised. In particular, the importance of cooperation between the National Police and the military command is highlighted.

Keywords: criminal proceedings, criminal offence, investigation of military offences, military crimes, military service, circumstances subject to proof, pre-trial investigation.

УДК 343.983.3

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.34>

Руслан Леонтійович Степанюк,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 2,
кафедра оперативно-розшукової діяльності
а розкриття злочинів (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3567-8538>,
e-mail: stepanuk2@ukr.net;

Світлана Миколаївна Лозова,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра кримінального процесу, криміналістики
та експертології (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3348-3331>,
e-mail: sv.lozova@ukr.net

НАРКОТИКИ ЯК ОБ'ЄКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕНДЕНЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Визначено основні тенденції у видовому розподілі наркотичних засобів і психотропних речовин, які перебувають у незаконному обігу в Україні в умовах воєнного стану. Проаналізовано довоєнну ситуацію у сфері протидії незаконному обігу наркотиків, охарактеризовано сучасний стан наркозлочинності та поширеності окремих різновидів наркотиків в Україні. Здійснено порівняльний аналіз та окреслено тенденції змін у виявленні правоохоронними органами наркотичних засобів і психотропних речовин як об'єктів криміналістичного дослідження.

Ключові слова: незаконний обіг наркотиків, криміналістична класифікація наркотиків, сучасний стан наркозлочинності, тенденції в умовах війни, криміналістичне дослідження наркотиків, протидія наркозлочинності.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Із 24 лютого 2022 року, коли розпочалось широкомасштабне збройне вторгнення російської федерації на територію України, триває найжорстокіший воєнний конфлікт у Європі з часів Другої світової війни. Значна частина території України залишається тимчасово окупованою, у прифронтових районах ведуться інтенсивні бойові дії, населені пункти систематично зазнають авіаційних та артилерійських обстрілів. У країні запроваджено воєнний стан, оголошено загальну

мобілізацію, підсилено контроль за пересуванням людей і переміщенням вантажів усередині країни. Значно підсилено прикордонний контроль і обмежено виїзд за межі України певних категорій громадян. Удари по критичній інфраструктурі – об'єктах енергетики, транспорту, зв'язку – спричинили масштабні логістичні ускладнення як у середині держави, так і у транскордонному сполученні. Воєнний конфлікт зумовив глибоку гуманітарну кризу: масову загибель і травмування цивільного населення, втрату майна, руйнування інфраструктури, масштабні внутрішні переміщення та вимушену міграцію. Погіршення соціально-економічних умов, зниження рівня доходів громадян, обмеження доступу до медичних, освітніх і соціальних послуг істотно вплинули на криміногенну ситуацію у країні. Особливо це відчутно у сфері незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин.

За даними Управління ООН з наркотиків і злочинності та Європейського центру моніторингу наркотиків і наркозалежності, у передвоєнний період в Україні зростала кількість онлайн-операцій із купівлі-продажу наркотиків, розширювалася доступність нових психоактивних речовин, зокрема 4-метилметкатинону (далі – 4-ММС, мефедрон) та α -піролідинопентіофенону (далі – α -PVP), збільшувалася кількість лабораторій із виробництва амфетаміну та інших синтетичних наркотиків. Водночас, за статистикою Офісу Генерального прокурора України, загальна кількість зареєстрованих наркозлочинів залишалася відносно стабільною: спостерігалось певне зменшення випадків, пов'язаних з особистим уживанням наркотиків, але зростання злочинів, пов'язаних з їх виготовленням та збутом.

Повномасштабна війна кардинально змінила ситуацію. Із початком широкомасштабного вторгнення (за винятком короточасного зниження у другому кварталі 2022 року) спостерігається зростання злочинності у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів. Це зумовлює нагальну потребу у визначенні нових тенденцій, причин трансформації наркоринку та розробленні ефективних заходів протидії цьому явищу. Одним із ключових аспектів, що потребує окремої уваги, є зміна видового складу наркотичних засобів і психотропних речовин, які перебувають у незаконному обігу. Адже внутрішнє виробництво, транзит, імпорт і споживання окремих речовин у умовах воєнного стану істотно різняться між собою.

Стан дослідження проблеми

Проблематику стану наркозлочинності в Україні в останні роки досліджували такі вітчизняні науковці, як Є. О. Гладкова, А. К. Щербакова, А. М. Бабенко, А. Б. Блага, О. С. Скок, Т. В. Шевченко, Е. В. Расюк, О. О. Малооголова, М. Г. Малишко, Р. М. Кубрак, Ю. О. Левченко, Д. М. Тичина та ін. Їхні дослідження зосереджувалися переважно

на аналізі рівня зареєстрованих і розглянутих судами кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів, оцінюванні стану протидії цьому виду злочинів, визначенні основних тенденцій і причин їх поширення. Питання різновидів заборонених наркотичних речовин, які перебувають у незаконному обігу, досліджувалися переважно крізь призму криміналістичної характеристики предмета злочину в межах методик розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень (М. В. Корнієнко, А. М. Полях, Н. М. Косміна, О. В. Одерій, О. А. Чернецька, І. В. Пиріг, В. О. Янковський, В. М. Шевчук та ін.), а також у контексті вдосконалення криміналістичної класифікації наркотиків (Р. А. Степанюк, С. М. Лозова). Водночас ці напрацювання мають обмежений характер щодо комплексного аналізу видових змін у складі наркотичних засобів і психотропних речовин, які перебувають у незаконному обігу в умовах воєнного стану.

Ґрунтовний аналіз тенденцій змін на ринку незаконних наркотиків в Україні в перші 18 місяців війни було здійснено колективом авторів – С. М. Лозова, Р. А. Степанюк, Н. М. Косміна, Дж. Бакстон. Результати їхнього дослідження заклали основу для подальших наукових пошуків. Ураховуючи, що війна триває вже понад три роки, наявні емпіричні дані дозволяють поглибити дослідження тенденцій зміни структури незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин в Україні.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення основних тенденцій у видовому розподілі наркотичних засобів і психотропних речовин, які перебувають у незаконному обігу в Україні в умовах воєнного стану. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: охарактеризувати довоєнну ситуацію у сфері протидії незаконному обігу наркотиків; з'ясувати сучасний стан наркозлочинності і поширеності окремих різновидів наркотиків в Україні; здійснити порівняльний аналіз та окреслити тенденції змін у виявленні правоохоронними органами наркотичних засобів і психотропних речовин як об'єктів криміналістичного дослідження.

Наукова новизна дослідження

Здійснено порівняльний аналіз кількості наркотичних засобів і психотропних речовин, вилучених правоохоронними органами і досліджених експертно-криміналістичними підрозділами до початку широкомасштабних бойових дій та в сучасних умовах воєнного стану. На цій підставі виокремлено ключові тенденції у структурі незаконного обігу наркотиків в Україні. Зокрема, встановлено зростання поширеності в Україні таких хімічних психоактивних речовин, як амфетаміни,

синтетичні катинони та синтетичні опіоїди, за збереження лідируючого місця канабісу, але зі зниженням частки героїну, інших природних опіатів, кокаїну та синтетичних канабіноїдів.

Виклад основного матеріалу

Зростання рівня наркозлочинності в Україні в умовах війни є очевидним. За підсумками 2022 року реєстрація кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів збільшилась на 14 % порівняно з довоєнним 2021 роком – до 34 398 зареєстрованих фактів. Зростання тоді відбулося переважно за рахунок виявлення незаконних дій із наркотичними речовинами без мети збуту, що було наслідком посилення контролю публічної безпеки та порядку і зростання затримань осіб, які мали при собі наркотичні речовини у громадських місцях. У 2023 році було зареєстровано 39 124 кримінальні правопорушення, а у 2024 році – 48 233. На відміну від першого року війни, зростання відбулося за рахунок збуту наркотиків. Так, у 2024 році за ст. 307 Кримінального кодексу України було зареєстровано 17 601 кримінальне правопорушення, що істотно перевищує показники минулих років. Водночас у понад чотири рази збільшилась кількість фактів організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів (ст. 317 Кримінального кодексу України). З огляду на суттєві ускладнення імпорту і транзиту наркотиків під час війни ці дані вказують на тенденцію до зростання внутрішнього виробництва та споживання.

На відміну від кількісних показників, статистика щодо різновидів психоактивних речовин, які перебувають у незаконному обігу, є менш конкретною через застарілу систему класифікації.

У статистичних звітах розрізняють три основні категорії – наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори, що відповідає міжнародній класифікації. Однак серед наркотичних речовин зазвичай виокремлюють макову соломку, опій, героїн, метадон, кокаїн, трамадол, канабіс, а серед психотропних речовин – амфетаміни, ЛСД та екстазі. Таким чином, у державній звітності відображаються лише найбільш поширені загальні назви речовин. Останніми роками у звітах Національної поліції України введено окрему категорію – «нові наркотики» [1, с. 229]. За даними офіційної статистики, до початку війни кількість вилучених наркотичних засобів поступово зростала до 2020 року, після чого спостерігалось певне зниження. Водночас вилучення психотропних речовин із 2019 року демонструє стійку тенденцію до зростання, яка зберігається і в умовах воєнного стану. При цьому в межах групи психотропних речовин збільшення

відбувається не за рахунок традиційних амфетамінів, ЛСД чи екстазі, а саме завдяки поширенню нових наркотиків.

Загальний аналіз офіційних звітів про обсяг вилучених наркотичних засобів свідчить, що за останні чотири довоєнні роки за закінченими кримінальними провадженнями найбільш поширеними вилученими речовинами були: канабіс – 70,0 %, макова соломка – 15,5 %, героїн – 8,2 %, інші (метадон, опій, трамадол, ЛСД, інші психоактивні речовини) – 3,3 %, кокаїн – 2,0 %, амфетаміни – 1,0 %¹. Так, у 2021 році за кримінальними провадженнями всього було вилучено понад 3 055 кг наркотичних речовин, зокрема: 2 084 кг канабісу, 59,8 кг макової соломки, 29,2 кг метадону, 166,7 кг кокаїну, 0,3 кг трамадолу, 0,24 кг опію, 700 кг героїну. Крім того, вилучили понад 200 кг психотропних речовин, серед яких 44,6 кг амфетамінів та 0,0007 кг ЛСД. За даними Національної поліції України, у тому ж році з незаконного обігу поліцейські найчастіше вилучали канабіс, героїн, амфетамін, нові наркотики та макову соломку².

У 2024 році ситуація суттєво змінилась. За закінченими провадженнями було вилучено 2272,13 кг наркотичних засобів, зокрема: понад 2 180 кг канабісу, 32,4 кг макової соломки, 26,4 кг метадону, 3,5 кг кокаїну, 0,7 кг трамадолу, 0,035 кг опію, 0,001 кг героїну. Водночас психотропних речовин було вилучено майже 591 кг, серед яких: 54 кг амфетамінів та 0,0003 кг ЛСД. За даними Національної поліції України, було вилучено 2 т канабісу, 408,8 кг нових наркотиків, 72,4 кг амфетаміну, 3,1 кг героїну та кокаїну, 31,6 кг макової соломки³.

Таким чином, у період воєнного стану зберігається тенденція зростання обсягів вилучення психотропних речовин при одночасному зменшенні кількості класичних наркотичних засобів. Лідером серед вилучених речовин залишається канабіс. Значно скоротились обсяги вилучення героїну та кокаїну, що не є дивовижним, зважаючи на

1 Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2022 рік (за даними 2021 року) // Інститут судової психіатрії Міністерства охорони здоров'я : сайт. URL: <https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/zvit-shhodo-narkotychnoyi-ta-alkogolnoyi-sytuacziyi-v-ukrayini-2022.pdf> (дата звернення: 17.09.2025).

2 Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2021 році // Урядовий портал : офіц. сайт. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2021/Zvit_NPU_2021_.pdf (дата звернення: 17.09.2025).

3 Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2024 році // Урядовий портал : офіц. сайт. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2024/zvit-npu-2024.pdf (дата звернення: 17.09.2025).

імпортне походження цих наркотиків. Зменшення вилучення макової соломки майже вдвічі свідчить про поступову заміну природних опіатів на синтетичні речовини. Найбільш помітним є майже потрійне зростання обсягів вилучених психотропних речовин, передусім за рахунок нових синтетичних наркотиків, що потребує посиленої уваги з боку криміналістичної науки, особливо в частині уточнення класифікації та ознак ідентифікації нових психоактивних речовин.

За статистичними звітами, із майже 600 кг вилучених психотропних речовин близько двох третин становлять нові наркотики, однак їхній конкретний склад у звітності не деталізується. Варто зауважити, що термін «нові психоактивні речовини» (*New Psychoactive Substances*, далі – NPS) використовується як узагальнююче поняття, що охоплює широке коло різноманітних хімічних сполук, прекурсорів і навіть рослинного походження, які не включені до переліків міжнародних конвенцій ООН про контроль за наркотиками. На сьогодні кількість відомих NPS перевищує 500 видів [2]. Останніми роками на нелегальному ринку з'явилося багато нових сполук із цієї групи. Хімічні властивості, фармакологічна дія і токсичність більшості з них залишаються недостатньо вивченими [3, с. 92]. Тому важливим є завдання деталізації структури NPS, які нині набули найбільшого поширення в Україні.

Частково відповісти на це питання можливо, спираючись на аналітичні та статистичні матеріали Експертної служби МВС України – провідної установи, судові експерти якої проводять переважно більшість криміналістичних експертиз наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів. У межах цієї служби застосовується більш розгорнута криміналістична класифікація об'єктів дослідження.

Аналіз показників діяльності судово-експертних установ України свідчить, що до початку повномасштабної війни (2020–2022 роки) для проведення криміналістичних досліджень найчастіше надходили такі речовини (у порядку зменшення поширеності): 1) канабіс; 2) симулятори амфетамінового ряду; 3) метадон і бупренорфін; 4) макова соломка; 5) синтетичні канабіноїди; 6) кокаїн і героїн. Після початку активних бойових дій зафіксовано істотне зниження надходження героїну та кокаїну, певне скорочення кількості зразків метадону і бупренорфіну, натомість зросла частка вилучень трамадолу. Таким чином, тенденції у групі наркотичних засобів повністю збігаються зі статистикою кримінальних проваджень, що підтверджує достовірність експертних даних як джерела для узагальнення сучасної ситуації.

За результатами проведених експертиз психотропних речовин в останні роки спостерігається різке збільшення кількості виявлень стимуляторів амфетамінового ряду. Причому йдеться не лише про

амфетамін і метамфетамін, а насамперед про інші похідні амфетамінового ряду, до яких у відомчій звітності відносять і синтетичні катинони, зокрема: α -PVP, 4-ММС, MDMA (екстазі), MDPV (метилендіоксіпіровалерон), метилон, бутилон, пентедрон. Також збільшилася частота виявлення трамадолу та інших сильнодіючих лікарських засобів, тоді як кількість синтетичних канабіноїдів у вилученнях суттєво скоротилася.

Загалом у світовій практиці переважну NPS становлять синтетичні канабіноїди, за якими йдуть фенетиламіни та синтетичні катинони. Зростання кількості синтетичних катинонів відображає динамічний характер ринку цих психоактивних речовин [4, с. 221]. В Україні нині найбільше зростання демонструють саме синтетичні катинони, особливо α -PVP. Відмічається тенденція збільшення кустарного виготовлення психотропних речовин, спрощення технологічних процесів, використання легкодоступних складових, нестандартних форм виготовлення, змішування різних видів наркотиків рослинного та синтетичного походження, сильнодіючих лікарських засобів.

Таким чином, у період воєнного конфлікту в Україні спостерігається суттєве зростання кількості вилучених із незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. Їх видовий розподіл істотно змінився на користь деяких синтетичних сполук, виготовлення яких, імовірно, налагоджено всередині країни. Водночас імпорт заборонених речовин помітно скоротився, що призвело до звуження їхнього асортименту.

Традиційно правоохоронці найбільше вилучають канабіс, який залишається найпоширенішим наркотиком в Україні.

Вилучення опію й опіатів демонструє тенденцію до зниження, що зумовлено кількома чинниками. По-перше, в умовах воєнного стану суттєво обмежені можливості вирощування снодійного маку на відкритих територіях через бойові дії, мінну небезпеку та посилений контроль за переміщенням громадян. По-друге, метадон став зручним замінником для частини споживачів опіоїдів, адже його легше придбати та застосовувати. По-третє, у торговців аптечним метадоном і його споживачів з'являються можливості уникнення кримінальної відповідальності шляхом маніпуляцій із медичними рецептами в межах програм замісної підтримувальної терапії наркозалежних осіб.

В умовах збройного конфлікту вилучення кокаїну та героїну набули поодинокого характеру. Ці речовини зазвичай виявляються у невеликих кількостях, що свідчить про їхнє використання переважно для особистого споживання. Ймовірно, це пояснюється тим, що в умовах воєнного стану транзит і оптова торгівля цими видами наркотиків істотно ускладнені. Проте у вересні 2023 року Служба безпеки

України повідомила про виявлення спроби налагодження каналу постачання кокаїну в Україну¹.

Збільшення кількості трамадолу в умовах збройного конфлікту пояснюється насамперед зростанням потреб у знеболювальних засобах у зв'язку з великою кількістю поранених військовослужбовців та цивільних осіб, які отримують травми, потребують тривалого лікування і з часом починають системно вживати препарат. Аналогічна тенденція спостерігається і щодо інших сильнодіючих лікарських засобів.

Синтетичні канабіноїди, навпаки, демонструють зменшення як частоти їхнього виявлення, так і різноманіття асортименту. Якщо в довоєнний період у незаконному обігу в Україні фіксувалося широке коло речовин із постійними модифікаціями хімічних формул, то після початку активних бойових дій ситуація істотно змінилася. Це, ймовірно, пов'язано із припиненням або суттєвим скороченням імпорту цих сполук із-за кордону.

У групі синтетичних катинонів спостерігається явне домінування α -PVP, надходження якого постійно зростає. Це можна пояснити відносно низькою собівартістю цього наркотику, легкістю його виготовлення в кустарних умовах і доступністю необхідних прекурсорів. Також збільшилася кількість вилучень мефедрону. Екстазі виявляють значно рідше, що, ймовірно, зумовлено скороченням імпорту та зниженням попиту у зв'язку з обмеженням розважальних заходів і діяльності нічних клубів в умовах воєнного стану. Такі речовини, як MDMA, метилон, бутилон і пентедрон, нині фіксуються епізодично.

Висновки

В умовах широкомасштабної російської агресії проти України спостерігається чітка тенденція до зростання наркозлочинності, насамперед за рахунок незаконного виготовлення та збуту наркотичних засобів і психотропних речовин. Водночас зберігається довоєнна тенденція до збільшення частки синтетичних психоактивних речовин. Відбувається поступова трансформація у видовому розподілі наркотиків, які вилучаються правоохоронними органами з незаконного обігу. У групі наркотичних засобів канабіс залишається найпоширенішою речовиною, тоді як обсяги вилучення кокаїну, героїну, макової соломки й ацетилованого опію істотно скоротилися. Натомість зросла кількість випадків незаконного обігу трамадолу та інших сильнодіючих лікарських засобів. У групі психотропних речовин

¹ СБУ затримала на кордоні України наркоторгівця, який перевозив у шланку кокаїн з Латинської Америки на 3,5 млн грн // Служби безпеки України : офіц. сайт. 25.09.2023. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-zatrymala-na-kordoni-ukrainy-narkotorhivtsia-yakyi-perevozyv-u-shlunku-kokain-z-latynskoi-ameryky-na-35-mln-hrn> (дата звернення: 17.09.2025).

зменшується кількість випадків виявлення ЛСД і синтетичних канабіноїдів, проте зростає поширеність амфетаміну, метамфетаміну та особливо синтетичних катинонів, серед яких домінує α -PVP. Отже, війна, вочевидь, призвела до реконфігурації маршрутів незаконного обігу героїну та кокаїну у напрямку поза межами України. Попит на незаконні наркотики задовольняється насамперед за рахунок внутрішнього виробництва канабісу, амфетаміну, метамфетаміну, синтетичних катинонів, а також зловживань з аптечними препаратами (метадон, трамадолом тощо).

Пріоритети роботи правоохоронних органів у сфері протидії наркозлочинності поступово зміщуються від зосередження на вилученні наркотиків у громадян на вулицях до виявлення і припинення фактів торгівлі та діяльності наркопритонів і нарколабораторій, що загалом є позитивною тенденцією. Зважаючи на небезпеку суттєвого збільшення внутрішнього виробництва особливо небезпечних дешевих синтетичних наркотиків в умовах підвищеного попиту й обмеженого імпорту варто звернути особливу увагу на діяльність злочинних груп та організацій, які спеціалізуються на постачанні прекурсорів, виготовленні й оптовій торгівлі амфетаміном, метамфетаміном, α -PVP, 4-ММС та іншими синтетичними речовинами. Слід виявляти канали постачання наркотиків до підрозділів Збройних Сил України та до лікувальних закладів, де перебувають поранені. Крім того, необхідно вдосконалювати і контролювати механізми реалізації програм замісної підтримувальної терапії задля зменшення можливості зловживань із метадоном і бупринорфіном, а також рецептурним відпуском трамадолу та інших сильнодіючих лікарських засобів.

Очевидно, що після завершення війни очікується зростання внутрішнього попиту на наркотики, зокрема серед осіб із посттравматичними стресовими розладами, хронічним больовим синдромом і сформованими залежностями. За умов зниження рівня доходів населення збільшиться споживання дешевих синтетичних наркотиків. Із метою мінімізації шкоди та соціальних ризиків у таких умовах доцільно розвивати програми замісної підтримувальної терапії, забезпечити впорядкований і контрольований доступ пацієнтів до сильнодіючих лікарських засобів, а також розширити використання медичного канабісу. Особливої уваги потребує створення системи психологічної реабілітації та ресоціалізації військовослужбовців, які повертаються до мирного життя.

Список бібліографічних посилань: 1. Степанюк Р. А., Лозова С. М. Криміналістична класифікація наркотиків. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1 (104), ч. 1. С. 226–236. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.1.19>. 2. Lozova S., Stepaniuk R., Kosmina N., Buxton, J. Conflict and illicit drug markets in Ukraine.

European Journal of Criminology. 2025. Vol. 15. DOI: <https://doi.org/10.1177/14773708241312809>. **3.** Чубенко О. В., Грень Л. М., Чорна О. В. Нові психоактивні речовини – соціальні та медичні загрози для держави, пов'язані з ними. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2024. № 1. С. 89–94. DOI: <https://doi.org/10.20998/2227-6890.2024.1.13>. **4.** Лозова С., Качалова Т. Деякі тенденції у сфері дослідження психотропних речовин // Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності : зб. матеріалів засідання № 7 постійно діючої Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 29 берез. 2024 р.) / Держ. наук.-дослід. есперт.-криміналіст. центр МВС України ; Нац. центр судових експертиз при М-ві юстиції Республіки Молдова ; Держ. некомерц. організація «Національне бюро експертиз» Нац. акад. наук Республіки Вірменія та ін. Кропивницький : ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2024. С. 220–222.

Надійшла до редколегії 25.09.2025

Прийнята до опублікування 02.11.2025

Stepaniuk R. L., Lozova S. M. Narcotic Drugs as Objects of Forensic Investigation: Trends in the Context of the War in Ukraine

Amidst large-scale Russian aggression against Ukraine, there has been a steady trend towards an increase in drug-related crime, particularly due to the illegal manufacture and sale of narcotic drugs and psychotropic substances. There has been a gradual transformation in the types of drugs seized from illegal circulation. Cannabis remains the most common substance in the group of narcotic drugs. On the other hand, the volume of cocaine and heroin seizures and forensic examinations has decreased significantly, as has the amount of poppy straw and acetylated opium. At the same time, the number of detections of tramadol and other potent medicines has increased. Among psychotropic substances, the number of detected samples of LSD and synthetic cannabinoids is decreasing, while the frequency of detection of amphetamine, methamphetamine, and especially synthetic cathinones, the largest share of which is α -pyrrolidinopentiophenone, is increasing. It is evident that the war has led to a reconfiguration of the routes for the illicit trafficking of heroin and cocaine outside Ukraine. The demand for narcotics is mainly met by domestic production of cannabis, amphetamine, methamphetamine, synthetic cathinones, as well as abuse of pharmaceutical drugs (methadone, tramadol, etc.).

The priorities of law enforcement agencies are gradually shifting from focusing on minor arrests to identifying drug laboratories, drug dens and distribution channels, which can generally be seen as a positive trend.

It is likely that under martial law and after the end of hostilities, domestic demand for drugs will continue to grow, particularly among people who need treatment for post-traumatic stress disorder and pain syndrome, or as a result of addiction developed during the war. Given the low income levels of the population, demand will focus on cheap synthetic drugs. To minimise harm in such a situation, it is advisable to ensure orderly and controlled access

for patients to potent drugs, develop substitution maintenance therapy programmes, legalise medical cannabis, and develop a rehabilitation system for military personnel returning to civilian life.

Keywords: illegal drug trafficking, criminal classification of drugs, current state of drug-related crime, trends in wartime conditions, criminal investigation of drugs, combating drug-related crime.

УДК 343.983.4:631.431.5

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.35>

Валерій Миколайович Шевченко,

кандидат хімічних наук,

Харківський науково-дослідний

експертно-криміналістичний центр МВС України,

відділ дослідження матеріалів, речовин і виробів,

сектор фізико-хімічних досліджень (завідувач);

<https://orcid.org/0000-0002-4717-0037>,

e-mail: vetal1313@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГІРСЬКИХ ПОРІД ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ҐРУНТОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Визначено особливості криміналістичного дослідження уламків гірських порід, які враховують специфіку експертного дослідження об'єктів як полікомпонентних систем. Наведено основні критерії (вимоги), які необхідно враховувати під час порівняльного експертно-криміналістичного дослідження гірських порід та інших багатокомпонентних систем. Розглянуто окремі питання, які виникають під час проведення судової ґрунтознавчої експертизи, насамперед при дослідженні природних гірських порід і штучних порід.

Ключові слова: ґрунт, гірські породи, судова ґрунтознавча експертиза, полікомпонентні системи, сторонні домішки.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Ґрунт є багатокомпонентною системою. Об'єктами судової ґрунтознавчої експертизи є безпосередньо гумусовані ґрунти, глини, піски, уламки природних гірських і штучних порід, різноманітні мінеральні домішки (цегла, шлаки, вугілля), будівельні розчини на основі мінеральних в'язучих (вапна, цементу, гіпсу). Дослідження уламків гірських порід викликає певні труднощі, адже більшість із них складаються з кількох компонентів (мінералів) і є неоднорідними. Крім того, кожен мінерал характеризується різними властивостями.

Стан дослідження проблеми

Методи дослідження різних гірських порід описані в численних працях із ґрунтознавства, агрохімії, геології та інших природничих наук, які досліджують літосферу Земної кулі. О. О. Хлесткова із співавторами у своїх роботах описує експертне дослідження різних об'єктів ґрунтового-мінерального походження [1; 2], вивчає сторонні багатокомпонентні домішки у ґрунтах та їхній вплив на результати дослідження ґрунтових об'єктів під час проведення судової ґрунтознавчої

експертизи [3]. Проте в цих наукових розвідках не було сформульовано загальних принципів (критеріїв), яких необхідно дотримуватись під час експертного дослідження гірських порід як полікомпонентної системи.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення особливостей криміналістичного дослідження уламків гірських порід, які враховують специфіку експертного дослідження полікомпонентних систем. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити таке *завдання*: встановити основні критерії (вимоги), які необхідно враховувати під час порівняльного експертно-криміналістичного дослідження гірських порід та інших багатоконпонентних систем.

Наукова новизна дослідження

Описано основні критерії та підходи, які необхідно враховувати під час експертного дослідження полікомпонентних систем різного хімічного складу.

Виклад основного матеріалу

Неоднорідність ґрунтів зумовлена двома причинами. Перша – це природа компонентів ґрунту. Сам по собі гумусований ґрунт утворений гумусовими і гумусово-глинистими частинками, зернами мінералів, біологічними включеннями (рослинні залишки, частки комах тощо), домішками антропогенного впливу людини (частинки будівельних розчинів, вугілля, шлаки). Кожен компонент характеризується різною природою та різними властивостями. Через це досліджувані показники ґрунту можуть залежати від якісного складу і кількісного співвідношення інгредієнтів. Наприклад, включення великих кількостей дуже розкладених (гуміфікованих) рослинних залишків змінює фракційний склад гумусових речовин – підвищує вміст першої фракції, слабо пов'язаної з мінеральною частиною, що, відповідно, відбивається на оптичних показниках лужних розчинів гумусових кислот (показники D_{460} , D_4/D_6). Домішки вапнякових будівельних розчинів у ґрунті підвищують показники вмісту вуглекислого газу, карбонатів та кальцію [1; 2].

Друга причина – більшість показників ґрунтів залежить від механічного (гранулометричного) складу, оскільки різні за розміром фракції мають різні фізичні та хімічні властивості:

- у крупних піщаних фракціях ґрунтів переважно міститься кварц із поодинокими включеннями деяких інших первинних мінералів (польових шпатів, амфіболів);
- у більш дрібних фракціях, окрім кварцу, в доволі помітних кількостях містяться польові шпати, слюди;
- у ще більш дрібних фракціях з'являються вторинні мінерали (гідрати алюмінію і заліза – лімоніт, гетит, гематит);

– у фракції пилу переважають вторинні та глинисті мінерали.

Гумусові речовини зосереджені в найдрібнішій високодисперсній фракції. Зі зміною складу мінеральних та органічних компонентів змінюється і хімічний склад ґрунтів: вміст SiO_2 падає зі зменшенням розміру фракцій ґрунту, але при цьому зростає вміст Fe_2O_3 , Al_2O_3 та органічних речовин [1; 2].

За механічним складом виокремлюють такі градації, визначені польовим методом [4]:

- глинисті ґрунти і породи;
- важкосуглинисті ґрунти і породи;
- середньосуглинисті ґрунти і породи;
- легкосуглинисті ґрунти і породи;
- супіщані ґрунти і породи;
- піщані ґрунти і породи;
- пилуваті ґрунти і породи;
- щебенисті ґрунти і породи.

Саме щебенисті ґрунти і породи містять значний вміст домішок часток більше 2 мм і наявність щебеню (крупних уламків гірських порід).

Під час проведення судових ґрунтознавчих експертиз при вирішенні ідентифікаційних завдань для отримання об'єктивних і достовірних результатів потрібно дотримуватися кількох ключових вимог: по-перше, досліджувати фракції однакового розміру, по-друге, роздільно досліджувати всі компоненти.

У процесі дослідження фракцій однакового розміру обов'язково слід урахувати такий чинник, як ступінь відображення слідів-нашарувань на об'єкті-носії та їх збереження під час експлуатації. Установлено, що внаслідок неповного відображення ґрунтових слідів на об'єкті-носії під час скоєння злочину (наприклад, при експлуатації одягу та взуття, а також унаслідок проникнення компонентів у матеріал об'єкта-носія) механічний склад змінюється під час вилучення нашарувань. Наприклад, якщо нашарування ґрунту щільного проникли в матеріал об'єкта-носія, тоді найдрібніші фракції вилучаються не повністю, що призводить до полегшення механічного складу. У разі нашарувань ґрунту легкого механічного складу втрачається крупна фракція (піщана), тож механічний склад стає більш важким [1].

У процесі експертних досліджень проникнення і втрати певних фракцій ґрунтових нашарувань регулюються методом просіювання через сита з отворами певного діаметра, що дозволяє виділяти фракції однакового розміру. Найбільш правильні кількісні показники можна отримати при дослідженні найдрібніших фракцій – менше 0,1 або 0,05 мм.

Неоднорідність складу характерна для таких ґрунтово-мінеральних об'єктів, як уламки гірських порід (щебінь). Ці уламки, що потрапляють до ґрунту, зазвичай є полімінеральними і складаються з різноманітних мінералів.

Проте спершу необхідно визначити, чи не виходить дослідження гірських порід за межі спеціальних знань експерта-ґрунтознавця.

Як зазначалося, ґрунт складається з кількох основних компонентів: мінеральної фракції (зерна мінералів), гумусово-глинистих часток і гуміфікованих рослинних залишків. Дослідження мінеральної фракції є невід'ємною складовою висновку експерта за експертною спеціальністю 8.8 «Дослідження ґрунтів». Безумовно, повний спектр мінералів у межах цієї експертизи визначити неможливо, оскільки для цього потрібні знання в галузі геології та спеціальне обладнання. Однак найбільш поширені мінерали можна визначити за допомогою мікроскопічного аналізу. Серед таких мінералів можна виділити: кварц, полові шпати (зокрема ортоклаз), біотит, глауконіт, гранат, ставроліт, рутил, гетит, амфіболи, хлорити, гіпс, а також мінерали на основі карбонатів, такі як вапняки, доломіт і кальцит.

Гірські породи є природними компонентами ґрунтів і часто зустрічаються у вигляді дрібних уламків. При дослідженні мінеральної складової ґрунту необхідно зазначити, чи містить він домішки уламків гірських порід, а також визначити, з яких мінералів вони складаються, якщо це можливо встановити доступними методами. Отже, дослідження найбільш поширених гірських порід не виходить за межі спеціальних знань експерта за експертною спеціальністю 8.8 «Дослідження ґрунтів». Звісно, встановлення марки і технологічних показників таких матеріалів, як граніт або інші підготовлені товарні продукти, а також їх сфери застосування, не є завданням судової ґрунтознавчої експертизи.

Розглянемо гірські породи, уламки яких можуть бути присутніми у піщаній фракції ґрунту [2].

Граніти – це гірські породи, що містять від 65 до 80 % SiO_2 . Різновиди: біотитові, біотит-мусковітові, авгітові, амфіболові і турмалінові граніти. Густина від 2,59 до 2,78 г/см³. Основні мінерали (вміст у %): ортоклаз – 18–42, олігоклаз – 22–40, кварц – 21–33, біотит – 3–16, мусковіт – 0–3. Другорядні мінерали: апатит, циркон, магнетит, гематит, пірит, халькопірит. Колір: сірувато-білий, сіро-зелений, жовтуватий, червонуватий, темно-сірий, синьо-зелений. Інфрачервоним дослідженням можна додатково підтвердити наявність смуг поглинання для SiO_2 і алюмосилікатів (для кварцу характерний дублет із максимумами 780 и 800 см⁻¹, для зв'язків Si–O–Si та Al–O–Al – максимуми в діапазоні 850–1100 см⁻¹). Мінерали у гранітах не завжди можна відокремити один від одного, структура породи рівномірно

зерниста (середньозерниста, іноді дрібнозерниста чи крупнозерниста), з наявністю іноді порфірової структури, коли серед основного мінералу є вкраплення іншого.

Гранодіорити – це перехідна порода між гранітами і діоритами. Густина від 2,67 до 2,77 г/см³. Основні мінерали (вміст у %): ортоклаз – 23, олігоклаз – 38, кварц – 22, біотит – 14. Другорядні мінерали: гематит, циркон, магнетит, апатит. Структура: найчастіше середньозерниста. Колір: сірувато-білий.

Сієніти – це гірські породи, що містять від 54 до 62 % SiO₂. Пізнovidи: сієніт, сієніто-діорит, нефеліновий сієніт, піроксеновий сієніт, хібініт, монзоніт, ларвікіт, лейцитовий сієніт. Густина від 2,50 до 2,84 г/см³. Головні мінерали (вміст у %): ортоклаз – 10–65, олігоклаз – 5–55, амфіболи – 0–14, авгіт – 1–51, біотит – 1–20, кварц – 0–5, нефелін – 23–33, егірін-авгіт – 7–20, лейцит – 9–46, санідін – 6–31, лабрадор – 10–25, олівін – 4–7. Другорядні мінерали: апатит, циркон, титаніт, магнетит, ільменіт, пірит, халькопирит. Структура: зазвичай середньозерниста (рідше дрібнозерниста), іноді порфірова. Колір: сірий, червоний, світло-сірий, зеленувато-сірий.

Діорити – це гірські породи, що містять від 56 до 60 % SiO₂. Пізнovidи: кварцовий діорит і діорит. Густина від 2,72 до 2,95 г/см³. Основні мінерали (вміст у %): андезин – 47–52, ортоклаз – 5–6, амфіболи – 8–22, біотит – 9–17, кварц – 7–22. Другорядні мінерали: апатит, магнетит, циркон. Структура: зазвичай середньозерниста та дрібнозерниста (рідше крупнозерниста). Колір: сірий, темно-сірий, чорний.

Габро-діорити – перехідна порода до габро. Містять від 24 до 56 % SiO₂. Основні мінерали (вміст у %): андезин-лабрадор – 53, авгіт – 30, біотит – 6, кварц-ортоклаз – 6. Другорядні мінерали: апатит, ільменіт, магнетит, пірит, халькопирит. Структура: зазвичай середньозерниста та дрібнозерниста (рідше крупнозерниста). Колір: сірий, темно-сірий.

Габро – це гірські породи, що містять від 46 до 51 % SiO₂. Пізнovidи: габро, олівінові габро, троктоліт, норит. Густина від 2,89 до 3,10 г/см³. Основні мінерали (вміст у %): лабрадор – 51–70, діалаг – 0–35, енстатит-бронзовка – 0–46. Другорядні мінерали: ільменіт, хроміт, магнетит. Структура: зазвичай середньозерниста та дрібнозерниста (рідше крупнозерниста). Колір: сіро-чорний, плямистий розподіл кольору.

Ріоліти – це гірські породи, які мають такі різновиди: ріоліт, ліпарит, кварцовий порфір. Густина від 2,35 до 2,65 г/см³. Основні мінерали (вміст у %): ортоклаз – 18–42, олігоклаз – 22–40, кварц – 21–33, біотит – 3–16, мусковіт – 0–3. Другорядні мінерали: циркон, гематит, магнетит, апатит, пірит, халькопирит. Структура: склоподібна

(обсидіан), порфірова, порфіроподібна. Колір: білий, блакитний, зеленуватий, сірий, чорний, червоний.

Андезити – це гірські породи, що мають такі різновиди: слюдяні, авгітові, гіперстенові, лабрадорові. Густина від 2,54 до 2,70 г/см³. Основні мінерали (вміст у %): андезин – 47–52, ортоклаз – 5–6, рогова обманка – 8–22, біотит – 9–17, кварц – 7–22. Другорядні мінерали: апатит, магнетит, циркон, хлорит, пірит, халькопірит. Структура: щільна, пориста, із вкрапленнями андезину, амфібол, авгіту. Колір: сірий до чорного, червоний.

Базальти – це гірські породи, що мають такі різновиди: польово-шпатові, нефелінові, лейцитові, олівінові, андезинові. Густина від 2,74 до 3,20 г/см³. Основні мінерали (вміст у %): лабрадор – 51–70, діалаг – 0–35, енстатит-бронзит – 0–46. Другорядні мінерали: титано-магнетит, магнетит, ільменіт. Структура: щільна, іноді із вкрапленнями авгіту, амфібол, біотиту, польово-шпатові базальти містять вкраплення олівіну. Колір: чорно-сірий до чорного.

Гнейси – це гірські породи, що містять від 65 до 70 % SiO₂. Різновиди: біотитові, біотит-мусковітові, амфболові, авгітові. Густина від 2,64 до 2,85 г/см³. Основні мінерали: польові шпати, мусковіт, біотит, амфіболи, авгіт, таніт, кордієрит, епідот, графіт, силіманіт, магнетит, гематит, пірит. Структура: сланцювата, волокниста, зерниста, плитчаста, щільна, масивна. Колір: сірий, темно-сірий, червонуватий, світло-сірий (смугасте забарвлення).

Грануліти мають такі різновиди: дістенові, біотитові, піроксенові. Густина від 2,55 до 2,65 г/см³. Основні мінерали: кварц, польові шпати, гранат, дістен, піроксен, біотит, магнетит. Другорядні мінерали: силіманіт. Структура: дрібнозерниста. Колір: жовтувато-білий, чорний.

Слюдяні сланці – це гірські породи, що містять від 68 до 75 % SiO₂. Різновиди: мусковітові, гранат-мусковітові, гранат-мусковіт-біотитові, ставролітові, дістенові, парагонітові. Густина від 2,64 до 2,97 г/см³. Основні мінерали: мусковіт, кварц, біотит, гранат. Другорядні мінерали: хлорит, альбіт, гематит, рутил, магнетит. Структура: сланцювата, плитчаста, листоподібна. Колір: сріблясто-сірий, сірий, темно-сірий.

Неоднорідність складу спостерігається і в інших ґрунтово-мінеральних об'єктах.

Шлаки антропогенного походження (їх іноді називають штучними породами) теж характеризуються різноманітним фазовим, мінералогічним і хімічним складом. Це полімінеральні утворення, що містять як новоутворені природні та штучні мінерали, так і первинну мінеральну сировину. Через неоднорідність і велику різноманітність складу у криміналістиці відсутня науково розроблена методика визначення природи походження шлаків у представлених окремих зернах [3; 5].

Будівельні матеріали на основі таких гідралічних в'язучих, як вапно, портландцемент, гіпс, містять мінеральний наповнювач. Він може бути представлений у вигляді піску або щебеню із природних гірських і штучних порід, шлаків. Проте окремий уламок щебеню або шлаку також може бути неоднорідним. Унаслідок цього в поле зору експерта можуть потрапити окремі уламки одного й того ж застиглого будівельного розчину, які можуть містити породи, утворені мінералами в різних співвідношеннях. У таких випадках зрозуміло, що при порівнянні уламків застиглого будівельного розчину необхідно в'язуче, а кожен різновид наповнювача потрібно досліджувати окремо [6].

Для проведення порівняльних досліджень дрібних полікомпонентних частинок (твердих домішок щебеню, будівельних матеріалів, шлаків) необхідно відбирати тільки ті компоненти, які характеризуються однаковими зовнішньоморфологічними ознаками і якісним хімічним складом. Проте навіть при правильному відборі проб існує можливість неправильної оцінки отриманих результатів через різне співвідношення компонентів в одних і тих же уламках. Особливо це стосується досліджень, які проводяться за допомогою інструментальних методів (інфрачервона спектроскопія, рентгенфлуоресценційний аналіз тощо), що проводяться на мікрорівні. Наприклад, в одному уламку щебеню буде переважати кварц та польові шпати, в іншому – кварц і біотит, а польові шпати будуть відсутні. Спектри цих уламків будуть відрізнятися, хоча обидва вони були вилучені з однієї гранітоподібної породи. У таких випадках із метою уникнення помилок рекомендується збільшувати кількість досліджуваних проб як однієї частинки, так і інших компонентів із подібними зовнішньоморфологічними ознаками.

Однак необхідно враховувати, що найдрібніші фракції об'єктів ґрунтово-мінерального походження (глинисті фракції ґрунтів, дрібнодисперсні фракції в'язучих компонентів будівельних розчинів) є найбільш однорідними за хімічним складом. Тому їх слід досліджувати кількісно, оскільки визначення їхнього якісного складу вважається лише родовою ознакою. Крупні фракції (піщані фракції у ґрунтах, піщано-щебеністі наповнювачі будівельних розчинів), навпаки, необхідно досліджувати за якісним складом через їхню неоднорідність.

Висновки

Більшість об'єктів ґрунтово-мінерального походження є полімінеральними і складаються з різних за природою компонентів. До полікомпонентних систем, що найчастіше зустрічаються у ґрунтах, відносять гірські породи, шлаки антропогенного походження, будівельні матеріали на основі гідралічного в'язучого.

Під час проведення судових ґрунтознавчих експертиз при порівняльних дослідженнях уламків гірських порід та інших полікомпонентних систем (шлаків, будівельних матеріалів) для отримання об'єктивних і достовірних результатів необхідно додержуватися таких вимог: по-перше, досліджувати однакові за розміром фракції, по-друге, окремо досліджувати всі компоненти представлених об'єктів.

Дослідження найбільш поширених гірських порід не виходить за межі спеціальних знань експерта за експертною спеціальністю 8.8 «Дослідження ґрунтів», але встановлення марки чи інших технологічних показників підготовленого товарного продукту, а також визначення сфери його застосування не вирішується в межах судової ґрунтознавчої експертизи.

Список бібліографічних посилань: 1. Хлесткова О. О., Лінючев Г. В., Косміна Н. М. Криміналістичне дослідження об'єктів ґрунтово-мінерального походження : метод. рек. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2007. 120 с. 2. Хлесткова О. О., Сімакова-Єфремян Е. Б., Дараган О. С., Жук Б. М. Судова експертиза об'єктів ґрунтово-мінерального походження : метод. посіб. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2007. 168 с. 3. Хлесткова О. О. Сторонні домішки в ґрунтах і їх значення при проведенні судово-ґрунтознавчих експертиз. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. 2010. № 10. С. 417–420. 4. Гринь Г. С. Полевая диагностика почв. Харьков : Харьков. сельскохозяйственный ин-т, 1974. 223 с. 5. Шевченко В. М. Сторонні домішки в ґрунтових об'єктах – як додаткові порівняльні ознаки. *Вісник ОНДІСЕ*. 2021. Вип. 9. С. 121–126. 6. Хлесткова О. О. Криміналістичне дослідження будівельних матеріалів на основі мінерального в'язучого. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. 2009. № 9. С. 353–356.

Надійшла до редколегії 13.10.2025

Прийнята до опублікування 25.11.2025

Shevchenko V. M. Features of Rock Research During Forensic Soil Examination

The features of forensic research of rock fragments are determined, taking into account the specifics of expert examination of objects as multicomponent systems. Soil heterogeneity is caused by two reasons. The first is the nature of soil components. Most objects of soil and mineral origin are polymineral and consist of different components, each of which is characterised by different nature and properties. The main criteria (requirements) that must be taken into account during comparative forensic examination of rocks and other multicomponent systems are presented. The most common multicomponent systems found in soils include rocks, anthropogenic slags, and hydraulic binder-based building materials.

The second reason is that most soil indicators depend on mechanical (granulometric) composition. When conducting forensic soil examinations in comparative studies of rock fragments and other multicomponent systems (slags, building materials) in order to obtain objective and reliable results, the following two requirements must be met: firstly, to examine fractions of the same size, and secondly, to examine all components of the objects presented separately. The smallest fractions of objects of soil and mineral origin (clay fractions of soils, finely dispersed fractions of binding components of building mortars) are the most homogeneous in chemical composition and therefore must be studied quantitatively. Large fractions (sandy fractions in soils, sandy-crushed fillers of building mortars), on the contrary, are very heterogeneous and must be examined for their qualitative composition.

The study of the most common rocks does not go beyond the special knowledge of an expert in the expert specialty 8.8 'Soil Research', but the establishment of the brand or other technological indicators of the prepared commercial product, as well as the determination of its scope of application, cannot be resolved within the framework of a forensic soil examination.

Keywords: soil, rocks, forensic soil expertise, multicomponent systems, foreign impurities.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

УДК 341.232-049.5(061.1ЄС+477) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.36>

Юрій Миколайович Коломієць,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного
права та прав людини (професор);

 <https://orcid.org/0000-0002-5171-7808>,
e-mail: y.kolomietz.59@gmail.com

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВИМІР ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ У СФЕРІ БЕЗПЕКИ

У статті досліджено правові засади, інституційні механізми та практичні аспекти співробітництва України з Європейським Союзом у сфері безпеки в контексті її євроінтеграційного розвитку, а також визначено їхній вплив на підвищення обороноздатності держави та інтеграцію національної системи безпеки в європейський безпековий простір. Розглянуто значення співробітництва для зміцнення міжнародної легітимності України, забезпечення координації з Європейським Союзом у сфері безпеки та протидії сучасним зовнішнім загрозам.

Ключові слова: Європейський Союз, євроінтеграція, безпека, Спільна зовнішня та безпекова політика, Спільна політика безпеки та оборони, санкційний механізм.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасних умовах глобальної нестабільності питання правового забезпечення національної безпеки набуває особливої ваги. Для України ця проблематика стала критичною після початку збройної агресії російської федерації у 2014 році та її подальшої ескалації у 2022 році, що поставило під загрозу фундаментальні конституційні цінності – державний суверенітет, територіальну цілісність і права людини. За таких умов європейська інтеграція постала не лише як стратегічний зовнішньополітичний курс, а й як дієвий інструмент посилення обороноздатності держави та модернізації її безпекової системи.

Європейський Союз, спираючись на механізми Спільної зовнішньої та безпекової політики та Спільної політики безпеки та оборони, став ключовим партнером України у сфері безпеки. У цьому контексті

виникає потреба в науковому осмисленні правових та інституційних засад такого співробітництва, його нормативних меж і практичних механізмів реалізації. Ефективна інтеграція в європейський безпековий простір вимагає гармонізації національного законодавства із правом ЄС, розвитку інституційної координації та узгодженого застосування міжнародно-правових і практичних інструментів співробітництва.

Проблема дослідження полягає в необхідності системного аналізу правових та інституційних механізмів співпраці України з Європейським Союзом у сфері безпеки, а також оцінки їхнього впливу на підвищення обороноздатності та міжнародної легітимності держави. Водночас практичне значення цього питання визначається потребою створення стійкої нормативної бази, що забезпечує інтеграцію України в європейську систему колективної безпеки та зміцнює її спроможність протидіяти сучасним викликам міжнародної безпеки.

Стан дослідження проблеми

Питання правового забезпечення співробітництва України з Європейським Союзом у сфері безпеки розглядаються як українськими, так і зарубіжними дослідниками. Вітчизняні науковці (А. Бuzарова, А. Войціховський, І. Гаврилюк, А. Кудряченко, Л. Чекаленко та ін.) аналізують еволюцію правових засад євроінтеграції та їхній зв'язок із національною політикою безпеки, наголошуючи, що інтеграція України до системи Спільної зовнішньої та безпекової політики (далі – СЗБП) та Спільної політики безпеки та оборони (далі – СПБО) є необхідною умовою для модернізації сектору оборони. Зарубіжні вчені (К. Граціані, Дж. Лепеу, Ф. Фаббрін, А. Штефан та ін.) досліджують політико-правові та інституційні аспекти СЗБП, звертаючи увагу на зростання ролі ЄС як глобального безпекового актора. Водночас у науковому дискурсі недостатньо висвітлені питання ефективності практичної взаємодії України та ЄС, зокрема у застосуванні спільних фінансових, санкційних та консультативних механізмів, а також взаємозв'язку між правовими нормами, політичними рішеннями та інституційними структурами, що формують єдиний євроінтеграційний простір безпеки.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є комплексний аналіз євроінтеграційних засад правового регулювання співробітництва України з Європейським Союзом у сфері безпеки та визначення механізмів їх реалізації в умовах сучасних викликів міжнародної безпеки. *Для* досягнення поставленої мети у статті передбачається вирішення таких *завдань*: з'ясувати конституційно-правові та міжнародно-правові основи взаємодії України з ЄС у сфері безпеки; охарактеризувати ключові інституційні та фінансові механізми ЄС, що застосовуються в цій сфері; оцінити

вплив практичних форм співробітництва на інтеграцію України в європейську систему колективної безпеки.

Наукова новизна дослідження

Системно узагальнено євроінтеграційні засади правового регулювання співробітництва України з Європейським Союзом у сфері безпеки з урахуванням сучасних регіональних і глобальних викликів, а також сформульовано авторський підхід до класифікації правових та інституційних інструментів ЄС у сфері безпеки, оцінки ефективності правової взаємодії та визначення напрямів удосконалення національного законодавства.

Виклад основного матеріалу

Для України проблема формування ефективної системи національної безпеки набула особливої актуальності після початку збройної агресії РФ у 2014 році та її широкомасштабного вторгнення у 2022 році. Ці події поставили під загрозу реалізацію фундаментальних конституційних цінностей, таких як державний суверенітет, територіальна цілісність і визнання людини найвищою соціальною цінністю, що, як слушно зазначається в сучасній науковій літературі, визначають стійкість держави та її здатність протистояти агресії [1; 2]. У цих умовах європейська інтеграція постала не лише як стратегічний напрям зовнішньої політики, а і як ключовий інструмент зміцнення обороноздатності та національної безпеки України [3, с. 106].

Європейський Союз, сформувавши інституційні механізми СЗБП¹ та СПБО², є ключовим партнером України у сфері безпеки. Перший механізм визначає стратегічні напрями зовнішньої політики ЄС, включно з дипломатичними, санкційними та політичними інструментами, спрямованими на підтримання миру та стабільності, тоді як другий забезпечує їх практичну реалізацію через цивільні та військові місії, миротворчі і гуманітарні операції, а також підтримку реформ сектору безпеки держав-партнерів. У відносинах з Україною ці механізми стали інституційною основою співпраці у сфері безпеки та оборони, закріпленою в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (статті 4–13), яка передбачає координацію дій у запобіганні конфліктам, урегулюванні криз і протидії тероризму³.

1 Common foreign and security policy // European Commission : офіц. сайт. URL: https://fpi.ec.europa.eu/what-we-do/common-foreign-and-security-policy_en (дата звернення: 07.09.2025).

2 Common Security and Defence Policy // European Parliament : офіц. сайт. URL: https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_5.1.2.pdf (дата звернення: 07.09.2025).

3 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-

Відображення положень Угоди про асоціацію простежується і в національній правовій системі. Міжнародно-правові механізми співпраці з ЄС закріплені в законодавстві, що забезпечує імплементацію європейських стандартів у сфері безпеки. Так, Закон України «Про національну безпеку України» у ст. 3 визначає інтеграцію держави в європейський політичний, економічний, безпековий та правовий простір як невід'ємну складову національної політики безпеки¹. Це положення створює правову основу для узгодження оборонної та безпекової політики України з інституційними межами ЄС і НАТО, зокрема в частині планування оборонного бюджету, підготовки персоналу і реформування сектору цивільної безпеки.

Подальший розвиток засад європейської інтеграції у сфері безпеки відбувся на конституційному рівні, коли у 2019 році до Основного Закону України були внесені зміни, якими закріплено стратегічний курс держави на членство в Європейському Союзі й Організації Північноатлантичного договору. Конституційне закріплення цього курсу не лише підтвердило європейську ідентичність українського народу, але й заклало правові засади для узгодження національної системи безпеки зі стандартами ЄС і НАТО. Преамбула Конституції України фіксує незворотність європейського і євроатлантичного курсу держави, орієнтацію на захист суверенітету, територіальної цілісності та верховенства права у взаємодії з міжнародними організаціями. Статті 85, 102 та 116 Основного Закону конкретизують повноваження Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України у сфері зовнішньої політики й оборони, формуючи інституційні механізми парламентського й урядового контролю за реалізацією євроінтеграційного курсу та адаптацією національного законодавства до *acquis* ЄС.

Таке конституційне закріплення має не лише політичне, а й практичне значення. Воно створює легітимну основу для укладення міжнародних угод, участі України у програмах ЄС і НАТО і поступової адаптації національних стандартів у сфері оборони, безпеки та кризового управління до європейських практик. Конституційні норми визначають механізми взаємодії між Верховною Радою, Президентом і Кабінетом Міністрів у процесі реалізації міжнародних зобов'язань, забезпечуючи узгодженість законодавчих і виконавчих дій.

членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 07.09.2025).

¹ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 07.09.2025).

Такий підхід формує інституційну основу інтеграції України до європейської і трансатлантичної систем безпеки та посилює міжнародну легітимність її безпекової політики.

Окрім Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, що заклала інституційні й політичні засади співробітництва у сфері безпеки, правове підґрунтя взаємодії України з ЄС визначається положеннями установчих договорів Союзу – Договору про Європейський Союз (далі – ДЕС) 1992 року та Договору про функціонування ЄС (далі – ДФЕС) 1957 року (у редакції Лісабонського договору 2007 року)¹. Ці акти визначають принципи діяльності ЄС, розмежування компетенцій між його інституціями та державами-членами, а також процедури ухвалення рішень у межах СЗБП. Зокрема, ст. 21 ДЕС встановлює засадничі принципи зовнішньої діяльності ЄС, серед яких підтримка демократії, верховенства права, прав людини та миру. Стаття 42 ДЕС створює правову основу СПБО, що охоплює військові та цивільні операції з реагування на сучасні виклики, а ст. 43 конкретизує так звані петерберзькі завдання, до яких належать гуманітарні місії, миротворчі операції та заходи у сфері врегулювання криз і стабілізації постконфліктних територій [4, с. 91; 5]. Серед важливих інструментів зовнішньополітичного впливу ЄС – стаття 29 ДЕС і стаття 215 ДФЕС, які передбачають застосування обмежувальних заходів (санкцій) у межах СПБО та у взаємодії з міжнародними партнерами.

Поряд із нормативним виміром, закріпленим в установчих договорах ЄС, ці акти визначають і практичні формати взаємодії України з Європейським Союзом у сфері безпеки та оборони. Вони створюють правові межі для поступового залучення нашої держави до реалізації окремих напрямів СПБО, що охоплює військові та цивільні аспекти діяльності. Це проявляється в участі України в миротворчих і цивільних місіях ЄС, спрямованих на підтримку міжнародного миру та стабільності, а також у координації позицій щодо застосування обмежувальних заходів проти порушників міжнародного права. У нинішніх умовах така співпраця має особливе значення, адже консолідація зусиль України та ЄС у протидії збройній агресії росії є логічним продовженням реалізації засад СПБО.

Водночас ключовим напрямом співробітництва є поступове наближення національних стандартів функціонування сектору безпеки й оборони України до правових норм і практичних підходів Європейського Союзу, насамперед у сферах стратегічного планування,

¹ Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями : від 07.02.1992, 25.03.1957 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06 (дата звернення: 07.09.2025).

цивільного контролю та управління оборонними ресурсами. Така гармонізація підвищує інституційну сумісність, сприяє інтеграції України в європейські механізми кризового реагування та формує правові передумови для подальшого зміцнення її позицій у спільному безпековому просторі ЄС.

Важливою складовою співробітництва України з Європейським Союзом у сфері безпеки є правовий вимір міжнародної взаємодії, який реалізується через систему спеціалізованих інструментів і механізмів ЄС у межах СЗБП.

Актуальність цього співробітництва істотно зросла після початку повномасштабного збройного вторгнення російської федерації у 2022 році. У відповідь на ці виклики ЄС уперше задіяв повний спектр своїх безпекових інструментів – від фінансово-військових (Європейський фонд миру, Місія ЄС з надання військової допомоги Україні) до цивільно-правових і політичних форматів (Консультативна місія ЄС в Україні, санкційний механізм). Їх сукупність формує багаторівневу систему партнерської взаємодії, що визначає нову якість відносин між Україною та Європейським Союзом у сфері безпеки.

Європейський фонд миру (далі – ЄФМ)¹ є міждержавним механізмом Європейського Союзу, створеним у 2021 році для фінансування військової та оборонної допомоги, зокрема Україні. Його створення позначило новий етап у безпековій політиці ЄС, оскільки до цього Союз утримувався від фінансування постачання озброєнь і надавав підтримку переважно цивільним і миротворчим операціям у межах СЗБП. Запровадження ЄФМ започаткувало якісно нову модель співпраці між Україною та Європейським Союзом у сфері безпеки, наближивши її до європейських стандартів оборонної взаємодії.

Основна мета ЄФМ полягає у зміцненні спроможності ЄС запобігати конфліктам, підтримувати мир і сприяти міжнародній стабільності. Завдяки цьому механізму ЄС отримав змогу координувати надання оборонної допомоги державам-партнерам, поєднуючи фінансування миротворчих операцій із підтримкою національних оборонних інституцій. Європейський фонд миру вперше надає Європейському Союзу можливість поєднувати участь у місіях і операціях СЗБП із прямими заходами допомоги на прохання третіх держав чи міжнародних організацій. Такі заходи охоплюють постачання обладнання, розвиток інфраструктури та інші форми оборонної підтримки, що здійснюються на підставі політичних рішень ЄС з урахуванням оцінки ризиків і відповідних гарантій безпеки [6, с. 52–59].

¹ ЄС започаткував Європейський механізм підтримки миру // Delegation of the European Union to Ukraine : офіц. сайт. 25.03.2021. URL: https://www.eeas.europa.eu/node/95627_en?s=232 (дата звернення: 07.09.2025).

Одним із ключових практичних інструментів сучасного безпечного співробітництва між Україною та Європейським Союзом є *Місія ЄС з надання військової допомоги Україні* (далі – EUMAM Ukraine)¹, започаткована у 2022 році. Її стратегічна мета полягає у зміцненні спроможності Збройних Сил України захищати державний суверенітет і територіальну цілісність у межах міжнародно визнаних кордонів, а також у підвищенні готовності до реагування на майбутні військові загрози.

Правові засади діяльності EUMAM Ukraine закріплюють її інтегрованість у межі СЗБП, що робить цей формат не лише практичним інструментом допомоги Україні, а й прикладом адаптації механізмів Європейського Союзу до нових викликів міжнародній безпеці. Важливою особливістю EUMAM Ukraine є її відкрита інституційна структура: участь у ній беруть не лише держави – члени ЄС, а й треті країни, що сприяє формуванню широкої міжнародної коаліції підтримки України.

Усі навчальні заходи EUMAM Ukraine проводяться на території держав – членів ЄС, що гарантує дотримання правових стандартів Союзу та безпечні умови підготовки українських військовослужбовців. Нині до EUMAM Ukraine долучилися 24 держави-члени, які забезпечують навчальні програми й інструкторську підтримку, формуючи комплексну систему підготовки². Навчальний процес супроводжується матеріально-технічною допомогою: Збройні Сили України отримують обладнання, постачання якого фінансується через ЄФМ. Це відображає інтеграцію правових і фінансових механізмів ЄС у практичний вимір співробітництва з Україною, що підвищує його ефективність і зміцнює позиції держави в європейській системі безпеки [7].

Поряд із військовими інструментами співпраці значну роль у розвитку партнерства між Україною та Європейським Союзом відіграє *Консультативна місія ЄС в Україні* (далі – КМЕС). Започаткована у 2014 році, вона стала ключовим елементом інституційного співробітництва у сфері безпеки. Діяльність КМЕС спрямована на підтримку комплексного реформування сектору цивільної безпеки України, який розглядається як складова євроінтеграційних трансформацій у

¹ About EU Military Assistance Mission in support of Ukraine (EUMAM Ukraine) // EU Military Assistance Mission in support of Ukraine : офіц. сайт. URL: https://www.eeas.europa.eu/eumam-ukraine/about-eu-military-assistance-mission-support-ukraine-eumam-ukraine_en?s=410260 (дата звернення: 07.09.2025).

² EU Military Assistance Mission in support of Ukraine : офіц. сайт. URL: https://www.eeas.europa.eu/eumam-ukraine_en?s=410260 (дата звернення: 07.09.2025).

сфері верховенства права та належного врядування. Місія поєднує стратегічне консультування із практичною підтримкою заходів, спрямованих на модернізацію державних інституцій відповідно до стандартів ЄС і міжнародних принципів захисту прав і свобод людини.

Сектор цивільної безпеки, у реформуванні якого бере участь КМЄС, включає правоохоронні, судові, антикорупційні та інші інституції, діяльність яких спрямована на зміцнення верховенства права й належного врядування. Важливу роль у цьому процесі відіграють МВС України і Міністерство юстиції України. До процесу реформування сектору цивільної безпеки залучаються також представники громадянського суспільства й органи парламентського контролю, що забезпечує демократичну легітимність і прозорість реалізованих реформ¹.

Правове регулювання співробітництва в межах КМЄС ґрунтується на положеннях СЗБП, а також на міжнародних договорах між Україною та ЄС. Це сприяє інституційному закріпленню реформ сектору цивільної безпеки в межах євроінтеграційного курсу України. Водночас діяльність КМЄС відображає комплексний підхід ЄС, який поєднує безпекові, правові та політичні інструменти підтримки партнерських держав. У такий спосіб КМЄС виступає не лише технічним і консультативним механізмом, а й інституційним чинником правової інтеграції українських органів сектору цивільної безпеки до спільного європейського простору [8, pp. 93–105].

Крім військових і цивільних інструментів співпраці, вагоме місце в системі взаємодії України та Європейського Союзу посідає санкційна політика ЄС, що реалізується через *санкційний механізм* як один із ключових інструментів СЗБП [9]. Його правове регулювання ґрунтується на рішеннях Ради ЄС, ухвалених на основі ст. 29 ДЄС та ст. 215 ДФЄС. Завдяки цьому механізму Європейський Союз застосовує обмежувальні заходи (*restrictive measures*) у відповідь на порушення міжнародного права, загрози миру та акти агресії, що становить важливу складову реалізації СЗБП [10, с. 600–602].

У зв'язку з російською збройною агресією проти України санкційний механізм ЄС набув особливої актуальності. Починаючи з 2014 року, а особливо після 2022 року, Європейський Союз ухвалив низку пакетів обмежувальних заходів проти російської федерації та пов'язаних із нею фізичних і юридичних осіб². Вони охоплюють замороження активів, заборону на експорт та імпорт окремих категорій

¹ Довідкова інформація // EUAM Ukraine : офіц. сайт. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/ua/our-mission/about-us/> (дата звернення: 07.09.2025).

² Sanctions adopted following Russia's military aggression against Ukraine // European Commission : офіц. сайт. URL: <https://finance.ec.europa.eu/eu-and->

товарів, обмеження фінансових операцій, а також персональні санкції проти посадових осіб, військових і бізнесових структур, причетних до агресії [11, р. 377, 380–383]. Такий підхід не лише демонструє солідарність ЄС з Україною, а й формує правові засади координації дій у сфері економічної та воєнно-політичної безпеки.

З урахуванням євроінтеграційного процесу в Україні участь у реалізації санкційної політики ЄС має системне значення. Вона засвідчує готовність держави адаптувати національне законодавство до *acquis* Європейського Союзу у сфері зовнішньої та безпекової політики [12, с. 315–317; 13, с. 103–104], підвищує рівень взаємної довіри між Україною та ЄС, а також створює правові та інституційні передумови для подальшої інтеграції України в європейську систему колективної безпеки.

Санкційний механізм, інтегрований у загальну політику ЄС щодо запобігання конфліктам і підтримання міжнародної стабільності, тісно взаємодіє з іншими інструментами Союзу, насамперед з ЄФМ та EUMAM Ukraine. Це підкреслює комплексний характер правового регулювання, у межах якого обмежувальні заходи поєднуються із практичною, фінансовою та інституційною підтримкою України. У результаті формується стійка правова й інституційна основа співробітництва, що має стратегічне значення як для зміцнення безпеки України, так і для посилення ролі Європейського Союзу як глобального безпекового актора.

Реалізація зазначених інструментів ЄС зумовлює необхідність подальшого вдосконалення національного законодавства України, передусім у частині гармонізації процедур оборонного планування, санкційної політики, парламентського контролю та державного нагляду за використанням міжнародної допомоги у сфері безпеки. Такі кроки сприятимуть підвищенню прозорості, підзвітності й ефективності правового регулювання співробітництва України з ЄС, а також забезпечать послідовну інтеграцію нашої держави у спільний європейський безпековий простір.

Важливим етапом розвитку євроінтеграційного співробітництва України та Європейського Союзу у сфері безпеки стало підписання в червні 2024 року Спільних зобов'язань щодо безпеки між Україною та ЄС¹. Цей документ має політико-правовий характер і відображає

world/sanctions-restrictive-measures/sanctions-adopted-following-russias-military-aggression-against-ukraine_en (дата звернення: 07.09.2025).

¹ Україна та ЄС підписали спільні безпекові зобов'язання // Президент України : офіц. сайт. 27.06.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-yes-pidpisali-spilni-bezpekovi-zobovyazannya-91813> (дата звернення: 07.09.2025).

багаторівневі, довгострокові зобов'язання ЄС та його держав-членів на підтримку України у сферах безпеки, оборони, фінансів, гуманітарної допомоги та політичної взаємодії, що узгоджуються з її курсом на європейську інтеграцію. Спільні зобов'язання щодо безпеки між Україною та ЄС передбачають зміцнення оборонно-промислової бази, розвиток механізмів підтримки через спеціальні інструменти Союзу, посилення кіберзахисту, координацію санкційної політики та інші напрями стратегічного партнерства. Документ закріплює довгострокову основу підтримки (у публічних комунікаціях згадується орієнтовний десятирічний горизонт), спрямовану на забезпечення стійкості, стримування подальшої агресії та зміцнення безпеки України й усього європейського регіону¹.

За своєю правовою природою цей документ ґрунтується на положеннях Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, рішеннях Європейської Ради у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики і Спільній декларації про підтримку України від 12 липня 2023 року². У зв'язку із цим Спільні зобов'язання щодо безпеки між Україною та ЄС розвивають євроінтеграційний вимір співробітництва України та Європейського Союзу у сфері безпеки, спрямований на захист миру, стабільності та верховенства права в Європі, та доповнюють уже наявні фінансові інструменти Союзу, зокрема ЄФМ та створений у його межах Фонд допомоги Україні.

Важливою складовою євроінтеграційного безпекового співробітництва України з ЄС стали регулярні засідання Контактної групи з питань оборони України у форматі «Рамштайн». Ця платформа, створена 26 квітня 2022 року, об'єднала понад 50 держав-партнерів, включаючи держави – члени Європейського Союзу та його інституції, для координації військової, фінансової і технічної допомоги Україні. Участь ЄС у цих зустрічах підкреслює його зростаючу роль як глобального безпекового актора та сприяє інтеграції України до європейської системи колективної безпеки [14, с. 21].

Формат «Рамштайн» не має окремого договірно-правового статусу, однак має важливе політико-правове значення в системі міжнародної координації підтримки України, оскільки забезпечує узгодженість дій щодо постачання озброєнь, розвитку оборонно-промислової співпраці та посилення кіберзахисту. Участь ЄС у цьому процесі органічно

¹ Спільні зобов'язання щодо безпеки між Україною та Європейським Союзом // Президент України : офіц. сайт. 27.06.2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilni-bezpekovi-zobovyazannya-mizh-ukrayinoyu-ta-yevropejsk-91801> (дата звернення: 07.09.2025).

² Спільна декларація про підтримку України // Президент України : офіц. сайт. 12.07.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-pro-pidtrimku-ukrayini-84277> (дата звернення: 07.09.2025).

поєднується з його власними правовими інструментами, насамперед ЄФМ та санкційним механізмом, що створює інституційно-правову основу співробітництва з Україною. Отже, формат «Рамштайн» виконує не лише координаційну функцію, а й сприяє поглибленню євроінтеграційного виміру співробітництва у сфері безпеки [15, с. 87].

У публічному дискурсі зустрічі у форматі «Рамштайн» розглядаються як створення міжнародної оборонної коаліції на підтримку України, що консолідує держави демократичного світу у протидії російській агресії. За своєю політичною символікою цей формат нерідко порівнюють з Антигітлерівською коаліцією часів Другої світової війни, адже в обох випадках об'єднання держав стало відповіддю на загрозу світовому миру [16, с. 767–768]. У такий спосіб формат «Рамштайн» поступово перетворюється на практичний інструмент європейської інтеграції у сфері безпеки, який поєднує військову координацію з формуванням спільних політико-правових засад колективної безпеки.

Висновки

Підсумовуючи проведене дослідження, слід зазначити, що євроінтеграційний вимір правового регулювання співробітництва України з Європейським Союзом у сфері безпеки набуває стратегічного значення в умовах зовнішніх загроз і трансформації міжнародної системи. Він визначає напрям розвитку національної безпекової політики та формує правові засади стійкості держави, її обороноздатності й відповідності європейським стандартам верховенства права, демократії та належного врядування.

Євроінтеграційна взаємодія має як зовнішньополітичний, так і внутрішньодержавний вимір. Її поглиблення зумовлене необхідністю захисту суверенітету, територіальної цілісності та конституційних прав громадян, а також координацією дій із міжнародними партнерами. Правову основу цього процесу становлять Угода про асоціацію між Україною та ЄС, Конституція України та законодавство у сфері національної безпеки, які забезпечують гармонізацію внутрішньої системи з європейськими принципами. Практичними проявами співробітництва стали Європейський фонд миру, Місія ЄС з надання військової допомоги Україні, Консультативна місія ЄС в Україні та санкційні механізми, що засвідчують багаторівневу природу правового регулювання, яке поєднує нормативні, інституційні і фінансові інструменти в межах Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС.

Важливим етапом партнерства стало ухвалення Спільних зобов'язань щодо безпеки між Україною та ЄС, які закріпили довгострокові гарантії підтримки України у військовій, політичній, фінансовій та кібербезпековій сферах. Цей документ позначив перехід від коопераційної моделі до партнерства стратегічної взаємної відповідальності, що

передбачає спільну участь у формуванні політики безпеки ЄС. Такий формат поступово набуває рис договірної *sui generis* партнерства, яке наближає Україну до практики держав-членів без формального членства.

Участь ЄС у форматі «Рамштайн» посилила координацію партнерів, наблизивши Україну до глибшої інтеграції в європейську систему колективної безпеки. Сучасна практика свідчить про формування нового підходу – функціональної конвергенції, за якої держава-кандидат не лише адаптує законодавство, а й бере участь у виробленні спільних політик ЄС. Це відображає поступове стирання меж між зовнішнім і внутрішнім виміром права ЄС у сфері безпеки й оборони та створює доктринальні передумови для подальшої інтеграції України в механізми Спільної політики безпеки та оборони. Така динаміка зумовлює необхідність подальшого вдосконалення національного законодавства, зокрема у сфері оборонного планування, парламентського контролю та санкційної політики, що сприятиме зміцненню сумісності правових систем і формуванню спільного європейського безпечного простору.

Список бібліографічних посилань: 1. Гудзь Т. І. Захист конституційних цінностей в умовах російсько-української війни. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2 (105), ч. 2. С. 9–17. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.25>. 2. Камінська Н. В. Сучасна парадигма конституційних цінностей та їх значення в умовах воєнного стану. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2. С. 86–95. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.86>. 3. Марчук В. Європейська інтеграція України: політичний і безпековий виміри. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. № 17. С. 106–114. DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-17-14>. 4. Кудряченко А. І., Чекаленко Л. Д. Європейська система безпеки: концептуальне наповнення і практичне втілення. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2025. No. 161. Pp. 85–99. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16539257>. 5. Van Staden A., Homan K., Kreemers B., Pijpers A., De Wijk R. The Petersberg Tasks: a geographical approach. *Towards a European Strategic Concept*. 2000. No. 1. Pp. 27–32. 6. Fabbri F. Funding the War in Ukraine: The European Peace Facility, the Macro-Financial Assistance Instrument, and the Slow Rise of an EU Fiscal Capacity. *Politics and Governance*. 2023. Vol. 11, Iss. 4. Pp. 52–61. DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v11i4.7174>. 7. Hofer A. The EU and Its Member States at War in Ukraine? Collective Self-defence, Neutrality and Party Status in the Russo-Ukraine War. *European Papers*. 2023. Vol. 8, Iss. 3. Pp. 1697–1740. DOI: <https://doi.org/10.15166/2499-8249/737>. 8. Sławiński A. Misja doradcza Unii Europejskiej na rzecz reformy cywilnego sektora bezpieczeństwa na Ukrainie (EUAM Ukraine). *De Securitate et Defensione. Security and Defense Journal*. 2023. Vol. 9, No. 2. Pp. 93–107. DOI: <https://doi.org/10.34739/>

dsd.2023.02.06. **9.** Lepeu J. Ukraine, the de-targetization of EU sanctions, and the rise of the European commission as architect of EU foreign policy. *International Politics*. 2025. Vol. 1. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-024-00649-7>. **10.** Чулінда А. І. Обмежувальні заходи (санкції) Європейського Союзу для зупинення воєнної агресії росії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 599–602. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/136>. **11.** Meissner K., Graziani C. The transformation and design of EU restrictive measures against Russia. *Journal of European Integration*. 2023. Vol. 45, Iss. 3. Pp. 377–394. DOI: <https://doi.org/10.1080/07036337.2023.2190105>. **12.** Штефан А. Концепція Acquis Європейського Союзу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2025. Т. 12, № 1 (45). С. 314–320. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2025.45.314>. **13.** Дамаскін М. П. Acquis communautaire в праві Європейського Союзу та його значення для національного законодавства України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2025. № 73. С. 100–104. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2025.73.19>. **14.** Горбатюк В., Гаврилюк І., Семененко О., Башинський В., Царинник В. «Рамштайн» – інструмент єдиної санкційної стратегії протидії агресії росії в умовах зростання загроз національній безпеці України. *Military Science*. 2024. No. 4, Vol. 2. Pp. 19–35. DOI: <https://doi.org/10.62524/msj.2024.2.4.2>. **15.** Бузарова А. І. Формат «Рамштайн» як основа формування євроатлантичної коаліції підтримки України у протидії російській агресії. *Регіональні студії*. 2024. № 39. С. 84–88. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.39.13>. **16.** Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум : навч. посіб. / І. А. Логвиненко, Ю. О. Загуменна, О. А. Гавриленко та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2023. 904 с.

Надійшла до редколегії 21.10.2025

Прийнята до опублікування 10.12.2025

Kolomiyets Yu. M. The European Integration Dimension of Legal Regulation of Ukraine's Cooperation with the European Union in the Field of Security

The article examines the European integration dimension of legal regulation of Ukraine's cooperation with the European Union in the field of security. The subject of the study is a set of constitutional, legal, international legal and practical aspects of Ukraine's integration into the European security system, and the aim is to determine the impact of legal mechanisms of European integration cooperation on enhancing the state's defence capabilities and strengthening Ukraine's international legitimacy. The methodological basis consists of an analysis of normative legal acts, a comparative legal approach, a systematic method, and the study of practical cases of cooperation.

The relevance of the work is due to the intensification of global and regional threats to Ukraine's national security as a result of the Russian Federation's armed aggression in 2014 and 2022, which requires improving the legal basis for cooperation with the European Union and integration into European security mechanisms. The scientific novelty lies in a comprehensive understanding of the interconnection between constitutional and legal foundations, international legal norms and practical instruments of cooperation between Ukraine and the European Union (in particular, the Joint Security Commitments between Ukraine and the EU 2024, the European Peace Fund, the EU Military Assistance Mission to Ukraine (EUMAM), the EU Advisory Mission in Ukraine, and EU sanctions mechanisms) and determining their impact on the harmonisation of national security policy with European standards.

The study found that the legal and institutional boundaries of Ukraine's cooperation with the European Union ensure the coordinated implementation of the European integration course, increase the institutional compatibility of the security and defence sector, facilitate coordination with international partners and strengthen the state's ability to counter modern external threats. The practical significance of the work lies in the possibility of using the findings to improve legislation and mechanisms of interaction in the field of security, increase the effectiveness of Ukraine's integration into the European collective security system, and strengthen its international legitimacy.

The results obtained can be applied in legislative, analytical and educational activities aimed at modernising the security and defence sector, training personnel and coordinating state policy in the field of European integration cooperation. The content of the results shows that the legal regulation of Ukraine's cooperation with the EU in the field of security forms the normative basis for strengthening national security and integrating the state into the European security space.

Keywords: European Union, European integration, security, Common Foreign and Security Policy, Common Security and Defence Policy, sanctions mechanism.

УДК 341.231.14:004.8

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.37>

Дмитро Вікторович Слинко,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного
права та прав людини (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0001-7960-615X>,
e-mail: dimasdv1974@gmail.com;

Лідія Іванівна Каленіченко,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 4,
кафедра інформаційних систем та технологій (завідувач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-4068-4729>,
e-mail: kalenichenkolida@gmail.com

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В ДОБУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: МІЖНАРОДНІ ГАРАНТІЇ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ ТА БЕЗПЕКИ

Наукове дослідження присвячено розгляду міжнародних гарантій конфіденційності та безпеки у сфері прав і свобод людини в добу штучного інтелекту. Встановлено, що розвиток технологій штучного інтелекту спричинив виникнення певних складнощів у традиційних уявленнях про права людини. Особливо це стосується конфіденційності та безпеки, оскільки штучний інтелект може як захищати, так і порушувати права і свободи людини. Наголошено, що необхідно враховувати також етичні та правові аспекти використання штучного інтелекту, адже неправомірне або помилкове використання конфіденційної інформації в системах штучного інтелекту може призвести до серйозних негативних наслідків для особи. Зазначено, що, хоча опрацювання даних надає значні переваги з точки зору персоналізації послуг або покращення ухвалення рішень, така обробка створює суттєві ризики для особистої конфіденційності. Проведено аналіз міжнародних договорів, прецедентного права та діяльності міжнародних організацій і запропоновано певні заходи, спрямовані на зміцнення гарантій конфіденційності.

Ключові слова: штучний інтелект, права і свободи людини, гарантії прав людини, конфіденційність, приватність, національна безпека, правове регулювання, міжнародні договори, міжнародні організації, інформаційні технології.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Виникнення штучного інтелекту відкриває нову епоху можливостей у сфері технологій. Це обіцяє значні досягнення, починаючи від

охорони здоров'я і закінчуючи міжнародною безпекою. Водночас цей технологічний поштовх спричинив появу певних складнощів у традиційних уявленнях про права людини, особливо в аспектах конфіденційності та безпеки. Оскільки штучний інтелект розвивається, стає складнішим і набуває повсюдності, він має змогу як захищати, так і порушувати права і свободи людини. І все це відбувається таким чином, що кілька років тому було важко уявити. Значну роль, зокрема, відіграє штучний інтелект у сфері національної та міжнародної безпеки. З одного боку, він обіцяє вдосконалене виявлення загроз, ефективніший розподіл ресурсів та покращені процеси ухвалення рішень в операціях, пов'язаних із забезпеченням безпеки. Алгоритми превентивної діяльності поліції, системи розпізнавання осіб і транспортних засобів, автономні бойові системи – ось лише кілька прикладів використання штучного інтелекту, що ілюструють його значущість для безпеки та захисту прав людини. З іншого боку, ці ж самі технології викликають занепокоєння через їх застосування для стеження, порушення конфіденційності тощо.

Отже, попри широкі можливості, які штучний інтелект надає людству, необхідно враховувати також етичні та правові аспекти його використання, зокрема вплив на права і свободи людини. Неправомірне або помилкове використання конфіденційної інформації про особу в системах штучного інтелекту може призвести до серйозних негативних наслідків.

Стан дослідження проблеми

Питання, пов'язані з дослідженням впливу технологій штучного інтелекту (далі – ШІ) на права і свободи людини, жваво вивчаються у правничій літературі. Це зумовлено тим, що швидке впровадження цих технологій передбачає як нові можливості, так і значні загрози для реалізації та захисту прав і свобод людини. Насамперед увага вчених зосереджується на ризиках і механізмах регулювання, які можуть звести до мінімуму негативний вплив ШІ. Значний внесок у вивчення ШІ як явища зробили такі зарубіжні вчені, як Р. Беллман, Р. Енгельмор, Р. Курцвейл, Н. Нільссон, К. Сміт. Вітчизняні вчені, зокрема Н. Азьмук, О. Барабаш, О. Баранов, О. Кармаза, О. Котуха, В. Кулинич, Н. Стефанишин, Т. Схаб-Бучинська, Д. Попов, О. Росси́льна, Н. Ткачук, Т. Тарасевич, Н. Шишка та ін., також у своїх дослідженнях приділили увагу сучасним інформаційним технологіям та їх впливу на суспільство. Вивчення цієї проблематики сьогодні залишається актуальним, адже технології ШІ та інформаційні технології, а також подальша цифровізація є і будуть невід'ємною частиною життєдіяльності суспільства.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в подальшому розробленні нормативно-правового механізму, спрямованого на гарантування безпечного, етичного і відповідального використання технологій ІІІ з метою зменшення їхнього негативного впливу на суспільство. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *завдань*: дослідити ІІІ як наукову категорію; розкрити зміст основних прав і свобод людини в галузі конфіденційності та приватності; розглянути міжнародну, зокрема європейську, практику забезпечення захисту недоторканності приватного життя; охарактеризувати роль міжнародних організацій у захисті прав на конфіденційність і приватність.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу міжнародних договорів, прецедентного права та діяльності міжнародних організацій зроблено спробу виявити прогалини у праві, виокремити нові тенденції та запропонувати заходи, спрямовані на зміцнення гарантій конфіденційності в добу ІІІ. Обґрунтовано нагальну необхідність глобальної співпраці щодо розроблення всеохоплюючих і адаптивних правових меж із метою захисту прав людини в умовах стрімкого розвитку технологій ІІІ.

Виклад основного матеріалу

Штучний інтелект є одночасно предметом дослідження та дискусійною науковою категорією, яку вчені визначають по-різному. Його можна вважати частиною комп'ютерних наук, а технології ІІІ – інформаційними технологіями, здатними здійснювати розумні судження та дії через обчислювальні системи і штучні пристрої. Зараз послуги ІІІ охоплюють всі сфери життєдіяльності суспільства. Новітні технології здатні задовольняти найрізноманітніші потреби: управляти автотранспортом, виробничими процесами на підприємствах, генерувати музику і тексти, розпізнавати обличчя, звуки природи, виконувати функції персонального асистента тощо. Ці технології є складовою різних пристроїв, що щоденно використовуються в побуті, бізнесі, державній політиці та міській інфраструктурі.

Отже, ІІІ можна розглядати як організовану сукупність інформаційних технологій, що дозволяють виконувати складні завдання за допомогою наукових методів досліджень та алгоритмів обробки інформації. Інформація може бути отримана як ззовні, так і у процесі роботи. Крім того, ці технології дозволяють створювати і використовувати: 1) власні бази знань; 2) моделі ухвалення рішень; 3) алгоритми обробки інформації; 4) способи досягнення поставлених завдань.

Ураховуючи великі перспективи, які відкриває використання ІІІ, багато хто також звертає увагу на ризики, пов'язані з його розвитком і масштабами застосування [1, с. 20]. Попри значні переваги для

суспільства, ІІІ ставить під питання співвідношення між його використанням і правами та свободами людини, що є однією з найгостріших проблем нашого часу у правовому й етичному контекстах. Для належної оцінки складності цієї проблеми доцільно, на нашу думку, спершу проаналізувати основні права і свободи людини, закріплені в міжнародному праві.

У міжнародних договорах і деклараціях права та свободи людини характеризуються універсальністю, невід'ємністю, неподільністю, взаємозалежністю й взаємопов'язаністю. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році¹, є основним джерелом сучасного міжнародного права в галузі прав людини. Хоча вона не є юридично обов'язковим документом, саме вона надихнула численні юридично обов'язкові міжнародні договори з прав людини та була імплементована до багатьох національних конституцій. Одне з основних прав, закріплених у Загальній декларації прав людини, – право на недоторканність приватного життя, має особливе значення в контексті технологій ІІІ. Зокрема, у ст. 12 Декларації зазначено, що кожна людина має право на захист від безпідставного втручання в її особисте та сімейне життя, а також на захист недоторканності її житла. Також під охороною закону перебувають таємниця кореспонденції, честь і репутація². Цей принцип був розвинутий в інших міжнародних договорах, зокрема в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року³. Вплив ІІІ на порушення права на приватне життя є глибоким і багатограним. Для ефективного функціонування технологій ІІІ необхідний величезний обсяг даних. Зрозуміло, що інформаційний голод призводить до безпрецедентного збирання, зберігання та аналізу особистої інформації. І хоча обробка даних надає значні переваги щодо персоналізації послуг або покращення процесу ухвалення рішень, вона створює серйозні ризики для особистої конфіденційності.

Потенційна можливість масового спостереження та профілювання є однією з найбільших проблем, які виникають через використання ІІІ у сфері права на недоторканність приватного життя. Наприклад, системи розпізнавання осіб, створені на основі технологій ІІІ, дозволяють відстежувати переміщення людей і їхні дії у громадських місцях

¹ Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 18.10.2025).

² Там само.

³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : від 16.12.1966 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 18.10.2025).

з точністю та ефективністю, які раніше були неможливими. Наочним прикладом є постанова Високого суду Англії та Уельсу, ухвалена в 2019 році щодо позову, поданого Е. Бріджесом до головного констебля Південного Уельсу. У справі фігурувала точкова система пошуку людей з використанням контролю та досліджень незалежних сторін. Високий суд визнав цю технологію законною, однак Апеляційний суд Англії та Уельсу визнав автоматизоване використання технології розпізнавання осіб поліцією Південного Уельсу незаконним, посилаючись на недостатні гарантії та нездатність належним чином оцінити вплив технології на право на недоторканність приватного життя¹. Провідні міжнародні договори, спрямовані на захист права на недоторканність приватного життя, не завжди встигають за швидким розвитком технологій ІІІ. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і, зокрема, Європейська конвенція з прав людини² забезпечують важливі правові основи для захисту приватного життя. Однак ці документи були укладені в той час, коли сучасні можливості ІІІ було ще неможливо уявити. Одним із найбільш усеосяжних міжнародних зусиль у сфері захисту персональних даних є Конвенція про захист осіб у зв'язку автоматизованою обробкою персональних даних, прийнята в 1981 році та вдосконалена у 2018 році³. Вона прямо визначає проблеми, пов'язані з алгоритмічним прийняттям рішень, і спрямована на те, щоб при використанні ІІІ дотримувалися прав людини, зокрема права на недоторканність приватного життя.

Досліджуючи європейську практику забезпечення захисту недоторканності приватного життя, слід звернути увагу також на Акт про штучний інтелект⁴, запропонований Європейською комісією у квітні 2021 року. Він був ухвалений Європейським парламентом і Радою

¹ R (Bridges) v Chief Constable of South Wales Police [2020] EWCA Civ 1058 // Privacy Law Barrister : сайт. 28.08.2020. URL: <https://privacylawbarrister.com/2020/08/28/r-bridges-v-the-chief-constable-of-south-wales-police-2020-ewca-civ-1058/> (дата звернення: 18.10.2025).

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 18.10.2025).

³ Конвенція про захист осіб у зв'язку автоматизованою обробкою персональних даних : від 28.01.1981 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326 (дата звернення: 18.10.2025).

⁴ AI Act enters into force // European Commission : офіц. сайт. 01.08.2024. URL: https://commission.europa.eu/news/ai-act-enters-force-2024-08-01_en (дата звернення: 18.10.2025).

ЄС у грудні 2023 року і набув чинності у серпні 2024 року. Щодо захисту основних прав і свобод людини, документ використовує людиноорієнтований підхід до ШІ, що забезпечує відповідність технологій ШІ чинному законодавству держав – членів ЄС про основні права. Так, Акт про штучний інтелект встановлює єдині межі для всіх країн ЄС, ґрунтуючись на перспективному визначенні ШІ, та передбачає оцінку ризиків: 1) мінімальний ризик – більшість систем ШІ, таких як спам-фільтри або відеоігри зі ШІ, не підпадають під обов'язкові вимоги цього Акта, але компанії можуть добровільно запроваджувати посилені кодекси поведінки; 2) ризик недостатньої прозорості – чатботи повинні інформувати користувачів про те, що вони взаємодіють із машиною, а створений ШІ контент має бути позначений; 3) високий ризик – системи ШІ з високим рівнем ризику, такі як програмне забезпечення на основі ШІ або системи для підбору кадрів, повинні відповідати найсуворішим вимогам, включаючи систему зниження ризиків, високу якість наборів даних, чітку інформацію для користувачів і контроль з боку людини; 4) неприйнятний ризик – системи ШІ, що дозволяють «соціальний скоринг», несуть серйозну загрозу основним правам людини і тому забороняються¹. Постачальники та розробники систем ШІ з високим ризиком зобов'язані проводити оцінку їхнього впливу на основні права і свободи людини [2, с. 284].

Попри розвиток регулювання ШІ, слід відзначити наявність правових прогалин у захисті права на недоторканність і конфіденційність у контексті технологій ШІ. Відсутність міжнародних стандартів прозорості та зрозумілості ШІ є однією з найгостріших проблем. Багато систем ШІ, зокрема заснованих на методах глибокого навчання, є фактично «чорними скриньками», що ускладнює розуміння алгоритмів ухвалення рішень, які стосуються прав людини. Така незрозумілість створює серйозні проблеми для принципів прозорості та підзвітності, які є основоположними для прав і свобод людини.

Питання безпеки, пов'язані з використанням ШІ, також викликають правові й етичні дискусії. З одного боку, технології ШІ пропонують значні поліпшення заходів безпеки, зокрема у виявленні загроз і розширених можливостях реагування на кризові ситуації. Наприклад, поліція може використовувати превентивні стратегії, що базуються на комп'ютерних розрахунках на основі ШІ. З іншого боку, ці ж технології викликають занепокоєння через порушення конфіденційності, можливу упередженість і загрозу презумпції невинуватості.

¹ AI Act enters into force // European Commission : офіц. сайт. 01.08.2024. URL: https://commission.europa.eu/news/ai-act-enters-force-2024-08-01_en (дата звернення: 18.10.2025).

Особливо складні проблеми виникають при використанні ІІІ у сфері національної безпеки. Розгортання автономних систем озброєння, що набуває актуальності через агресію росії проти України, потребує ретельного вивчення питань людського контролю, відповідальності та потенціалу технологій ІІІ у контексті ухвалення рішень про життя чи смерть. Станом на сьогодні міжнародне правозахисне співтовариство ще не досягло компромісу щодо регулювання таких систем озброєння. Тому полеміка із цього питання продовжується, зокрема на таких форумах, як Конвенція про конкретні види звичайної зброї¹.

Крім того, з'являються важливі судові рішення, які стосуються захисту конфіденційності та приватності під час застосування ІІІ, що формує юридичний ландшафт у цій галузі, яка швидко розвивається. Наприклад, поряд із справою Е. Бріджеса варто відзначити рішення Європейського суду з прав людини у справі С. та Марпер проти Сполученого Королівства, яке мало значний вплив на правила збору та зберігання даних за допомогою технологій ІІІ². У цьому випадку Суд засвідчив, що безстрокове зберігання профілів ДНК осіб, які були заарештовані, але не засуджені, є порушенням їхнього права на недоторканність приватного життя відповідно до ст. 8 Європейської конвенції з прав людини³.

Міжнародні організації відіграють вирішальну роль у захисті права на недоторканність приватного життя в епоху ІІІ. Рада ООН з прав людини як основний міжнародний правозахисний орган у системі ООН активно працює над вирішенням проблем, пов'язаних із наслідками технологій ІІІ для прав людини. Із цією метою Рада приймає резолюції, що закликають держави забезпечити, щоб розроблення та використання ІІІ відповідали стандартам прав і свобод людини⁴. Важливим у цій сфері є також внесок Організації економічного співробітництва та розвитку, яка розробила принципи ІІІ, що

¹ Background on LAWS in the CCW // United Nations : офіц. сайт. URL: https://disarmament.unoda.org/en/sitesearch?search_api_fulltext=Background+on+LAWS+in+the+CCW (дата звернення: 18.10.2025).

² С. та Марпер проти Сполученого Королівства [*S. and Marper v. the United Kingdom*] (заява № 30562/04) : рішення від 04.12.2008 // Hudoc : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-117816> (дата звернення: 18.10.2025).

³ Європейська конвенція з прав людини : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 18.10.2025).

⁴ A/HRC/48/31: The right to privacy in the digital age - Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 15 September 2021 // United Nations : офіц. сайт. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic->

передбачають необхідність дотримання прав і свобод людини, а також демократичних цінностей у системах ШІ¹.

Моральні та етичні проблеми, що виникають унаслідок використання інструментів на основі ШІ, є численними та мають складний характер. Однією з ключових проблем є здатність систем ШІ до упередженості, особливо у практиці правоохоронних органів та національної безпеки. Наприклад, системи розпізнавання осіб демонструють дискримінаційні результати в безпекових застосунках, зокрема на основі расової та гендерної упередженості [3]. Це порушує важливі питання сумісності певних технологій ШІ з основними засадами прав людини, зокрема принципами недискримінації та рівності всіх перед законом.

Аналіз національних правових обмежень у сфері ШІ та конфіденційності, а також їх порівняння виявляють значні відмінності в підходах до регулювання. Однією з основних складових європейського законодавства про конфіденційність і приватність є Загальний регламент захисту даних (GDPR). Це найбільш всеосяжна спроба врегулювати захист даних в умовах цифрової епохи, оскільки він містить положення, спрямовані на регулювання профілювання та автоматизованого ухвалення рішень [3]. Сполучені Штати Америки застосовують галузевий підхід до врегулювання конфіденційності та приватності, що зумовлено відсутністю єдиного федерального закону, аналогічного європейському Загальному регламенту захисту даних. Фрагментарність цього підходу призводить до закликів про необхідність уніфікації федерального законодавства, яке має вирішувати проблеми конфіденційності, спричинені використанням технологій ШІ.

Контрастуючи із західними моделями, китайський підхід до регулювання ШІ значною мірою акцентує увагу на використанні технологій для соціального контролю та національного розвитку. Зокрема, система соціального кредиту в Китаї, що використовує технології ШІ для встановлення благонадійності людей на основі широкого спектра даних, зазнала критики з боку правозахисників. Це було розцінено як потенційний інструмент для забезпечення соціальної інженерії та масового спостереження [4].

У майбутньому, ймовірно, ідеї щодо захисту права на конфіденційність та приватність будуть спрямовані на розроблення більш надійних програмних платформ для забезпечення алгоритмічної прозорості та підконтрольності. Це підтверджує щораз більша кількість

reports/ahrc4831-right-privacy-digital-age-report-united-nations-high (дата звернення: 18.10.2025).

¹ AI Principles // OECD : сайт. URL: <https://www.oecd.org/en/topics/ai-principles.html> (дата звернення: 18.10.2025).

суджень про необхідність користування алгоритмічними оцінками впливу, щоб визначити можливі наслідки застосування систем ШІ ще до моменту їх використання. Набуває популярності концепція «конфіденційності за задумом», яка передбачає обов'язковий захист конфіденційності в технологіях ШІ з самого початку розроблення, а не як додатковий бонус.

На нашу думку, для покращення міжнародних гарантій конфіденційності та приватності в добу ШІ можна запропонувати такі кроки. По-перше, необхідно посилити уніфікацію міжнародних правових стандартів, що регулюють ШІ та конфіденційність. Це доцільно оформити у вигляді міжнародного договору, спеціально призначеного для врегулювання наслідків технологій ШІ для прав і свобод людини. По-друге, слід посилити механізми незалежної перевірки, нагляду та аудиту систем ШІ щодо їх відповідності стандартам прав і свобод людини. По-третє, важливо збільшити інвестиції у цифрову грамотність та інформування громадськості щодо технологій ШІ та наслідків їхнього впливу на конфіденційність і приватність. По-четверте, доцільно надати пріоритет розробленню стандартів прозорості та зрозумілості ШІ. Цього можна досягти за допомогою міжнародно визнаного алгоритму сертифікації відповідних систем ШІ, які повинні відповідати стандартам конфіденційності та приватності в контексті прав і свобод людини. По-п'яте, важливо посилити міжнародне співробітництво для вирішення транскордонних проблем, зокрема в галузі обміну даними та співробітництва правоохоронних органів.

Стрімкий розвиток технологій ШІ як надає безмежні можливості, так і створює значні проблеми у сфері захисту прав і свобод людини, зокрема в контексті конфіденційності та безпеки. Ми зробили спробу дослідити складну взаємодію між ШІ та правами і свободами людини, що потребує всеосяжної та адаптивної правової бази, здатної охороняти основні права, одночасно сприяючи інноваціям і прогресу.

Неможливо переоцінити значущість глобального співробітництва у зміцненні прав на недоторканність приватного життя в добу ШІ. Транснаціональність потоків даних і технологій ШІ вказує на те, що фрагментарні чи односторонні намагання врегулювати цю проблему будуть, ймовірно, неефективними. Міжнародне співробітництво є важливим не лише для розроблення уніфікованих правових стандартів, а й для забезпечення їх ефективної реалізації та дотримання. Захист прав і свобод людини в епоху ШІ вимагатиме постійної пильності та адаптації, а також безперервних інновацій у правовому мисленні. Швидкість технологічних змін вимагає певної гнучкості у правових межах, адже вирішення нових проблем потребує одночасного дотримання основоположних прав і свобод людини. Крім того, захист прав на конфіденційність, приватність і безпеку в добу ШІ є

не лише юридичним питанням. Це багатогранна проблема, яка вимагає участі політиків, громадянського суспільства, приватного сектору та, найголовніше, технологів. Розроблення цілісних рішень, здатних до ефективного збалансування переваг технологій ШІ із беззаперечним захистом прав людини, є надзвичайно важливим.

Висновки

Отже, незважаючи на складнощі у вирішенні проблем, які виникають у зв'язку з використанням технологій ШІ, у сфері конфіденційності, приватності та безпеки, існує реальна можливість їх подолання. На нашу думку, сприяння глобальній співпраці, зміцнення правових гарантій та просування етичних принципів у розробленні ШІ дозволить у майбутньому реалізувати перетворювальний потенціал цих технологій, надійно захищаючи при цьому основоположні права і свободи людини. Поступ вперед вимагатиме постійних зусиль, креативності та неухильного дотримання принципів людської гідності і свободи, закладених в основу міжнародної системи прав і свобод людини.

Список бібліографічних посилань: 1. Баранов О. О. Штучний інтелект і система права : монографія. Київ ; Одеса : Фенікс, 2025. 296 с. 2. Забокрицький І. І. Акт про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, Ai Act) як основа правового регулювання штучного інтелекту в ЄС: огляд основних положень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3, ч. 3. С. 282–286. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.44>. 3. Buolamwini J., Gebbru T. Gender Shades: Intersectional Accuracy Disparities in Commercial Gender Classification // *Proceedings of the 1st Conference on Fairness, Accountability and Transparency* (New York, USA, 23–24 February 2018). New York, 2018. Pp. 77–91. URL: <https://proceedings.mlr.press/v81/buolamwini18a.html> (дата звернення: 18.10.2025). 4. Liang F., Das V., Kostyuk N., Hussain M. M. Constructing a data-driven society: China's social credit system as a state surveillance infrastructure. *Policy and Internet*. 2018. Vol. 10, No. 4. Pp. 415–453.

Надійшла до редколегії 22.10.2025

Прийнята до опублікування 05.12.2025

Slynko D. V., Kalienichenko L. I. Human Rights and Freedoms in the Age of Artificial Intelligence: International Guarantees of Confidentiality and Security

This scientific study is devoted to the analysis of international guarantees of confidentiality and security in the field of human rights and freedoms in the age of artificial intelligence. It is established that the development of artificial intelligence technologies has created certain difficulties in understanding traditional concepts of human rights, particularly in the context

of privacy and security. As artificial intelligence develops, becomes more complex and gains widespread application, it can both protect and violate human rights and freedoms. It is noted that, despite the vast opportunities that artificial intelligence opens up for humanity, it is necessary to take into account the ethical and legal aspects of its use, in particular its impact on human rights and freedoms. The unlawful or erroneous use of confidential information in artificial intelligence systems can lead to negative consequences for individuals.

It is stated that artificial intelligence should be considered as an organised set of information technologies that allow complex tasks to be performed using scientific methods and information processing algorithms. The information processed by artificial intelligence can be obtained both externally and during the operation of the system. In addition, information technologies allow the creation and use of: 1) proprietary knowledge bases; 2) decision-making models; 3) information processing algorithms; 4) methods for achieving set tasks. The impact of artificial intelligence on the violation of the right to privacy is profound and multifaceted. A huge amount of data is required for artificial intelligence technologies to function effectively. The hunger for information has led to an unprecedented level of collection, storage and analysis of personal information. While data processing for personalising services or improving decision-making offers significant benefits, it also poses significant risks to privacy. International treaties, case law and the activities of international organisations are analysed.

An attempt is made to identify gaps in the law, highlight new trends and propose specific measures to strengthen privacy safeguards in the context of the development of artificial intelligence technologies. The need for global cooperation in developing comprehensive and adaptive legal boundaries to protect human rights in the context of the rapid development of artificial intelligence technologies is emphasised.

Keywords: artificial intelligence, human rights and freedoms, human rights guarantees, confidentiality, privacy, national security, legal regulation, international treaties, international organisations, information technology.

ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ; ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 004.056.5:35.088.6:342.25 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.38>

Віктор Михайлович Василенко,

доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет
внутрішніх справ (перший проректор);

<https://orcid.org/0000-0002-9313-861X>

ГРОМАДИ ЯК СУБ'ЄКТИ КІБЕРБЕЗПЕКИ: ПРОСВІТНИЦТВО, МОНІТОРИНГ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті досліджено роль територіальних громад як активних суб'єктів кібербезпеки України. Розглянуто просвітницький, моніторинговий та правовий аспекти їхньої діяльності: формування культури кібергігієни, технічний захист, моніторинг загроз і відповідальність посадовців. Наголошено, що громади є першою лінією оборони, що вимагає розроблення локальних політик, співпраці з національними структурами (CERT-UA, Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України) та впровадження трирівневої моделі: просвітництво – моніторинг – відповідальність. Запропоновано конкретні практичні кроки для реалізації цієї моделі на місцевому рівні.

Ключові слова: громади, кібербезпека, цифрове середовище, моніторинг, просвітництво, відповідальність, інформаційна безпека, кібергігієна, децентралізація, національна безпека.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сучасне українське суспільство перебуває в умовах глибокої цифрової трансформації, яка охоплює всі сфери життєдіяльності – від освіти і медицини до публічного управління та безпеки. У цих умовах питання кібербезпеки набуває стратегічного значення, адже цифрові технології, поряд із користю, створюють нові загрози, які безпосередньо впливають на національну стабільність, економічну спроможність і довіру громадян до державних інститутів. Гібридна війна проти України, масові кібератаки на державні органи, об'єкти критичної інфраструктури, поширення дезінформації та маніпуляцій у мережі показали, що питання захисту цифрового простору не може обмежуватися лише компетенцією центральних органів влади. Отже, перед громадами постає завдання сформувати власну систему кібербезпеки, яка б поєднувала технічні, освітні, моніторингові та правові заходи. Проблема полягає в тому, що більшість територіальних громад

України поки не мають чітко вибудованої моделі реагування на кіберзагрози. У процесі децентралізації органи місцевого самоврядування отримали широкі управлінські повноваження, однак рівень готовності до забезпечення інформаційної безпеки залишається недостатнім. Бракує як фахівців, здатних технічно забезпечити захист даних, так і належного рівня цифрової грамотності серед працівників місцевих рад, комунальних установ і населення. У результаті громади часто стають мішенню для кіберзлочинців, включаючи фішингові атаки на службові поштові скриньки, підроблені сайти комунальних послуг і поширення фейкових повідомлень у місцевих інформаційних групах.

Ще однією складністю є відсутність системного підходу до просвітництва у сфері кібергігієни. У більшості громад освітні ініціативи щодо безпечного користування інтернетом мають епізодичний характер або проводяться виключно на рівні окремих шкіл і закладів освіти. Водночас саме просвітницька робота має фундаментальне значення, оскільки дозволяє сформувати у громадян базове розуміння цифрової безпеки – від правил створення надійних паролів до розпізнавання шахрайських схем. Без належного рівня обізнаності навіть найкращі технічні системи захисту не гарантують стійкості до кіберзагроз. Не менш актуальною проблемою є відсутність налагодженого моніторингу інформаційного середовища громади. Більшість місцевих рад не мають власних підрозділів чи систем аналізу цифрових ризиків. Отже, кіберінциденти часто залишаються непоміченими або виявляються вже після того, як завдано шкоди (наприклад, компрометація персональних даних мешканців, злам офіційних сайтів, блокування інформаційних систем комунальних підприємств тощо). Це свідчить про необхідність створення механізмів раннього виявлення загроз, розроблення алгоритмів реагування і тісної координації з національними структурами кіберзахисту. Окрему увагу слід приділити питанню відповідальності у сфері кібербезпеки. В умовах цифровізації управлінських процесів громади зберігають значні обсяги чутливої інформації, зокрема персональні дані громадян і внутрішні службові документи. Недбале ставлення до безпеки цих даних, нехтування політиками конфіденційності, відсутність контролю доступу створюють передумови для порушення законодавства та завдають шкоди репутації місцевої влади. Проте в українській практиці досі не вироблено чітких механізмів притягнення посадових осіб громад до відповідальності за порушення вимог кіберзахисту. Таким чином, проблема полягає у відсутності цілісної системи залучення територіальних громад до процесів забезпечення кібербезпеки. На практиці громади виконують допоміжну або реактивну роль, тоді як сучасні умови потребують проактивної позиції,

коли громада не лише реагує на загрози, а й попереджає їх через просвітництво, моніторинг і саморегуляцію. Важливо також зазначити, що формування системи кібербезпеки на рівні громади потребує поєднання кількох компонентів: правового (створення локальних нормативних актів), організаційного (налагодження внутрішніх процедур кіберзахисту), технічного (впровадження засобів захисту даних) та освітнього (підвищення цифрової компетентності громадян). Без синергії цих елементів будь-які заходи залишатимуться фрагментарними та неефективними.

Отже, постановка проблеми полягає у визначенні того, як саме громади можуть і повинні стати повноцінними суб'єктами кібербезпеки, здатними забезпечити захист власного цифрового простору, сприяти розвитку цифрової культури, координувати дії в разі загроз і нести відповідальність за безпечне функціонування інформаційних ресурсів. Розв'язання цієї проблеми є вкрай актуальним у контексті сучасних воєнних, економічних та інформаційних викликів. Адже саме громади як найближчий до громадян рівень влади мають унікальний потенціал для створення безпечного цифрового середовища, яке стане фундаментом кіберстійкої України.

Стан дослідження проблеми

У науковій площині останнього десятиліття проблема участі територіальних громад у забезпеченні кібербезпеки держави стала однією з ключових тем, що поєднує сфери публічного управління, права, інформаційних технологій і соціальних комунікацій. Активізація цифрових трансформацій у межах реформи децентралізації, запровадження електронного врядування та впровадження державних цифрових сервісів виявили необхідність нових підходів до захисту інформаційних систем на місцевому рівні. У цьому контексті громади дедалі частіше розглядаються не лише як користувачі цифрових інструментів, а і як повноцінні суб'єкти кібербезпеки, здатні реалізовувати політику безпечного цифрового розвитку.

В українській науковій традиції дослідження питань кібербезпеки розвиваються у двох основних напрямках: правовому та управлінсько-організаційному. Значний внесок у формування теоретичних засад участі громад у системі національної кібербезпеки зробили С. А. Горбаченко, А. В. Соколов та Н. А. Клевцевич, які доводять, що в результаті територіально-адміністративної реформи територіальні громади отримали додаткові повноваження, а отже, зросла їхня відповідальність за прийняття управлінських рішень, у тому числі у сфері захисту інформації та протидії кіберзагрозам на місцевому рівні [1].

На думку О. С. Сіленко, у 2024–2025 роках дедалі більше громад розробляють і затверджують локальні політики кібербезпеки, які визначають базові правила цифрового захисту в органах місцевого

самоврядування, передбачають створення систем реагування на кіберінциденти та спрямовані на забезпечення безпечного функціонування офіційних інформаційних ресурсів [2].

Дослідження В. М. Стеця переконливо свідчить, що в умовах сучасної децентралізації органи місцевого самоврядування поступово перетворюються на повноцінних суб'єктів національної системи кібербезпеки. Із розширенням їхніх повноважень посилюється і відповідальність за цифрову інфраструктуру, офіційні інформаційні ресурси, а також за загальний рівень безпеки місцевого інформаційного простору. Місцеві ради дедалі частіше стикаються з кібератаками, спробами втручання в цифрові сервіси та загрозами для персональних даних громадян, що вимагає від них більш професійного і системного підходу до управління ризиками [3].

Суттєвий внесок у розвиток практичного виміру цифрової безпеки зробили ініціативи Міністерства цифрової трансформації України, реалізовані під керівництвом Михайла Федорова. У наукових оглядах та аналітичних звітах, підготовлених експертами Міністерства, зокрема у дослідженні «Цифрова грамотність населення України» та матеріалах освітньої платформи «Дія. Цифрова освіта», наголошується, що системне підвищення цифрової компетентності громадян є ключовою умовою для зміцнення кіберстійкості громад. Окреме значення мають програми з кібергігієни для органів місцевого самоврядування та для широких груп населення, які сприяють формуванню базових навичок безпечної поведінки в цифровому середовищі. У контексті міждисциплінарних досліджень варто виділити роботи українських науковців, які вивчають соціально-психологічні аспекти взаємодії громадян із цифровим простором. Зокрема, результати досліджень, проведених І. Давидюк у співпраці з Міжнародним центром з кібероборони (CCDCOE), демонструють, що недостатній рівень цифрової культури користувачів істотно послаблює ефективність технічних заходів кіберзахисту. Подібних висновків дотримуються також експерти Українського кластера кібербезпеки, які наголошують, що без активного залучення громад до поширення культури безпечної цифрової поведінки будь-які технологічні рішення не здатні забезпечити повноцінний захист інформаційних ресурсів. Таким чином, розвиток цифрової грамотності населення, зміцнення навичок кібергігієни та формування відповідального ставлення до інформаційної безпеки стають важливою складовою загальної кіберстійкості територіальних громад¹.

¹ Дослідження цифрової грамотності в Україні. 2023 // Дія.Освіта : офіц. сайт. URL: https://osvita.diia.gov.ua/uploads/1/8800-ua_cifrova_gramotnist_naselenna_ukraini_2023.pdf (дата звернення: 21.10.2025).

Зарубіжні публікації з проблематики кіберстійкості місцевих спільнот і органів влади (*community cybersecurity*) дають важливий орієнтир для українських досліджень. Зокрема, у статті Ск. Т. Хоссейн та співавторів здійснено систематичний огляд стану кібербезпеки на рівні місцевого самоврядування та запропоновано концептуальну модель, у якій місцева влада розглядається як ключовий суб'єкт забезпечення безпеки цифрового середовища громади. Науковці наголошують, що ефективна кіберстійкість неможлива без узгоджених дій муніципалітетів, бізнесу та громадянського суспільства, а також без розвитку партнерських мереж і механізмів спільної відповідальності за захист інформаційних ресурсів [4]. Подібних висновків доходить і Т. Смут у своїй праці, де пропонується модель «кіберготових» громад, орієнтована на поєднання технічних рішень із широкою просвітницькою роботою, участю громадян і залученням місцевого бізнесу до формування культури кібербезпеки. У цих підходах кіберзахист трактується не як виключна компетенція ІТ-служб, а як результат узгодженої взаємодії різних акторів на місцевому рівні [5].

Таким чином, проведений аналіз свідчить про наявність глибокого наукового підґрунтя. Проте сучасні умови вимагають подальшого розвитку цього напрямку, зокрема створення моделей взаємодії громад із національними структурами кіберзахисту, розроблення критеріїв оцінювання локальної кіберготовності та впровадження інтегрованої системи освіти, моніторингу і правової відповідальності в цифровому середовищі.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є теоретико-методологічне й емпіричне обґрунтування ролі територіальних громад як активних суб'єктів національної кібербезпеки шляхом аналізу їхнього потенціалу в технічному захисті інформаційних систем, формуванні цифрової культури та просвітництва, організації моніторингу кіберзагроз і встановленні правової та управлінської відповідальності на місцевому рівні, а також розроблення практичних рекомендацій щодо впровадження інтегрованої моделі «просвітництво – моніторинг – відповідальність». Відповідно до цієї мети в роботі необхідно вирішити такі завдання:

1) визначити і систематизувати функції й інституційні ролі територіальних громад у національній архітектурі кібербезпеки шляхом теоретичного й емпіричного аналізу;

2) оцінити вразливості інформаційних активів та ризики цифрового середовища на рівні громад через аналіз реєстрів, локальних сервісів і практик електронного врядування;

3) розробити методологію та індикатори ефективного моніторингу кіберзагроз для локальних інформаційних систем з урахуванням технічних, аналітичних і комунікаційних компонентів;

4) сформулювати правові й управлінські рекомендації щодо розмежування повноважень, відповідальності і процедур реагування органів місцевого самоврядування у сфері кібербезпеки;

5) запропонувати адаптовані програми просвітництва та підвищення цифрової грамотності для різних соціальних груп громади і визначити механізми їхньої інтеграції в локальні політики;

6) розробити практичну модель трирівневої взаємодії (просвітництво – моніторинг – відповідальність) і провести її апробацію з метою формування рекомендацій для міжмуніципальної та державної координації.

Наукова новизна дослідження

Теоретико-методологічно обґрунтовано статус територіальних громад як активних суб'єктів національної кібербезпеки та розроблено інтегровану практичну модель «просвітництво – моніторинг – відповідальність», що охоплює диференційовані програми кіберосвіти, методику моніторингу локальних інформаційних систем з індикаторами ефективності й нормативно-управлінські рекомендації для узгодження повноважень громад із державними центрами кіберзахисту.

Виклад основного матеріалу

Кіберпростір, що динамічно еволюціонує, сьогодні є не просто допоміжним інструментом, а фундаментальною основою, на якій базується функціонування сучасного суспільства та держави. Глибинна інтеграція цифрових технологій охопила всі без винятку сектори: від фінансових систем і критичної інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок) до системи державного управління та повсякденної комунікації громадян. Ця тотальна цифровізація, забезпечуючи безпрецедентні можливості для економічного зростання, підвищення прозорості й ефективності публічних послуг, водночас відкрила широкий спектр вразливостей, що створюють системні ризики для національної безпеки. Загрози в кіберсфері набули характеру гібридних атак, які можуть мати не лише технічні, а й соціальні, економічні та навіть політичні наслідки.

Традиційно функції забезпечення кібербезпеки виконували насамперед центральні урядові інституції та спеціалізовані національні структури, проте процеси децентралізації і розширення автономії місцевого самоврядування зумовлюють неминучий зсув фокусу на рівень територіальних громад, де відбувається безпосередня взаємодія влади і громадян та надається більшість адміністративних, соціальних і комунальних послуг, які все частіше переведені в цифровий формат. Електронні реєстри, системи обліку платежів, цифрові медичні картки й освітні платформи є інформаційними активами громади,

вразливість яких може призвести до паралічу критичних сервісів, підриву довіри і локальних соціально-економічних криз. Отже, громаду слід розглядати не лише як об'єкт захисту, а і як критично важливого суб'єкта національної кіберстійкості, наділеного повноваженнями, обов'язками та ресурсами для реалізації функцій цифрового захисту. Це вимагає як технічних засобів, так і системного просвітництва населення та службовців, ефективного моніторингу локальних мереж і чіткого визначення відповідальності. Причому просвітництво розглядається як багатошаровий механізм, що поєднує теорію та практику, узгоджується з концепціями суспільства знань і передбачає гарантування рівного доступу до інформації з боку держави й активне застосування здобутих знань громадами для посилення захищеності [6, с. 77]. У практичному вимірі воно охоплює як тренінги з базових заходів кібергігієни, так і адаптовані ініціативи для віддалених спільнот (наприклад, елементарні заняття з роботи з електронною поштою та розпізнавання підозрілих посилань) [7, с. 105], а також віртуальні семінари, друковані матеріали й онлайн-форуми, інтеграцію тем кібербезпеки в освітні програми для молоді, що сприяє трансформації індивідуальних знань у колективний бар'єр проти цифрових загроз.

Адаптація програм просвітництва до специфіки спільнот повинна здійснюватися диференційовано: у великих містах, де поширені соціальні платформи, пріоритетом є навчання протидії дезінформації та психологічним атакам в інтернеті, що тісно поєднується із правовим регулюванням охорони репутації та гідності у віртуальному просторі [2, с. 106], тоді як для віддалених територій ключовими є практичні заняття з вибору надійних ресурсів для комерційних операцій і взаємодії з державними сервісами з метою мінімізації фінансових ризиків. Емпіричні дані свідчать, що впровадження таких адаптованих стратегій в окремих регіонах зменшило кількість зареєстрованих вторгнень у системи приблизно на чверть, підтверджуючи їхню ефективність. Значний внесок у просвітницькі ініціативи роблять місцеві керівники, що виконують роль координаторів, залучаючи фахівців і забезпечуючи логістику. Водночас дефіцит фінансування і технічних засобів вимагає встановлення партнерств із державними агентствами та приватним сектором для доступу до безоплатних ресурсів (симулятори загроз, онлайн-курси тощо). Для забезпечення сталості й об'єктивної оцінки результатів просвітництва необхідно впроваджувати системи моніторингу ефективності, зокрема анкетування до і після навчальних циклів, публічні звіти відповідно до стандартів відкритості громадських ініціатив, і розглядати інтеграцію елементів гейміфікації як засіб підвищення залученості й ефективного засвоєння навичок реагування на симульовані кіберзагрози.

Розглядаючи міжнародний досвід, варто звернути увагу на ініціативи, подібні до місяця обізнаності з кібербезпеки, який щорічно проводиться в багатьох країнах. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки Агентство з кібербезпеки та інфраструктурної безпеки (CISA) пропонує набори інструментів для кампаній, включаючи шаблони для соціальних мереж, плакати і вебінари, з фокусом на таких простих кроках, як використання менеджерів паролів чи регулярне оновлення програм [8, с. 133]. У 2025 році акцентується на базових практиках для бізнесу та індивідуалів, що включає підвищення використання багатофакторної аутентифікації та розпізнавання шахрайств. Аналогічно Європейське агентство з кібербезпеки (ENISA) підтримує програми з гігієни в кіберпросторі, де громади отримують матеріали для локальних тренінгів з акцентом на етичні аспекти та правові наслідки недбалості.

В Україні просвітництво набирає обертів завдяки співпраці з неурядовими організаціями, зокрема у проєктах, спрямованих на підвищення кіберобізнаності у громадському секторі [9, с. 51]. Такі ініціативи, як курси для організацій громадянського суспільства, охоплюють теми від базових загроз до методів протидії, з метою створення мережі обізнаних активістів. Бібліотеки також відіграють важливу роль, організовуючи сесії з медіаграмотності, на яких обговорюються способи перевірки інформації в умовах дезінформації, що тісно переплітається з кібербезпекою. Державно-приватне партнерство, закріплене в аналітичних доповідях, передбачає залучення бізнесу до фінансування таких програм, що забезпечує їхню сталість.

Викликами для просвітництва залишаються цифровий розрив між поколіннями та регіонами, де старше населення може потребувати індивідуального підходу, зокрема домашніх візитів або спрощених матеріалів. Правові аспекти вимагають забезпечення інклюзивності, щоб жоден громадянин не залишався поза межами захисту. Рекомендації включають створення локальних центрів компетенцій, де громади могли б самостійно генерувати контент, адаптований до місцевих реалій.

Просвітництво не лише озброює громади знаннями, а й стимулює культурні зрушення, де безпека стає нормою повсякденного життя. Воно створює передумови для ефективного переходу до наступних етапів, таких як моніторинг загроз і взяття відповідальності, формуючи основу для всебічної стійкості в цифровому світі.

Моніторинг у сфері кібербезпеки є невід'ємною складовою управління цифровими ризиками на рівні територіальних громад, оскільки в умовах стрімкої диджиталізації суспільних процесів і зростання кількості кібератак постійне спостереження за станом локального цифрового середовища дозволяє вчасно виявляти загрози, оцінювати

їхній вплив і запобігати негативним наслідкам. Ефективний моніторинг передбачає безперервний аналіз подій у мережі, стану інформаційних систем, поведінкових змін користувачів та потенційних порушень. Такий аналіз спрямований на своєчасне виявлення спроб несанкціонованого втручання, порушення цілісності даних або поширення деструктивної інформації, а також на глибоке розуміння причин інцидентів, аналіз їхніх масштабів і формування відповідних запобіжних заходів, що вимагає від громад забезпечення сталої системи спостереження з урахуванням як технічних, так і аналітичних механізмів реагування [10].

На практиці це реалізується через організацію взаємопов'язаних процесів збору, обробки й аналізу інформації шляхом створення локальних аналітичних підрозділів або призначення уповноважених осіб, які здійснюють оперативний моніторинг цифрового простору. Важливо, щоб ці структури діяли не ізольовано, а у взаємодії з державними центрами кіберзахисту, зокрема CERT-UA, підрозділами Служби безпеки України, Національною поліцією та Міністерством цифрової трансформації України¹. Ця координація забезпечує обмін даними про виявлені інциденти, дозволяє швидко локалізувати загрози та підвищує загальний рівень готовності до реагування. Систематичний моніторинг також виконує функцію профілактики, оскільки дає змогу виявляти ознаки небезпечної активності ще до того, як вона перетвориться на реальну атаку. Використання сучасних аналітичних інструментів, таких як системи аналізу трафіку, автоматизовані платформи відстеження підозрілих дій користувачів або програмне забезпечення для виявлення вторгнень, дозволяє громадам ефективно оцінювати ситуацію та ухвалювати рішення на основі цих даних. Завдяки цьому можливо не лише фіксувати інциденти, а й прогнозувати повторювані схеми шахрайства, інформаційних маніпуляцій або деструктивної пропаганди. Моніторингова діяльність тісно пов'язана з рівнем цифрової грамотності працівників органів місцевого самоврядування². Навіть найсучасніші технологічні засоби не забезпечать належного захисту без усвідомлення персоналом важливості дотримання стандартів безпеки, захисту паролів, обережності під час роботи з електронною поштою та публічними мережами. Тому одним із ключових напрямів удосконалення моніторингу є поєднання технічних

¹ CERT-UA : офіц. сайт. URL: <https://cert.gov.ua> (дата звернення: 21.09.2025).

² Урядова команда CERT-UA в 2023 році опрацювала 2543 кіберінциденти // Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України : офіц. сайт. 08.02.2024. <https://cip.gov.ua/ua/news/uryadova-komanda-cert-ua-v-2023-roci-opracuyovala-2543-kiberincidenti> (дата звернення: 21.09.2025).

інструментів із постійним підвищенням компетентності фахівців, які відповідають за цифрові системи громади. Не менш важливою складовою моніторингу є взаємодія між громадою та її мешканцями. Відкритість до повідомлень від населення, створення каналів для інформування про підозрілі дії в мережі, можливість зворотного зв'язку через офіційні сайти, електронні сервіси чи соціальні мережі сприяють підвищенню рівня довіри до місцевої влади та залученню мешканців до спільного забезпечення цифрової безпеки. Громадяни, які мають достатній рівень цифрової культури, фактично стають партнерами у процесі моніторингу, а це значно розширює можливості виявлення загроз.

Варто наголосити, що моніторинг кібербезпеки не може бути одноразовим заходом або реакцією на вже скоєні інциденти. Це постійний процес, який потребує системного підходу, планування та інтеграції у всі напрями діяльності громади [11]. Його результативність залежить від наявності чітких алгоритмів дій, затверджених процедур реагування, інструментів комунікації між різними підрозділами та зовнішніми структурами. Ефективна моніторингова система повинна забезпечувати не лише збір інформації, а і її аналітичну інтерпретацію, яка дозволяє формувати управлінські рішення, спрямовані на мінімізацію ризиків. В умовах воєнного стану питання моніторингу набуває особливого значення, адже кібератаки часто поєднуються з інформаційними операціями, спрямованими на дестабілізацію суспільних настроїв, поширення панічних чуток чи підірив довіри до державних інституцій. Тому громади повинні бути здатні не лише виявляти технічні порушення, а й здійснювати контентний аналіз інформаційного простору, відстежувати поширення фейкових повідомлень, визначати джерела дезінформації, проводити роз'яснювальну роботу серед населення. Такий підхід формує проактивну позицію громади, коли безпека розглядається як колективна відповідальність, а не лише як обов'язок ІТ-фахівців чи окремих посадових осіб. Моніторинг кіберзагроз у громадах має також правову складову. Законодавство України визначає необхідність дотримання вимог інформаційної безпеки на всіх рівнях управління, однак практична реалізація цих положень залежить від ініціативи місцевої влади. Важливо, щоб у кожній громаді було передбачено нормативне закріплення процедур моніторингу, відповідальності посадових осіб, порядку взаємодії з державними структурами в разі виявлення порушень. Така нормативна визначеність гарантує прозорість процесів, мінімізує ризик хаотичних дій та підвищує ефективність реагування.

У сучасних умовах моніторинг кібербезпеки в територіальних громадах слід розглядати як комплексну діяльність, що інтегрує технологічні рішення, аналітичну роботу, управлінські процедури та людський

фактор із метою створення стійкого та контрольованого цифрового середовища, в якому загрози виявляються та нейтралізуються на ранніх стадіях, запобігаючи переростанню інцидентів у масштаби, здатні порушити надання життєво важливих послуг. Такий підхід не лише захищає інформаційні активи громад, а й підвищує довіру громадян до державних цифрових сервісів, посилюючи таким чином основи національної кіберстійкості України. Паралельно питання відповідальності у сфері кібербезпеки виступає ключовим елементом ефективного функціонування місцевого самоврядування, оскільки відповідальність визначає межі повноважень посадових осіб і рівень усвідомленості всіх учасників цифрових процесів щодо наслідків власних дій у кіберпросторі. Вона має комплексний характер, охоплюючи правові та морально-етичні виміри, і ґрунтується на дотриманні чинного законодавства України, зокрема законів України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та «Про захист персональних даних», відповідних норм Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, які визначають обов'язки органів місцевого самоврядування щодо захисту інформаційних систем, поводження з персональними даними та запобігання несанкціонованому доступу. Невиконання або неналежне виконання цих вимог може спричинити адміністративну, дисциплінарну чи кримінальну відповідальність¹. Наприклад, статті 361–363 Кримінального кодексу України передбачають покарання за несанкціоноване втручання в роботу комп'ютерних систем, а ст. 188-39 Кодексу України про адміністративні правопорушення – за порушення вимог у сфері кіберзахисту.

Суто правові норми не забезпечують стійкості громад до цифрових ризиків без одночасного формування етичної культури відповідального користування технологіями. Відповідальність у цій сфері має правовий, морально-етичний і соціальний виміри, що виявляється у свідомому ставленні до власних дій в інтернеті, повазі до приватності інших, нетерпимості до дезінформації, шахрайства та кібербулінгу, а також у створенні атмосфери довіри і взаємоповаги через популяризацію принципів етичного використання технологій та підтримку ініціатив із розвитку безпечного кіберпростору. Одним із пріоритетних інструментів є розроблення та нормативне закріплення локальних політик кібербезпеки на рівні місцевих рад, що визначають порядок зберігання й використання даних, правила доступу до

¹ Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 21.09.2025).

інформаційних ресурсів, механізми реагування на інциденти та алгоритми взаємодії з державними структурами, створюючи єдині стандарти дій і запобігаючи хаотичним рішенням. При цьому система відповідальності має містити не лише каральні заходи, а й профілактичні та виховні складові. Постійне підвищення кваліфікації державних службовців, оновлення знань про сучасні кіберзагрози, впровадження безпечних технологій та дотримання інформаційної етики [12, с. 130], а також підтримка міжмуніципальної співпраці, координація з державними органами, координація із центральними органами (Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України, Службою безпеки України, Міністерством цифрової трансформації України, Національною поліцією України), а також участь у всеукраїнських програмах підвищення цифрової компетентності для формування єдиного професійного середовища захисту інформації повинні бути складовими цього процесу.

Таким чином, відповідальність у сфері кібербезпеки громад виступає комплексною категорією, що поєднує правову регламентацію, управлінські рішення, етичні стандарти та соціальну свідомість. Лише за умови узгодженого поєднання цих елементів можливо досягти високого рівня цифрової безпеки, створити ефективну систему захисту даних і зміцнити довіру громадян до цифрових процесів, що відбуваються в державі.

Висновки

Підсумовуючи проведене дослідження, можна стверджувати, що територіальні громади є важливими структурними елементами в системі кібербезпеки України, ефективність діяльності яких визначає рівень цифрової стабільності держави загалом. Сучасні виклики інформаційного суспільства, поєднані з воєнними загрозами та активізацією кібератак, показали, що без розвиненої локальної кіберінфраструктури неможливо забезпечити комплексний захист національного цифрового простору. Саме громади як найближчі до населення інституції стають першим рівнем виявлення, реагування та профілактики кіберінцидентів, а також формують у громадян культуру безпечної поведінки в інформаційному середовищі. Доведено, що роль громади у сфері кібербезпеки не обмежується технічним управлінням інформаційними ресурсами. Вона охоплює освітній, моніторинговий, правовий і соціальний виміри, які взаємодіють між собою в єдиній системі управління ризиками. Просвітницька діяльність громад підвищує рівень цифрової грамотності населення, сприяє формуванню свідомого ставлення до інформаційної безпеки, зменшує кількість кіберінцидентів і покращує готовність громадян до самозахисту від цифрових загроз. Моніторинг цифрового середовища, своєю чергою, забезпечує раннє виявлення підозрілої активності, дозволяє

запобігати порушенням, аналізувати тенденції та виробляти превентивні заходи. Не менш важливим є аспект правової та моральної відповідальності у сфері кібербезпеки. Законодавче регулювання визначає обов'язки посадових осіб щодо захисту даних, реагування на інциденти та дотримання вимог безпеки, однак практична реалізація цих норм значною мірою залежить від етичної культури управління та свідомості кожного учасника цифрового процесу. Формування відповідальної поведінки, дотримання принципів відкритості, прозорості і поваги до прав користувачів створюють передумови для зміцнення довіри громадян до місцевої влади та електронних сервісів. У процесі дослідження з'ясовано, що підвищення кіберстійкості громад можливе лише за умови поєднання технологічних, організаційних та освітніх механізмів. Необхідним є запровадження комплексної системи кібергігієни, що включає навчання працівників органів місцевого самоврядування, впровадження внутрішніх регламентів безпеки, створення центрів моніторингу кіберінцидентів і розроблення локальних політик захисту інформаційних систем. Ефективною також є міжмуніципальна співпраця, яка забезпечує обмін досвідом, поширення кращих практик і підвищення рівня кіберготовності на регіональному рівні. Загальний аналіз показав, що громади поступово переходять від ролі користувачів цифрових послуг до ролі активних учасників кібербезпекової політики. Вони формують власні механізми реагування на загрози, налагоджують співпрацю з державними структурами, ініціюють навчальні та інформаційні програми для населення. Такий процес свідчить про поступове формування нової моделі управління безпекою, в якій локальні ініціативи стають основою національної кіберстійкості.

Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити висновок, що розвиток системи кібербезпеки на рівні територіальних громад є необхідною умовою стабільного функціонування цифрової держави. Інституційна зрілість, правова визначеність, постійна освіта, взаємодія та відповідальність – це ключові чинники, що визначають успішність громад у захисті свого цифрового простору. Тільки поєднання цих елементів забезпечить не лише безпечне використання інформаційних технологій, а й підвищить довіру суспільства до процесів цифрової трансформації, сприятиме зміцненню державності та підвищенню рівня національної безпеки України в кіберпросторі.

Список бібліографічних посилань: 1. Горбаченко С. А., Соколов А. В., Клевцевич Н. А. Роль інформаційно-комунікаційних технологій в забезпеченні захисту інформації на рівні територіальних громад. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2024. № 29. С. 169–176. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.29.2024.308831>. 2. Сіленко О. С. Розвиток

цифрових платформ публічного управління територіальними громадами : бакалаврська кваліфікаційна робота. Київ : НУБіП України, 2025. 94 с.

3. Stets V. Local self-government bodies as subjects of ensuring the cybersecurity of Ukraine. *Actual Problems of Public Administration*. 2021. Vol. 2, No. 83. Pp. 151–155. DOI: <https://doi.org/10.35432/1993-8330appa2832021237295>.

4. Hossain Sk. T., Yigitcanlar T., Nguyen K., Xu Y. Local Government Cybersecurity Landscape: A Systematic Review and Conceptual Framework. *Applied Sciences*. 2024. Vol. 14, No. 13. DOI: <https://doi.org/10.3390/app14135501>.

5. Smoot T. Cyber-Ready Communities: Securing Local Government and Citizens. *Homeland Security Affairs*. 2024. Vol. 20. URL: https://www.hsaj.org/articles/23388?utm_source (дата звернення: 21.10.2025).

6. Гиренко А. В. Тенденції цифровізації територіальних громад в умовах децентралізації влади в Україні // Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 11 берез. 2022) / МВС України ; Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2022. С. 77–78.

7. Зінченко Д. А. Стратегія боротьби з кіберзлочинністю в умовах глобалізації інформаційних просторів // Застосування інформаційних технологій у правоохоронній діяльності : матеріали круглого столу (м. Харків, 14 груд. 2023 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. С. 105–107.

8. Гора І. В., Батюк О. В. Окремі питання захисту об'єктів критичної інфраструктури: зарубіжний досвід. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 1 (11). С. 132–139. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-1-132-139>.

9. Кулініч В. С., Зінченко Д. А. Цифрова трансформація системи публічного управління в умовах воєнного стану: виклики, ризики та адаптаційні механізми // Сучасні виклики та загрози системі національної стійкості України : матеріали круглого столу (м. Вінниця, 20 черв. 2025 р.) / ГО «Молодіжна Організація Починаючих Лідерів». Вінниця, 2025. С. 51–56.

10. Рудаченко О. О., Коненко, В. В., Тараруєв, Ю. О. Цифрова трансформація як фактор формування потенціалу територіальних громад. *Ефективна економіка*. 2024. № 2. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.2.13>.

11. Трещов М. М. Сучасні інструменти розвитку громад : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2023. 328 с.

12. Ткачук Н. А. Стан та проблемні питання реалізації стратегії кібербезпеки України. *Інформація і право*. 2019. № 1 (28). С. 129–134. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.1\(28\).221317](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.1(28).221317).

Надійшла до редколегії 30.10.2025

Прийнята до опублікування 13.12.2025

Vasylenko V. M. Communities as Cybersecurity Actors: Education, Monitoring, and Responsibility in the Digital Environment

The article examines the current role of territorial communities as active actors in Ukraine's cybersecurity system. It focuses on the educational, monitoring and legal components of communities' activities in the digital environment, which are becoming key factors in shaping the state's cyber resilience. It is emphasised that with the development of e-government, digital services and online communications, communities can no longer remain passive users of technology, but must develop their own culture of security, responsibility and self-defence skills in cyberspace. It is argued that ensuring cybersecurity at the community level is integrated and covers several interrelated areas: technical protection of information systems, public education in the field of cyber hygiene, monitoring of digital threats, and the responsibility of officials for violations of information security rules. Particular attention is paid to the role of communities in spreading knowledge regarding safe online behaviour, preventing cybercrime, and countering disinformation and fake news. It is emphasised that it is at the local level that the population first interacts with the state's digital services, so communities are effectively the first line of defence in the field of cybersecurity. An important aspect of the study is the issue of legal and organisational responsibility. It is noted that local authorities should develop and implement local cyber security policies, create incident monitoring systems, and maintain cooperation with national cyber security structures such as CERT-UA, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, and the Security Service of Ukraine. A three-level model of interaction is proposed: education – monitoring – responsibility, which ensures not only the technical but also the social stability of the community's digital environment. It is concluded that the development of cyber culture at the community level is a necessary condition for building a national security system. Without the conscious participation of citizens, educational institutions, businesses, and local governments, it is impossible to create effective protection for the information space. It is emphasised that communities are not only objects of cyber protection, but also full-fledged subjects capable of acting proactively, introducing modern standards of digital security, ensuring public trust in the digital state and increasing the overall level of national cyber resilience.

Keywords: communities, cybersecurity, digital environment, monitoring, education, responsibility, information security, cyber hygiene, decentralisation, national security.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 316.4:351.74

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.39>

Наталія Валеріївна Бобро,

кандидат соціологічних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 4,
кафедра соціальних та економічних дисциплін (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-8350-3695>,
e-mail: natashabobro73@gmail.com

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті наголошено, що правоохоронна діяльність в умовах воєнного стану спрямована на попередження і протидію внутрішнім загрозам, які виникають у цей період. Вона передбачає співпрацю із силами безпеки та оборони для реалізації спільних завдань, а також забезпечення законності, підтримання правопорядку та громадської безпеки. Окремо наголошено, що основним напрямом у цій сфері є протидія внутрішнім загрозам. Зокрема, йдеться про боротьбу зі злочинами проти основ національної безпеки України, протидію терористичним загрозам, злочинності та правопорушенням, що підривають правовий режим воєнного стану. Також серед пріоритетів зазначено забезпечення громадського порядку і захист прав та свобод громадян. Аналіз підтверджує, що специфіка правоохоронної діяльності в цих умовах полягає в її реалізації за двома основними напрямками: традиційним, спрямованим на забезпечення законності, правопорядку і захисту громадян, та новітнім, що включає протидію загрозам, пов'язаним із воєнним станом, та сприяння виконанню завдань, покладених на сили безпеки та оборони.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, воєнний стан, правовий режим, правоохоронні органи, правопорядок, громадський порядок, завдання, функції.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Одним із ключових напрямів діяльності держави, спрямованих на забезпечення порядку в суспільстві, є правоохоронна діяльність. Це специфічна форма функціонування державних органів і посадових осіб, яка передбачає запобігання правопорушенням та їх припинення, а також застосування державного примусу або суспільного впливу до осіб, що порушують установлений законом порядок. Із початком повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну та

введенням 24 лютого 2022 року правового режиму воєнного стану держава опинилася перед необхідністю виконання комплексу нових завдань, нестандартних для мирного часу. При цьому навіть в екстремальних умовах ці завдання потребують максимально ефективної реалізації. Введення правового режиму воєнного стану переслідує кілька стратегічних цілей: відвернення загрози національній безпеці, захист незалежності і територіальної цілісності держави, а також відсіч збройній агресії [1; 2]. У сучасних умовах цей режим суттєво впливає на всі напрями функціонування держави, включаючи сферу правоохоронної діяльності.

Розглядаючи правоохоронну діяльність як фундаментальну форму роботи держави як у мирний час, так і в період війни, слід наголосити, що якість роботи правоохоронних органів під час воєнного стану має вирішальний вплив не лише на громадський спокій і порядок, а й на обороноздатність країни, внутрішню та національну безпеку. В умовах воєнного стану головними пріоритетами для правоохоронних органів стають протидія внутрішнім загрозам, серед яких: криміналізація суспільства, порушення законів і звичаїв ведення війни, тероризм, воєнні злочини, злочини проти основ національної безпеки тощо. Таким чином, військова агресія російської федерації та введення правового режиму воєнного стану зумовили трансформацію структури і напрямів роботи правоохоронних органів. Особливого значення набувають завдання із захисту держави, забезпечення безпеки громадян, а також їхніх прав і свобод в умовах нових викликів.

Одним з основних завдань правоохоронних органів у контексті дії правового режиму воєнного стану стала боротьба із внутрішніми загрозами. Ця діяльність здійснюється через: протидію злочинам, що підривають національну безпеку України; боротьбу з тероризмом; запобігання злочинам і правопорушенням проти норм воєнного стану; забезпечення громадського порядку та безпеки з урахуванням специфіки надзвичайної ситуації. У цих умовах першочерговими завданнями залишаються попередження та знешкодження внутрішніх загроз, взаємодія із силами безпеки та оборони для виконання спільних завдань, забезпечення законності, підтримання громадського порядку на високому рівні навіть за складних умов.

Стан дослідження проблеми

Проблематика правоохоронної діяльності ґрунтовно досліджувалася багатьма вітчизняними науковцями, серед яких варто відмітити роботи О. Бандурки, В. Безчасного, В. Білоуса, В. Галунька, В. Дубінчака, Р. Калюжного, А. Кучука, О. Мартиненка, М. Мельника, В. Плішкіна, В. Серьогіна, Р. Шая, Ю. Шемшученка та ін. Завдяки

їхнім зусиллям була розроблена методологія дослідження правоохоронної діяльності, створено категоріально-понятійний апарат та визначено основні принципи цієї сфери у розрізі функціонування держави. Однак військово-політичні події останніх років і практика реалізації правового режиму воєнного стану в Україні роблять необхідним переосмислення концепції правоохоронної діяльності в контексті сучасних змін та їхнього оцінювання. У цьому напрямі питання реалізації правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану опрацьовуються такими дослідниками, як С. Гусарев, С. Євдокіменко, М. Ковалів, С. Коломієць, Т. Лисько, О. Нікітенко, О. Прокопенко, А. Романова, О. Світличний, І. Чорна, С. Шебетя і багатьма іншими.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є теоретичне обґрунтування засад правоохоронної діяльності в Україні, особливо в контексті формування її концепції під час воєнного стану. З урахуванням визначеної мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати сучасні підходи до поняття правоохоронної діяльності, а також розробити визначення поняття «правоохоронна діяльність в умовах правового режиму воєнного стану в Україні»; визначити пріоритетні завдання і напрями правоохоронної діяльності під час воєнного стану в Україні та виокремити чинники, що впливають на її зміст і особливості.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу сутності понять «правоохоронна діяльність» і «правовий режим воєнного стану» запропоновано авторське визначення поняття «правоохоронна діяльність в умовах правового режиму воєнного стану». Проаналізовано чинники, що впливають на зміст та особливості правоохоронної діяльності під час воєнного стану і виокремлено ті, що ускладнюють умови роботи, серед яких нові загрози та психологічні труднощі, зумовлені війною.

Виклад основного матеріалу

Варто зазначити, що в українській правовій науці наразі відсутнє усталене трактування поняття «правоохоронна діяльність». Найчастіше її розглядають як державну діяльність спеціалізованих органів, спрямовану на охорону права через правові засоби відповідно до закону та встановленого порядку. У Юридичній енциклопедії за редакцією Ю. С. Шемшученка правоохоронна діяльність визначається як система заходів для забезпечення виконання Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів держави¹.

¹ Правоохоронна діяльність // Leksika : сайт. URL: https://leksika.com.ua/10780813/legal/pravoohoronna_diyalnist (дата звернення 27.10.2025).

Деякі дослідники трактують правоохоронну діяльність як владну функцію держави, що здійснюється спеціалізованими органами шляхом застосування юридичних заходів із суворим дотриманням законодавчих норм і процедур. Наявні підходи до розуміння поняття «правоохоронна діяльність» трактують його у вузькому і широкому значеннях. У вузькому розумінні правоохоронна діяльність охоплює роботу спеціалізованих органів (державних та недержавних), які забезпечують захист прав і свобод громадян, дотримання правопорядку та законності в межах закону й установлених повноважень. Широке трактування передбачає розгляд цього поняття як діяльності всіх державних органів і недержавних структур із метою дотримання прав і свобод громадян, їх реалізації та підтримання правопорядку. Одним із цікавих визначень у межах широкого підходу є трактування В. Ковальської, яка характеризує правоохоронну діяльність як постійний узгоджений процес державних і недержавних суб'єктів для створення оптимальних умов забезпечення правових норм, профілактики порушень, їх ліквідації та відшкодування завданих збитків [3, с. 128]. Р. Шай розглядає цю діяльність як правозастосовну діяльність з охорони права спеціалізованими органами за чітко встановленими параметрами [4].

У межах вузького підходу В. Гірич розглядає поняття правоохоронної діяльності як систему контрольно-ревізійних, оперативно-розшукових, кримінально-процесуальних та адміністративно-примусових заходів [5]. Ці заходи здійснюються відповідно до законодавства з метою підтримання правопорядку, виявлення та припинення правопорушень, які підпадають під дію Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також виконання кримінальних і адміністративних санкцій щодо порушників. С. Россоха трактує правоохоронну діяльність як діяльність спеціально уповноважених державних органів, закріплену в нормативно-правових актах, для примусового забезпечення правового порядку на основі балансу інтересів особи, суспільства та держави [6].

Формування концепції правоохоронної діяльності в умовах правового режиму воєнного стану в Україні вимагає попереднього визначення сутності самого правового режиму воєнного стану.

Відповідно до чинного законодавства України цей режим було введено Указом Президента України у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України 24 лютого 2022 року¹. Закон

¹ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення 27.10.2025).

України «Про правовий режим воєнного стану» визначає воєнний стан як особливий правовий режим, що запроваджується в разі збройної агресії, загрози нападу чи небезпеки незалежності й територіальної цілісності держави¹. Цей режим передбачає розширення повноважень відповідних органів влади, військового командування, військових адміністрацій та місцевого самоврядування для запобігання загрозам і забезпечення національної безпеки. Тимчасово допускається обмеження конституційних прав і свобод громадян та юридичних осіб із чітким визначенням термінів таких обмежень. Подібне визначення міститься й у Законі України «Про оборону України»². Нормативні визначення дозволяють виокремити ключові характеристики правового режиму воєнного стану в Україні. До них належать: запровадження режиму на всій території країни або окремих її частинах у разі збройної агресії або загрози державній незалежності; передача управлінських повноважень місцевим громадам, військовому командуванню чи військовим адміністраціям; здійснення діяльності органів влади виключно на підставі, в межах повноважень та у способи, визначені Конституцією і законами України; тимчасове обмеження певних прав і свобод громадян.

На основі аналізу наявних підходів до розуміння понять «правоохоронна діяльність» і «правовий режим воєнного стану» пропонуємо таке визначення поняття «правоохоронна діяльність в умовах правового режиму воєнного стану». У широкому розумінні це діяльність усіх державних органів і недержавних організацій для забезпечення прав і свобод громадян, законності та правопорядку з урахуванням положень правового режиму воєнного стану. У вузькому – це робота спеціально уповноважених органів, спрямована на охорону прав і свобод громадян, підтримання законності в межах їхніх повноважень й установлених законом процедур. З огляду на спорідненість правоохоронної діяльності в умовах мирного часу та під час воєнного стану можна виокремити як спільні, так і відмінні риси, які дозволяють найбільш повно розкрити сутність такої діяльності.

Узагальнений теоретичний аналіз поглядів різних науковців на трактування поняття правоохоронної діяльності свідчить про наявність численних ознак, серед яких можна виокремити: владний характер, що передбачає діяння органів та посадових осіб від імені

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення 27.10.2025).

² Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення 27.10.2025).

держави; правозастосовний характер, який полягає в обов'язку діяти на основі юридичних фактів і правових норм; реалізація виключно через законні заходи впливу; виконання функцій уповноваженими державою органами за рахунок державних фінансів та ресурсів. Вчений Р. Шай уточнює визначення правоохоронної діяльності, визначаючи її як таку, що спрямована на захист прав від порушень, залежну від нормативно-правових актів із дотриманням установлених процедур, що передбачає можливість застосування примусу до порушників, а також реалізацію через спеціально уповноважені органи, які мають відповідну професійну підготовку [4]. З урахуванням цих визначень ключові риси правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану в Україні включають її державно-владний та правозастосовний характер, спрямований на виконання повноважень відповідно до закону, а в окремих випадках, установлених законом, – у відповідній процесуальній формі з використанням правових засобів. Вона орієнтована на охорону прав і свобод людини та громадянина, забезпечення законності і правопорядку, а також на врегулювання всіх суспільних відносин, що регулюються правом. У цьому контексті правоохоронна діяльність є не лише інструментом забезпечення громадського порядку і безпеки, а й важливим чинником стійкості державного управління в умовах воєнного стану.

Згідно із законодавством України правоохоронні органи виконують свою професійну діяльність або в автономному режимі, або у взаємодії з іншими силами безпеки і оборони України, виконуючи завдання передбачені правовим режимом воєнного стану. До їхніх завдань належать: діяльність на блокпостах, евакуація населення, перевірка документів і транспортних засобів, протидія злочинності, зокрема військовим злочинами, диверсійно-розвідувальним діям та колабораціонізму, фіксація воєнних злочинів тощо.

Отже, можна констатувати, що діяльність правоохоронних органів в умовах дії воєнного стану в Україні кардинально змінилась під впливом різноманітних чинників: загальносоціальних – ускладнення умов роботи через нові загрози та психологічні труднощі, зумовлені війною; функціональних – охоплюють розширення повноважень, збільшення робочого навантаження та розвиток нових форм співпраці; організаційних – включають необхідність створення спеціалізованих підрозділів або залучення окремих фахівців для виконання завдань у воєнний час. Усе ці чинники призводять до оновлення змісту професійної діяльності правоохоронних органів.

Висновки

Проведений аналіз, дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, сутність правоохоронної діяльності в умовах дії воєнного стану полягає в забезпеченні дотримання прав і свобод громадян,

підтриманні законності та правопорядку. У широкому сенсі це охоплює діяльність усіх державних і недержавних структур, тоді як у вузькому – це функції спеціально уповноважених органів, які здійснюють свою діяльність у межах закону та визначених повноважень.

По-друге, основними ознаками такої діяльності є її державно-владний характер, правозастосовна природа, реалізація виключно уповноваженими суб'єктами (державними органами і посадовими особами) у межах визначених державою повноважень з використанням законних методів; вона спрямована на попередження та зменшення внутрішніх загроз.

По-третє, правоохоронна діяльність у таких умовах зосереджена на попередженні загроз воєнного стану, спільному виконанні завдань разом із силами безпеки та оборони, забезпеченні громадського порядку, підтриманні правопорядку на належному рівні.

По-четверте, в умовах дій воєнного стану додаються нові напрями правоохоронної діяльності: боротьба зі злочинами проти національної безпеки, протидія тероризму, запобігання порушенням, які підривають правовий режим воєнного стану, а також гарантування громадської безпеки і захист прав та свобод громадян у відповідь на сучасні виклики.

По-п'яте, правоохоронна діяльність в таких умовах має особливості не лише у завданнях, але й у формах і методах її реалізації. Основним є комбіноване виконання як традиційних завдань із забезпечення правопорядку, так і нових заходів із протидії негативним проявам воєнного стану.

На завершення нашої науково-теоретичної розвідки хотілося б зазначити, що подальший розвиток концепції правоохоронної діяльності потребує вдосконалення знань щодо її завдань, змісту і форм взаємодії між суб'єктами цієї діяльності й іншими державними структурами для ефективного адаптування до умов воєнного стану.

Список бібліографічних посилань: **1.** Гусарев С. М. Щодо проблеми забезпечення прав громадян у діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану // Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 7 груд. 2022 р.) / МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2022. С. 21–23. **2.** Прокопенко О. Ю. Поняття і ознаки правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ як суб'єктів забезпечення правопорядку в регіоні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 16, т. 1. С. 50–53. **3.** Ковальська В. В. Міліція в системі правоохоронних органів держави (адміністративно-правові аспекти) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 422 с.

4. Шай Р. Я. Природа та сутність правоохоронної діяльності. *Наше право*. 2014. № 5. С. 10–16. 5. Гірич В. М. До проблеми визначення базових понять у контексті реформування правоохоронних органів. Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень : сайт. 13.05.2013. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/do-problemi-viznachennya-bazovikh-ponyat-u-konteksti-reformuvannya> (дата звернення: 27.10.2025). 6. Россоха С. В. Правоохоронні органи держави в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2016. 20 с.

Надійшла до редколегії 17.11.2025

Прийнята до опублікування 13.12.2025

Bobro N. V. Current Issues of Law Enforcement in the Context of Martial Law

The article analyses contemporary approaches to the concept of law enforcement, defining it in the context of the legal regime of martial law in Ukraine. It shows that, in a broad sense, this refers to the activities of all state bodies and non-governmental organisations to ensure the rights and freedoms of citizens, legality and law and order, taking into account the provisions of the legal regime of martial law. In a narrow sense, it is the work of specially authorised bodies aimed at protecting the rights and freedoms of citizens and maintaining legality within the limits of their powers and procedures established by law.

The main features of law enforcement activities are identified and analysed, including: an authoritative nature, which involves the actions of bodies and officials on behalf of the state; law enforcement nature as the obligation to act on the basis of legal facts and legal norms for making decisions in legal cases; implementation exclusively through lawful measures of influence; performance of functions by state-authorised bodies at the expense of state finances and resources.

It is shown that law enforcement practice in these conditions focuses on preventing threats to martial law, joint implementation of tasks with security and defence forces, ensuring public order, and maintaining law and order at the proper level. In the specific conditions of martial law, new areas of work are added: combating crimes against national security, countering terrorism, preventing violations that undermine the requirements of the legal regime of martial law, ensuring public safety and protecting the rights and freedoms of citizens against the backdrop of relevant challenges.

The factors influencing the content and characteristics of law enforcement activities are analysed, and the complications of working conditions due to new threats and psychological difficulties caused by the war are highlighted. Functional factors include the expansion of powers, increased workload and the development of new forms of cooperation. Organisational factors include the need to create special units or engage individual specialists to perform tasks in wartime.

Keywords: law enforcement, martial law, legal regime, law enforcement agencies, law and order, public order, tasks, functions.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.6:316.4-056.26:378 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.40>

Ірина Вікторівна Кущенко,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Київський університет інтелектуальної власності та права,
кафедра філософії та психології (доцент);*

 <https://orcid.org/0009-0003-2215-6006>,
e-mail: imasljanikova@ukr.net;

Ольга Леонідівна Мацюк,

*магістр психології,
Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»
(м. Київ),*

Центр інклюзивних технологій (психолог);
 <https://orcid.org/0000-0003-0883-9073>,
e-mail: Olga23071999@ukr.net;

Алла Миколаївна Палій,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
Київський університет інтелектуальної власності та права,
кафедра філософії та психології (доцент);*

 <https://orcid.org/0009-0002-8959-3983>,
e-mail: korall2020@ukr.net

ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЩОДО ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Статтю присвячено проблемі протидії булінгу в закладах вищої освіти щодо студентів з інвалідністю. Попри наявність нормативної бази та інституційної підтримки, ця категорія студентів залишається вразливою до дискримінації та психологічного насильства. Встановлено, що основними формами булінгу виступають вербальні образи, соціальне виключення та кібербулінг. Емпіричне дослідження серед студентів 18–19 років, проведене за допомогою анкетування, проєктивних методик і діагностики рівня агресивності, показало, що 12,9 % опитаних зазнали булінгу, а 61,3 % мали досвід принижень у житті. Найефективнішими засобами профілактики булінгу визначено: підвищення обізнаності студентів і викладачів, створення адаптованих процедур реагування, а також проведення тренінгів із розвитку емпатії, толерантності.

Ключові слова: булінг, студенти з інвалідністю, заклади вищої освіти, інклюзивна освіта, дискримінація, профілактика булінгу, безпечне освітнє середовище.

Постановка проблеми

Сучасне українське суспільство активно впроваджує принципи інклюзії в освіті, що зумовлює необхідність гарантування рівних можливостей для всіх студентів, незалежно від їхніх фізичних чи когнітивних особливостей. Водночас, попри наявність нормативно-правових актів та інституційних механізмів підтримки інклюзивного середовища, студенти з інвалідністю залишаються вразливою групою щодо проявів булінгу та дискримінації у закладах вищої освіти (далі – ЗВО). Низький рівень обізнаності студентської спільноти щодо прав осіб з інвалідністю, стереотипні уявлення та брак системної психологічної підтримки сприяють посиленню соціальної ізоляції й емоційного насильства. Ситуацію додатково ускладнює воєнний стан в Україні, що підвищує соціальну напругу та ризики агресивної поведінки. Виходячи із цього, проблема протидії булінгу в ЗВО щодо студентів з інвалідністю є надзвичайно актуальною й вимагає всебічного аналізу та розроблення ефективних превентивних і корекційних заходів задля створення безпечного й підтримувального освітнього середовища.

Стан дослідження проблеми

Проблематика булінгу є предметом дослідження як зарубіжних учених (Д. Ольвейс, Д. Таттун, Д. Томпсон, Р. Лейн, К. Арора), так і українських науковців (І. Гайдамашко, І. Романенко, А. Губко, В. Стремєцька, Г. Алексєєнко, Ю. Савельєв, Т. Салата, А. Король, Є. Воронцов, І. Лубенець та ін.). Водночас проблема прояву булінгу щодо студентів з інвалідністю залишається недостатньо розробленою, що зумовлює необхідність подальшого комплексного вивчення як у теоретичному, так і в емпіричному аспектах.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз психологічних особливостей прояву булінгу у студентському середовищі та визначення ефективних шляхів його попередження на прикладі Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». Завдання дослідження: 1) проаналізувати ступінь наукової розробленості проблеми булінгу у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній літературі, з'ясувати зміст ключових понять; 2) визначити інструментарій та емпіричну базу для дослідження проявів булінгу у студентському середовищі; 3) провести емпіричне дослідження з подальшим якісним і кількісним аналізом результатів; 4) окреслити шляхи профілактики булінгу у студентському середовищі та розробити рекомендації для їх впровадження у ЗВО.

Наукова новизна дослідження

Уперше здійснено аналіз проблеми протидії булінгу в ЗВО крізь призму інклюзивної практики навчання осіб з інвалідністю на прикладі Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». Обґрунтовано авторську концепцію формування освітнього простору, який поєднає доступність, безпеку та психологічну підтримку студентів з інвалідністю, забезпечуючи їхню рівноправну участь у навчальному процесі та соціальній інтеграції. Запропоновано новий підхід до розроблення механізмів протидії булінгу, інтегрованих з інклюзивною освітньою політикою, що сприяє формуванню інклюзивного суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу

Проблема булінгу осіб з інвалідністю у ЗВО залишається актуальною та потребує комплексного підходу. Незважаючи на наявність загальних заходів із запобігання булінгу в освітньому середовищі, окремі аспекти, що стосуються саме студентів з інвалідністю, досі залишаються недостатньо опрацьованими [1; 2].

По-перше, більшість програм протидії булінгу орієнтовані на шкільну освіту і не враховують особливостей функціонування ЗВО. Вони рідко адаптовані до потреб студентів з інвалідністю, які стикаються з унікальними формами дискримінації – стигматизацією, ізоляцією, непрямим психологічним тиском, пов'язаним із фізичними чи когнітивними особливостями [3]. У закладах вищої освіти бракує системних тренінгів для викладачів і студентів, спрямованих на розпізнавання та профілактику таких проявів [4; 5].

По-друге, чинні правові механізми протидії булінгу в Україні здебільшого стосуються шкільної освіти та захисту неповнолітніх. У системі вищої освіти, де навчаються повнолітні особи, процедури реагування на випадки цькування менш чітко регламентовані, особливо щодо студентів з інвалідністю. Вони потребують створення адаптованих каналів подання скарг, зокрема із застосуванням жестової мови, альтернативної комунікації.

По-третє, рівень обізнаності студентів і педагогів щодо специфіки булінгу осіб з інвалідністю залишається низьким. Такі прояви часто залишаються непоміченими через нерозуміння феномена мікроагресій – образливих жартів, ігнорування, стереотипних коментарів, які можуть завдавати не меншої психологічної шкоди, ніж відкрите насильство [6]. Відсутність цілеспрямованих освітніх програм і просвітницьких заходів у ЗВО ускладнює своєчасне реагування.

Крім того, в Україні бракує статистичних даних і комплексних досліджень щодо масштабів булінгу студентів з інвалідністю у вищій школі, що ускладнює оцінювання проблеми та розроблення ефективних стратегій протидії.

Проблематика булінгу як соціально-психологічного явища почала активно досліджуватися у 70–80-х рр. XX ст. у європейських країнах. У науковій літературі булінг визначається як тривале виключення особи з колективу, що супроводжується систематичним фізичним або психологічним тиском. Він характеризується цілеспрямованим приниженням і відторгненням людини групою через її відмінності [7].

Законодавче підґрунтя в Україні також поступово вдосконалюється. Так, у Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми» уточнено термінологію: булінг (цькування) – це психологічне, фізичне, економічне чи сексуальне насильство, яке може вчинятися як у закладі освіти, так і поза ним¹. Це важливий крок, адже значна частина проявів цькування у студентському середовищі відбувається поза межами аудиторного простору.

Узагальнюючи інформацію з наукових джерел, зазначимо, що причини булінгу можна умовно поділити на три основні групи:

- особистісні чинники – особливості зовнішності, поведінки, інтелекту, індивідуальні відмінності;
- сімейні чинники – дисфункційне виховання, досвід насильства чи приниження в родині;
- соціальні чинники – вплив медіа, які пропагують насильство, поширення суспільних стереотипів, політична нестабільність і вплив субкультур.

Наслідки булінгу суттєво впливають на психоемоційний стан жертви, ускладнюючи процес соціалізації. Найпоширенішими проявами є занижена самооцінка, тривожність, депресивні стани, соціальні фобії, уникання контактів, розвиток адиктивної чи асоціальної поведінки [8].

Булінг у студентському середовищі може проявлятися в кількох формах:

- фізичний булінг – застосування фізичного насильства або обмеження доступу до ресурсів;
- вербальний булінг – образи, насмішки, приниження, спрямовані на фізичні чи інтелектуальні особливості;
- соціальний булінг – ізоляція, виключення із групових заходів;
- кібербулінг – образи, поширення принизливих повідомлень чи контенту в інтернеті [2].

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми : Закон України від 06.06.2024 № 3792-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-20> (дата звернення: 28.09.2025).

Студенти з інвалідністю є особливо вразливою групою до проявів усіх зазначених форм булінгу. Це зумовлено наявністю фізичних і соціальних бар'єрів, недостатньою обізнаністю студентів і викладачів щодо специфічних потреб осіб з інвалідністю, а також поширеними стереотипами й упередженнями.

Емпірична частина дослідження була спрямована на виявлення психологічних особливостей проявів булінгу серед студентів з інвалідністю, пошук ефективних психологічних інструментів роботи із цим явищем, а також розроблення шляхів попередження булінгу у студентській спільноті.

Стратегія дослідження передбачала використання комплексу психодіагностичних методик, зокрема:

- методики «Початкова діагностика булінгу (цькування) в закладі освіти» (автор – Л. Найдьонова);
- авторської анкети для виявлення суб'єктивного досвіду переживання булінгу;
- адаптованого варіанту методики «Незавершені речення»;
- опитувальника «Взаємодія у студентському середовищі»;
- методики діагностики агресивності Басса – Дарки.

Для збору емпіричних даних було використано онлайн-інструменти Google Forms та застосунок Mentimeter, що дало змогу забезпечити анонімність, зручність і доступність участі респондентів. Оброблення результатів здійснювалося за допомогою статистичних і графічних засобів програми Microsoft Excel, зокрема шляхом побудови діаграм та порівняльного аналізу.

У дослідженні взяли участь 62 здобувачі освіти Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» віком від 18 до 19 років, які мають інвалідність.

Застосування напівпроективної методики «Ситуація» Л. Найдьоновой передбачало індивідуальний формат у вигляді глибинного інтерв'ю. Аналіз показав, що описані в методиці ситуації рідко траплялися в житті студентів, проте вони стали поштовхом до обговорення булінгу, власного досвіду цькування та шляхів його подолання. Студенти поділилися випадками принижень, переважно у школі або транспорті, та виявили готовність брати участь у тренінгах із подолання наслідків булінгу.

Діаграма на рис. 1 відображає результати напівпроективної методики «Ситуація» Л. Найдьоновой. Дані опитування показали, що найбільш поширеними формами булінгу серед опитаних є: травля (91,9 %), насмішки (87,1 %) та фізична розправа (82,3 %). Ці результати свідчать про високий рівень агресивної поведінки та соціальної нетолерантності в освітньому середовищі.

Рис. 1. Види булінгу, з якими стикалися студенти з інвалідністю

Також часто респонденти повідомляли про безпідставне залякування інших осіб (77,4 %) та навмисне псування особистих речей (75,8 %), що вказує на поширеність психологічного тиску і приниження.

Менш поширеними, але все ж наявними, є такі прояви, як дезінформація (29 %), бойкот (27,4 %), інші форми прояву булінгу (11,3 %). Отримані дані свідчать, що студенти з інвалідністю особливо вразливі до різних форм булінгу, що вимагає посилення профілактичних заходів, психологічної підтримки та формування інклюзивного і безпечного середовища в закладах освіти.

Отримані результати детально конкретизуються завдяки даним анонімного анкетування «Я і булінг», проведеного серед студентів з інвалідністю. Переважна більшість респондентів (91,9 %) чітко усвідомлюють явище булінгу, ототожнюючи його з різними формами агресії – психологічним тиском, приниженнями, насмішками, образами, погрозами та навіть фізичною розправою. Це свідчить про високий рівень поінформованості студентів щодо проявів насильницької поведінки та її психологічних наслідків.

Водночас 12,9 % опитаних визнали, що особисто зазнавали булінгу у ЗВО, що вказує на наявність проблеми навіть у середовищі, орієнтованому на інклюзію та рівність можливостей. Ще 61,3 % студентів зазначили, що стикалися із приниженнями чи ворожим ставленням у повсякденному житті поза межами навчального закладу. Це свідчить про поширеність дискримінаційних установок у суспільстві загалом.

Серед найпоширеніших форм булінгу респонденти назвали: словесні образи (58,1 %), використання образливих прізвиськ (38,7 %) та непристойну поведінку (30,6 %), яка проявлялася у вигляді жестів, насмішок або демонстративного ігнорування. Ці показники свідчать про те, що вербальний і поведінковий тиск залишаються основними способами соціального приниження студентів з інвалідністю.

Щодо місць прояву булінгу, найчастіше він фіксується в соціальних мережах (79 %), що вказує на тенденцію до зростання кібербулінгу як сучасної форми агресії. Також значна частка респондентів повідомила про прояви булінгу на вулиці (41,9 %) та у громадському транспорті (37,1 %), що свідчить про наявність проблеми не лише у віртуальному, а й у реальному соціальному просторі.

На думку респондентів, жертвами булінгу найчастіше стають слабші (42,5 %) або ті, хто відрізняється від більшості (41,9 %), зокрема особи з інвалідністю. Більше половини респондентів (51,6 %) вказали на недостатню допомогу дорослих у вирішенні проблем булінгу.

Ролі учасників у випадках булінгу розподілилися таким чином: спостерігачі – 72,6 %, жертви – 43,5 %, агресори – 9,7 %. Усі опитані мають інвалідність, а 24 % зазначили про травматичний досвід, що підвищує їхню вразливість.

Методика «Незавершені речення» засвідчила, що серед наслідків булінгу студенти найчастіше згадували самогубство, смерть, тілесні травми, психологічні розлади, що свідчить про усвідомлення глибини емоційної шкоди та вразливості студентів з інвалідністю (рис. 2).

Рис. 2. Асоціації студентів із можливими наслідками булінгу

За результатами опитувальника «Взаємодія у студентському середовищі», 78,9 % студентів ніколи не стикалися з булінгом у ЗВО,

проте близько 21 % зазначили, що мали такий досвід, що вказує на необхідність цілеспрямованої профілактичної роботи. Більшість опитаних у ситуаціях конфлікту схильні уникати протистояння або звертатися за підтримкою до друзів (рис. 3).

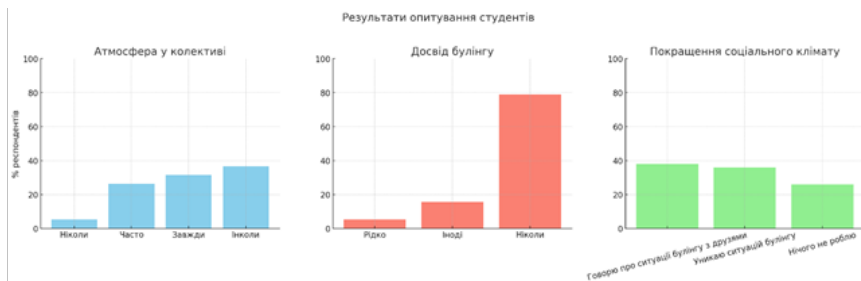

Рис. 3. Узагальнені дані за методикою «Взаємодія у студентському середовищі»

астосування методики Басса – Дарки дало змогу оцінити рівень агресивності серед студентів з інвалідністю та виявити його розподіл у вибірці (рис. 4). За отриманими даними, лише 7,7 % студентів характеризуються високим рівнем агресивності, що свідчить про виражену схильність до агресивної поведінки та потенційні труднощі в міжособистісних контактах. Переважна більшість респондентів (65,4 %) мають середній рівень агресивності, що проявляється у вигляді періодичних епізодів подразливості, нетерпимості або словесних конфліктів, але не має системного чи деструктивного характеру. Низький рівень агресивності мають 26,9 % студентів, що свідчить про їхню здатність контролювати емоційні реакції та миролюбне ставлення до оточення.

Підвищений рівень агресії в деяких студентів може бути зумовлений кількома чинниками. По-перше, соціальна ізоляція, яка часто виникає через фізичні обмеження або труднощі в пересуванні, створює бар'єри для інтеграції у студентське середовище та підтримки соціальних контактів. По-друге, фізичні обмеження, які можуть провокувати емоційне напруження та відчуття фрустрації, особливо в умовах недостатньої адаптації навчальних чи побутових умов. По-третє, недостатній рівень психологічної підтримки, включно з відсутністю системи супроводу та консультування, може посилювати емоційну нестійкість і провокувати прояви агресії.

Рис. 4. Дані щодо прояву агресивності у студентської молоді з інвалідністю

Паралельно із застосуванням зазначених вище психодіагностичних методик було використано метод спостереження. Спостереження за поведінкою студентів під час навчальних занять (у форматі онлайн) показало, що переважна частина респондентів характеризується сором'язливістю, мовчазністю, стриманістю у висловлюваннях і недостатньою ініціативністю. Хоча ці дані не дають однозначних підстав стверджувати про наявність наслідків булінгу, вони свідчать про потребу в цілеспрямованій роботі із психологічного супроводу студентів для підтримки їхнього психічного здоров'я.

Результати проведеного емпіричного дослідження серед студентської молоді з інвалідністю Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» підтвердили необхідність системної профілактичної діяльності, спрямованої на попередження проявів булінгу у студентському середовищі. Така робота здійснюється фахівцями Центру інклюзивних технологій, який є підрозділом Університету «Україна», і реалізується через кілька послідовних етапів. По-перше, проведення тематичних бесід із студентською молоддю на тему «Що можна зробити, щоб зупинити явище булінгу у студентському середовищі». У результаті сформульовано конструктивні рекомендації щодо розвитку толерантності, навичок прийняття інакшості, активної громадянської позиції у протидії булінгу та вироблення алгоритму дій у разі потрапляння в подібну ситуацію. По-друге, організація серії тренінгових

зустрічей за програмою «Не смійся з мене», розробленою П. Ярроу й адаптованою до можливостей та запитів студентської молоді Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». Потрете, проведення індивідуальних і групових психологічних зустрічей, спрямованих на подолання негативних наслідків прояву булінгу щодо студентів з інвалідністю. Зазначені напрями профілактичної діяльності вже демонструють позитивні результати, що проявляються в покращенні міжособистісних відносин у студентському колективі, зниженні рівня емоційної напруги та підвищенні загального психологічного комфорту студентів. Подальший розвиток роботи із протидії булінгу передбачає проведення просвітницьких семінарів для викладацького складу та батьків.

Висновки

Проведене дослідження виявило, що булінг залишається актуальною проблемою серед студентської молоді з інвалідністю. Отримані результати засвідчили високу психологічну вразливість цієї категорії студентів і важливість створення безпечного соціального середовища, яке сприятиме їх адаптації та особистісному розвитку. Подальші дослідження доцільно спрямувати на такі напрями:

- розроблення й упровадження програм психологічної підтримки студентів з інвалідністю, що передбачають тренінги з розвитку навичок саморегуляції, емоційної стійкості та ефективної міжособистісної взаємодії;*

- проведення системної просвітницької роботи серед студентів, викладачів і адміністрації ЗВО щодо запобігання булінгу та важливості своєчасного реагування на випадки агресії;*

- вивчення ефективності різних форматів превентивних заходів (тренінгів, семінарів, інтерактивних лекцій) у формуванні нульової толерантності до булінгу у студентському середовищі;*

- поглиблене дослідження впливу соціальної підтримки на зниження рівня агресії та психологічної напруги серед студентів з інвалідністю;*

- здійснення лонгітюдних досліджень для відстеження динаміки проявів булінгу та змін у психоемоційному стані студентської молоді в умовах соціальних криз, зокрема в контексті воєнного конфлікту;*

- інтеграція результатів дослідження у практику психолого-педагогічного супроводу студентів із метою формування безпечного та інклюзивного освітнього простору.*

Список бібліографічних посилань: 1. Найдьонова Л. А. Психологічні механізми булінгу: діагностика і профілактика. Київ : ІСПП НАПН України, 2019. 2. Kostikova I., Guzenko N. Bullying Prevention at Schools

in Ukraine. *Educational Challenges*. 2024. Vol. 29, No. 2. Pp. 166–180. DOI: <https://doi.org/10.34142/2709-7986.2024.29.2.11>. **3.** Katerynychuk K., Kyrenko S., Nazarenko O., Koval O., Matsiuk O. Legal and socio-psychological issues of bullying and cyberbullying. *Journal of Law and Political Sciences*. 2021. Vol. 29, Iss. 4. Pp. 71–99. URL: <https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/25964> (дата звернення: 28.09.2025). **4.** Olweus D. *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Oxford : Blackwell Publishing, 1993. 140 p. **5.** Olweus D. School Bullying: Development and Some Important Challenges. *Annual Review of Clinical Psychology*. 2013. Vol. 9. Pp. 751–780. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050212-185516>. **6.** Sue D. W. *Microaggressions in Everyday Life: Race, Gender, and Sexual Orientation*. Hoboken : Wiley, 2010. 304 p. **7.** Мацюк О. А., Маслянікова І. В. Психолого-правові аспекти кібербулінгу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4 (103). С. 369–376. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.4.35>. **8.** Cross T. Bullying in higher education: a literature review. *Acta Scientiae et Intellectus*. 2019. Vol. 5, No. 3. Pp. 13–21. URL: <https://actaint.com/index.php/pub/article/view/186> (дата звернення: 28.09.2025).

Надійшла до редколегії 01.10.2025

Прийнята до опублікування 15.11.2025

Kushchenko I. V., Matsiuk O. L., Pali A. M. Counteracting Bullying in Higher Education Institutions Against People with Disabilities

The article is devoted to the topical issue of counteracting bullying in higher education institutions against people with disabilities. With the active implementation of inclusive education in Ukraine, the issue of ensuring a safe educational environment for students with disabilities is becoming particularly relevant. Despite the existence of regulatory and legal acts and state support programmes, this category of students remains vulnerable to discrimination and psychological violence, which is exacerbated by the state of martial law.

The aim of the study is to analyse the psychological characteristics of bullying in the student environment and to identify effective ways of preventing it, using the example of the Open International University of Human Development “Ukraine”. The research analysed scientific literature, identified methodological tools, conducted empirical research, and developed practical recommendations for the prevention of bullying.

The author's concept is based on the idea of creating a safe, accessible, and supportive educational environment for students with disabilities. It has been established that manifestations of bullying against persons with disabilities have their own specific features – verbal abuse, social exclusion, cyberbullying. The issue of bullying in higher education institutions with regard to this category of students remains insufficiently researched, which necessitates the improvement of preventive measures.

The empirical part of the study included questionnaires, projective techniques, and diagnosis of aggression among students with disabilities aged 18 to 19. The results showed that

12.9 % of the students surveyed had experienced bullying in higher education institutions, and 61.3 % had experienced humiliation throughout their lives. The most common forms of bullying were verbal abuse and harassment on social media. The study also revealed the low effectiveness of adults' responses to bullying. Based on the results of the study, ways to prevent bullying in higher education institutions were proposed: raising awareness of students and teachers about the problem of bullying, developing adapted procedures for responding to its manifestations, and introducing training aimed at developing empathy, tolerance, and social responsibility. The need for further theoretical and applied research is emphasised in order to gain a deeper understanding of the problem and develop comprehensive support programmes for students with disabilities in the educational environment.

Keywords: bullying, students with disabilities, higher education institutions, inclusive education, discrimination, bullying prevention, safe educational environment.

УДК 351.74:004.946:37.091.3 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.4.41>

Оксана Петрівна Ляска,

кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра психології, соціології та педагогіки (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0001-6943-8957>,
e-mail: profosvita777@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ ВІРТУАЛЬНОЇ ТА ДОПОВНЕНОЇ РЕАЛЬНОСТІ В ПІДГОТОВЦІ ПРАВООХОРОНЦІВ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ОГЛЯД СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ І ЕМПІРИЧНИХ ВИСНОВКІВ

У статті розглянуто потенціал використання технологій віртуальної та доповненої реальності в підготовці правоохоронців як інноваційного інструмента для відпрацювання тактичних навичок, управління стресом і розвитку професійної компетентності. Проведено огляд і порівняльний аналіз зарубіжного досвіду (США, Канади, Великої Британії, Ізраїлю, країн ЄС, Австралії, Південної Кореї) та наявних українських ініціатив (Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, приватних VR-проектів). Запропоновано авторську узагальнену схему застосування технологій віртуальної та доповненої реальності для навчання правоохоронців в Україні. Зроблено висновок, що використання технологій віртуальної та доповненої реальності сприяє підвищенню рівня стресостійкості, формуванню навичок ухвалення рішень у кризових ситуаціях, стандартизації тренінгових програм і створенню безпечного навчального середовища.

Ключові слова: віртуальна реальність, доповнена реальність, підготовка правоохоронців, VR/AR-тренінги, професійна компетентність, стресостійкість.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Підготовка правоохоронців передбачає розвиток професійно важливих якостей, таких як стресостійкість, оперативне мислення, комунікативна гнучкість і здатність діяти в умовах високого ризику. Традиційні методи навчання, зокрема полігонні тренування та рольові сценарії, мають обмеження щодо масштабування, забезпечення безпеки та психологічної реалістичності. Натомість технології віртуальної реальності (далі – VR) та доповненої реальності (далі – AR) надають можливість створення контрольованого середовища з високим рівнем точності в моделюванні різноманітних ситуацій – від поліцейських переговорів до бойових дій у міському середовищі. Це дозволяє

ефективно формувати навички дії в умовах невизначеності, управлінні емоціями та прийняття рішень під тиском.

Стан дослідження проблеми

Світова практика демонструє, що VR/AR-технології поступово стають стандартом у системі професійної підготовки представників силових структур – поліції, військових підрозділів і служб екстреного реагування. Зокрема, у США VR-технології інтегруються не лише в навчальні програми спеціальних підрозділів SWAT, а й у підготовку офіцерів патрульної служби, кризових переговорників і криміналістів [1]. Як зазначають Ж. Лавуа та співавтори [2], VR-тренінги використовуються для моделювання сценаріїв високого ризику, зокрема збройних нападів, випадків домашнього насильства, суїцидальних спроб чи конфліктів із психічно хворими особами.

Подібні ініціативи впроваджуються також у Великій Британії та Канаді, де за підтримки Поліцейського коледжу (*College of Policing*) та Королівського канадського навчального центру кінної поліції (*Royal Canadian Mounted Police Training Centre*) проводяться експериментальні VR-програми для тренувань із моделювання переговорів, управління натовпом і реагування на кризові ситуації. Результати досліджень свідчать, що використання VR-симуляцій сприяє підвищенню когнітивної швидкості оцінки ситуацій, розвитку емоційної саморегуляції та збільшенню стресостійкості поліцейських [3].

Х. Е. Муньйос та співавтори [1] досліджували психофізіологічні реакції поліцейських зі спеціального підрозділу SWAT на VR-сценарії «Реагування на кризові ситуації у сфері психічного здоров'я» (*Mental Health Crisis Response*). Виявлено, що під час занурення у віртуальну реальність спостерігається підвищення пульсу і зміна варіабельності серцевого ритму, що свідчить про зростання рівня стресу та збудження. Водночас учасники тренінгу демонструють здатність до ефективною регуляції своїх емоцій. Одним із ключових результатів дослідження є позитивне сприйняття VR-технології учасниками та мінімальні симптоми дискомфорту від використання VR-обладнання. Після проходження VR-тренінгів також було зафіксовано зниження рівня емоційного виснаження та підвищення впевненості під час реальних чергувань [2]. Таким чином, VR/AR-технології доводять свою ефективність не лише як інноваційний інструмент для навчання, а і як важливий засіб психологічної підтримки професійної готовності правоохоронців.

У Канаді VR-технології інтегровані в систему підготовки Королівської канадської кінної поліції, зокрема в межах проєкту «Сценарне моделювання поліцейської діяльності» (*Scenario-Based Policing Simulation*). Цей проєкт поєднує віртуальні сценарії зі зворотним зв'язком від інструкторів. Такий підхід дозволяє оцінювати поведінку офіцера не

лише за результатом, а й за процесом мислення під час виконання завдання [3].

У Великій Британії VR-середовище активно використовується в Академії поліції Західного Мідленду, де створено симулятори для тренування в умовах протестів, терактів і дорожніх аварій. Дослідники зазначають, що VR-тренінги допомагають розвивати навички комунікації, ситуаційної обізнаності та міжособистісного самоконтролю під час публічних інцидентів [4].

Ізраїльська поліція спільно з армійськими структурами створила комплекс «Центр симуляції міських бойових дій» (*Urban Combat Simulation Center*), де VR-технології поєднуються з AR-компонентами для тренувань в умовах щільно забудованого середовища. Це дає змогу офіцерам відпрацьовувати взаємодію в реалістичних міських умовах, використовуючи цифрові копії міст. Дослідження, проведене в Університеті Бен-Гуріона, доводить, що VR-тренування сприяють підвищенню швидкості ухвалення рішень у складних просторових умовах і покращують групову координацію¹.

У межах Європейського Союзу значним є проєкт IMMersed, який об'єднав правоохоронні органи з Бельгії, Німеччини, Нідерландів, Швеції, Румунії та Швейцарії. Метою цього проєкту є створення єдиної платформи VR-тренінгів для навчання поліцейських ситуаційної обізнаності, комунікації у кризових ситуаціях і реагування на загрози масової паніки. У контексті цього проєкту Л. Клейгреве [5] розглядає VR-системи для тренування тактичних процедур, стратегічного спостереження, ухвалення рішень, так званої ситуаційної обізнаності (*situational awareness*), а також комунікаційних навичок в умовах стресу або високого ризику. Одним із важливих висновків є те, що рівень занурення, реалістичність середовища, деталізація сценаріїв та емоційне залучення суттєво впливають на ефективність навчання. Інноваційною особливістю є застосування системи After-Action Review, яка дозволяє переглядати тренування з різних перспектив (з погляду офіцера, свідка, підозрюваного або з висоти пташиного лету), що дає змогу глибоко аналізувати власні дії та когнітивні помилки.

В Австралії поліція штатів Квінсленд і Вікторія активно використовує VR-технології у програмах підготовки до масових заходів, евакуації населення та дорожньо-транспортних пригод. М. Фейдеш зі

¹ Ukraine Develops VR Simulator to Train Soldiers to Shoot Down FPV drones With Hunting Rifles // Militarnyi : сайт. 01.08.2025. URL: https://militarnyi.com/en/news/ukraine-develops-vr-simulator-to-train-soldiers-to-shoot-down-fpv-drones-with-hunting-rifles/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 11.10.2025).

співавторами [6] розробили математичний алгоритм для оцінювання ризику офіцера під час VR-симуляцій, що дозволяє коригувати сценарії тренувань відповідно до індивідуального рівня підготовки та зменшення професійного травматизму.

У Південній Кореї VR-технологія інтегрована до академічної програми поліцейських університетів, де створено лабораторії симуляції місця злочину (*crime scene simulation rooms*), які дозволяють курсантам освоювати методи збору доказів без фізичного доступу до небезпечних локацій. Огляд «Оцінка корисності симуляції розслідування місця злочину підпау за допомогою віртуальної реальності» [7] аналізує, наскільки VR-сценарії можуть бути корисними для навчання таких слідчо-оперативних дій, як розпізнавання підпалів, оцінка місця події та збирання доказів. Хоча досліджень із цієї теми поки що небагато, перші результати свідчать, що VR-формати підвищують задоволеність курсантів, їх упевненість і залученість у навчальний процес.

У Абу-Дабі створено Віртуальний навчальний центр поліції Абу-Дабі (*Abu Dhabi Police Virtual Training Centre*), який розробив серію VR-симуляторів для поліції, з використанням методології SCRUM. Центр створює чіткі технічні вимоги щодо обладнання (наприклад, VR-гарнітури, такі як Oculus Quest 2, Valve Index та ін.), які використовуються для тактичних тренувань, водійських симуляцій, пересувань і взаємодії з віртуальним середовищем. Цей приклад є корисним зразком побудови інституційної спроможності [8].

Показовим є те, що в усіх згаданих країнах VR/AR-тренінги розглядаються не як заміна традиційної підготовки, а як доповнення, яке дозволяє розширити діапазон можливих сценаріїв, знизити витрати на навчання та водночас забезпечити безпечне і контрольоване середовище для підготовки правоохоронців.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в аналізі практичних прикладів застосування VR/AR-технологій у підготовці правоохоронців, порівнянні зарубіжного та українського досвіду, а також формулюванні авторської методичної схеми впровадження цих технологій у навчальний процес. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань: аналіз сучасного стану проблеми використання VR/AR-технологій у професійній підготовці правоохоронців за кордоном і в Україні; визначення психолого-педагогічних та організаційних переваг VR/AR-форматів у формуванні професійно важливих якостей поліцейських, таких як стресостійкість, комунікативна гнучкість, здатність до ухвалення рішень у кризових ситуаціях; опис провідних міжнародних практик застосування VR/AR у підготовці персоналу силових структур; дослідження національного досвіду впровадження VR/AR у навчальні програми МВС України та Національної

гвардії України; визначення особливостей державно-приватних ініціатив і партнерств у контексті впровадження цих технологій; формулювання методичної схеми впровадження VR/AR-технологій у підготовку правоохоронців, що включає етапи потребнісного аналізу, проектування сценаріїв, підготовки інструкторів, оцінювання ефективності тренінгів і забезпечення етичних стандартів.

Виклад основного матеріалу

Український досвід інтеграції VR/AR-технологій у систему підготовки правоохоронців характеризується динамічним розвитком, поетапним нарощенням інституційних можливостей та активною взаємодією державного і приватного секторів. На сучасному етапі впровадження ці технології перебувають на стадії становлення, коли поєднуються пілотні ініціативи з міжнародними практиками, дослідницькими проектами та розвитком локальних розробок. Організації, що займаються питаннями професійної підготовки правоохоронців, орієнтуються на міжнародні стандарти і напрацювання, що свідчить про зростаючий інтерес до використання VR/AR-технологій для моделювання реалістичних і високостресових сценаріїв, які формують критичні професійні навички [9].

Міжнародні дослідження підтверджують ефективність VR-сценаріїв у наближенні тренувань до реальних умов, забезпечуючи контрольоване, повторюване і масштабоване середовище для відпрацювання таких важливих навичок, як тактичні дії, деескалація конфліктів, комунікація із цивільними та ухвалення рішень у стресових ситуаціях [1; 2]. Зокрема, експериментальні дані свідчать про покращення таких показників, як ситуаційна усвідомленість, когнітивна швидкість реагування та здатність до емоційної саморегуляції під час VR-тренінгів. Крім того, відмічено, що VR-сценарії позитивно впливають на навички деескалації в навчальних ситуаціях, що змодельовані у віртуальному середовищі, а також на відповідність психофізіологічних показників, що спостерігаються під час VR-сесій і реальних тренінгових умов [10; 11]. Проте в літературі наголошується на необхідності ретельного проектування сценаріїв, ознайомчих сесій для користувачів та постійного контролю ефективності тренінгів. Це дозволяє знизити ризики несумісності між віртуальним досвідом і реальними операційними вимогами¹.

В українському контексті реалізація VR/AR-ініціатив відбувається на кількох взаємопов'язаних рівнях.

¹ 30 law enforcement learn with VR tools how to combat drug-production crimes // CEPOL : офіц. сайт. 29.11.2024. URL: <https://www.cepol.europa.eu/newsroom/partners-news/30-law-enforcement-learn-vr-tools-how-combat-drug-production-crimes> (дата звернення: 11.10.2025).

Перший рівень – апробація та польові випробування, що проводяться за участі правоохоронних підрозділів і оборонних структур. На цьому етапі тестуються модулі звукового та візуального розпізнавання, сценарії міських бойових операцій, а також ситуації масових заворушень і кризових переговорів [1; 10].

Другий рівень – державно-приватні партнерства, коли локальні стартапи та розробники створюють програмні комплекси, інтегровані з навчальними програмами закладів системи МВС України і спеціалізованих тренувальних центрів. Цей підхід дозволяє локалізувати контент під специфіку українських урбанізованих та прифронтових територій¹.

Третій рівень – міжнародна співпраця й адаптація кращих практик (наприклад, досвід європейських навчальних центрів та ініціатив CEPOL), що дозволяє оперативно впроваджувати методики оцінювання та стандартизації VR-тренінгів у професійну підготовку².

Методичне впровадження VR/AR-технологій у підготовку правоохоронців потребує системного, науково обґрунтованого підходу, який включає кілька ключових етапів для досягнення максимального ефекту.

Першим етапом є ретельний аналіз потреб, який включає системне визначення ключових компетенцій, котрі повинні розвиватися під час тренувань. Це можуть бути навички тактичної реакції, деескалації конфліктів, кризового спілкування, а також командної взаємодії. На базі цього аналізу розробляють сценарії високої реалістичності, що враховують локальні особливості, такі як урбанізовані ландшафти, інфраструктурні обмеження та специфіку поведінки населення в умовах надзвичайних ситуацій. Важливим аспектом є включення адаптивних елементів у сценарії, які реагують на дії учасника в режимі реального часу. Це дозволяє створити розгалужений, інтерактивний досвід, який імітує реальні умови ухвалення рішень [9].

Наступним важливим етапом є підготовка інструкторів і користувачів. Інструктори повинні опанувати не лише технічні аспекти керування VR/AR-обладнанням, а й розуміти психологічні принципи занурення, інтерпретацію поведінкових маркерів та управління стресореактивністю під час тренінгу.

¹ HeisterVR: Ukrainian Startup Uses VR to Train Soldiers in Battlefield Sound Recognition // Tech Ukraine : офіц. сайт. 13.01.2025. URL: <https://techukraine.org/2025/01/13/heistervr-ukrainian-startup-uses-vr-to-train-soldiers-in-battlefield-sound-recognition/> (дата звернення: 11.10.2025).

² 30 law enforcement learn with VR tools how to combat drug-production crimes // CEPOL : офіц. сайт. 29.11.2024. URL: <https://www.cepola.europa.eu/newsroom/partners-news/30-law-enforcement-learn-vr-tools-how-combat-drug-production-crimes> (дата звернення: 11.10.2025).

Після завершення сесій відбувається детальний аналіз дій (*after-action review*), який спирається на багатокутну аналітику (лог-файли, відео-записи VR-сесій, телеметрія) та забезпечує зворотний зв'язок для вдосконалення індивідуальних і командних навичок. Оцінювання ефективності VR/AR-тренувань має бути багатограним і включати як кількісні, так і якісні індикатори. Слід вимірювати не лише кількість відпрацьованих процедур, але й зміни в таких показниках, як стресостійкість, когнітивна гнучкість і здатність до ухвалення рішень. Для цього потрібно використовувати стандартизовані методи і психофізіологічні індикатори [10; 11].

Синтез національних ініціатив і міжнародних практик показує, що системне впровадження VR/AR-технологій має потенціал суттєво підвищити якість підготовки правоохоронців в Україні, за умов послідовного наукового супроводу, стандартизації сценаріїв, підготовки інструкторів і належного ресурсного забезпечення. Водночас реалізація цієї перспективи потребує уваги до етичних аспектів моделювання насильницьких сценаріїв, контролю побічних ефектів занурення та забезпечення сумісності віртуального навчання з чинними політиками й оперативними процедурами правоохоронних органів [10]. Подальша інституційна підтримка, міжсекторальна співпраця та регулярні наукові оцінки ефективності забезпечать стійку трансформацію підготовчих практик і наближення української професійної освіти до сучасних європейських стандартів підготовки до критичних ситуацій.

Висновки

Використання VR/AR-технологій у підготовці правоохоронців є ефективним інструментом розвитку професійної компетентності, підвищення стресостійкості та формування стійкої поведінкової реакції у кризових ситуаціях. Міжнародний досвід свідчить, що впровадження VR-тренінгів дозволяє знизити ризик травматизму, скоротити фінансові витрати та водночас підвищити стандарти підготовки. Для України стратегічно важливим є створення національної методичної бази, яка поєднає науково обґрунтовані принципи VR/AR-освіти із практичними потребами МВС України та Національної гвардії України. Її розроблення повинне ґрунтуватися на проведенні системних досліджень ефективності використання VR/AR-технологій, контролі отриманих результатів і перевірці трансферу сформованих навичок у реальні оперативні ситуації. Необхідним є також розвиток технічної інфраструктури, здатної підтримувати сучасні симуляційні технології, та підготовка інструкторів, які володітимуть відповідними компетенціями у сфері віртуальної та доповненої реальності. Важливим напрямом є створення партнерств між державними структурами, академічними установами і технологічними компаніями для спільного розроблення навчальних сценаріїв, максимально наближених до реальних

умов професійної діяльності правоохоронців. Такий підхід забезпечить наукову валідність, технологічну спроможність і практичну ефективність VR/AR-підготовки в українському секторі безпеки.

Список бібліографічних посилань: 1. Muñoz J. E., Lavoie J. A., Pope A. T. Psychophysiological insights and user perspectives: enhancing police de-escalation skills through full-body VR training. *Frontiers in Psychology*. 2024. Vol. 15. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1390677>. 2. Lavoie J., Álvarez N., Baker V., Kohl J. Training police to de-escalate mental health crisis situations: comparing virtual reality and live-action scenario-based approaches. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2023. Vol. 17. DOI: <https://doi.org/10.1093/police/paad069>. 3. See P. J., Ong Ch., Poon N., Soh K. H., Tan S. G., Dhaliwal S. S. Scenario-based simulation training for incident management: for whom and how. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2024. Vol. 18. DOI: <https://doi.org/10.1093/police/paee132>. 4. Podoletz L., McGill M., McIlhatton D., Marshal J., Healy N., Tanczer L. M. A Critical Review of Virtual and Extended Reality Immersive Police Training: Application Areas, Benefits & Vulnerabilities // VRST'24: Proceedings of the 30th ACM Symposium on Virtual Reality Software and Technology (Montreal, Canada, 9–11 October 2024). Montreal, 2024. DOI: <https://doi.org/10.1145/3641825.3687707>. 5. Kleygrewe L. Immersed in Training: Advancing Police Practice with Virtual Reality : Doctor of Philosophy Dissertation. Netherlands, 2023. URL: https://www.researchgate.net/publication/377804324_Immersed_in_Training_Advancing_Police_Practice_with_Virtual_Reality (дата звернення: 11.10.2025). 6. Fejdyś M., Wlazeł S., Kusiak E., Kaczmarek K., Nepelski M., Lubiewski P., Kuczyńska E., Jakubczyk R., Kamiński G., Forys Ł., Petniunas M. Mathematical Algorithm for Risk Assessment of Police Officer in VR Training Simulation. *Applied Sciences*. 2022. Vol. 12, Iss. 4. DOI: <https://doi.org/10.3390/app12042169>. 7. Halford E., Keningale P., Hussain A. T., Condon C. Assessing the utility of a virtual reality arson crime scene investigation simulation. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2024. Vol. 18. DOI: <https://doi.org/10.1093/police/paee122>. 8. Hussain A. T., Halford E., AlKaabi F. The Abu Dhabi Police Virtual Training Centre: A case study for building a virtual reality development capacity and capability. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2023. Vol. 17. DOI: <https://doi.org/10.1093/police/paad028>. 9. Ісламова О. Використання тренажерних комплексів на основі технології віртуальної реальності у підготовці персоналу прикордонних відомств країн Європейського Союзу. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2022. Т. 28, № 1, ч. 1. С. 58–73. DOI: <https://doi.org/10.32453/pedzbirnyk.v28i1.956>. 10. Бойко О. І., Мельник А. М. Перспективи використання сучасних інтерактивних технологій в процесі підготовки поліцейського до діяльності в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 297–302. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.50>. 11. Крижановський О.

Виховання доброчесності в секторі безпеки як провідний стандарт освіти НАТО // Актуальні питання підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони в умовах війни : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 19 квіт. 2024 р.) / МВС України ; Донецьк. держ. ун-т внутр. справ. Кропивницький, 2024. С. 311–316.

Надійшла до редколегії 17.10.2025

Прийнята до опублікування 30.11.2025

Liaska O. P. The Use of Virtual and Augmented Reality in Law Enforcement Training: An Interdisciplinary Review of Current Approaches and Empirical Findings

The study examines the use of virtual and augmented reality technologies in the professional training of security sector employees, in particular law enforcement officers. It is noted that the introduction of immersive technologies into the training system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the National Guard of Ukraine is particularly relevant in the context of martial law and the transformation of the security environment.

The experience of foreign countries and Ukraine in the use of virtual and augmented reality technologies in training programmes for preparation for actions in stressful, crisis and combat situations is analysed. It is determined that the use of such technologies contributes to the formation of stress resistance, the development of reflective thinking, teamwork skills and communicative flexibility.

The methodological basis of the study consists of systematic and comparative methods, content analysis of scientific and practical sources, as well as a summary of international experience in the implementation of virtual and augmented reality technologies in the training of police officers and military personnel in the United States, Canada, European Union countries, Israel, the United Arab Emirates, and Ukraine.

The scientific novelty of the study lies in the systematisation of international experience in the use of immersive technologies in the training of law enforcement officers and the development of an author's methodological scheme for the integration of virtual and augmented reality technologies into the professional education system of the security sector in Ukraine.

The results of the study can be used to create a national methodological base for virtual and augmented reality technologies in education, develop training programmes and train instructors in the use of immersive technologies.

It was concluded that training using virtual and augmented reality technologies increases the effectiveness of decision-making in crisis situations, reduces the risk of professional burn-out, and contributes to the formation of professional readiness of law enforcement officers to act in conditions of uncertainty and danger. It is emphasised that the integration of such technologies into the training of law enforcement officers is a strategic direction for the development of security education in Ukraine, which requires adequate scientific, methodological, technical and institutional support.

Keywords: virtual reality, augmented reality, law enforcement training, VR/AR training, professional competence, stress resistance.

Олександр Сергійович Скляр,

доктор філософії за спеціальністю 011 «Освітні, педагогічні науки»,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 2,
кафедра тактико-спеціальної підготовки (старший викладач);

 <https://orcid.org/0000-0002-6179-3329>,

e-mail: 06041989@ukr.net

ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЇ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ІЗ ЛЮДЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ПОРУШЕННЯ СЛУХУ

У дослідженні розглянуто питання подолання поліцейськими комунікаційного бар'єру з людьми, які мають порушення слуху, в момент звернення за допомогою. Оперативна робота із цією категорією осіб на етапі розгляду звернень громадян вимагає від поліцейських застосування специфічних підходів і спеціальних комунікативних компетентностей. Доведено, що залежно від ситуації для подолання комунікаційного бар'єру з людьми, які мають порушення слуху, поліцейські можуть: залучати сурдоперекладача; використовувати власні знання жестової мови; застосовувати підручні засоби для відображення текстової інформації; враховуючи ситуацію, встановлювати психологічний контакт через прояв уваги, чуйності і терпіння, а також використовувати зрозумілу невербальну систему передачі інформації. Набуття поліцейськими теоретичних знань і практичних навичок у спілкуванні з людьми, які мають порушення слуху, сприятиме професійному виконанню покладених на поліцію обов'язків.

Ключові слова: поліцейські, тактика, комунікація, люди з порушенням слуху, особи з інвалідністю.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про Національну поліцію» поліція забезпечує безперервне та цілодобове виконання своїх завдань. Кожен має право звернутися за допомогою до поліції або поліцейського в будь-який час¹. У процесі звернення громадян збір інформації, необхідної для розкриття злочину по гарячих слідах, переслідування злочинця, доказування його вини, надання допомоги потерпілим у мирний або воєнний час, є невід'ємною складовою службової діяльності Національної поліції України.

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 20.09.2025).

У процесі виконання службових обов'язків поліцейські постійно взаємодіють із різними категоріями осіб: колегами, правопорушниками, потерпілими, свідками тощо. Водночас вони стикаються із ситуаціями, у яких, залежно від статусу особи, її фізичних можливостей чи анатомічних особливостей, від них вимагається гнучкість у подоланні комунікаційного бар'єру, здатність обирати ефективні тактики взаємодії, а також усебічний і компетентнісний підхід до кожного звернення. Особливо це стосується випадків, коли учасником події є особа з порушеннями слуху, адже поліцейським необхідно знаходити індивідуальний комунікативний підхід до кожної такої особи [1, с. 526]. Результати проведеного нами опитування серед 35 працівників правоохоронних органів показали, що 26,8 % з них стикалися з необхідністю встановлення контакту з людьми, які мають порушення слуху, під час виконання службових обов'язків.

Люди з порушенням слуху є рівноправними членами суспільства, які мають право на таке ж ставлення з боку представників влади, як і інші громадяни.

Для актуалізації наукового дослідження було проведено опитування серед працівників правоохоронних органів зі стажом роботи від 5 місяців до 32 років, результати якого показали, що під час виконання службових обов'язків правоохоронцям доводилося встановлювати контакт з особами з порушеннями слуху, зокрема у статусі заявника (37,5 %), свідка (37,5 %) та правопорушника (25 %).

Оперативна робота із цією категорією осіб на етапі розгляду звернень громадян вимагає від поліцейських застосування специфічних підходів і спеціальних комунікативних компетентностей. Це пов'язано з тим, що у 26,7 % випадків між поліцейськими та людьми з порушенням слуху виникає комунікаційний бар'єр. Час, витрачений на його подолання, значно знижує ефективність діяльності поліцейського в контексті компетентнісного підходу до розкриття злочину та надання допомоги громадянам. Крім того, це впливає на процесуальну економію розслідування злочину, а в ситуаціях небезпеки – на зниження рівня безпеки як для поліцейського, так і для осіб, яких він покликаний захищати.

За даними Всеукраїнської громадської організації осіб з вадами слуху «Українське товариство глухих» (далі – УТОГ), станом на 1 січня 2022 року в Україні налічувалася 38 641 особа з порушеннями слуху (наймолодша особа віком 3 роки, найстарша – 88 років)¹. У той час

¹ Річний звіт про діяльність Українського товариства глухих у 2021 році // Всеукраїнська організація осіб з інвалідністю зі слухом «Українське товариство глухих» : сайт. 30.03.2022. URL: <https://utog.org/zviti/richnij-zvit-pro-dialnist-ukraïnskogo-tovaristva-ghluhih-u-2021-roci> (дата звернення: 20.09.2025).

чисельність населення України становила 41,1 млн осіб (без урахування даних із тимчасово окупованих територій). Таким чином, у процентному співвідношенні осіб із порушеннями слуху в Україні налічується 0,94 % від загальної кількості населення. Станом на 2025 рік відсутні актуальні офіційні дані щодо кількості людей з вадами слуху в Україні. За неофіційними даними, в умовах воєнного стану близько 2 млн осіб мають порушення слуху.

У Кам'янець-Подільському відділенні УТОГ Хмельницької області станом на 2022 рік на обліку перебували 402 особи з вадами слуху, з яких 315 (78,36 %) повністю втратили слух. У співвідношенні до загальної чисельності населення міста (96 896 осіб) це становить 0,33 % людей із повною втратою слуху. За результатами усного опитування, майже 100 % людей із порушенням слуху не мають довіри до поліції та не звертаються за допомогою у випадках правопорушень. Лише 20 % опитаних протягом свого життя зверталися до правоохоронних органів, але не отримали кваліфікованої допомоги. Таким чином, існує нагальна потреба у врахуванні специфіки служби поліцейських і відповідного вдосконалення їхньої професійної підготовки з огляду на необхідність ефективної комунікації з особами, які мають порушення слуху.

За відсутності навичок жестової мови у поліцейських виникає необхідність використання альтернативних засобів передачі інформації або звернення до сурдоперекладачів. Однак залучення таких експертів відбувається лише у 8,6 % випадків службової діяльності, що суттєво знижує процесуальну ефективність розслідування злочинів на етапі первинного розгляду звернень громадян. Серед опитаних поліцейських 74,3 % визнали, що їм необхідні знання та навички для ефективного спілкування з людьми, які мають порушення слуху.

Стан дослідження проблеми

Дослідженню вдосконалення поліцейської комунікації, службової мовної етики та встановлення психологічного контакту поліцейськими з різними верствами населення присвячено праці таких науковців, як О. Бандурка, О. Беца, І. Ващенко, І. Власенко, Л. Вовенарг, І. Войцехівська, А. Гусейнов, Н. Довгань, В. Кукушин, Л. Коновалов, О. Корнєв, В. Малахов, Т. Матієнко, О. Націєвський, О. Небрат, Б. Паригін, Ю. Полетухін, І. Риданов, Л. Столяренко, Ф. Хміль, Н. Філіпська, Ю. Шрейдер та ін. Однак серед цих досліджень відсутні роботи, які зосереджуються на аспекті встановлення комунікації поліцейськими з особами, що мають порушення слуху. Це є значною теоретичною і практичною прогалиною, оскільки недостатня увага до специфіки взаємодії із цією категорією громадян може призвести до порушення їхніх прав та інтересів, а також до зниження ефективності правоохоронної діяльності. Ураховуючи зростаючу кількість осіб із

порушеннями слуху, особливо в умовах воєнного стану, актуальність дослідження комунікаційних підходів стає ще більш очевидною. Тому вивчення цієї теми є не лише науковою потребою, а й практичною необхідністю для підвищення рівня професіоналізму поліцейських у роботі з людьми, які мають особливі комунікаційні потреби.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вивчення проблеми професійного спілкування працівників поліції з особами, що мають порушення слуху, а також розроблення рекомендацій щодо тактичних особливостей взаємодії поліцейського із цією категорією громадян. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: вивчити проблеми професійного спілкування працівників поліції з особами, що мають порушення слуху; визначити техніки спілкування та прийоми подолання комунікаційного бар'єру між поліцейськими і людьми з порушенням слуху; розробити рекомендації щодо тактичних особливостей спілкування поліцейських із людьми, які мають порушення слуху, з метою підвищення професійної та компетентнісної складових Національної поліції України при виконанні службових обов'язків.

Наукова новизна дослідження

З урахуванням реалізації Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року¹, на основі проведеного дослідження та розроблених рекомендацій щодо тактичних особливостей спілкування поліцейських із людьми, які мають порушення слуху, запропоновано розглянути та впровадити в систему професійного навчання поліцейських такі аспекти: розуміння основних базових жестів невербальної комунікації осіб із порушеннями слуху, психологічні особливості встановлення контакту із цією категорією громадян, а також практичне засвоєння навичок ефективного спілкування з людьми з порушенням слуху.

Виклад основного матеріалу

У світі понад 5 % осіб мають порушення слуху, що еквівалентно кожній дев'ятій людині. За статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я, у світі налічується 446 млн осіб із такими порушеннями, з яких 34 млн – діти. Втрата слуху визначається як зниження слуху більше ніж на 40 дБ у вусі, що чує краще, у дорослих та більше ніж на 30 дБ у дітей.

¹ Про затвердження Національного плану дій з реалізації Конвенції про права осіб з інвалідністю на період до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.04.2021 № 285-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2021-p> (дата звернення: 20.09.2025).

Не існує єдиної універсальної мови жестів. Унаслідок історичних процесів у деяких країнах світу сформувалося кілька різних жестових мов. Жестова мова може бути:

- а) для осіб без порушень органів мовлення;
- б) для осіб з порушеннями органів мовлення, зокрема для людей із порушенням слуху або слабочуючих осіб.

В Україні жестова мова існує вже близько двох століть, починаючи з часу утворення перших осередків і громад людей із порушенням слуху. У 1830 році у Львові була відкрита перша спеціалізована школа для таких дітей, а через 13 років – в Одесі. Ці заклади освіти функціонують і сьогодні.

Останні десятиліття відзначаються розвитком процесу створення інклюзивного суспільства як суспільства рівних прав, вільного від бар'єрів для реалізації прав усіх громадян. Інтенсифікації цього процесу сприяла Конвенція ООН «Про права осіб з інвалідністю» 2006 року. Зокрема, вона визначає необхідність ужиття державами-учасницями заходів щодо забезпечення розумного пристосування для заохочення рівності й усунення дискримінації, а також зобов'язує їх уживати всіх належних заходів (ст. 5 Конвенції) та здійснювати просвітницьку та виховну діяльність (ст. 8 Конвенції)¹.

У безбар'єрному просторі демократичних держав поліцейські виконують не лише функцію покарання, а й функцію формування соціуму на засадах рівноправності. Ефективність діяльності Національної поліції України значною мірою залежить від рівня професійно-психологічної підготовки, що є необхідною для дій у складних чи екстремальних умовах. Оскільки невід'ємною складовою професійної діяльності поліцейських є професійне спілкування, поліцейський повинен мати навички комунікації з різними категоріями людей [2, с. 102]. У цьому контексті ми досліджуємо тактичні особливості взаємодії з людьми з порушеннями слуху під час виконання поліцейськими своїх службових обов'язків, оскільки спектр цього дослідження є доволі широким.

Труднощі, з якими стикаються поліцейські при встановленні комунікації з особами з порушенням слуху, становлять серйозний виклик для виконання їхніх службових обов'язків, зокрема через неповноту інформації, що отримується від осіб з порушенням слуху, а також у контексті ефективного переслідування і затримання злочинців тощо.

Причинами недостатньої ефективності комунікації поліцейських із людьми з порушенням слуху є такі чинники:

¹ Конвенція про права осіб з інвалідністю : від 13.12.2006 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 20.09.2025).

1) стереотипи – спрощені уявлення про людей із порушенням слуху чи ситуації, що призводять до відсутності об'єктивного аналізу та розуміння потреб людей;

2) упереджені уявлення – схильність ігнорувати все, що не відповідає власним поглядам або є новим і незвичним;

3) негативне ставлення до людини з порушенням слуху – коли поліцейський проявляє вороже ставлення, йому важко переконатися в необхідності враховувати точку зору такого учасника події;

4) відсутність уваги й інтересу співрозмовника – інтерес виникає лише тоді, коли поліцейський усвідомлює можливість отримання цінної інформації від учасника події з порушенням слуху для оперативного розкриття злочину, запобігання небезпечним ситуаціям тощо;

5) упереджене мислення – звичка робити висновки на основі недостатньої кількості фактів;

6) помилки у побудові речень – неправильний вибір слів, складність у спілкуванні, слабка логічна структура, нелогічність;

7) неправильний вибір стратегії і тактики комунікації [3, с. 102].

Поліцейський має обрати відповідну техніку та прийоми невербального або вербального спілкування з людиною, яка має порушення слуху.

Техніка спілкування визначає способи підготовки особи до комунікації з іншими людьми, а також її поведінку під час спілкування. Прийоми ж – це конкретні засоби комунікації, що враховують як вербальні, так і невербальні способи взаємодії. Перед початком спілкування з людиною з порушенням слуху поліцейський повинен усвідомити, що перед ним саме така людина, яка, як і будь-який учасник події, може перебувати в різних емоційних чи фізичних станах (рис. 1). Він має визначити свої службові інтереси, співвіднести їх з інтересами співрозмовника, оцінити його як особистість і обрати найбільш прийнятні техніку та прийоми комунікації. У процесі спілкування поліцейський повинен контролювати його перебіг і результати, вміти правильно завершити акт комунікації, залишивши у співрозмовника позитивне враження про себе та бажання продовжити взаємодію.

На початковому етапі встановлення комунікації з людиною з порушенням слуху поліцейський повинен застосовувати низку технічних елементів, таких як відповідний вираз обличчя, поза, вибір початкових жестових слів, чіткість проговорення слів губами, а також окремо жестів і дій, що привертають увагу співрозмовника та заздалегідь сприяють налаштуванню його на сприйняття інформації, яку передає поліцейський.

Рис. 1. Стан особи з порушенням слуху під час спілкування з поліцейським

Спостереження за комунікацією людей із порушенням слуху показують, що вони зазвичай використовують жестову мову в особистісній зоні на відстані 0,5–1 м один від одного, жестикулюючи руками на рівні грудей та нижньої частини обличчя. Люди з порушенням слуху, які не володіють жестовою мовою, щоб привернути увагу сторонньої особи, намагаються встановити зоровий контакт, передати підготовлену записку з необхідною інформацією або входять в інтимну зону співбесідника, торкаючись його, щоб привернути увагу.

Фахівці роблять висновок, що в соціально-психологічних відносинах, а саме у взаємовідносинах у системі «людина – людина», необхідно враховувати індивідуальні особливості осіб, з якими здійснюється контакт, поважати їх і дотримуватись певних загальних правил поведінки: розуміти специфіку й особливості співрозмовника, поважати ці особливості та визнавати їх, виявляти стриманість і терпіння, а також щире бажання зрозуміти стан та проблему глухої людини [4, с. 237]. Тому, коли поліцейський встановлює комунікацію з людиною з порушенням слуху, він має бути готовий увійти у її особистісну або інтимну зону, пам'ятаючи при цьому про власну безпеку і дотримуючись відповідної дистанції згідно з тактичним принципом «Співвідношення: час і відстань».

Під час опитування поліцейські визнали, що виконання ними службових обов'язків було б значно ефективнішим, якби вони мали базові знання жестової мови (рис. 2). Проте, коли майбутні поліцейські проходять специфічні курси навчання, вони не отримують навичок спілкування з людьми, які мають порушення слуху. Крім того, вивчення жестової мови не є легким для кожного, оскільки виникає необхідність розвитку дрібної моторики рук. Базові знання жестової

мови в Україні можна отримати протягом трьох місяців, тоді як для досконалого володіння мовою необхідно 1–2 роки.

Рис. 2. Результати опитування

В Україні для допомоги в комунікації з людьми з порушенням слуху використовується програма Connect Pro¹, яка функціонує таким чином: особа з порушенням слуху викликає необхідну екстрену службу через додаток, після чого з нею зв'язується оператор, який перекладає жестове звернення в текстові повідомлення та озвучує його. У разі потреби на місце події виїжджає відповідна екстрена служба.

Станом на 2023 рік у сервісних центрах МВС України в Києві (для 150 екіпажів патрульної поліції), Одесі, Львові та Дніпрі у службові планшети вже встановлені подібні програмні забезпечення. Завдяки

¹ Connect PRO: програмне забезпечення з цілодобовим доступом до послуг перекладачів жестової мови // Технології для людей : сайт. URL: <https://tdl.com.ua/product/connect-pro> (дата звернення: 20.09.2025).

цьому за підтримки онлайн-сурдоперекладачів було оброблено понад 1 000 звернень громадян України, які мають порушення слуху.

Проведеним опитуванням встановлено, що в разі відсутності знань жестової мови або неможливості скористатися цією програмою для подолання комунікаційного бар'єру з людьми з порушенням слуху поліцейському можуть допомогти різноманітні допоміжні предмети, на яких можна відобразити необхідну інформацію: папір, ручка, олівець, планшет, мобільний телефон, електронні гаджети для введення тексту, крейда для написання на асфальті тощо (рис. 3).

Рис. 3. Дані щодо використання поліцейськими допоміжних предметів при спілкуванні з людьми з порушеннями слуху

Основною проблемою для людей, які нещодавно втратили основні функції органів чуття, є інформаційний вакуум. Інформація для людини з порушенням слуху повинна подаватися доступним для неї способом. Однак поліцейському не завжди надається можливість записати інформацію або знайти сурдоперекладача. Особливо гостро ця проблема постає на етапі розгляду звернень громадян, коли потрібно терміново опитати людину з порушенням слуху, щоб надати допомогу, дізнатися напрямок руху правопорушника, зовнішній вигляд злочинця, предмет злочину тощо.

Сприйняття інформації людиною відбувається через органи чуття, які відіграють важливу роль. Зір і слух є особливо значущими, оскільки за їх допомогою людина отримує основну частину інформації (на слух сприймається 20 % зовнішньої інформації, в той час як 80 % інформації людина отримує через зір). Для підтвердження цієї

аксіоми нами було проведено опитування серед 80 осіб. За результатами опитування 64 особи визнали зір найбільш ефективним у процесі обробки та сприйняття інформації, 8 – слух і 8 осіб не змогли визначитися. Отже, під час комунікації з людьми, які мають порушення слуху, майже всю інформацію вони сприймають через зір.

Досвід, компетентність, навички й уміння ефективної діяльності в безбар'єрному просторі досягаються через відповідне навчання. Із метою визначення ефективності використання поліцейськими жестової мови під час звернення людей із порушенням слуху науковим гуртком навчально-наукового інституту № 2 Харківського національного університету внутрішніх справ «Тактико-спеціальний підрозділ “ЩИТ”» було проведено два дослідження на змодельованих ситуаціях. Для першого експерименту було обрано зал засідань Кам'янець-Подільського УТОГ, а для другого – аудиторію кафедри тактико-спеціальної підготовки Харківського національного університету внутрішніх справ у м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області.

До участі в експерименті були залучені дві експериментальні групи:

- 1) особи з порушеннями слуху, які володіють жестовою мовою;
- 2) поліцейські, які не володіють жестовою мовою.

Перебіг першого експерименту

Учасники в кількості 30 осіб були порівну поділені на три підгрупи (по 10 осіб у кожній) для виконання поставлених завдань:

– перша підгрупа – перекласти жестовою мовою заготовлений на аркуші формату А5 текст, який містив 16 рядків про правопорушення, вчинене щодо особи з порушенням слуху;

- друга підгрупа – переписати той самий текст на аркуш паперу;
- третя підгрупа – надрукувати той самий текст у смартфоні.

Під час кожної спроби фіксувався час, за який текст було перекладено, переписано та надруковано.

Для ефективності експерименту, а також для пояснення мети дослідження та ситуативного завдання були залучені сурдоперекладач і поліцейський, який володіє основами жестової мови.

За результатами проведеного дослідження (табл. 1) можна зробити такі висновки:

- 1) середній час перекладу жестовою мовою тексту – 43,38 с;
- 2) середній час написання тексту – 4 хв 1 с;
- 3) середній час друку тексту у смартфоні – 3 хв 19 с;
- 4) різниця в часі між жестовим перекладом та переписуванням – 3 хв 17 с;
- 5) різниця в часі між жестовим перекладом та друком у смартфоні – 2 хв 36 с.

Таблиця 1

**Часові характеристики обробки фабули правопорушення
різними способами**

Номер учасника експерименту	Час перекладу фабули правопорушення жестовою мовою, секунди	Час написання фабули правопорушення, хвилини	Час друку фабули правопорушення у смартфоні, хвилини
1	31	4,11	3,05
2	32,24	4,33	3,44
3	32,79	3,50	2,50
4	89	4,26	3,21
5	34,07	4,13	3,10
6	41,50	4,35	2,57
7	39	4,17	4,01
8	47,57	3,56	3,36
9	38,64	4,03	3,54
10	47,99	4,27	3,16

У процентному співвідношенні за часом передачі інформації особою з порушенням слуху про вчинене правопорушення жестова мова швидша та ефективніша на:

- 455,55 % під час написання на аркуші;
- 358,73 % під час написання тексту у смартфоні.

Це співвідношення розраховано за формулою:

$$P = \frac{A - B}{B} \cdot 100\%,$$

де В – середній час перекладу жестовою мовою в секундах,
А – середній час написання на аркуші або у смартфоні в секундах.

Результати проведеного дослідження свідчать, що використання поліцейським жестової мови під час встановлення комунікації з людьми з порушенням слуху, за умови, що така людина володіє жестовою мовою, значно підвищить оперативність реагування на звернення громадян із порушенням слуху до поліції.

Перебіг другого експерименту

Учасники експерименту в кількості 8 осіб були поділені на 4 пари. Кожна пара складалася з:

- 1) поліцейського, який не знав, що йому доведеться встановлювати контакт з особою з порушенням слуху;

2) особи, яка імітувала заявника з порушенням слуху (слух повністю ізолювався від зовнішніх звуків за допомогою навушників, говорити було суворо заборонено).

Кожна пара отримала різні ситуаційні кейси, засновані на матеріалах з екзаменаційного контролю за предметом «Тактико-спеціальна підготовка: крадіжка, зґвалтування, зникнення дитини, бійка, переслідування».

Завдання поліцейського: без використання допоміжних предметів дізнатися якомога більше інформації про вчинене правопорушення (дата, час, місце злочину, суб'єкт правопорушення, напрямок його руху, опис зовнішності та предмет злочину)

Завдання заявника: простими жестами (зрозумілою невербальною комунікацією) та мімікою описати вчинене щодо нього правопорушення поліцейському, зрозуміти вимоги поліцейського, відповідати на поставлені питання. Заявник, окрім одного випадку, не володів жестовою мовою.

Час експерименту фіксувався, при цьому він зупинявся, коли поліцейський піднімав руку, що означало завершення етапу комунікації.

По завершенню експерименту проводився брифінг, на якому встановлювалося, яку кількість необхідної інформації про правопорушення вдалося отримати поліцейському, чи було легко зрозуміти заявника, чи була для заявника комунікація з поліцейським достатньо зручною.

Результати проведеного експерименту:

1) під час комунікації з глухою особою поліцейський не завжди дотримувався безпечної відстані. При встановленні невербальної комунікації обидва учасники експерименту входили в особистісну зону один одного. Глухий заявник пояснював таку поведінку бажанням донести інформацію поліцейському, тоді як поліцейський відчував жалість щодо заявника і не передбачав загрози з його боку;

2) поліцейські були розслаблені, не відчували небезпеки, не дотримувались тактичних принципів і не дбали про свою особисту безпеку;

3) у 75 % поліцейських проявлявся синдром «тунельного зору», коли вони зосереджувались лише на заявнику і не звертали увагу на обстановку навколо них;

4) 87,5 % поліцейських відповіли, що їм було важко, але можливо долати комунікаційний бар'єр шляхом логічно-інтуїтивної жестикуляції перед глухим учасником події (7 з 10 жестів поліцейські змогли легко розпізнати);

5) в одному випадку спостерігалась розгубленість поліцейського перед заявником, який володів жестовою мовою, але це швидко зорієнтувало поліцейського, і він зрозумів, з якою ситуацією має справу;

6) час, витрачений на з'ясування обставин події, становив від 3,5 до 12 хвилин;

7) поліцейські змогли встановити всі обставини події в 75 % випадків;

8) 25 % поліцейських забули, яку саме інформацію необхідно отримати від заявника для всебічного, повного, об'єктивного та неупередженого розслідування правопорушення;

9) найбільше уваги не приділялося питанням часу та наявності очевидців учиненого правопорушення;

10) лише в одному випадку невідготовлений поліцейський зміг не лише швидко зрозуміти всі обставини події, а й проявити ініціативу щодо подальших дій для розкриття злочину, як цього вимагає закон;

11) пік з'ясування обставин події припадав на моменти додання комунікаційного бар'єру між поліцейським та заявником, коли вони звикали до присутності один одного і робили спроби налагодження невербальної комунікації;

12) 37,5 % заявників змогли по губах розібрати слова поліцейського, особливо коли його мовлення супроводжувалося жестикуляцією рук.

З урахуванням отриманих даних доведено, що подолати комунікаційний бар'єр між поліцейським та учасником події з порушенням слуху, навіть без знань жестової мови, можливо за допомогою зрозумілої та загальноприйнятої невербальної системи передачі інформації (тобто логічно зрозумілої жестикуляції), що є важливим аспектом професійної діяльності поліцейського.

Додатково, після проведення порівняльного аналізу рекомендацій щодо взаємодії з особами, які мають порушення слуху, і тактики дій поліцейських у контексті виконання кейсових завдань в експериментальних умовах, було сформульовано низку загальних рекомендацій для поліцейських щодо ефективної комунікації та вибору оптимальної тактики взаємодії з людьми, що мають порушення слуху.

Перед вступом у невербальну комунікацію з особою, яка має порушення слуху, поліцейському слід діяти таким чином.

1. Пам'ятайте, що особа з порушеннями слуху може наблизитися до поліцейського, не реагуючи на його команди. Для забезпечення власної безпеки зберігайте дистанцію та використовуйте невербальний жест лівою рукою для подачі сигналу «Стоп», щоб зупинити її.

2. Підійдіть до особи з порушеннями слуху з лицевої сторони, приверніть її увагу або торкніться руки чи плеча, встановіть зоровий контакт, щоб звернути увагу співрозмовника на себе. Якщо одна зі сторін відвертається, розмова вважається завершеною, оскільки обличчя співрозмовника не видно [5].

3. Переконайтеся, що ви знаєте, як ідентифікувати особу з порушенням слуху. Деякі особи з порушеннями слуху можуть говорити,

але їхнє мовлення може бути невиразним чи неповним. Важливо впевнитись, що це не є наслідком травми. Якщо особа має тотальну втрату слуху, жестова мова є її основним засобом комунікації. Навіть якщо особа не володіє жестовою мовою, психосоматично її жестикуляція може бути більш виразною через сильне бажання донести інформацію.

4. Дотримуйтеся безпечної відстані, щоб забезпечити особисту безпеку.

5. Забезпечте належну видимість вашого обличчя та достатнє освітлення для зорового сприйняття під час комунікації. Уникайте розташування спиною до джерел світла чи вікон, щоб забезпечити ефективну взаємодію. Це дозволить особі з порушенням слуху чітко сприймати вашу артикуляцію.

6. Заспокойте співрозмовника, підходячи до нього з відкритими долонями, проводячи поглажування від плеча до ліктя, що демонструє готовність вислухати та допомогти.

7. Під час спілкування використовуйте основи жестової мови.

8. Якщо ви не володієте жестовою мовою, застосовуйте зрозумілу невербальну систему передачі інформації (пози, жести, міміка, візуальний контакт, просторове розташування поліцейського та особи з порушенням слуху).

9. Використовуйте прості конструкції жестів для складання зрозумілих повідомлень і чітко артикулюйте кожне слово. Формулюйте короткі пропозиції, використовуючи прості слова.

10. Під час артикуляції говоріть чітко та спокійно. Оскільки особа з порушенням слуху може зрозуміти лише частину слів, вимовлених через губи (приблизно три з десяти), не перенавантажуйте її зайвою інформацією. Говоріть повільно, без крику – добре артикульоване слово розуміється краще, ніж голосне. Робіть паузи та перевіряйте, чи зрозуміли вас, звертаючи увагу на кивок голови.

11. Звертайте увагу на найбільш емоційно виражені жести співрозмовника – вони можуть надавати важливу інформацію про правопорушення або бажані дії, які від вас очікують (наприклад, необхідність переслідування злочинця, надання першої медичної чи психологічної допомоги тощо).

12. Для забезпечення безпеки залучайте поліцейського-прикриття.

Висновки

Поліцейські, реагуючи на звернення осіб із порушенням слуху, часто стикаються з проблемами стереотипного сприйняття таких громадян і подоланням комунікаційного бар'єру, що суттєво впливає на ефективність здійснення поліцейських заходів у процесуальній діяльності. Ураховуючи зростаючу кількість осіб із порушеннями слуху,

зокрема в умовах воєнного стану, актуальність дослідження ефективних комунікаційних підходів стає ще більш очевидною. Законодавець вимагає від поліцейського професіоналізму у виконанні службових обов'язків, що включає здатність адекватно реагувати на такі звернення.

Залежно від конкретної ситуації для подолання комунікаційного бар'єру з людьми, які мають порушення слуху, поліцейські можуть: залучати сурдоперекладача, використовувати власні знання жестової мови, застосовувати доступні засоби для відображення текстової інформації, налагоджувати психологічний контакт через прояв уваги, чуйності та терпіння з урахуванням конкретної ситуації, а також використовувати систему невербальної комунікації (поза, жести, міміка, візуальний контакт, просторове розташування під час спілкування).

Знання основ жестової мови поліцейським у стандартних чи екстремальних ситуаціях може значно полегшити подолання комунікаційного бар'єру з людьми, які мають порушення слуху. Дослідження показують, що відсутність таких знань може бути компенсована шляхом застосування поліцейськими навичок ефективної невербальної комунікації, що має бути відпрацьовано під час тренувань, зокрема через розв'язання практичних кейсових завдань. На основі цього сформульовано рекомендації щодо вступу поліцейських у невербальну комунікацію з особами, які мають порушення слуху.

Для забезпечення закріплення теоретичних знань і набуття практичних навичок поліцейських у взаємодії з людьми, що мають порушення слуху, а також для розвитку психологічної готовності до таких комунікацій, пропонується організувати зустрічі поліцейських із представниками громади осіб із порушеннями слуху та залучати їх до проведення кейсів для поліцейських. Такий підхід сприятиме ефективному виконанню поліцейськими своїх обов'язків у безбар'єрному середовищі.

Список бібліографічних посилань: 1. Скляр О. Важливість засвоєння правил ефективної комунікації патрульними поліцейськими для виконання службових завдань // Збірник тез наукових доповідей студентів Бердянського державного педагогічного університету на Днях науки 13 травня 2021 року / редкол.: І. Т. Богданов, В. М. Ліпич, І. Я. Глазкова та ін. Бердянськ : БДПУ, 2021. Т. 1: Суспільні науки. С. 526–527. 2. Матієнко Т. Тактичні особливості спілкування поліцейського з правопорушниками. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2020. No. 3. Рр. 102–106. 3. Батліна А. В. Теоретичні основи пізнання людини як особистості : монографія. Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України ; Дике Поле, 2005. 248 с. 4. Кулак О. І., Скляр О. С. Аспект комунікації поліцейських із людьми з порушенням слуху під час реагування на звернення громадян //

Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих вчених, курантів та студентів : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 черв. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. С. 237–240. **5.** Філіпська Н. О. Ефективна взаємодія поліції з особами з обмеженими можливостями: зарубіжний досвід // *Experimental and Theoretical Research in Modern Science : Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference* (Kishinev, 16–18 November, 2020). Kishinev, Moldova : Giperion Editura, 2020. Pp. 340–344.

Надійшла до редколегії: 18.11.2025

Прийнята до опублікування: 14.12.2025

Skliar O. S. Tactical Peculiarities of Communication between Police Officers and People with Hearing Impairments

The paper examines ways in which police officers can overcome communication barriers when interacting with people with hearing impairments, particularly when such citizens seek assistance. It is noted that insufficient attention to the specifics of interacting with this category of persons may lead to violations of their rights and interests, as well as to a decrease in the effectiveness of law enforcement activities. The relevance of researching communication approaches is justified, given the growing number of persons with hearing impairments, especially in conditions of martial law. It is emphasised that studying this topic is not only a scientific necessity, but also a practical necessity for improving the professionalism of police officers in working with people who have special communication needs. A number of scientific methods were used to conduct the study: surveys, observations, comparisons, practical experiments, mathematical analysis, induction and deduction. It is proved that in order to overcome the communication barrier with people with hearing impairments, police officers can use various approaches, in particular: engage a sign language interpreter, apply their own knowledge of sign language, use available means to display text information, and establish psychological contact taking into account the specific situation, showing attention, sensitivity and patience. In addition, it is necessary to use a clear non-verbal system of information transfer (posture, gestures, facial expressions, visual contact, etc.). The results of the study show that knowledge of the basics of sign language by police officers significantly facilitates overcoming communication barriers with people with hearing impairments and also helps to reduce the time needed to obtain information in typical or extreme situations. It is emphasised that the lack of such knowledge can be compensated for by using the police officer's skills in applying effective non-verbal communication methods, which should be the subject of training, in particular when solving practical cases. It is noted that the acquisition of theoretical knowledge and practical skills by police officers in communicating with people with hearing impairments is an important element for the professional performance of police duties. Recommendations have been developed for non-verbal communication between police officers and people with hearing impairments.

Keywords: police officers, tactics, communication, people with hearing impairments, persons with disabilities.

НАШІ АВТОРИ

Береговий І. В.	➤	Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, кафедра приватного права (аспірант)
Бобро Н. В.	➤	Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), навчально-науковий інститут № 4, кафедра соціальних та економічних дисциплін (доцент), канд. соц. наук
Василенко В. М.	➤	ХНУВС (перший проректор), д-р юрид. наук, доц.
Вуйма А. Г.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 1, кафедра криміналістики та судової експертології (доцент), д-р філос. за спец. 081 «Право»
Головко Б. Г.	➤	ХНУВС, кафедра теорії та історії держави та права (професор), канд. іст. наук, доц.
Гринь І. О.	➤	Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (аспірант)
Данило С. М.	➤	ХНУВС (докторант), канд. юрид. наук
Денишук Д. Є.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 1, науково-дослідна лабораторія з проблем судового розслідування (старший науковий співробітник), канд. юрид. наук
Дорошенко Ю. К.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (викладач), д-р філос. за спец. 081 «Право»
Дячук С. О.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт)
Жердев В. К.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 1, науково-дослідна лабораторія з проблем судового розслідування (старший науковий співробітник), д-р філос. за спец. 081 «Право»
Злотник В. О.	➤	ХНУВС (курсантка)
Іванов Ю. Ф.	➤	Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (м. Київ), відділ права на працю (начальник), канд. юрид. наук, доц.

Іванова М. В.	➤	Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ), відділ соціокультурної діяльності (науковий співробітник)
Івашко С. В.	➤	Пенітенціарна академія України (м. Чернівці), кафедра кримінально-виконавчого та кримінального права (завідувач), канд. юрид. наук
Каленіченко Л. І.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 4, кафедра інформаційних систем та технологій (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
Канівець П. П.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (головний судовий експерт)
Кіріка Д. В.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра адміністративної діяльності (доцент), канд. юрид. наук
Ковальчук В. О.	➤	Таврійський національний інститут імені В. І. Вернадського (м. Київ), навчально-науковий гуманітарний інститут, кафедра державно-правових і гуманітарних наук (аспірант)
Кожевніков О. А.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ досліджень у сфері інформаційних технологій (завідувач)
Коломієць Ю. М.	➤	ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права та прав людини (професор), канд. юрид. наук, доц.
Константінов С. Ф.	➤	Національна академія Служби безпеки України (м. Київ), навчально-науковий гуманітарний інститут, кафедра загальноправових дисциплін (професор), д-р юрид. наук, проф.
Куценко І. В.	➤	Київський університет інтелектуальної власності та права, кафедра філософії та психології (доцент), канд. психол. наук, доц.
Левченко К. Б.	➤	Урядова уповноважена з питань гендерної політики, д-р юрид. наук, проф.
Лещенко Д. О.	➤	ХНУВС (ад'юнкт)
Лозова С. М.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (доцент), канд. психол. наук, доц.

Лозовий О. А.	➤	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків), кафедра криміналістики (аспірант)
Ляска О. П.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра психології, соціології та педагогіки (доцент), канд. психол. наук, доц.
Макаров В. С.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних досліджень (головний судовий експерт)
Макарова О. П.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 1, кафедра криміналістики та судової експертології (доцент), канд. психол. наук, доц.
Мальцев В. В.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 4, кафедра протидії кіберзлочинності (викладач)
Малютін К. З.	➤	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Малютіна О. К.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, підготовче відділення (завідувач), канд. іст. наук, доц.
Маляр С. А.	➤	Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Макутова Національної академії правових наук України» (м. Київ), відділ проблем модернізації господарського права та законодавства (старший науковий співробітник), д-р філос. за спец. 051 «Економіка»
Мацок О. Л.	➤	Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (м. Київ), Центр інклюзивних технологій (психолог), магістр психології
Меньших Т. М.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (судовий експерт)
Мозолевський О. В.	➤	Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, кафедра приватного права (аспірант)
Палій А. М.	➤	Київський університет інтелектуальної власності та права, кафедра філософії та психології (доцент), канд. пед. наук, доц.

Погорілець О. В.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 1, науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування (науковий співробітник)
Радченко О. І.	➤	ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права та прав людини (доцент), канд. юрид. наук, доц.
Романов М. Ю.	➤	Дніпровський державний університет внутрішніх справ, науково-дослідна лабораторія превентивної діяльності та соціологічних досліджень (старший науковий співробітник), д-р філос. за спец. 081 «Право»
Сербенок С. О.	➤	ХНУВС, відділ організації наукової діяльності (науковий співробітник)
Скляр О. С.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 2, кафедра тактико-спеціальної підготовки (старший викладач), д-р філос. за спец. 011 «Освітні, педагогічні науки»
Слинько Д. В.	➤	ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права та прав людини (професор), д-р юрид. наук, проф.
Соловйова О. Є.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (доцент), канд. юрид. наук, доц.
Степанок Р. Л.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 2, кафедра оперативно-розшукової діяльності та розкриття злочинів (професор), д-р юрид. наук, проф.
Тернавська А. А.	➤	Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України (м. Київ), відділ проблем кримінального права, кримінології та судоустрою (докторант), канд. юрид. наук
Харкевич І. П.	➤	Університет економіки та права «КРОК» (м. Київ), кафедра теорії та історії держави і права (аспірант)
Чалий Ю. І.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук, доц.

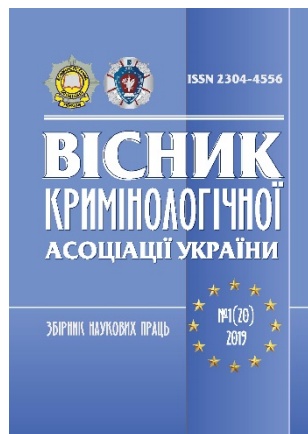
Шатрава С. О.	➤	ХНУВС, навчально-науковий інститут № 1, науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
Швець Ю. В.	➤	ХНУВС (докторант), канд. юрид. наук
Шевченко В. М.	➤	Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ дослідження матеріалів, речовин і виробів, сектор фізико-хімічних досліджень (завідувач), канд. хім. наук
Шляховчук М. В.	➤	Херсонський державний університет права та правоохоронної діяльності (аспірант)

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України. у 2018 р. збірник посів I місце у номінації «Періодичні видання» на Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання.

Основні завдання: Оприлюднення основних результатів наукових досліджень у галузі кримінальної юстиції; концентрація інтелектуальних ресурсів для вирішення гострих проблем злочинності в умовах воєнного стану; висвітлення теоретичних і практичних проблем кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого

права у світлі реформування кримінальної юстиції; вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного та організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти закладів вищої освіти МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 3 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт

видання:

<https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/index>.

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. 17 березня 2020 р. Наказом МОН України № 409 журналу було присвоєно категорію «Б». У 2023 р. науковий журнал «Право і безпека» посів 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання у номінації «Періодичні видання», а також 1-е місце у Всеукраїнському (національному) конкурсі наукових і навчальних видань із права, безпеки та євроінтеграції «Юридика» в номінації «Науковий журнал із права».

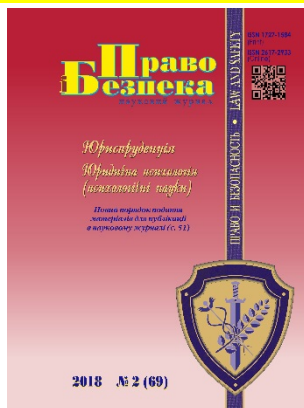
Основні завдання: сприяння дослідникам у здійсненні наукової діяльності, поширення новітніх наукових знань, оприлюднення досліджень з актуальних питань права і юридичної психології, протидії злочинності, забезпечення національної безпеки та прав людини, захисту інтелектуальної власності, кібербезпеки, реформування законодавства тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. Входить в ТОП-100 журналів України за версією Google Scholar в 2019 році. Посідає 22–26 місця (h5-індекс=20) Рейтингу наукових періодичних видань, що мають бібліометричні профілі.

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

Редагування *Н. Й. Михайличенко, С. С. Тарасової*
Внесення правок *Н. Й. Михайличенко, С. С. Тарасової*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Зареєстровано в Національній раді України з питань телебачення
та радіомовлення рішенням № 1739 від 23.05.2024
(ідентифікатор медіа R30-05240)

Підп. до друку 23.12.2025. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 31,27. Тираж 50 прим. Зам. № 2025-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.